BÜTÜN ESERLERİ - 1

İSMAİL CEM

TÜRKİYE'DE GERİ KALMIŞLIĞIN TARİHİ

TÜRKİYE İŞ BANKASI
Kültür Yayınları

21. baskı

KÜLTÜR DİZİSİ

İSMAİL CEM

TÜRKİYE'DE GERİ KALMIŞLIĞIN TARİHİ

«Şu akıp giden kum seline bak;
Ne durması var, ne dinlenmesi
Bak birdenbire nasıl bozuluyor dünya,
Nasıl atıyor bir başka dünyanın temelini.»

Mevlânâ Celâleddin Rumî

Kurucusu:
OĞUZ AKKAN
cem yayınevi

Birinci baskı : Şubat 1970
İkinci baskı : Mayıs 1971
Üçüncü baskı : Nisan 1973
Dördüncü baskı : Haziran 1974
Beşinci baskı : Mayıs 1975
Altıncı baskı : Ocak 1977
Yedinci baskı : Temmuz 1979
Sekizinci baskı : Mart 1982
Dokuzuncu baskı : Nisan 1986
Onuncu baskı : Mart 1989
Onbirinci baskı : Nisan 1992
Onikinci baskı : Şubat 1995

TÜRKİYE'DE GERİ KALMIŞLIĞIN TARİHİ
İsmail Cem
12. Bası: Şubat 1995 / Cem Yayınevi
Montaj: Oğuz Öztürk
Baskı: Özyurt Matbaası
ISBN: 975 - 406 - 077 - 0
Cem Yayınevi: Küçükparmakkapı İpek Sokağı No:11
80060 Beyoğlu - İstanbul
Tel: 243 05 50 / 243 20 23 • Faks: 244 15 33

İÇİNDEKİLER

Giriş : GERİ KALMIŞLIĞIN EVRENSEL MEKANİZMASI

1. Bölüm

ESKİ DENGE 21

I — **İhtiyaçlar** ve Kaynaklar 22
II — **Nüfus** ve Kaynaklar 23
III — **Teknik** ve Kaynaklar 24
§ 1. **Aletler ve Tarımsal Metodlar**
§ 2. **Üretimin Toplumsal Organizasyonu**

2. Bölüm

ESKİ DENGEYİ YIKAN DARBELER 30

I — **Gözlem Etkeni** 31
§ 1. **Gözlem Etkenini Güçlendiren Koşullar**
§ 2. **Gözlem Etkeninin Sonuçları**
II — Sağlık **Etkeni** 37
III — Zorlama **Etkeni** 39
§ 1. **İç Zorlamalar**
§ 2. **Dış Zorlamalar**

Birinci Başlık: İLERİ OSMANLI TOPLUMU

1. Bölüm

TOPRAK DÜZENİ VE ORDU 53

I — Osmanlı Toprak Rejimi 54
§ 1. Miri Toprakların Hukuki Statüsü
§ 2. Miri Toprakların Yönetimi
§ 3. Köylünün Durumu
II — Toprak Rejimiyle Ordunun Uyumu 62
§ 1. Askeri İktâ'nın Nitelikleri
§ 2. Toprak Düzeniyle Askeri Gücün Uyumu

2. Bölüm

EKONOMİK DÜZENLE DEVLETİN UYUMU 69

I — İslâmiyetin Işığında Devlet 70
§ 1. Devletin Ferdiyetçiliğe Karşı Tutumu
§ 2. Devletin Halka Karşı Tutumu
II — Üretim ve Ticarette Devletçilik 77
§ 1. Tarımsal Ürünler ve Ticaret
§ 2. Lonca Teşkilâtı ve Sınaî Üretim
§ 3. Transit Yolları ve Dış Ticaret
§ 4. «Devletçi» Bir Düzen
III — Sosyal Güvenlik Kurumları 94
IV — Hem «Merkeziyetçi» hem «Adem-i Merkeziyetçi 99
§ 1. Merkeziyetçilik
§ 2. Adem-i Merkeziyetçilik

3. Bölüm

DEVLET MÜLKİYETİNE DAYANAN BİR DENGE 103

I — Düzenin Nirengi Noktası 103
II — Ekonomik Düzenle İnsan ve Dünya Görüşünün Dengesi 111
§ 1. Ekonomik Düzene Uygun İnsanın Özellikleri
§ 2. Osmanlı Toplumunda Hâkim Nitelikler
III — Büyüm Uyum ve Tutarlılık 122
§ 1. İhtiyaçların Karşılanması
§ 2. Gelişmiş Bir Toplum

İkinci Başlık: GERİ KALMIŞLIĞIN OLUŞMASI

1. Bölüm

DENGENİN HASSAS NOKTALARI 136

I — Esneklikten Yoksun Bir Düzen 136
§ 1. Girift Yapı
§ Vergiler ve Para Değeri
II — Ekonominin Tehlikeye Açık Yapısı 141
§ 1. Değerli Maden Darlığı ve Kaçakçılık
§ 2. Ferdiyetçi Unsurların Güç Kazanmaları
III — Tarımsal Bünyedeki Yıkıcı Unsurlar 146

2. Bölüm

OSMANLI DENGESİNİ SARSAN DARBELER 152

I — Avrupa Hücuma Hazırlanıyor 152
§ 1. Yeni Düzenin Oluşması
§ 2. Altın Bolluğu ve Etkileri
II — Avrupa'daki Değişimin Osmanlılara Etkisi 156
§ 1. Altın Yumurtlayan Tavuk Ölüyor
§ 2. Pahalılık, Kaçakçılık ve Dış Ticaret

3. Bölüm

TOPRAK MÜLKİYETİ REJİMİNİN BOZULMASI 163

I — Devletin Para İhtiyacı 164
II — Toprak Zenginlerine Sunuluyor 168
§ 1. Çare: Toprak Gelirini Satmak
§ 2. «Kristof Kolomb'un Yumurtası»
§ 3. Altına Hücum
§ 4. Tarımsal Üretim Düşüyor

4. Bölüm

TOPRAK DÜZENİYLE BERABER
ORDU DA ÇÖKÜYOR 178

I — Timarlı Sipahiler Tarih Sahnesinden Çekiliyor 179
II — Ordunun Yeni Temeli: Profesyonel Askerler 182

§ 1. Kapıkulu Ocağının Önem Kazanması
§ 2. Yeniçeri Ocağının Bozulması
III — Profesyonellerin Yolaçtığı Yıkıcı Gelişmeler 186

5. Bölüm

SOSYAL VE EKONOMİK YAPI ÇÖKÜYOR 191

I — Celâli İsyanları 192
§ 1. İsyanların Doğuş Nedenleri
§ 2. İsyana Katılan Zümrelerin Özellikleri
§ 3. Celâli İsyanlarının Aşamaları
II — Beylerin, Ağaların Oluşması 201
§ 1. Neden, Nasıl Oluştular?
§ 2. Bey ve Ağaların Yeni Düzendeki Yerleri
III — Sosyal Yapının Yeni Şekli 210
§ 1. Tarım Kesiminde
§ 2. Geri Kalmış Şehirler
IV — Devlet Yönetimindeki Yozlaşma 217
V — Ekonomik Düzensizlik ve Borçlanma Teşebbüsleri 220
§ 1. Ekonomik Durum
§ 2. İlk Borçlanma Teşebbüsleri

Üçüncü Başlık: GERİ KALMIŞLIĞIN KÖKLEŞMESİ

1. Bölüm

OSMANLI MEMLEKETİNE
YABANCILAR ÜŞÜŞÜYOR 230

I — Anlaşmalar ve Fermanlar 231
II — Dışa Borçlanmalar Başlıyor 234
III — Yabancıların Etkisindeki Devlet 236

2. Bölüm

SÖMÜRÜNÜN EMRİNDEKİ ARAÇ: BATILAŞMAK 242

I — 1800'lerin «Mukaddes İttifak»ı 242
§ 1. Batıyla Gelen

3. Bölüm

BİR İMPARATORLUK ÇÖKÜYOR 252

I — «Çalı Süpürgesinden... Tahta Kaşığa Kadar» 252

§ 1. Dokuma Tezgâhları Azalıyor

II — Toprağın Serüveni 256

III — Tarımdaki Sömürü ve Halk 259

Dördüncü Başlık: EMPERYALİZMDEN KURTULUYORUZ, GERİ KALMIŞLIKTAN DEĞİL

1. Bölüm

ATATÜRK OLMASAYDI BELKİ TÜRKİYE OLMAZDI 273

2. Bölüm

ATATÜRK, GERİ KALMIŞLIĞI YENEMEMİŞTİ 278

I — Mustafa Kemal'in ve Yeni Rejimin Tutumu 278

II — «Milli İktisat»ın Fonksiyonu 285

III — Devletçilik Denemesi 287

IV — Cumhuriyetin Mutlu Azınlığı 289

V — Gerçekleşen ve Gerçekleşmeyen 294

VI — Başarısızlığın Nedenleri 298

§ 1. Milli Mücadele ve Sonrasının Zorunlu Dayanağı

§ 2. Tüccar

§ 3. Milli Mücadeleden Gelen Subaylar, Bürokratlar ve Atatürk

3. Bölüm

ATATÜRK SONRASINDAN AMERİKAN YARDIMINA 307

§ 1. Savaşın Türkiye'deki Yankıları

§ 2. Özel Sektörün Sınırlanması ve Harp Zenginleri

§ 3. Savaş Döneminin Siyasal Gelişmeleri

Beşinci Başlık: TEMELDEKİ
BOZUKLUK, DÜN ve BUGÜN

1. Bölüm

BATI ve BATILAŞMAK NEDİR? 319

I — Bütün İktidarların Ortak Görüşü 319
§ 1. Batı Kültürünün Kaynakları
§ 2. Türkiye'de Batılaşma
II — Batı'nın Niteliği: «Maddiyatçılık» 325
III — Batı'nın Niteliği: «Ferdiyetçilik» 328
IV — «...Çok Özel Bir Durum» 331

2. Bölüm

«İMKÂNSIZ»IN PEŞİNDEKİ İKTİDARLAR 336

I — Fert Eliyle Birikemeyecek Sermayeyi Ferde Biriktirmek Çabası 337
II — Bir Sınıfa, Sahip Olamayacağı Nitelikleri Kazandırtmak Çabası 343
III — Geri Kalmışlık Neden Altedilemiyor? 347
§ 1. «Zehirlenmiz Hastanın Zehirle Tedavisi»
§ 2. Batıdaki Görevini Yapmayan Kurumlar
§ 3. Hedefini Şaşırmış Bir Tepki
IV — Temeldeki Bozukluk 354
§ 1. Cumhuriyet Öncesinde
§ 2. Cumhuriyet
§ 3. Demokrasi Dönemi

Altıncı Başlık: TEMELDEKİ
BOZUKLUĞUN SONUÇLARI

1. Bölüm

SINIFSAL ve SİYASAL TERCİHLERDE KARMAŞIKLIK 362

I — Halkın Batılaşmaya Tepkisi 362
§ 1. Bilinçsiz Bir Sınıfsal Tepki

§ 2. Dinsel Tepkinin Mantığı
§ 3. İslâmcı Cereyanın Halkçı Tepkiyle Özdeşleşmesi
§ 4. İslâmcı Cephenin Etkisi ve Ekonomik Koşullar
II — Karmaşıklığın Hâkim Zümrelerce Kullanılışı 368

2. Bölüm

BATILAŞMAYA, BÜROKRASİYE, CHP'YE TEPKİ; DEVRİM ve AP İKTİDARI 375

I — DP'nin Doğup Güçlenmesindeki Nedenler 375
§ 1. Tüccarın Desteği
§ 2. Ekonomik ve Sosyal Bunalım
§ 3. Batılaşmaya Tepki ve DP
II — DP İktidarını Halk Neden Tuttu? 383
§ 1. Temeldeki Doğru Teşhisler
§ 2. İslâmcı - Doğucu Tepkinin Kullanması
§ 3. Ekonomideki Gelişme
III — DP'nin Geri Kalma Sürecindeki Yeri 390
§ 1. Ekonomik ve Sosyal Yapı
§ 2. Bağımlı Ekonomi ve Dış Siyaset
IV — Devrim ve AP İktidarı 395
§ 1. 27 Mayıs Hareketi
§ 2. AP İktidarı

3. Bölüm

BAĞIMLI ve GÜÇSÜZ EKONOMİK DÜZEN 405

I — Dünyada Ekonomik Bağımlılığın İşleyişi 405
§ 1. Dış Borçlar ve Bağışlar
§ 2. Tek Ürün ve Dış Ticaret
§ 3. Dış Ticaret Hadleri
§ 4. Yabancı Şirketler
II — Bağımlı Türk Ekonomisinin Doğuşu 421
§ 1. İktidarın Bütünlenmek Gereği
§ 2. Ekonominin Dışa Açılması
III — Bağımlı Ekonominin Görünüşü 430
§ 1. Türkiye'nin Dış Borçları

§ 2. Türkiye'nin Dış Ticaret Hadleri
§ 3. Yabancı Özel Sermayenin Genel Görünüşü
§ 4. Yabancı Şirketlerin Geri Kalmışlıktaki Rolü
§ 5. Petrol Şirketlerinin Özel Misyonu
IV — Geri Kalmış Sanayi Düzeni 437
§ 1. «Girişimci Değil, Ürkek...»
§ 2. «Aracı ve Komisyoncu»
§ 3. «Dağınık ve İsrafçı»
V — Geri Kalmış Tarım Düzeni 464
§ 1. Devirler Değişiyor, Toprak Dağılımı Değişmiyor
§ 2. Şişkinlik ve Verimsizlik

4. Bölüm

İKİLİ SOSYAL YAPI 473

I — 25 Milyonun Milli Gelirdeki Payı
1977'de Adam Başına 3,700 TL. 473
§ 1. Eşitsizliğin Nedenleri
§ 2. Eşitsizliğin Sonuçları
II — Şehirliyle Köylü 479
§ 1. Yoksul Köylü Açısından Tarımdaki Gelişme
§ 2. Tarım Dışındaki İkilik
III — Doğu ve Batı 491
§ 1. Doğunun Devlet Kavramı
§ 2. Etnik Farklılaşma
§ 3. Sosyal ve Ekonomik Yapı
§ 4. Doğu'nun Çıkmazı

5. Bölüm

BAĞIMLI ASKERİ DÜZEN 500

I — Bağımlı Askeri Düzenin Bilânçosu 503
§ 1. ABD ve NATO'dan Türkiye
§ 2. Türkiye'den NATO'ya
II — Bağımlı Askeri Düzenin Sonuçları 510
§ 1. Orta Doğu'nun Geleneksel Liderliği
III — Türkiye'de NATO'cu Şartlanma 513

6. Bölüm

PİYANGO KÜLTÜRÜ 517

§ 1. Anadolu'nun Kültür Özelliği
§ 2. Kültür İkiliğinin Doğuşu
§ 3. Türkiye'nin «Yeni» Kültürü

Yedinci Başlık: TÜRKİYE'NİN
«İMTİYAZLI» GERİ KALMIŞLIĞI

1. Bölüm

BİN YILLIK İNSAN VE GÜÇ BİRİKİMİ 525

I — Kültür ve Kalkınma 526
§ 1. Kalkınmanın Temelleri
II — Bireysel ve Toplumsal Dinamikler 529
§ 1. İlerleme Özlemleri
§ 2. Kalkınma Açısından Çeşitli Zümreler

2. Bölüm

TEMELDEKİ BOZUKLUĞUN ÇÖZÜMÜ 534

I — Hâkim Zümreler Kadrosu 534
II — İnsan, Kültür ve Ekonomi 535
KAYNAKLAR 537

GİRİŞ

Geri kalmış Türkiye. Tarih biraz incelendikten; kültürüyle, sanatiyle, yapısı ve düzeniyle toplum gözden geçirildikten sonra yanyana koymaya insan elinin varmadığı üç kelime. Geri kalmış Türkiye. Kuralları, gelenekleri ve düşünceleriyle ortaçağı aydınlatan, yeniçağa ışık tutan bir kültür. Mevlânalar, Yunus Emreler, Evliya Çelebiler, Mimar Sinanlar. Dayanışmanın, kardeşliğin en güzel örneklerini veren Fütüvvetnameler. Toplumun ve ekonominin gerekleri uyarınca dini yorumlayan, ileriye dönük bir kurum gibi ondan yararlanmasını bilen Osmanlı akılcılığı. Ve geri kalmış bir Türkiye. Her biri devlet yönetme sanatının belgesi olan Mühimme defterleri. Çağın koşulları çerçevesinde başlı başına bir şahaser olan devlet. Devlet yönetme ustalığı. Bir belirli çağın en ileri ekonomik ve sosyal yapısı. Osmanlı ordularını bir kurtarıcı gibi karşılayan, eşitliği ve hürriyeti ondan bekleyen Balkan halkları; yıkılmakta olan bir kölelik dünyasının yahut dağılmaya yüz tutmuş derebeyliğin yerinde kurulan ileri ve âdil bir toplum düzeni. Ve geri kalmış Türkiye. Başka bir milletin ortak çabayla meydana getirdiği

folklor ve sanat özelliğini hemen her köyünde ayrı ayrı ve değişik şekilde yaratabilmiş Türkiye. Sanatının inceliğini ve görülmemiş çeşitliliğini âşıklarının sözünde, halılarının ilmiğinde, çevrelerinin nakışında yaşatan Türkiye. Geri kalmış Türkiye...

Meseleye değişik açılardan bakılabilir. Belirli bir kıyaslamanın çerçevesinde haklı gözüken bir teze göre, eşine az rastlanan kültür, medeniyet ve tarih hazinesine sahip olan Türkiye, ilkel özellikteki toplumlara uygulanan bir sıfatla belirlenemez. Eğer Afrika geri kalmışsa, Türkiye onunla ölçüye vurulamaz, aynı deyimle tanımlanamaz.

Bu görüş kendi çerçevesinde şüphesiz doğrudur. Türkiye ile öteki geri kalmışlardan herhangi birini yanyana koysak, arada tarihin ve kültürün yarattığı büyük bir farklılık olacaktır. Ancak, geri kalmışlığın incelenmesinde, toplumun tarihî gelişme sürecinde aldığı yol ve başlangıç noktasıyla vardığı yer önemlidir. Bu açıdan, Türkiye bir Mozambik'ten, Kongo'dan, Guatemala'dan çok daha geri kalmıştır. Çünkü Mozambik her zaman aynı Mozambik olmuştur. Kongo aynı Kongo, Guatemala aynı Guatemala. Türkiye ise belirli bir dönemde öteki ülkelerle kıyaslandığında en ileri bir noktada gözükmektedir. Sonra gerilemeye başlamış, gerileye gerileye günümüze, aynı kıyaslama yapılınca çok arkada gözüken bir yere varmıştır. Yani, kavramın dinamik anlamıyla, tam bir geri kalmış ülkedir.

Geri kalmışlığın tarihini izlerken, çoklukla kullanılan bazı yöntem ve ölçülerden kaçınacağız. Türkiye'de konuyla ilgili çalışmaların çoğunda rastlanan alışkanlık, toplumu belirli bir dönemde donmuş varsaymaya, onun o andaki özelliklerini Batı kaynaklarının esinlediği ölçülere vurmaya dayanıyor.

Bu değerlendirme, hele Türkiye gibi çok sayıda ayrıcalığı olan bir ülkeye uygulandığında yanlış sonuçlar verir; ileriye dönük bir yönteme ışık tutmaya değil, geri kalmışlığın belirtilerini çoğu yetersiz ölçülerle sıralamaya yarar. Meselenin nedenine inmeksizin sonuçları ortaya

kor; millî gelir düşük, beslenme yetersiz, sanayi zayıf, dolayısıyla ülke geri kalmıştır der. **Bu durum neden meydana geldi** sorusunu cevaplayamadığı gibi, **nasıl düzelir** sorusuna da ışık tutamaz. Ayrıca, geri kalmışlığı belirtilerine dayanarak açıklayan bu ölçüler. Batı kültürünün etkisinde yaratılmıştır. Oysa geri kalmış ülkelerin yapıları ve özellikleri Batıdan kesinlikle ayrıdır. Kendilerine özgü kurumları, gelenekleri ve değer yargıları olan bu ülkeleri sadece Batının değer yargılarını yansıtan ölçülerle sınıflandırmak, incelemeyi kaçınılmaz şekilde yanlışa sürükler.

Klâsik çerçevedeki araştırmaların yetersizliğinin bir başka sebebi, belirtilere dayanan ölçülerin geri kalmışlığın ancak donuk, statik bir incelemesine imkân vermesidir. Oysa, bütün toplumsal olgular gibi hareket halinde olan geri kalmışlık sorunu, belirli ve sınırlı bir anda ülkenin sosyal ve iktisadî durumu üzerinde yapılmış gözlemlerle çözümlenemez. Geri kalmışlığın incelenmesi, varoluş nedenlerinin ve çözümlerin aranması ancak olgunun dinamik özelliğine uygun, tarihten günümüze, hatta yarına kadar uzanan bir yöntemle mümkün olabilir.

Bu noktadan hareket ederek, Türkiye'nin geri kalmışlığını dinamik bir gelişme sürecinin içinde ele alıp nasıl ve neden oluştuğunu araştırmaya çalışacağız. **Nasıl ve neden** sorularının cevaplanabilmesi, tabiatıyla, geri kalmışlığın hangi yöntemle altedileceği konusunda bazı ipuçlarına işaret edecektir.

Türkiye'nin çok özel **geri kalmışlık** durumunu izlerken, geri kalmışlığın evrensel mekanizmasını **hareket ve değişim sürecinde** açıklayan **dinamik** bir modeli kullanacağız. Geri kalmışlığı belirtileriyle değil, oluşumuyla ele alan bu modelin, Fransız bilim adamı René Gendarme tarafından sunulan şeklini, onun yaptığı ayırım ve sınıflamaya, terminolojiye sadık kalarak vereceğiz. (1) Ancak, Türkiye'nin çok değişik özelliklerinden ötürü, bu model bir tahlil aracı değil, sadece meseleye yaklaşım metodu olacaktır.

Burada bir daha belirtelim ki, Türkiye'nin geri kalmışlığı bir Afrika yahut Lâtin Amerika ülkesinin geri kalmışlığı değildir. Koskoca bir geçmiş ve geleceği olan, medeniyeti olan, sağlam temelleri hâlâ direnen ve kendini ileriye götürecek birikimi çeşitli alanlarda gerçekleştirmiş bir toplumun, **geri bıraktırılmışlığıdır** bu.

GERİ KALMIŞLIĞIN EVRENSEL MEKANİZMASI

Geri kalmışlığın tarihsel oluşum içinde açıklanmasında, insan topluluklarının geçirdiği aşamalar iki ayrı dönemde ele alınabilir:

1) İleri üretim tekniğine sahip bir ülkenin etkisine toplumun henüz girmemiş olduğu ilk dönem. Tutarlı ve düzenli bir hayat tarzının, çok yavaş gelişen ekonominin belirlediği bu aşamadaki toplumlar, büyük özellikleri olan **denge**den ötürü **Eski Denge** toplumları diye tanımlanabilir.

2) İkinci dönemin özelliği, toplumun dıştan gelen yıkıcı darbeler ve etkenler sonucunda dengesini kaybetmiş olmasıdır. Geri kalmışlığın objektif ölçülerinin belirdiği bu durum kalıcı ya da geçici olabilir. Eğer toplum, dengesizliklerin üstesinden gelip iç ve dış engelleri temizler, bünyesindeki sarsıntıyı bir silkinmeye dönüştürebilirse, kalkınmaya başlayabilir. Geri kalmışlığın, çocuk ölümlerinden üretimin düşüklüğüne kadar uzanan belirtileri yeni bir dengeye yönelen bu ülkede yavaş yavaş yok olur. Dengesizlikleri altedemeyen toplumlar ise hem eski tutar-

lılığını kaybeder hem de yeni bir temele oturamaz; yapısı, ekonomisi ve değer ölçüleri soysuzlaşır.

Günümüzdeki geri kalmış ülkelerin hepsi böyle bir «sürekli dengesizlik» durumundadır.

Geri kalmış sıfatı, ancak dıştan gelen etkilere karşı koyamamış, onlara yön verememiş ve dengesini kaybetmiş toplumlar için kullanılabilir. «Geri kalmışlık, teknik düzeyleri farklı toplumların birbirlerini etkilemeleri sonucunda meydana gelen bir sorundur.» (2) Yüksek teknik düzeyindeki ülke getirdiği yeni kavramlar ve yarattığı yeni şartlarla ötekinin dengesini altüst etmekte; sarsılan toplumun bazı yeniliklerden yararlanarak tutarlılığına daha ileri bir aşamada kavuşmasını ise, kendi koşulları ve yabancı devletler engellemektedir.

Geri kalmışlık durumunun bu çerçevedeki oluşumu, toplumların **Eski Denge**'sinden başlayarak izlenebilir.

BIRINCI BOLUM

ESKİ DENGE

Kendilerinden üstün teknoloji düzeyindeki ülkelerle sürekli teması olmamış toplumlarm belirli özelliği uyum ve dengedir. Bu toplumlarda ekonomi daha çok dışa kapalı bir görünüştedir; tekniğin ağır gelişmesine paralel olarak insanların ihtiyaçları da yavaş artmaktadır. Toplumun yaşantısındaki en güçlü etken olan tabiatla, insanların özlemleri, üretim teknikleri ve ihtiyaçları arasında herbirinin yavaş gelişmesine dayanan tam bir uyum vardır.

Tabiat şartlarının ağırlığından ötürü, Eski Denge'yi yaşayan toplumlarm günübirlik ihtiyaçlarının karşılanması ve emniyete alınmasının ötesinde en küçük bir hareket alanları yoktur: İyi bir yılın fazla ürünü daha sonraki muhtemel kurak mevsimlerin zararını karşılamak için mutlaka bir köşeye konmalıdır. Varolan insan gücünün yahut doğal kaynağın bir yeniliğe, yeni işe ayrılması bütün toplumun güvenliğini ve yaşantısını tehlikeye sokabilir. Günübirlik yaşamak zorunluğu ve yatırımlara kaynak ayrılması eski dengedeki bir toplumun gelişmesine başlıca engeldir; tabiat, ekonomik anlamda birikim yapılıp yeni alanlara yöneltilmesine güç imkân tanımaktadır.

Günümüzün geri ülke halklarında varolan gelenek-

çilik eğilimi sanıldığı gibi sadece tutuculuktan, gericilikten, tevekkülden ileri gelmemektedir. Bu eğilim, yüzyıllardan beri süren, çok güçlükle ayakta tutulan ve kolaylıkla yıkılabilecek bir yaşantıyı en küçük güvensizlikten ve tehlikeden sakınmak zorunluğuyla açıklanabilir. Yeni, kendi tabiatı gereğince bünyesinde **bilinmeyeni** taşır. Her yenilik o çok güç sürdürülen yaşama şekli için bir tehlikedir. Daha iyisine kavuşmak için kural dışına çıkmak eldekinin kaybolmasıyla sonuçlanabilir. (*)

Gelenekçilik, tabiata karşı verilen savaşta toplumun çok güçsüz olmasından ileri gelmektedir; o çok zor sürdürülen **hayatın ikamesi** şekillerini tehlikeye sokabilecek **yeniye, alışılmamışa** karşı bir korunma niteliği taşır.

Tabiatla yapılan mücadele öyle güçsüz silâhlarla yürütülmelidir ki, insan «savaşın bir tarafı değil, tabiatın bir parçasıdır.» (') Amacı tabiata egemen olmaktan çok onun kurallarına uymaktır. «Bu nedenlerden ötürü Eski Denge'nin temel unsurunu su, toprak, iklim gibi **Doğal Kaynaklar** meydana getirmektedir. Bu açıdan bakılınca, üç ana denge ayırdedilebilir:

— **İhtiyaçlarla kaynaklar arasında,**

— **Nüfusla kaynaklar arasında.**

— **Teknikle kaynaklar arasında.** Toplumun bütün yaşantısı, ümidi, nüfusu ve üretim teknikleri kaçınılmaz bir şekilde kendini doğal kaynakların niteliğine göre ayarlanmaktadır.» (5)

—I—
İHTİYAÇLAR VE KAYNAKLAR

Daha iyisini tanımayan ve kıyaslama yapamayan bir **insanın kendi yaşama** şekliyle yetinip memnun olması **olağandır. Bundan** ötürü Eski Denge'deki bir toplum **kendini geri kalmış ve yoksul** olarak göremez. M.P. Bor-

dieu'nun «İlkel Cezayir Toplumunun İçsel Mantığı»nda belirttiği üzere, «Gelişmiş ekonomiler kendilerini yetersiz bulup aşmaları gereken yolu düşünürlerken, teknik açıdan çok ilkel olan Cezayir halkının büyük bölümü kendini katiyen geri kalmış görmemektedir. Toplum eğer kendini kıyaslayabileceği bir zenginliğe ve refah düzeyine içte yahut dışta rastlamamışsa, kendi yaşantısını yeterli bulması ve gerilik düşüncesini reddetmesi normaldir.» (6)

Eski Denge toplumlarının kaynakları ötesinde bir ihtiyaç duymamalarının ve ümide sahip olmamalarının diğer sebebi, ekonominin hassaslığı ve güçsüzlüğüdür. Yeni ihtiyaçlar günübirlik yaşayan toplumun kaynaklarını başka alana yöneltmesini öngöreceğinden, kaçınılmaz şekilde toplum için tehlike taşımaktadırlar.

Yüzyıllardan beri süregelen bu durum, Eski Denge toplumlarının bilinçaltına yerleşmiş, onları ancak kaynaklarının elverdiği ihtiyaçları bilip duymaya zorlamıştır. Kaynakların yarattığı bu önşartlanma sonucunda Eski Denge toplumları geleneksel ihtiyaçlardan başkasını bilmemekte, düşünmemektedir.

Bu toplumlar kaynakların sınırı ötesinde başka örnek tanımadıklarından eski alışkanlıklarına ve ümitlerine sadık kalmışlar, onları yenilememişlerdir. İhtiyaçların ve özlemlerin kaynaklara oranlı olmasından ötürü toplum kendi ölçüleriyle mutlu ve dengelidir. Daha iyinin, kolayın, rahatın özlemini duymak ve aramak gibi eğilimler zayıftır. Bu durum bir yandan gelişmeyi daha işin başında zorlaştırırken öte yandan toplumun tatmin edilmiş ve mutlu olmasını sağlamaktadır. (7)

II

NÜFUS VE KAYNAKLAR

Eski Denge'de kaynakların gelişmemesine karşılık nüfus da çok yavaş artmaktadır. Bu bakımdan ikisi tam

uyum halindedir ve açlık gibi sorunlar enderdir. Sınırlı kaynaklar ancak belirli sayıda insanın doğup yaşamasına imkân vermektedir. Aynı şekilde, doğal koşullar ve hastalıklar da nüfusun, kaynakların çapını aşmamasını sağlamaktadır.

S. F. Cook bu dengeyi şöyle anlatıyor: «İlkel topluluklar nüfus açısından tam dengeli bir nitelik taşırlar. Biyoloji dünyasının hayvanları gibi, çevreleri ile kendi nüfus yoğunlukları arasında hassas bir denge kurmuşlardır. Çeşitli çalışmaların ispatladığı üzere, bu dengenin ana etkenini besin kaynakları meydana getirmektedir.» (8)

Eski Denge toplumlarında nüfus, besin kaynaklarının elverdiği düzeyin de çok altında olmuştur. Bunun nedeni, salgın hastalık gibi etkenlerin ölüm oranını çok yüksekte tutmasıdır. Nüfusun yavaş artması toplumun beslenmesi açısından dengeyi sağlarken, insan gücünün azlığı kaynakların yeterince kullanılmamasına yol açmış; gelişmeyi önleyen, yerinde saymak eğilimini arttıran bir etken olmuştur. Veba ve sıtma gibi hastalıklar nüfus artışını yavaşlatmış, günlük ihtiyaçların dışında çalışabilecek insan gücünden Eski Denge toplumlarını yoksun bırakmıştır. Kaynaklar nüfus yoğunluğunu ve ihtiyaçları etkilerken, nüfus ve ihtiyaçlar da kaynakları etkilemiş, sonuç olarak bütün toplumsal ve doğal koşullar, Eski Denge'nin büyük niteliği olan durgunluğu meydana getirmiştir.

III
TEKNİK VE KAYNAKLAR

«Eski Denge» incelenirken teknik deyimi hem üretim metodları ve aletlerini, hem de üretimin toplumdaki organizasyonunu tanımlamak için kullanılabilir. Bu toplumlarda dar anlamdaki teknik çok zayıftır. Dolayısıyla, insanların örgütlenmiş olmasının üretime yaptığı katkı ba-

sit araç ve gereçlerinkinden daha fazladır. Bir bakıma, insanlar kendi aralarında örgütlenerek elverişsiz doğa koşullarının ve zayıf tekniğin eksiklerini kapatmaya çalışmaktadır.

§ 1. ALETLER VE TARIMSAL METODLAR

Basit aletler ve ilkel tarım metodları insanla doğa arasında belirli bir dengenin kurulmasını sağlamıştır. Bu karmaşık ve hassas denge bir yandan eldeki araçların çevçevesinde üretimin en yüksek düzeye ulaşmasına yol açmış öte yandan ise doğal kaynakların tükenmesini engellemiştir.

Teknikle kaynaklar arasındaki denge insanı ürkütecek kadar tutarlı ve mantıklıdır. Adeta gizli bir el bütün etkenleri ince ince hesaplamış ve varolan şartların çerçevesinde en akla uygun düzeni kurmuştur. Bu düzenin en büyük özelliği, toplumların felâketine yol açabilecek kaynak israfının hem tabiat hem de insan açısından önlenmiş olmasıdır. Teknikle kaynaklar arasındaki bu dengenin çeşitli örnekleri vardır:

«Günümüzde çok zararlı olan arazi yangını ile tarla açmak metodu, özellikle Ekvator Afrikasında çok kullanılmış ve bu ilkel, görünüşte yıkıcı metod, diğer etkenlerle birleşince o bölge insanı ile çevresi arasında kurulabilecek en mükemmel dengeyi sağlamıştır. Ormanlık bölgenin genişliğine oranla az olan nüfus, bu metod sayesinde, kullanılan tarlaların nadasa ayrılmasına ve orman ürünlerinin yeniden yetişmesine imkân vermiştir. İlkel sabanlar ağaç köklerine ulaşmadığından kesilen ağaçların yeniden yetişmesi mümkün olmuştur. (Oysa daha gelişmiş sabanlar kökleri öldürüp orman kaynağını tüketebilirdi.) Tarımın ince şeritler halinde yapılması hem çevredeki ağaçları korumuş, hem de ekinlere bu ağaçların gerekli gölgesini sağlamıştır. Bu çevrede uygulanan bu tür bir tarım şekli toplumun yaşaması için zorunlu olan tabiat

sermayesini asla tüketemez. Ancak, mekanizmanın en küçük bir bölümü değişirse, örneğin sabanın bıçağı ilkel değil de güçlü olursa, bütün bir düzen yıkılır ve kaynak tükenmeye başlar.» (9)

Cezayir'deki Şelif ovasında uzun incelemelerde bulunan bir bilim adamı, eski dengesini koruyan bu bölgede, ekonominin küçücük unsurlarının nasıl birbirini tamamladığını, tutarlı bir bütün meydana getirdiğini ve en önemsiz değişimin yıkıma sebep olabileceğini anlatıyor. Bir tablo şeklinde yapılan açıklamada, olumsuz gibi görünen tarımsal nitelikler, altta sıralanan etkenler ve özellikler gözönünde tutulunca, aslında üretimin ve düzenin temeltaşı olduklarını ortaya koyuyorlar. Örnekteki **temeltaşlarının** herhangi biri yenileşip günümüzdeki modern tarımın gereklerine uysa yahut kendi ilkel çevresinde değişse, teknikle kaynaklar arasındaki hassas denge yıkılmakta ve topluluk yoksulluğa düşmektedir.

Örneğin, halkın göçebe olması **geri** bir özelliktir. Ancak, göçebeliğin hüküm sürdüğü çevreyi inceleyince görüyoruz ki, o göçebelere ev yapıp onları yerleştirsek bu defa hepsi aç kalır. Çünkü çevrenin koşulları, insanlar göçebe olurlarsa onlara hayat hakkı tanımaktadır: Birikmiş çöpler hava şartlarından ötürü hemen salgın hastalığa yol açacağından bu insanlar geriliğe örnek olan göçebe durumundan çıkıp ileri bir yaşama şekline, yerleşik hayata başlayınca, bu kez eski sağlığını kaybetmektedir. Aşağıdaki örneklerde belirtilen temel nitelik aslında **geridir**. Ancak, bu niteliğin altına sıralanan çevrenin özellikleri gözönüne alındığında, temel niteliğin değişip **ileri** olması durumunda insanların yaşamasına imkân kalmıyacağı anlaşılıyor. (10)

1) Konutlar sürekli değil, halk göçebe...

— **Tarlalar** dağınık ve birbirinden uzak;

— **Ekonomi** aynı zamanda hayvancılığa dayandığından, **hayvanları** tarlalardan uzak tutmak gerekiyor.

— Çöplerin ve pisliğin birikmesi hava şartlarından ötürü hemen salgın hastalığa yol açtığından konaklanan yerlerin sık sık değiştirilmesi şart.

2) **Tarım araçları son derece ilkel**...

— Kullanılan basit el sabanı toprağı tüketmiyor, ve gelişmiş, büyük bıçaklı sabanın sebep olduğu erozyona (toprak kayması) yol açmıyor;
— Ağır saban güçlü ve büyük çeki hayvanları gerektirdiğinden bunların bakımı ve beslenmesi yeni sorunlar yaratabilir;
— Toprak büyük bıçaklı ağır sabana elvermeyecek kadar taşlı ve engebeli;
— Büyük ağızlı tırpanla değil, onun çok ilkel şekli olan kısa saplı tırpanla ekinler biçiliyor. Bu araç, biçmeyi yavaşlatıyorsa da ekinle beraber küçük otları da kesmiyor ve sonradan hayvanlara yem olacak bu kaynağın tükenmesini önlüyor. Zaten toprağın çok engebeli olması büyük tırpan kullanmaya imkân vermiyor.

3) **Hayvanları koyacak ahır yahut sığınak yok**...

— Kuraklıktan ötürü hayvanları tarlalardan uzaklaştırıp dağ yamaçlarındaki otlaklara götürmek gereği var;
— Kuraklık, yeterince samanın depo edilip ahırlarda kullanılmasına da elvermiyor;
— Hayvanların belirli yerde tutulmaması onların sonraki mevsim ekilebilecek toprakları gübrelemelerini sağlıyor;
— Aynı sığınakta birarada bulunmaları hastalıkların yayılmasını kolaylaştırabilir.

Görüldüğü gibi, üretimin özelliğiyle çevre şartları arasında tam bir uyum vardır.

§ 2. ÜRETİMİN TOPLUMSAL ORGANİZASYONU

Kaynakların sınırlılığı gibi nedenlerden ötürü Eski Denge toplumlarının geleceği emniyette değildir. İnsanlar doğanın elverişsiz koşullarını hafifletmek, kaynakların açığını kapatmak için varolanı en akıllı biçimde kullanmak ve yaşatmak zorundadırlar. Bu zorunluk onları üretimi çok dikkatle düzenleyip örgütlemeye yöneltmiştir. Her çeşit israfın önlenmesini ve insangücünün toplumun ihtiyaçlarına göre en akla uygun şekilde kullanılmasını öngörmektedir. Toplum, tabiatın yarattığı güçlüklere kendi aklı ile bir karşı-ağırlık koymak çabasındadır.

Toplumsal örgütlenmenin iki anagörevi olmuştur: Sınırlı kaynaklardan hareket ederek **üretim** ve **paylaşımı** en akılcı biçimde gerçekleştirmek. Sözünü ettiğimiz zorunluklar ve görevlerden ötürü, Eski Denge'nin insanı «...her ferdin yeri kesinlikle belirlenmiş, çok sıkı şekilde örgütlenmiş toplulukların bir unsurudur; bütün görev ve hakları, hiyerarşideki sırası bellidir.» ([11])

İşbölümü — «Bu topluluklarda işbölümünün kesinlikle belirlenmiş olması üretimin devamını ve güvenliğini sağlamaktadır. (Herkes kendisinden ne beklendiğini ve ne yapacağını bilir.) Üretim kaynaklarının ve toprağın bölünmezliği ilkesi herkesin görevini önceden biçimlendirir; ailenin ve kabilenin birliğiyle bu grupların dış güçlere karşı dayanışmasını sağlar; toprağın küçük parçalara ayrılmasıyla üretimin düşmesini önler.» ([12]) Hiyerarşik sıralanma ve işbölümü bireylerin kendi başlarına anarşik davranışlarda bulunarak toplumun genel çıkarlarını zedelemelerini engellemektedir. (Kimse aklına esen ürünü ekemez, yan gelip yatamaz, kaynakları keyfince kullanamaz, vb.)

Örgütlenme — Toplumun düzenli olması tüketimde disiplini ve kitlenin ortak güvenliğini sağlamaktadır. Tüketimin hangi ölçüde olacağına, ne miktarda fazla ürünün **ihtiyata** ayrılacağına ve bu fazla ürünün nasıl kullanılaca-

ğına hep toplum karar vermektedir. Bireyler ekonomik tehlikeleri tek başlarına karşılayacak durumda olmadıklarından (kendi güttüğü hayvanların kaybolması, ektiklerinin kuruması, vb.) toplumsal dayanışma bireyin güvenliğini sağlamaktadır. Aynı şekilde, toplumun devamlılığı ancak insanların ortak disipline uymalarıyla gerçekleşmektedir.

«Tümüyle tarıma dayanan bu topluluklar, nüfus yoğunlukları, kaynakları ve toplumsal kurumları arasında denge kurmakta; özel durumlarından ötürü kendilerini göze çarpacak şekilde değiştirmeden yaşantılarını sürdürebilmektedirler.» ([13])

İKİNCİ BÖLÜM

ESKİ DENGEYİ YIKAN DARBELER

Eski Denge'yi meydana getiren üç temel unsurun -**ihtiyaçlar, nüfus, teknik**- tarihsel evrimi bu düzenin çökmesine yol açmıştır. Daha ileri düzeydeki toplumlarla zorunluk altında kurulan ilişkiler temel unsurların niteliğini değiştirirken, doğal kaynakların sabit kalması o hassas dengeyi yıkmıştır. Dış etkilerden ötürü artan ihtiyaçları, çoğalan nüfusu ve ilerleyen tekniği kaynaklar karşılayamamış, hazmedememiş ve eski toplumlar bir keşmekeşin içine düşmüşlerdir. Geleneksel değer ölçüleri yıkılmış, yerine yenileri konamamıştır. Toplum hem ekonomik, hem de sosyal açıdan bütün dengesini kaybetmiş, soysuzlaşmıştır. Eski Denge'ye dönüşü, tarihsel nedenler; ilerlemeyi, dış güçler ve iç etkenler engellemektedir.

Prof. Mead'in belirttiği gibi, «...bu kültürler Batı ile **ilişki kurmak** istemiş olsalar da olmasalarda; değişmek **gibi bir amaçları** bulunsa da bulunmasa da, gerçek, onların **Batı ile ilişki** kurdukları ve onun etkisine hedef **oldukları**dır.» (14)

Eski Denge'nin temel unsurlarını yıkan üç anadarbe: **İhtiyaçları değiştiren Gözlem Etkeni,** nüfus dengesini **bozan Sağlık Etkeni ve** teknikle kaynaklar arasındaki den-

geyi toplumun yapısıyla beraber yıkan **Dış Zorlamalar**'dır.

I
GÖZLEM ETKENİ

İnsanların satın alma, sahip olma ve tüketme eğiliminin bireysel değil toplumsal bir temele dayandığı kabul edilmektedir. Tüketim isteğinin ve eğiliminin nasıl şartlanıp değişebileceğini Prof. Duesenberyy şöyle anlatıyor: «Bazı durumlarda insan kendi tükettiği mallardan daha üstün nitelikte olanlarla temasta bulunur (varlığını haber alır, görür, işitir.) Bu temas onun için bir gözlemdir, yeninin eskiye olan üstünlüğünün göstergesidir. Üstün nitelikteki malın varlığı ve kişinin bunu öğrenmesi o güne dek sürdürmüş olduğu tüketim alışkanlıkları ve eğilimleri için tehlike taşır; henüz tanıdığı yeniye karşı onun bilinçaltında bir özlem ve tercihi yaratıp harekete geçirir.» ([15])

Eski Denge'yi incelerken ihtiyaçların kaynaklar tarafından sınırlandıklarını; yüzyılların getirdiği şartlanmadan ötürü insanlarm ancak kaynakların elverdiğini tanıyıp istediklerini; kişinin basit mutluluğu ile kaynağın sürekliliğini sağlayan bir dengenin böylece kurulduğunu görmüştük. Eski Denge insanları, kendilerinden üstün teknoloji düzeyindeki başka toplumlarla temas kurunca, gelişmiş tüketim mallarının varlığını öğrendiler. Birdenbire meydana gelen bu durum onların tüketim alışkanlıklarını değiştirmelerine, yeni özlemlere kapılmalarına yol açtı. Ancak, toplumun ihtiyaçları dış etkenlerden ötürü değişirken kaynakların sabit kalması, ihtiyaçlarla kaynaklar arasındaki uyumu bozdu; o çok güç kurulmuş hassas dengenin sarsılması toplumları eskiden karşılaşmadıkları sorunların ve güçlüklerin içine attı: Örneğin, yeni tanıdığı mallara sahip olmak için yabancı işverenin yanında para kazanmak isteyenin tarlasında üretim düştü

ve açlık sorunu başgösterdi; üretimin düşmesi aile dayanışmasının bozulmasına ve yaşlıların yoksulluğuna yol açtı, vb.

Hareketsiz ve tekdüze bir tüketim modelinden ileri teknoloji ülkelerinin savurgan ve başıboş tüketim modelinin kopyasına geçmeleriyle, Eski Denge toplumlarının en önemli temellerinden biri yıkılmaktadır.

§ 1. GÖZLEM ETKENİNİ GÜÇLENDİREN KOŞULLAR

Eski Denge aşamasındaki toplumların ileri teknolojiye sahip ülkelerle ilişki kurmaları değişik koşullar altında ve belirsiz tarihlerde olmuştur. Gözlem etkeni daha çok klâsik sömürgeciliğin bir ürünü olarak ortaya çıkmış yahut dış ticaret ilişkileriyle beraber gelişmiştir. Her toplumda aynı güçte olmamasının çeşitli nedenleri vardır:

Süre ve Şiddet — Yabancılarla Eski Denge toplumu arasındaki ilişkilerin niteliği ve süresi, etkenin gücünü belirlemektedir. Yerli halk yeniyi gereğince tanıyıp değerlendirmeden etkisine kapılmamaktadır. Aynı şekilde, yeninin yoğunluğu ve şiddeti de dengenin bozulma süresini etkilemektedir. Birkaç alanda sınırlanmış, kısa süreli yeniler dengeyi yıkamamaktadır.

Prof. Mead, bu konuda Hindistan'dan örnek getiriyor: «Köylülere yeni malları tanıtmak ve kullanışını öğretmek amacıyla düzenlenen reklâm gezileri sonuç vermemişti. Reklâm kervanları köylerde konaklayarak yeninin faydalarını ve üstünlüğünü anlatıyor, ancak köylüleri bunu alıp kullanmaya inandıramıyorlardı. Başarısızlığın nedeni, köylülerin yeni mal ve görüşlerle yeterince uzun bir süre temasta bulunmamaları olmuştu.» [16]

Yeninin erişilebilir olması — Gözlem etkeninin dengeyi yıkacak çapta güçlenmesi için yeni malların erişilebilecek kadar «yakın ve ucuz» olması gerekmektedir. En basit isteklerin gerçekleşmediği bir topluma pahalı lüks

eşyanın girmesi çoğunluğu etkilememektedir. Dengenin bozulması için, yaşama şekillerini değiştirirlerse yeniye ulaşabileceklerine insanların inanmaları gerekmektedir. X. Yacono, Cezayir'deki gözlem etkenini anlatırken şu örneği veriyor: «...ellerindeki imkânların yetersizliğinden ötürü, Arap Büroları, köylere örnek götürmeye dayanan bir metodla çalışıyorlardı... Fakat bu metodun ne faydası olabilirdi? Taştan ev yapmanın getireceği büyük değişim, portatif Avrupa evini Araplara göstermekle gerçekleşemezdi. Yerli halkın, gördüğü bu taş evin bütün konforuyla beraber eşini yapmak istediğini düşünsek bile (ki istemiyordu), bunun imkânı var mıydı? Halkın durumu, elden düşme otomobili rüyasında bile hayal edemeyen bir kişinin son model oto sergisini dolaşmasına benziyordu...» ([17])

Yeninin fiyatı ve niteliği açısından halktan uzak olması gözlem etkeninin gücünü sınırlamakta, dengeyi yıkmaksızın sadece bir rahatsızlık vermektedir. Yeninin halkın erişmeyi düşünebileceği bir yakınlıkta olması ise onun bütün yaşantısını ve dengesini bozmaktadır. Bu açıdan, lüks otomobiller halk yığınlarında bir tepki yaratmazken çiçekli kumaşlar yaratabilmektedir.

Topluma sunulan yeni malların ancak sınırlı bir zümrece erişilebilir olması ise, dengeyi doğrudan doğruya değil, dolaylı olarak yıkmaktadır. Bu durumlarda, toplumun egemen zümresi yabancılarla işbirliği yaparak yahut başka şekilde toplumdan koparak maddî olanaklarını toplumun çok üzerindeki bir düzeye çıkarmakta ve yeniye ulaşmaktadır. Ancak, bu gelişme toplumsal düzeni ve dayanışmayı yıkmakta, giderek ikiliğe (düalizm), üretim ve tüketimin o küçük zümre çıkarınca biçimlenmesine varmaktadır.

Özetlersek, gözlem etkeninin ihtiyaçlarla kaynaklar arasındaki dengeyi doğrudan doğruya yıkabilmesi için, 1) Yeninin yoğun olması ve çeşitli alanları kapsaması; 2) Yabancılarla ve yeniyle temasın uzun süreli olması;

3) Halkın, yaşantısını değiştirmek pahasına bile olsa, yeniye erişebileceğine inanması gerekmektedir.

§ 2. GÖZLEM ETKENİNİN SONUÇLARI

Gözlem etkeni, bireyin düşünce ve davranışını değiştirerek onda: 1) Kendinde varolan malların sayısını arttırmak; 2) Yeni tanıdığı mallara sahip olmak arzusunu uyandırmaktadır.

Bu eğilim üretimle tüketimin amacını ve niteliğini temelden değiştirirken paranın yaygınlaşmasına da yol açmaktadır. Ancak toplum, bünyesinin böyle bir değişikliğe hazır olmamasından ve kaynaklarıyla yeni ihtiyaçlar arasında uyum bulunmamasından ötürü dengesini kaybetmekte; halkın büyük çoğunluğu, ilerlemek şöyle dursun, koyu bir yoksulluğun içine düşmektedir.

Gözlem etkeninin yol açtığı zincirleme tepkilerin belki de en önemlisi üretimin köklü bir değişime uğramasıdır. Yeni ihtiyaçların da etkisi ile ücretli işçiliğin başlaması, paranın yaygınlaşması, insanlardaki dünya görüşünün değişmeye zorlanması gibi oluşumlar geleneksel üretimin temellerini sarsmaktadır. Toplumun her alanında beliren büyük bir karmaşıklık bu gelişmenin sonucudur:

Üretimin düşmesi — Prof. Mead'in Orta Afrika'nın büyük kabilelerinden **Tiv**'le ilgili gözlemleri şöyledir: «Yabancı tekstil ürünleri bol ve yaygın olarak etrafta görülmeye başlayınca kadınlar kocalarını bu yeni maldan almaya zorlamıştı. Oysa geleneksel ürünlerin satışı, yeni ihtiyacın karşılanmasına yetmemektedir. Bu durumda, erkekler tarlaları karılarına ve yaşlılara emanet ederek para kazanıp kumaş almak için köylerinden ayrılmaktadır.

Gözlem etkeni, böylece, köylüleri yabancıların kurmaya başladıkları ücretli işlere yönelterek (maden işçiliği, büyük çiftliklerde ırgatlık, vb.) tarlaların beceriksiz ellerde kalmasına ve dolayısıyla üretimin düşmesine yol

açmıştır. Ücretli çalışan kocanın kazandığı para ise onun çalıştığı yerdeki masraflarına gittiğinden, üretimin azalmasından ötürü köyde beliren açık kapanmamaktadır. Eskiden ancak kendine yetebilen toplum, bu yeni durum karşısında yoksullaşmakta ve açlık sorunu belirmektedir.» ([18])

Bir başka örnekte, o çok ayrıntılı işbölümünün gözlem etkisiyle bozulmasından sonra üretimin nasıl azaldığı görülüyor: «Afrika'nın bazı bölgelerinde ağaç dalları erkekler tarafından kesiliyor, yakılıp gübre olarak kullanılıyordu. Erkeklerin köylerinden ayrılıp iş aramaya gitmeleri toprak kaymasına, erozyona, üretimin düşmesine ve sonuç olarak yoksulluğa yol açtı. Sebep: Geride kalan yaşlılar yüksekteki dallara erişmek için ağaca tırmanamadıklarından ağaçlar köklerinden kesilmiş ve kısa zamanda toprağı sel götürmüştü... ([19])

Eski Denge'nin yıkıldığı dönemde çok sayıda erkek tarlasını terketmektedir. Örneğin 1933'te Afrika'da yapılan incelemelere göre, Mikuyu kabilesinde faal erkek nüfusunun %62'si, Nandi kabilesinde %74'ü, Kiambu'da %60'ı, Lumbwa'da %43'ü köyü terkedip dışarda işçi ve ırgat olarak çalışmaya gitmiştir.

Gözlem etkeni, toplumu, kaynaklarınca karşılanmasına imkân olmayan ihtiyaçlarla temasa geçirmekte; insanları tarlayı bırakıp ücretli işler bulmaya zorlamaktadır. Gözlem etkeninin genellikle yabancıların yeni çalışma alanları açtıkları dönemde belirmesi, köyü terkedenlerin bu yabancıların yanında iş bulabilmesini mümkün kılmaktadır. Ancak işgücünün tarımdan eksilmesi sonucunda tarladaki üretim kaçınılmaz olarak düşmekte ve ortaya yeni sorunlar çıkmaktadır.

Küçük imalâtın durması — Yeni ihtiyaçlar eğer daha ilkel şekilde zaten karşılanmaktaysa, bu defa gözlem etkeni büsbütün yıkıcı olmaktadır. Bir malın dıştan gelen yüksek kaliteli ve ucuzu, içte yapılanın değerini düşürmekte; küçük imalâthaneler işsizlikten kapanmaktadır. Erkeklerin köylerinden uzaklaşması da bölgesel kü-

çük imalâtı köstekleyen bir başka nedendir. Yabancıların getirip sattığı kumaşlar köydeki küçük tezgâhları da işsiz bırakmakta, buna benzer bir gelişim bütün ekonomiyi kapsamaktadır.

Birliğin bozulması — Eski Denge toplumlarının yaşantılarını sürdürebilmeleri düzenli bir işbölümü ve dayanışma ile mümkünken, gözlem etkeninin düşüncede ve üretimde yarattığı değişiklik toplumdaki birliği parçalamaktadır. Özellikle erkeklerin tarlalarından uzaklaşmaları, işbölümüne artık imkân vermemektedir. Kişinin toplumu değil sadece kendini düşündüğü, kendi başının çaresine baktığı bir ortam doğmaktadır. Bu gelişme bir yandan aile birliğini sarsmakta; toplumsal dayanışma ve yardımlaşma geleneklerini yıkmaktadır. Aile artık karı-koca ve çocuk şeklinde sınırlanmıştır; özellikle yaşlılar kendi yalnızlıklarına ve yoksulluklarına terkedilmişlerdir.

Eski Denge'de üretimin amacı topluma ve onu meydana getiren kişilere yararlı olmak ve güvenliklerini sağlamaktı. Denge yıkılırken üretimin amacı toplumsal olmaktan çıkmış, bireysele dönüşmüştür: Para kazanmak, daha çok kazanmak ve birey olarak daha iyi yaşamak... Ancak, sınırlı kaynaklar ve şartlar karşısında bu tutku yıkıcı bir lüks niteliği alıyor ve insanlar «Dimyat'a pirince giderlerken evdeki bulgurdan oluyorlardı...»

***

Özetlersek: 1) Teknolojik düzeyi yüksek bir ülkenin Eski Denge'deki toplumla sürekli ve sıkı ilişki kurması (Sömürgecilik, ticaret, kültür alışverişi, vb.) gözlem etkenini harekete geçirmiştir. 2) Gözlem etkeni toplumun kaynaklarıyla uyuşmayan ihtiyaçların meydana çıkmasına sebep olmuştur. 3) Yeni ihtiyaçlar, «Kapalı ekonomiden para ekonomisine geçme eğilimi», «Paranın yaygınlaşması», «Üretimin düşmesi», «Aile birliğinin bozulması», «Tüketimin nitelik değiştirmesi» gibi çok yanlı ve kar-

maşık tepkilere yol açmıştır. Bu tepkiler birbirlerini etkileyerek büyümüş, yayılmıştır. 4) Kaynaklarla yeni ihtiyaçlar arasındaki bu uyumsuzluk, toplumun yozlaşması yoksullaşması ve bir keşmekeşin içine düşmesiyle sonuçlanmıştır. «Paranın yaygınlaşması», «aile birliğinin bozulması» gibi unsurların belirmesi Avrupa'nın gelişme sürecinde olumlu birer aşamayken, Eski Denge toplumlarının hem yıkımına yol açmış hem de yeni bir dengenin kurulmasına elvermeyen ortamı yaratmıştır. Zira Batı kendi iç ve dış dinamiklerinin sonucunda ve doğal gelişme sürecinde bu aşamalardan geçmişken; Eski Denge toplumları kendi bünyeleri ve koşullarıyla çelişen bir yola üstün ekonomilerin zoruyla itilmişlerdir. Batı'da olumlu gelişmenin müjdecisi geçici bunalımları yaratan unsurlar, bu çelişme sonucunda öteki toplumlarda aşılması daha güç bunalımlar yaratmıştır.

—II—
SAĞLIK ETKENİ

Yabancıların Eski Denge'deki toplumun nüfusu üzerindeki büyük etkileri onun sağlık durumunu düzeltmek olmuştur.

Kaynaklarla nüfus arasındaki dengeyi bozan sağlık etkeni çabuk sonuç vermek olanağına sahiptir. Avrupa'da nüfus tıbbın gelişimini adımlayarak çok yavaş artarken, Eski Denge toplumlarında bu artış birdenbire olmuştur. Ekonomik kalkınmanın zorluğuna karşın sağlık sorunu çabuk ve ucuz çözümlenebilmektedir: Hindistan'da tarımsal üretimi biraz düzeltmek için, adam başına millî gelirin 250 doları bulmadığı bu ülkede, adam başına 250 dolar yatırım yapmak gerekirken, Seylân'da kişi başına yarım dolar harcanarak ölüm oranı %40 azaltılmıştır. ([20])

Sömürgecilerin ve dış güçlerin Eski Denge toplumun-

daki belki tek olumlu davranışlarını sağlık çalışmaları meydana getirmiştir. İlâçların ucuzluğu, sonucun çabuk alınması, sıhhatli işçi ihtiyacı ve etrafa karşı «yardım ediyoruz» diyebilmek zorunluğu, sömürgeciyi halkın sağlığıyla ilgilendirmiştir. Sağlık sorunu daha sonra uluslararası kurumlarca da ele alınmış ve olumlu çalışmalar yapılmıştır.

Sağlık etkeni nüfus artışını belirleyen her iki gücü de etkilemiş; bünyelerin kuvvetlenmesine yol açtığından doğurganlık artarken, ölüm oranları birdenbire düşmüştür: Örneğin, 1952-57 yılları arasında veremden ölenlerin sayısı yarı yarıya azalmış, sıtmadan ölenler on yılda 3 milyondan 1,5 milyona düşmüş ve bu eğilim kendini her alanda göstermiştir.

B. Milletler istatistiklerinden alınan aşağıdaki çizelgeler ölümlerdeki büyük azalışı, dolayısıyla nüfus artışındaki büyük yükselişi gösteriyorlar:

Ölüm oranları (binde)			Çocuklardaki ölüm oranları (Bir yaşından küçük - binde)		
Ülke	1924	1957	Ülke	1924	1957
Guatemala	28	21	Meksika	226	76
Honduras	26	11	Şili	241	117
Salvador	23	14	Singapur	230	41
Arjantin	14	9	Salvador	144	87
Şili	30	13	Güyan	174	71
Venezüella	22	10	Malta	366	41
Japonya	23	8	Singapur	31	8

Ortalama Yaşama Süresinin Uzaması

Jamaika	1912 : 40	Seylân	1922 : 33
	1952 : 56		1947 : 58
Arjantin	1914 : 57	Hindistan	1911 : 22
	1947 : 57		1952 : 32

Eski Denge toplumlarının nüfusları dış etkenlerden ötürü hızla artarken kaynakları sabit kalmış, insan sayısı ile kaynakların gücü arasındaki denge yıkılmış ve es-

kiden varolmayan açlık sorunu belirmiştir. Gittikçe çoğalan insanların eski ölçülerle doyamamaları sonucunda toplumdaki dayanışma zayıflamakta, ahlâksızlık artmakta, değer yargıları değişmekte ve düzenin bütünüyle çöküşü kolaylaşmaktadır.

—III—
ZORLAMA ETKENİ

Eski Denge'de, üretimin sosyal organizasyonu ve tekniği ile doğal kaynaklar arasında uyum olduğunu daha önce belirtmiştik. Kaynak israfını ve tükenmesini üretimin ilkel metodlarla yapılması önlemekte; toplumsal işbölümü üretimin ve tüketimin akla en uygun şekilde düzenlenmesini, kimsenin açıkta kalmamasını sağlamaktadır.

Bu tutarlı denge, toplumun değer ölçülerinde, günlük yaşantısında ve dünya görüşünde yansımakta; ona içsel mantığını ve uyumunu vermektedir. Kendine yeten birimlerden kurulu ekonomi dışa kapalı bir niteliktedir. Paranın sınırlı bir kullanılışı vardır. Toprak daha çok toplumun ortak malı şeklindedir; kaynaklar, onları tüketmeyecek usullerle işlenmekte, insanların güvenliği ve yarını dikkatle gözetilmektedir.

Dış güçler, kendi çıkarlarının gerçekleşmesi için, özel mülkiyet ve ferdiyetçilik temeline dayanan dünya görüşlerini işte bu nitelikteki toplumlara uyguladılar. Toplumun karar organlarını da kullanarak yarattıkları **İç zorlamalar** üretimin sosyal düzenini bozdu. **Dış zorlamalar** ise üretim tekniğini yabancıların çıkarınca geliştirdi; üretim gücünü toplumun yararı olan alanlardan çekip yabancıların işine gelen alanlara yöneltti.

Eski Denge topluluklarının kaynakları ile tekniği (*) arasındaki dengeyi, işte bu zorlama etkeni yıkmıştır.

(*) Önceki bölümde olduğu gibi, burada da «teknik» sözcüğü hem üretim metodlarını, hem de üretimin toplumsal organizasyonunu kapsamaktadır.

§ 1. İÇ ZORLAMALAR

Eski Denge toplumlarında paranın görevi ve yeri önemsizdir: Ortak bir değer ölçüsü olarak kullanılmakta, gerekli birkaç malın alınmasında bazen iş görmektedir. Bireyin topluma ödediği vergiler daha çok mal biçimindedir. Alışveriş genellikle mal değiştirmekten ibarettir. Ekonominin yabancı ülkelerle ilişkisi yok denecek kadar azdır.

Paranın yeni görevleri — Toplumların yabancı etkisine girmeleriyle para birdenbire önem kazanmaktadır. Üretimin sarsıntı geçirmesinden ötürü vergilerin fazla ürünle ödenmesi güçleşmekte, vergiyi tamamlamak için insanlar para kazanmaya zorlanmaktadır. Ya ancak kendine yeten ürününü satacak, ya da yabancıların açtığı işlerde ücret karşılığı çalışacaktır. Gözlem etkeninin kamçıladığı yeni ihtiyaçlar ve mallar da paranın görevlerini arttırmakta; Eski Denge toplumunu kendilerine pazar yapmak isteyen dış güçler bu gelişmeyi hızlandırmaktadır.

Bu konuda ilgi çekici bazı örneklere eski Çin'de rastlamak mümkündür: «Çin köylüleri vergilerini ödemek ve gerekli birkaç malı almak için kendi dokudukları ipekli kumaşları satarlardı. Çin devleti, dış güçlerin zorlaması sonucunda Japon ipeklilerinin, Amerikan pamuklularının ve İngiliz yünlülerinin ülkeye girmesine izin verince, Çin'in kendi öz malı değerini kaybetti ve satılamaz oldu. Köylüler vergi ödemek için topraklarını satmak, ücretli işlerde çalışmak, kendi ekonomi birimlerinin dışına taşmak zorunda kaldılar. Devletin aldığı bu kararın hemen ardından, Çin'deki tarımsal mülkiyetin yabancıların ve şehirlilerin eline geçmesi başlamıştır.» ([21])

«Bireycilik» dayanışmayı yok etti — Ekonominin dışa açılması, ücretli işlerin çoğalması ve üretimin düşmesi sonucunda meydana gelen ortam kaçınılmaz şekilde bireycilik eğilimini güçlendirmiştir. Yeni değer ölçülerinin ışığında herkes kendi başının çaresine bakarak,

«gemisini kurtaran kaptan olmaya» çabalamaktadır. Tabiatıyla, eski düzenin temelinde bulunan toprağın ortak mülkiyeti yahut «ortak işlenmesi» gibi ilkelere bu ortamda yer yoktur.

Yabancıların kurmaya çalıştıkları düzenden güç alan bireycilik eğilimi geleneksel yaşantıyı sarsmaktadır. Ne var ki kaynaklar gene sabit kalmıştır ve hareket toplumun bünyesine yabancıdır. Bu oluşum çerçevesinde, eski düzenin sağladığı ortak güvenlik de yok olmuş, kişi çok elverişsiz koşullar içinde kendini tek başına kurtarmak zorunda kalmıştır.

Yabancı bir devletin bireyci düzenini sömürgesine kabul ettirmesinin ilginç bir örneğine Fransız Senatosunun 1863'de Cezayir'le ilgili olarak aldığı bir kararda rastlıyoruz (Senatus Consulte de 1863). Toprağın özel mülkiyete girebilmesini, parçalanabilmesini ve satılabilmesini öngören «...Kararnamenin yarattığı kolaylıklar sayesinde toprak ortak mülkiyetten özel mülkiyete geçmeye başladı. Bu dönüşüm (tekniğin ilkel kalması gibi nedenlerin de yardımıyla) koyu bir yoksulluğa yol açtı. Ortak mülkiyet düzeninde göçebe olan köylülerin kararnameden sonra kendilerine ait küçük toprak parçalarına yerleşmeleri toplumun bünyesiyle ve doğal koşullarla çelişen bir durum yarattı. Bir yandan üretim düşerken öte yandan toplumun birlik ve bütünlüğü parçalandı.

...Bu durumda, ilkel toplumların güvenliğini sağlayan ve bütünlüğün bir çeşit sembolü olan ortak ambar önemini kaybetmeye başladı. Ortak ambar doğal koşulların belirsizliğine karşı bir emniyet süpabı görevini taşıyordu. Senato kararnamesinden sonra toprağın özel mülkiyete girmesi, bireycilik eğiliminin güçlenmesi ve birliğin parçalanması bu geleneksel kurumun da görevine son verdi.» (22)

Yabancıların toplumun karar organını da kullanarak yarattıkları iç zorlamalar 1) Paranın görevlerini arttırarak, 2) Toplumun bütünlüğünü parçalayarak, kaynaklarla üretimin sosyal organizasyonu (dayanışma, işbölümü,

ortak mülkiyet) arasındaki dengeyi yıkmıştır. Doğal kaynaklar ancak çok düzenli kullanıldıkları sürece yeterli olabildiklerinden, bu yeni ve karmaşık durumda üretim düşmekte, toplum yoksullaşmaktadır.

§ 2. DIŞ ZORLAMALAR

Yabancı güçlerin, etkilerindeki toplumun ekonomisini uluslararası iş bölümü çerçevesinde yeniden düzenlemeleri Eski Denge'yi yıkan son darbeyi meydana getirmektedir. Bu gelişme bir yandan «dışa-satıma yönelecek ürünlerin besin ürünlerinin yerini almalarına» yol açmakta, öte yandan «kaynakların niteliğiyle uyumsuz tekniklerin kullanılmasına» sebep olmaktadır.

Kaynaklar ve yabancılar — Eski Denge toplumlarıyla ilişki kuran yabancıların ilk amacı o toprakta ucuz ve bol elde edebilecekleri bir ürünü keşfetmektir. Bu ürün yahut maden bulunduktan sonra yabancılar toplumun bütün üretim gücünü bu alana yönelterek ürünün en bol ve en ucuz elde edilmesini sağlamaktadırlar.

Bu gelişme sonucunda toplumun bütün ekonomisi belirli bir ürünün yetişmesine yöneltilmekte, uluslararası iş bölümünde onlara kesin bir görev verilmektedir. Cezayir'in üzüm, Küba'nın şeker, Brezilya'nın kahve, Seylan'ın çay üreticisi olmaları gibi. Eski Denge'nin yıkıldığı dönemde oluşan bu durum günümüzün Geri Kalmışlarında kalkınmayı engelleyen en önemli etkenlerden tek **ürün sorununu** meydana getirmektedir.

Eski Denge toplumlarında ekonominin yabancıların çıkarına elverişli tek bir ürüne göre düzenlenmesi dengenin yıkımını hızlandırmıştır. İnsangücünün geleneksel alanlardan çekilip alınması toplumu eski üretimden yoksun bırakmaktadır. Yeni ürün ise toplumun tüketimi için değil, dışsatım için yetiştirilmektedir. Yabancı şirketler, ürünü ya dışa satarak parayı kendi anavatanlarına götürmekte, ya da ürünü bizzat kendileri kullanmaktadır.

Bu gelişme sonucunda toplumun eskiden ürettiği mallarda azalma olmuş; yeni ürettiğinden ise kendisi değil, yabancılar yararlanmıştır. Dış zorlamadan ötürü üretimini kendi çıkarınca değil, uluslararası kapitalizmin gereğince düzenleyen toplum, kendi bünyesiyle bir defa daha çelişkiye düşmekte ve zaten hassas olan ekonomi, dengesini tamamen kaybetmektedir.

Kaynakların tükenmesi — Eski Denge'de araçların ilkelliğinden toplumun iç düzenine kadar bütün etkenlerin, kaynakların sürekliliğini koruduklarını görmüştük. Yabancıların amacı en kısa zamanda en büyük kazancı sağlamak olduğundan şimdi kaynakların yarını düşünülmeksizin üretim yapılmakta ve toplum büyük zarara uğramaktadır. Örneğin, ilkel aletlerle budanan bir ormanı yabancılar gelişmiş araçlarla kesmeye başlayınca dışa satılan kereste yabancı şirkete para kazandırmış, fakat ülke halkı bir süre sonra hem ormansız kalmış; hem de bunun sonucunda başgösteren toprak kaymaları ve erozyon, toprağın verimini düşürmüştür. Kaynaklarla araçlar arasındaki denge, yabancıların getirdiği yeni teknikle bozulmakta ve kaynakların tükenmesine yol açmaktadır. A. Sauvy'nin belirttiği gibi «...eğer tekniğin gelişmesi kaynağın gelirini artırmak yerine ondan daha büyük parçalar koparılmasını sağlıyorsa, ileri teknik, aslında, geriletici bir teknik olmaktadır.» [23]

Bazı yazarlar, ileri teknikten ötürü toplumların inanç ve geleneklerinde de sarsıntılar olduğunu belirtiyorlar: «Çin'de, ölülerle yaşayanlar arasında varsayılan ve ailenin birliğini etkileyen bağ, araçların birdenbire değişmesiyle kopmuştu. Makine kullanmaya başlamak Çinliler için bütün bir inanç düzeninin bırakılması demekti; bütün kurumları ile birlikte geleneksel yaşantının gözden düşmesi, şüpheyle bakılması anlamını taşımaktaydı. Eski el arabasını fırlatıp atmak, başka şeyleri de onunla beraber atmayı gerektiriyordu...» [24]

Zorlama etkeni, toplumu, kendi bünyesine uymayan bir dünya görüşüne ve ekonomik sisteme yöneltmiştir.

Kapitalizmin gerektirdiği ileri teknik, piyasa ekonomisi ve bireycilik, doğal kaynaklarla teknik arasındaki Eski Denge'yi yıkmıştır. Toplum, dıştan getirilip kendisine zorla giydirilen elbisenin içinde büsbütün bunalmış, eski tutarlılığını ve içsel mantığını kaybetmiştir.

Yeni üretim tekniği 1) Geleneksel üretimin azalmasına ve kaynakların israfına yol açmış, 2) Getirdiği dünya görüşü eski toplumun tutarlı düzenini yıkarak kişileri güvensizliğe ve yalnızlığa mahkûm etmiştir.

Zorlama etkeninin yarattığı bu iki ana tepki başka olumsuz gelişmelere kaynaklık etmiş ve aile birliğinin bozulmasından açlığa kadar uzanan bir çürüme bütün toplumu kapsamıştır.

***

Geri kalmışlığın bir model çerçevesindeki genel açıklamasını Eski Denge toplumundan hareketle yapmaya çalıştık. Eski Denge, toplumdaki çeşitli etkenlerin arasında yüzyılların sağladığı bir uyumdur. Doğal kaynaklarla; ihtiyaçlar, nüfus ve teknik arasında denge kurulmakta ve toplum tutarlılık kazanmaktadır.

Bu dengeli ve düzenli toplum «Geri Kalmış» değildir. Kültür, sanat ve siyasal düzen açısından bazı toplumlar çok gelişmiş özelliklere sahiptir. Ancak bu toplumların koşulları ve bünyeleri hızlı bir teknolojik ve ekonomik gelişmeden, kültürlerini kolaylıkla üretken bir pratiğe aktarmaktan onları alıkoymaktadır.

Kapalı bir ekonomi dönemini sürdüren, üretim araçları genellikle ortak bir nitelik taşıyan bu toplumların, kendilerinden daha yüksek teknoloji düzeyindeki toplumlarla ilişki kurmaları dengelerini bozmuştur. Yabancıların aracılığıyla topluma zerkedilen **bireycilik felsefesi, yeni mal ve ihtiyaçlar, ileri üretim tekniği, gelişmiş ilâçlar** gibi değişiklikler dengeyi yıkarak toplumu sarsmış; ona yabancıların çıkarına uygun, dış sömürüye elverişli bir biçim vermiştir. Eski toplumun, kendi bünye-

sine ve doğal kaynaklarına uymayan bu biçime girmeye zorlanması onun bütün tutarlılığını ve mutluluğunu yok etmiştir. Ancak hemen eklemek gerekir ki, dış güçlerin etkisinde oluşan bu çözülmenin süresi bütün Eski Denge toplumlarında eş değildir. Sürenin uzunluğu ve etkinin önemi toplumun gücüne, kültürüne, tarihine ve yapısına göre değişik olmaktadır.

Toplumların dengeyi kaybetmeleri onları yavaş yavaş bir keşmekeşin içine itmektedir. Toplumun bünyesiyle yabancıların ona uygun gördükleri biçim arasındaki köklü çelişme üretimin azalmasına, eski değer yargılarının yozlaşıp yenilerinin yerleşmemesine, toplumsal birliğin ve güvenliğin yok olmasına, toplum düzeninin parçalanmasına ve benzer sonuçlara yol açmaktadır. Toplum yoksulluğa, geriliğe ve bu karışık, köksüz düzeni sürdürmeye mahkûm edilmektedir.

Eski Denge'nin yıkımını izleyen işte bu durum, **Geri Kalmışlık** durumudur.

Geri Kalmışlık, başlıbaşına bir tutarsızlık ve mantıksızlık örneğidir. Tarihin akışı adeta saptırılarak Eski Denge toplumunun dışarının zoruyla «Geri Kalmış»a dönüştürülmesi, bu sunî yaratığın akıl dışı nitelikler taşımasına yol açmıştır.

Bu temel nitelikler, duya duya artık alışıldığından, bir yerden sonra olağan gözükmektedir. Oysa alışkanlıktan bir an için sıyrılınabilse durumun ne kadar tutarsız olduğu, âdeta **eşyanın tabiatına aykırı** düştüğü farkedilir. Örneğin, ilkel Afrika toplumları en basit ihtiyaçlarını karşılayamazlarken, kardeş kabileleri yok etmek için dünyanın parasını silâha verirler. Yabancı şirketlerin kışkırtmasına uyan Nijerya bir yılda milyona yakın Biafralıyı katleder. En yoksul halklar en zengin yöneticilerin emrindedirler. Geri kalmış ülkelerde köylü ilkel sabanı, ağa Kadillağı sürer. En lüks Avrupa mallarını tüketenlerle asker postalını ömür boyu giyenler aynı toplumun insanlarıdır. Kurtuluşları topraktan ayrılmalarına bağlı kişiler,

bir avuç toprak için birbirlerini öldürürler. Ve daha bir yığın tutarsızlık.

Yüksek teknoloji düzeyindeki ülkenin adeta zorla kabul ettirdiği dünya görüşü ve zorla uygulattığı ekonomik düzenle eski dengedeki toplumun yapısı arasındaki çelişme, tutarsızlıkların temel nedeni olarak gözükmektedir. Batı Avrupa dışındaki toplumlar, Avrupa'yla temas ettikleri dönemde, çoklukla özel mülkiyete dayanmıyan, çeşitli ilişkilerin genellikle kollektif nitelik taşıdığı, bireycilik eğilimlerinin nisbeten zayıf olduğu bir yapıya sahiptirler; ekonomik nedenlerden, tabiat şartlarından, dinsel ve tarihsel özelliklerinden ötürü. Onları etkisi altına alan Batı Avrupa ise, bu özelliklerinin değişik olması nedeniyle, özel mülkiyet ve bireycilik üzerine kurulmuştur.

Yapıları, güçleri ve çıkarları ayrı olan bu toplumların teması kaçınılmaz zıtlaşmalar yaratmaktadır: Batı, etkisi altına aldığı toplumlarda kendi dünya görüşünü ve kendi ekonomik düzenini yerleştirmek amacındadır. Bu şekilde sömürü mekanizmasını daha kolay işletecektir. Oysa, etki altındaki toplumun ne yapısı, ne de çıkarları Batılı dünya görüşünü ve Batı düzenini kabullenmeye elverişli değildir. Ne var ki istese de istemese de, etkisine girdiği Batı'nın ona uygun gördüğü düzeni kabullenmiş, kendi yapısıyla bu düzen arasındaki çelişmeler ise Geri Kalmışlık durumunu yaratıp durumun sürekliliğine yol açmıştır.

Siyasî bağımsızlığın kazanılması ve ekonomik sömürünün hafiflemesi halinde bu zıtlık kolaylıkla giderilmemektedir. Uluslararası koşullar bir yana; geri kalmış ülkenin yeni alışkanlıkları ve sömürgecilerin kanadında gelişmiş olan imtiyazlı bir zümre ülkenin yapısıyla çelişen yeni düzeninin sürekliliğini sağlamakta, çelişkinin devamı ise geriliğin devamma yol açmaktadır. Kaldı ki sadece bu çelişmenin uzun süre yaşanmış olması dahi, kısa zamanda düzelmesine imkân bırakmıyan bir şekilde toplumu yozlaştırmakta; bu yozlaşma çeşitli tutarsızlıklar şeklinde belirmektedir.

Geri kalmış toplumlarda ilerlemeyi sağlayacak dinamikler bireysel davranışlarda değil, kitlelerde aranıp bulunabilir. Yapılması gereken şey, bütün halklarda varolan birikimi ve derin tutkuları araştırıp meydana çıkarmak, onlara biçim vererek toplumun bünyesine ve ekonomik gerçeklere uygun kalkınma yöntemleriyle birleştirmek, özdeşleştirmektir; toplumu, kendi öz benliğine ileri bir düzeyde kavuşmaya yöneltmektir.

Özetlersek:

1) Geri kalmışlık, dengeli toplumların kendilerinden daha yüksek bir teknik düzeyindeki toplumlarla temasta bulunmaları sonucunda dengelerini kaybetmeleri ile girdikleri yeni bir biçimin ifadesidir. Bir bakıma, toplumların gelişmesinde sunî olarak yaratılmış bir aşamadır.

2) Üç temel dengenin (Kaynaklar-ihtiyaçlar, nüfus, teknik) yıkılması sonucunda meydana gelmiştir. Yıkan darbeler sırasıyla, gözlem, sağlık ve zorlama etkenleridir. Bu yıkımın süresi ve kapsamı toplumun bünyesine ve dıştan gelen darbelerin gücüne göre değişmektedir.

3) Geri kalmışlığın temel nedenini, yabancıların kendi çıkarlarına elverişli bir toplum yaratmak için zorla aşıladıkları düzenin ve bireyci dünya görüşünün, Asya, Amerika ve Afrika halklarının bünyesine ve yararlarına uymaması meydana getirmektedir.

4) Geri kalmışlık durumu, ülkenin yabancılar çıkarınca sömürülüp yönetildiği; dengenin yıkımından sonra oluşan yerli işbirlikçi zümrelerle içteki koşulların bu sömürüyü güçlendirip emniyete aldıkları bir durumdur.

***

Geri kalmışlığın alışılmış statik ölçülerle değil, dinamik ve oluşum içinde açıklanmasını yapan bu model şüphesiz genel nitelik taşımaktadır; somut bir ülkenin incelenmesi için sadece bazı ipuçları vermektedir. Hele Türkiye gibi başlı başına olgu niteliğindeki bir ülkenin çok

değişik ve çok ileri özellikleri vardır. Çizdiğimiz model, Türkiye'yi tek başına açıklayamaz, sadece meseleye bir yaklaşma yolu olarak kullanılabilir.

Peki, bu derece karmaşık ve ümitsiz bir durumda olan geri kalmış ülkelerin, hemen bütün uluslararası koşullar ve iç etkenler tarafından engellenen hamleleri yapmalarına, çemberi yarmalarına imkân var mıdır? Varsa ne şekilde olabilir?

Bu sorunun Türkiye açısından cevabını Osmanlılardan başlıyarak araştırmak gerekiyor. Türkiye'nin dengesi, temel nitelikleri, gerçek kimliği nedir; nasıl bozulmuştur? Dengenin yüksek bir düzeyde yeniden kurulabilmesi için tarih ve çağımızın gerçekleri ne gibi yollara ışık tutuyor? Tarihin ve toplumsal özelliklerin halkımızda bıraktığı izlerle kalkınma yöntemleri arasında yeni bir uyum sağlanabilir mi?

Tarihin incelenmesi, toplumun yükselme ve gerileme nedenlerini ortaya korken, günümüzdeki bir hareketle ilgili yöntemlere ait bazı ipuçlarını da bize verebilir.

BİRİNCİ BAŞLIK

İLERİ OSMANLI TOPLUMU

«Tarih boşuna yaşanmış bir deney değildir. Dünden gelen bugünkü toplumumuz kendi doğrultusu içinde yarına gidecektir. Tarihin verdiği engin ders, hızını ancak kendisinden alan eylemlerin bugün ve yarın içinde başarıya ulaştığıdır. Dün ve bugün teoriyi, bugün ve yarın pratiği hazırlar. Dünün araştırılması, bir yerden sonra, bugünün ve yarının araştırılması demektir.»

Ali Halil Gevgilili
(Atatürkçü Dış Politika,
ve NATO ve Türkiye)

Osmanlı toplumu belirli bir dönemin en ileri, en medenî, en insancıl devletini kurmuştur. Osmanlı yönetimi İslâm kültürüyle Türklerin devlet kurma alışkanlık ve yeteneklerini birleştirmiş, Kur'ana dayanan müesseselerle kavramları çok akılcı bir şekilde yorumlayarak kendi gerçekleriyle bağdaştırmış, çağının en güçlü devletini meydana getirmiştir.

Türkiye'nin ve geri kalmışlığın açıklanmasında hayatî önemi olan Osmanlılık dönemi yeterince bilinmemektedir. Osmanlı İmparatorluğu hâlâ kılıcının gücünden ötürü yükselmiş (yükselmek okul kitaplarında çok yer fethetmiş anlamında kullanılıyor), padişahların kötülüğü, kadına düşkünlüğü yüzünden gerilemiş olarak tanıtılmaktadır. Gerileyen toplumu yabancıların insafına terkeden Tanzimat ve Islahat fermanları gibi davranışlar ise çoklukla göklere çıkarılmaktadır.

Tarihin bu yanlış ve belki de maksatlı sunuluşu birkaç nedene bağlanabilir: Cumhuriyetin ilk döneminde geriye dönüş eğilimlerini kırmak için alınmış tedbirleri yanlış yorumlayan kimi işgüzarlar bütün bir Osmanlı tarihini kötü göstermek çabasına düşmüş, tarihe eğilen herkesi gericilikle suçlamışlardı. Daha sonraları ise, topluma kabul ettirilmiş bazı kavram ve kurumların ne denli uygunsuz olduğunu tarihin ispatlaması, tarihin yanlış öğre-

tilmesine, yüzeyde kalınmasına, bilgisizliğe yol açmıştı. 1940 yıllarının faşist eğilimleri de bir çeşit dehşet havası yaratarak tarihçiyi ve hür düşünceyi baskı altında tutmuş, tarihi sınıfsal ve ekonomik açıdan incelemeye imkân vermemiş, koskoca Osmanlı İmparatorluğunun bize iletebileceği dersi «kılıcı kuvvetli olduğu için kazandı»yla sınırlamıştır.

Oysa kılıcın «neden» kuvvetli olduğu ve «nasıl» zayıfladığı anlatılmamıştır.

Tarihin özüne eğilen az sayıdaki bilim adamı son derece önemli araştırmalar yapmışlardır. Ancak, ortam onları kösteklemiş, senteze ve sonuca varmalarını güçleştirmiştir. Fakat şunu hemen ekleyelim ki, eğer bu bilim adamlarının çalışmaları olmasaydı, bugün tarih üzerine söz söylemenin, hatta Türkiye'nin geri kalmışlığını incelemenin imkânı bulunmayacaktı.

Geri kalmışlık sorununa eğilinmesi, belirtilerle sınırlı kalmayıp nedenlere inen bir dinamik metodla mümkündür ki, bu araştırma ancak toplumun tarihsel gelişimi içinde yapılabilir. Osmanlı dönemine genişçe bir yer ayırmamızın ilk nedeni, geri kalmışlığımızın bu uzun tarih içinde oluşmasıdır. Günümüz Türkiye'sinin dün bilinmeksizin açıklanmayışıdır. Günümüzdeki darboğazları yaratan etkenlerin dün toplumu çökertenlere çoklukla benzemesi, onların bir çeşit uzantısı olmasıdır.

Türkiye, Osmanlı toplumunun bir devamı, son varılan aşamasıdır. Türkiye insanındaki temel eğilimler, tutkular ve dünya görüşü bu uzun tarih döneminde oluşmuş; bozularak, değişerek yahut benliğini koruyarak süregelmiştir. Hem Türk toplumu hem de Türk insanı Osmanlılığın izlerini hâlâ ve herşeye rağmen taşımaktadır. Bu gerçek gözönünde tutulduğunda, günümüzün Türkiye'sini doğru değerlendirmenin geçmişten başlamayı gerektirdiği, ileriye dönük yöntemleri araştırmak için tarihin bize önemli ipuçları vereceği söylenebilir.

***

Osmanlı toplumunun çağın öncü uygarlığını meydana getirdiği dönem incelenirken, ileriliğin nedenlerini araştıracağız. Çağın ve toplumun ekonomik koşullarıyla Osmanlı düzeni arasındaki uyumun nasıl sağlandığını, düzenin tutarlılığını ve ileriliğini yaratan temel etkenleri, yüksek düzeydeki dengelerin mihrak noktalarını belirtmeye çalışacağız. Bu amaçla, önce dönemin en önemli üretim aracı olan toprağın Osmanlı düzenindeki yerini göreceğiz. Sonra, imparatorluğun mülkî yönetiminde ve gelişmesinde büyük payı olan ordunun toprak düzeniyle nasıl bir uyum yarattığı incelenecek. Bunu izleyen bölümlerde ekonomik ve siyasal koşullarla devletin uyumu; devletin görevleriyle yapısı ve felsefesi arasındaki denge; ekonomik koşullarla insan ve dünya görüşünün bütünleşmesi ele alınacak.

BİRİNCİ BÖLÜM

TOPRAK DÜZENİ VE ORDU

Osmanlı ekonomik düzenin temel nitelikleri, çağın maddî koşullarının, toplumun ihtiyaçlarını öncelikle gözeten bir devlet anlayışının, aynı ihtiyaçlar ışığında yorumlanmış İslâm kültürünün ve göçebe Türkmen geleneklerinin ortak bir ürünü şeklinde belirmektedir.

17. yüzyıla kadar geçerliğini koruyan bu temel nitelikler şöyle özetlenebilir: 1) Her alanı kapsayan güçlü bir devletçilik uygulaması 2) Tek büyük üretim aracı toprakta devlet mülkiyetinin **kaide,** özel mülkiyetin **istisna** olması, «Kanun-i Osmanî»nin temel ilkesi, «...reâyâ ve toprağın Sultan'a ait olması»dır. Böylece, Sultan'm özel izni olmaksızın köylü kitleleri ve toprak üzerinde tasarrufta bulunmaya, hak iddia etmeye kimsenin yetkisi yoktur. Osmanlı düzeninin bu en önemli ilkesi, merkezin ve Sultan'ın kesin otoritesini sağlamış; derebeylik doğrultusundaki gelişmelere 17. yüzyıla kadar imkân tanınmamıştır.

Osmanlı ekonomisinin bu iki özelliği toplumun yapısını ve kurumlarını biçimlendirmektedir. Bu toplum, herşeyden önce, ana üretim aracı toprakta devlet mülkiyetini kaide olarak koyan bir anlayışın üzerine bina edilmiştir. Hâkim toprak rejimi **mirî**'dir. Üretim, ulaştırma ve dağıtım devletin denetiminde yapılmaktadır. Devlet tara-

fından ayrıntılarıyla düzenlenmiştir. Bu devletçi düzende bireysel ekonomik davranışlar son derece sınırlıdır. Toplumun güvenliğini tehlikeye atabilecek başıboş eğilimler dizginlenmiş, kurulu düzen korunmuştur.

Ekonomik yapının tarım dışındaki özelliklerini ve devletin görevleriyle beraber incelenmesi uygun düşen genel niteliklerini sonraya bırakarak, önce çağın en büyük üretim aracı olan toprağın özelliklerine eğilelim. Ancak şunu önemle belirtmek gerekir ki toprakla ilgili olarak ileri sürülen görüşler ve sözü edilen nitelikler sınırı dikkatle konmuş bir döneme, 14. - 17. yüzyıllar arasına aittir. (*)

I
OSMANLI TOPRAK REJİMİ

Osmanlı toprak rejimi genel çizgileriyle Kur'anın ilkelerine ve İslâm hukukuna dayanmaktadır. «Toprak senin benim değil, Allahındır» anlayışı bu rejimin çıkış noktasıdır. Zaman içinde gelişen İslâm toprak hukukuna, özellikle Halife II. Ömer döneminde (717-720) bazı yeni uygulama şekilleri eklenmiş, Anadolu Selçuklularında olgunlaşan sistemi Osmanoğulları da benimsemiştir.

Osmanlı rejimi, toprağı üç ayrı şekilde ele alıp düzenlemektedir: **Öşriyye, Haraciye** ve **Arz-ı mirî** (yahut arz-ı memleket.)

Öşriyye adı verilen topraklar fetihten önce yerli Müslümanlara ait olan, yahut sonradan Müslümanların yer-

(*) Osmanlılarla ilgili tartışmalarda dönemlerin belirtilmemesi çelişen görüşlere ve karmaşıklığa yol açmakta, «Osmanlı Toplumu Feodal nitelik taşır» yahut «taşımaz» demek aynı ölçüde havada kalmakta, yanlış olmaktadır. Uzun bir tarihi olan Osmanlı Toplumunun nitelikleri, tabiatıyla, zaman içinde çok değişmiş; başlangıçla çelişen şekillere girmiştir. Dolayısıyla, dönemleri imkânlar çerçevesinde belirtmekte fayda vardır.

leştirildiği topraklardır. Öşriyyenin özelliği işleyenin Müslüman olması ve toprağın tam mülkiyetine sahip bulunmasıdır. Bu topraklar satılabilir, İslâm miras hukukuna göre parçalanabilir, istendiği şekilde tasarruf edilebilir. Öşriyye topraklarını işleyen halk vergi olarak, mirî arazideki gibi, çift resmi ile mahsulün üzerinden hesaplanan öşür ödemektedir. Öşür «ondalık» yahut «onda bir» anlamına gelmesine ve başlangıçta lâfzına uygun şekilde alınmasına rağmen Osmanlı akılcılığı uyarınca nitelik değiştirmiş ve 19. yüzyıla kadar toprağın verimine, ürün çeşidine ve bölgeye göre değişen yüzdelerle toplanmıştır. Örneğin, Harput Sancağının öşür vergisi %20'dir. (25)

Haraciye adı verilen topraklar bir yerin fethinden sonra yerli gayri müslim halkın mülkiyetinde bırakılanlardır. Bu toprakları işleyenler her çeşit tasarruf hakkına sahiptirler. **Harac-ı Mukassem** adıyla öşür ve **Harac-ı Muvazzaf** adıyla arazi vergisi ödemektedirler.

Prof. Mustafa Akdağ'ın naklettiğine göre, «Köylünün tasarrufuna bırakılan toprakların mikdarı hudutsuz olmayıp, herbiri, arazinin verimine göre, 80 ilâ 150 dönüm arasında değişen (çiftlikler) olarak tahdit edilmişti. Her ailenin elinde bir yahut iki çiftlik bulunması mümkündü. Bir çiftlik genişliğindeki arazinin yıllık nakdî icarı (kira bedeli), en eski metinlere göre, Müslümanlar için 22, Hıristiyanlar için 24 akçe idi **(Harac-ı Muvazzaf)**. Elde edilen mahsulden alınan icara **(Harac-ı Mukassem)** gelince, bu, arazinin cinsine ve muhite göre değişiyordu.»

Arz-ı Mirî, Osmanlı devletinde hâkim toprak rejiminin uygulandığı topraklardır. Özelliği mülkiyetin doğrudan doğruya devlete ait olması; bu topraklardaki köylünün bir çeşit kira bedeli şeklinde ödediği verginin devlet tarafından bazı makam ve kişilere görevlerinin karşılığı olarak bırakılması; toprağı işleyen köylünün **«irsi ve ebedî bir kiracı»** niteliği taşımasıdır. (26)

Osmanlı topraklarının çok büyük bölümü mirîdir. Özellikle Orhan Bey' döneminde (1324-1362) ve sonrasın-

da ele geçirilen yeni topraklar, işleyen ister Müslüman ister Hıristiyan olsun, mirî arazi rejimine tâbi kılınarak devletin mülkiyetine alınmıştır. Bazı toprakların mirî rejimin dışında tutulması ise daha çok bölgesel özelliklerden ve halkın etnik durumundan ileri gelmektedir. Batıda Eflâk ve Boğdan eyaletleri ile doğuda Kürt Beylerinin güçlü oldukları bazı eyaletler bu ayrıcalığın örnekleridir.

§ 1. MİRÎ TOPRAKLARIN HUKUKİ STATÜSÜ

Osmanlıların fethettikleri yerler hemen memurlar tarafından ölçülüp kaydedilmekte; bir Eyalet yahut yönetim birimi olarak kendi içinde de bölümlenmektedir. (27)

Bu şekilde bölünen topraklar daha sonra vergi gelirlerinin önemine göre mirî rejim uyarınca üçe ayrılmaktadır: Has, yıllık gelir 100.000 akçeden fazla olan toprak birimidir. Zeamet'in geliri 20.000 - 100.000 arasında, Timar'ınki 1.000 - 20.000 arasındadır.

Devlet, kendi mülkiyetinde olan bu toprakların gelirini, belirli görevlerin karşılığında bazı kişilere yahut bazı işlerin görülmesine (vakıf) ayırmakta; kimisinin gelirini doğrudan doğruya hazineye bağlamaktadır. Has, genellikle Vezirlere, Beylerbeylerine, Sancakbeylerine; Zeamet, Timarlı sipahilerin en büyük zabitleri olan alaybeylerine ve merkezdeki yüksek memurlara bırakılmaktadır. Osmanlı devlet ve ordu düzeninde onaltıncı yüzyılın sonuna kadar çok önemli yeri olan Timar'ın geliri ise Sipahilere ve yararlık gösteren askerlere verilmektedir.

§ 2. MİRÎ TOPRAKLARIN YÖNETİMİ

Has, Zeamet, Timar'ın gelirini toplayan kişinin kanunnamelerle ayrıntılı olarak belirlenmiş hakları, görevleri, yükümlülükleri vardır. Mülkiyeti devlete ait olan bu

topraklarda «Devlet hesabına bazı vergileri toplama hakkı kendisine bir maaş gibi tahsis edilmiş bir memur olarak, hakkını tamamen bir devlet memuru sıfatıyla ve devlet namına istimal etmektedir.» ([28])

Bu tanımın 17. yüzyıla kadar genellikle geçerlikte kaldığı söylenebilir.

Görüldüğü üzere, belirli bir toprağın geliri kendine bırakılan kişi, sadece bir devlet memuru sıfatıyla ve devletin namına vergiyi toplamaktadır. Ancak, devletin toprağından alınan bu vergi doğrudan doğruya devlet hazinesine girmekte, toplayanın görevi karşılığında (Vezirlik, Sipahilik, vb.) kendisine bırakılmaktadır.

Bu durum, Osmanlı maliye ve kamu hizmetleri anlayışının doğrudan bir sonucudur. Bu sistemde, devlet görevlilerinin hizmet karşılığı genellikle dar anlamıyla «nakit maaş» olarak değil, belirli bir vergi ödeyicisi topluluğunun vergilerini toplama hakkı şeklinde kendilerine sağlanmaktadır.

Has ve Zeamet sahipleri kendilerine ayrılan topraklarda oturmaya mecbur değildir. Ordunun belkemiğini meydana getiren Sipahiler ise kendi Timarlarında yerleşmek, aldıkları her iki yahut üç bin akçe karşılığında bir atlı asker (cebeli) yetiştirmek, donatmak, devlet emredince cebelileriyle beraber savaşa gitmek zorundadır.

Mirî toprak geliri kendilerine bırakılan kişiler, bir devlet memuru niteliğiyle, köylüye iyi bakmak ve toprağın verimli işletilmesini gözetmekle yükümlüdür. Bu memurlar görevlerini yerine getirmez, köylünün şikâyetine yol açarlarsa dirlikleri (Has, Zeamet ve Timara da verilen genel isim) hemen ellerinden alınarak görevden azledilmektedir. Dirliklerin en önemlisi ve yaygını olan Sipahi Timarı ise özellikle sıkı bir denetim altında tutulmaktadır. Devlet, ortada sebep olmaksızın Sipahilerin yerini değiştirmekte, bazen açıkta bırakmakta ve bu asker-memurların gereğinden çok güç kazanmalarını; Batıdaki derebeyini andıran «mahallî bir soy ve toprak asaleti haline gelmelerini önlemektedir.» ([29])

Zeamet ve Timar çok sınırlı bir şekilde ve hayli küçülerek vârislere geçebilmektedir. Miras şeklinde kalan (toprak parçasının gelirini toplamak hakkı) ve (belirli görevi yapmak yükümlülüğü) vârislerin niteliğine, yaşına, kişiliğine, memur-askerin savaşta yahut evinde ölmesine, devletin tutumuna göre değişmektedir. Genel kural olarak Has her durumun özel koşulları çerçevesinde ele alınmakta; Zeamet ve Timar babadan oğula izne bağlı şekilde ve küçülerek intikal etmektedir. Bir Zeamet yahut Timarın boşalmasında ölen kişinin oğlu dilekçe ile devlete başvurmakta; talebi kabul edilirse, kanunlar ve gelenekler çerçevesinde kendisine küçük bir pay verilmektedir.

Prof. İ. H. Uzunçarşılı'nın naklettiği çeşitli örneklerde miras olarak kalan birimin çok küçüldüğü kesinlikle beliriyor: 50.000 - 100.000 akçe yıllık geliri olan bir Zeametten miras olarak tek oğula 8.000 akçelik bir Timar kalmaktadır. Erkek çocukların sayısı birden çoksa, sırayla, 7.000 ve 6.000 akçelik Timarlar da onlara verilmektedir. Timar sahibinin ölümünde ise, belirli nitelikleri taşımaları şartiyle, vârisler 3.000 ve 2.000 akçelik birer parçada hak sahibi olabilmektedir. Rumeli'de 3.000 Anadoluda 2.000 akçelik Timarlar, eğer vârisler ayrıca Timar sahibi değillerse, intikal etmemektedir. ([30])

Özetlersek, Osmanlılarda 1600 yıllarına kadar hâkim toprak rejimi, mülkiyetin devlette olduğu bir rejimdir. Topraktan sağlanan vergi geliri belirli görevler karşılığında memur-askerlere bırakılmakta, onlar tarafından köylüden toplanmaktadır. Sonraki bölümlerde ayrıntılarıyla görüleceği üzere, Osmanlı düzeninin bu memur sıfatlı yöneticilerinde Batı derebeyinin nitelikleri yoktur ve feodalite benzeri bir düzenden 1600 yıllarına kadar söz edilemez. Bu yöneticinin köylüyle arasındaki bazı ilişkilerin Batı'yı andırması, onun devlet memuru niteliğinden ve memuriyetinin gereklerinden doğmaktadır.» ([31])

Bu memur-askerler toprağın ne mülkiyetine (devlette) ne de tasarrufuna (köylüde) sahiptirler. Görevleri ve gelirleri ancak çok azalarak vârislerine geçebilmektedir.

Sayı bakımından en kalabalık yönetici zümre olan Timarlı Sipahilerin ise malî özerkliği bile yoktur. Ö. L. Barkan'ın belirttiği üzere, «İdarî ve inzibatî bakımlardan daha büyük selâhiyetleri icabettiren vergileri toplamak için Sipahi Timarına Sancakbeyinin yahut Padişahın adamları müdahale etmektedirler. Bu suretle Sipahi Timarlarından büyük bir kısmı malî bakımdan müstakil ve harice karşı tamamen kapalı bir bütün, bir muafiyet sahası olarak sahiplerine ait bulunmaktan uzaktır.» (32)

Sonuç olarak, «Sahib-i arz» denilen bu memur-asker kitlesi «ne araziler üzerine yerleşebilmek, ne de mevzii bir hanedan kurabilmek için vakit bulmuşlardır...» (33)

§ 3. KÖYLÜNÜN DURUMU

Osmanlı tarihinin 1550 yıllarına kadar süren ilk dönemini bize ileten ve yorumlayan tarihçilerin hemen hepsi bir noktada birleşiyor: Osmanlı köylüsünün çağın koşulları çerçevesinde benzerleriyle kıyaslanamayacak kadar düzenli ve güvenli bir yaşama sahip olması.

Köylünün bu durumu doğrudan doğruya mirî toprak rejiminin bir sonucu şeklinde belirmektedir. Toprağın devletin mülkiyetinde ve memur-askerlerin denetiminde olması köylüyü doğal ve toplumsal tehlikelere karşı güvenceye almaktadır. Sel baskını, kuraklık gibi âfetler karşısında köylü yalnız değildir. Dirlik sahibi ona iyi bakmak; gereğince yardım etmekle yükümlüdür. Ortak ambarlar her çeşit bireysel sıkıntıya karşı toplumun güvenlik unsurudur. Ancak mirî bir rejimin mümkün kılabileceği sosyal içerikli yasalar, köylüyü çeşitli tehlikelere karşı âdeta devlet tarafından sigorta etmektedir. Örneğin, bir köylü öldüğünde çocukları toprağı işlemeyecek kadar küçükse, onların bakımını yasalar uyarınca devlet yüklenmektedir: Tarla bir başkasına işlettirilmekte, sağlanan gelirle yetimler bakılmakta, büyüdükleri zaman, bu toprak parçası tekrar onların tasarrufuna verilmektedir.

Osmanlı köylüsünün özellikleri incelendiğinde, toprağın devlet mülkiyetinde olmasının iki değişik açıdan ona yararı dokunduğu söylenebilir.

1) Vergi gelirini toplayan dirlik sahipleri bazı özel yetkilerine rağmen memur niteliğindedirler. ve köylüyü derebeyleri gibi sömürmek imkânları yoktur. Toprağın devlet mülkiyetinde olması hem devletin otoritesini güçlendirmekte, hem de memurların denetlenmesini kolaylaştırmaktadır. Dirlik sahiplerinin sık sık değiştirilmeleri, görevlerinin sürekli bir yöneticilik şekline girmesini ve köylüyü ezmelerini zorlaştırmaktadır. Osmanlı fetihlerinden önce, derebeylerine ait sayılan köylüler bundan böyle «Devletin malı olmakta ve kişilerin elinden kurtulmaktadırlar.» (34)

2) Memur-askerlerin toprağın mülkiyetine sahip olmamaları derebeylik benzeri ilişkilerin kurulmasını önlemektedir. Bu mülkiyetin köylüye de ait bulunmaması ise, özel mülkiyetin bünyesinde varolan tehlikelerden ve belirsizlikten köylüyü sakınmaktadır. Küçük tarımsal mülkiyet sahiplerinin dünyanın her yanında (ve günümüzün Türkiye'sinde) karşılaştıkları sorunlara mirî sistem ön vermemektedir: Köylü, kurak bir mevsim sonucunda tarlasını alacaklısına kaptırarak ırgatlaşmak tehlikesine hedef değildir. Hayvanların bulaşıcı hastalığa tutulup telef olması onu çiftini çubuğunu bırakıp iş arama zorunluğuna koşmamaktadır. Tohumsuz kalmak gibi bir sorunu yoktur. Mülkiyetten yoksun olması onun **büyümesini, başkasını sömürmesini, kendi başına buyruk riskler alıp belki de daha çok kazanmasını** engellemektedir ama, hem kişi olarak onun, hem de bütün bir sosyal yapının güvenliğini sağlamaktadır.

Osmanlı köylüsü günümüzün hayli soyut ve tartışma götürür ölçüleri çerçevesinde **hür** değildir. Kendisine ayrılan toprağı **irsî ve ebedî bir kiracı** sıfatıyla işlemeye, toplumun belirli bir görevini yerine getirmeye mecburdur. Hür olmaması, 1) Toprağını terketmek hakkından yoksun olmasından, 2) Timârlı Sipahiliğe yükselmesinin

güçlüğünden, 3) Bazı yasal yükümlerinden ileri gelmektedir.

1) Osmanlı Kanunnamelerinde kesinlikle belirtildiğine göre köylü tarlasını terkederse Sipahinin onu bulmak, cezalandırmak, zararı ödetmek ve tekrar tarlasında çalıştırmak yetkisi vardır. Ancak on yıl bulunmayan bir köylü, o da **çift bozan akçesi** denen tazminatı ödedikten sonra serbest kalabilmektedir. Topraktan ayrılmanın bir başka yolu ise, köylünün kendine ait tasarruf hakkını devletin onayını almak şartıyla başkasına devretmesidir. Pratikte bu yol kolayca uygulanmıştır.

2) Timarlı Sipahilik kapalı bir zümre değildir. Hem köylüler hem de savaşta yararlık gösterenler Sipahi olabilmektedir. Ancak toplumun sosyal düzeni ve görev dağılımı gereğince, ilke **köylü çocuğunun da köylü kalmasıdır.** Sipahiliğe geçiş zordur ve istisnadır.

3) Köylü, devletin memur-askerler aracılığıyla iletti̇ği emirlere ve üretimle ilgili hususlara uymak zorundadır. Sipahinin göstereceği yerde ortak ambar yapmak, Sipahiyi belirli durumlarda misafir etmek, atına bakmak zorundadır. Ancak bu yükümlülükler, yasalarla düzenlenmiştir, keyfi değildir. Örneğin, bir Sipahi, köylünün evinde üç günden fazla kalamaz. Köylünün gösterdiği yerde yatmak, onun verdiği yemekten başkasını istememek zorundadır. Köylü, haksız muamele karşısında Dirlik sahibini şikâyet edebilir, mahkemeye verebilir. Köylüyü her zaman gözeten devlet, onu Sipahiye ezdirmemek amacıyla hem idarî hem de hukukî önlemleri dikkatle almıştır.

Toprak mülkiyetinin devlete ait olduğu, kişisel davranışların kısıtlandığı bu düzende köylünün hürriyeti (yukarıda belirtilen çerçevede) sınırlanmıştır. Ancak bu sınırlama, herşeyden önce ferdin sosyal güvenliği doğrultusundadir: tabiatla tekbaşına savaşmaktan onu sakınmaktadır. Ferdin mutluluğu çok düzenli bir mekanizma içinde ve cemaatin bir parçası olarak gerçekleşmekte;

günü ve geleceği hem tabiat kuvvetlerine, hem de başıboş ekonomik güçlere karşı güvenliğe alınmaktadır.

17. yüzyıla kadarki anahatları belirtilen Osmanlı toprak düzeni, çağın ve toplumun gerekleri çerçevesinde sağlam ve tutarlıdır. Bu toprak düzeni devlete ve orduya biçim vermiş, onların güçlenmesinde başlıca etken olmuştur.

II
TOPRAK REJİMİYLE ORDUNUN UYUMU

Osmanlı ordusu iki büyük güçten meydana gelmektedir:

1) **Yeniçeriler ve diğer maaşlı savaşçılar**
2) **Timarlı Sipahiler ve öteki eyalet askerleri**

Genel olarak **Kapıkulu** şeklinde isimlendirilen maaşlı askerin en önemli bölümü Yeniçerilerdir. Profesyonel nitelikteki bu askerler küçük yaşta acemi ocaklarında toplanır, uzun süre er, yahut subay olarak hizmet ederlerdi. 17. yüzyıla kadar tamamen devşirmelerden meydana gelen Yeniçeriler kendilerine ayrılan kışlalarda oturur, sürekli talim yaparlardı. Bir çeşit **Saray Askerî**, yahut **Hassa Ordusu** niteliğindeydiler. Yeniçeri ocaklarının büyük çoğunluğu İstanbul'da bulunurdu.

Eyalet Askeri tabir edilen orduda ise esas olarak Timarlı Sipahiler ve onların **cebeli**leriyle öteki eyalet askerleri vardı. Bu maaşlı, profesyonel bir ordu değildi. Merkez emredince, Timarlı Sipahiler askerî eğitim gösterdikleri köylüleri (cebeli) yanlarına alıp göreve giderlerdi. Günümüzün ordu düzenine benzer bir kuruluştu bu: Memur-asker niteliğinde subaylar ve profesyonel olmayan, esas görevi çiftçilikle meşgul, fakat eğitim görmüş, gerektiğinde savaşan köylüler. Eyalet askerlerinin sürekli kaldıkları kışlalar yoktu. Devletin memur-askerleri niteliğindeki Timarlı Sipahiler tarafından yurdun her köşesin-

de (mirî topraklarda) biraraya getirilip hizmete götürülürlerdi.

Bizde yaygın olan görüş, okulda öğretilenler uyarınca, Yeniçerilerin büyük kahramanlıklarıyla ordunun ve fetihlerin belkemiği; zaferlerin yaratıcısı, temel dayanağı, varoluş nedeni olduklarıdır.

Oysa bu görüş, tamamen yanlıştır.

Büyük zaferlerin ve fetihlerin yer aldığı dönem, Kanunî Süleyman'ın ölümüyle sona erer, 1566 yılında. İşte bu dönemde Yeniçerilerin ve maaşlı askerlerin tümü, ordunun ancak %10 kadar bir bölümünü meydana getirmektedir!.. Ordunun gerçek temeli, bizatihî kendisi profesyonel olmayanlar, eyalet askerleridir: Cebeliler, sipahiler, vb.

I. Murad döneminde (1362-1389) kurulan, II. Murad'ın ölümünde (1451) 5.000'e yaklaşan Yeniçerilerin sayısı, Kanunî'nin ölümünde ancak 12.000'dir. 6.000 de maaşlı süvari vardır aynı tarihte, yani hepsi hepsi 18.000 asker. ([35]) Oysa, zafer dönemi ordusunun gerçek dayanağı, belkemiği, Kanunî'nin ölümünde sayıları 150.000 civarında olan eyalet askerleridir. ([36]) Yani Sipahiler, Cebeliler ve öteki askerler.

Osmanlı tarihindeki askerî zaferler döneminde Yeniçerilerin payı ikinci derecededir. Bu payın küçüklüğü bir yana, Yeniçerilerin çoğaldığı ve Timarlı Sipahilerin azaldığı oranda ordu gücünü kaybetmiştir. Nitekim bu yöndeki gelişme Kanunî'nin ölümünden sonra başlar ve ordunun başarısızlıkları birbirini izler.

Ordudaki değişimin nedenlerini sonraya bırakarak şunu belirtelim ki, 1550 yıllarına kadar zaferden zafere koşulmasının tek askerî dayanağı olan Timarlı Sipahiler ve eyalet askerleri, mirî toprak rejiminin bir sonucudur. Bu toprak rejimi olmaksızın ne Timarlı Sipahilerden, ne de cebelilerden söz edilebilirdi. Hatta, varsayımları ileri götürerek, mirî rejim olmaksızın o güçlü ordu kurulamaz, güçlü ordu kurulmadıkça imparatorluk meydana gelemezdi, diyebiliriz.

§ 1. ASKERÎ İKTÂ'NIN NİTELİKLERİ

Genel hatlarıyla Askerî iktâ sistemi, mülkiyeti devlette olan bir toprak parçasından sağlanan gelirin, o toprağın yönetimiyle görevli bir memur-askere bırakılması; askerin bu gelir karşılığında, devlet istediği zaman, o toprağı işleyenlerle birlikte savaşa gitmekle yükümlü olmasıdır.

Büyük Selçuklu devletinin ünlü veziri Nizamülmülk (ölümü 1092) tarafından gerçekleştirildiği sanılan bu sistem, devleti ordu beslemek külfetinden kurtarmakta, ancak belirli vergilerin devlete değil, bu memur-askerlere verilmesini öngörmekteydi. Büyük Selçuklularda askerî iktâların geniş olmaları, sorumlu memur-askerlerin çok sayıda adam toplayabilmelerine, fazla güç kazanarak bir derebeyi niteliğine bürünmelerine ve merkezî devlet otoritesini sarsmalarına yol açmıştı.

Anadolu Selçuklularında ise askerî iktâların hacmi daraltılmış; mirî toprak rejiminin kuralları kesinleştirilerek memur-askerlerin gücü azaltılmış; merkez otoritesine bağlı memur nitelikleri ağır basmıştı. İktâları dar olduğundan ve mülkiyet kesinlikle devletin elinde bulunduğundan bu memur-askerler merkezi tehdit edebilecek kadar güçlenememişlerdi.

Selçuklulardan devralınıp yaşatılan, mükemmelleştirilen bu düzen Osmanlıların çok güçlü bir ordu sahibi olmalarını sağlamıştır. (*)

Bir çeşit memur-asker olan Sipahinin ilk görevi, vergisi ve denetimi ona bırakılan topraktan sağladığı gelir oranında asker yetiştirmektir. Rumeli'de, timarda çalışan köylünün Sipahiye ödediği verginin her üçbin akçesi için Sipahi bir asker (cebeli) yetiştirmek, eğitmek, donatmak, atını vermek ve devlet emredince onu yanına alıp

(*) Askerî iktâ sisteminin bir benzerine Bizans'da rastlanmaktadır. Ancak, Bizans'ın «Pronoia»sında merkezin otoritesi son derece zayıftır.

savaşa gitmekle yükümlüdür. Anadolu'da ise her ikibin akçelik gelir karşılığında bir cebeli yetiştirmek görevi vardır. (*)

Osmanlılarda, Sipahilerin ve diğer dirlik sahiplerinin bir asker-memur olmanın ötesinde hakları yoktur. Devlet onları sıkı bir denetim altında tutmuştur. En küçük bir uygunsuzluk, (savaş çağrısına gitmemek, ihmâl vb.) dirliğin sahibinden geri alınmasına yol açmaktadır. Devletin güçlü memur kadrosu, köylünün şikâyet hakkı ve Sipahinin tâbi olduğu müeyyideler onu doğru yolda tutmuş ve Sipahi görevini 17. yüzyıla kadar hakkıyla yerine getirmiştir.

§ 2. TOPRAK DÜZENİYLE ASKERİ GÜCÜN UYUMU

Osmanlı İmparatorluğunun ilk temel dengesi; tarımsal düzenin nitelikleriyle ordunun yapısı arasında belirmektedir. Mülkiyetin devlete, tasarrufun köylüye, yönetimin ve gelirin memur-askerlere ait olduğu bu toprak düzeni orduyu biçimlendirmektedir. Kesin olarak söylenebilir ki, toprak düzeni benliğini koruduğu sürece ordu güçlü kalmış, bu düzenin bozulmasıyla eski zaferler tarihe karışmıştır. Mirî toprak rejimi, çağının ve tabiatın koşulları içinde gerek kaynakların (toprak) iyi ve akılcı kullanılması, gerekse ordunun bakımlı, istekli ve merkeze bağlı olması için bütün niteliklere sahiptir:

a) Üretim birimiyle askerî birimlerin eş olması ve

(*) Örneğin, vergi geliri yılda 15.000 akçe olan, Rumeli'deki bir timara bakalım. Sipahi ilk 3.000 akçelik bölüm (kılıç hakkı) için kendisi savaşa gidecek, geri kalan miktar için (12.000) dört Cebeli götürecek. Anadolu'da ilk 2.000 akçe karşılığında kendisi, geri kalan için (13.000) altı Cebeli savaşa gidecektir.

timarın hem askerî örgütün hem de toprak düzeninin en küçük bölümünü meydana getirmesi, devletin görevini kolaylaştırmış; merkezî otoritenin ve koruyucu devletin en uzak köşelere uzanabilmesini mümkün kılmıştır. Kendi timarlarında oturmakla yükümlü Sipahiler, devletin temsilcisi olarak halkın içindedirler. Memur-askerler aracılığıyla devlet hem yurdun her köşesindeki üretim faaliyetini denetlemekte, hem de güçlü bir orduyu her an elinin altında tutmaktadır.

b) Askerî kuvvetler toprak birimleri uyarınca kademelendiğinden ordunun ağırlığı merkezde değildir, bütün yurda yayılmıştır. Dolayısıyle, merkezde üslenen Yeniçerilerin güçlendikleri dönemdeki gibi sık sık isyan çıkarmak, Padişahı ve hükümeti tehdit etmek, saray basmak imkânlarından yoksundur; politik oyunlara girmemekte, siyasî çıkarlara alet olmamaktadır. Birimlerin küçüklüğü, ve yayılmışlığı orduyu hem Yeniçeriler gibi askerlik dışı davranışlardan sakınmakta, hem de her birimin güçlenerek merkezi tehdit etmesini önlemektedir.

c) Toprak düzeninin çerçevelediği ve kademelendirdiği bu ordu, toprağa bağlı kişilerden kurulu olduğundan, yurt savunması onun için maaşlı Yeniçerininki gibi soyut bir kavram değildir. Nitekim Yeniçerilerin savaş öncesinde, hatta sınır boyunda baş kaldırıp «para verilmezse dövüşmeyiz» demelerine ilerde sık sık rastlanacaktır.

d) 17. yüzyıla kadarki Osmanlı ordusunun çok önemli bir başka özelliği, toprak rejimince biçimlendiğinden, tüketici değil üretici olmasıdır. Günümüzde bile özlemi sık sık belirtilen bu nitelik mirî toprak rejimi ve Timarlı Sipahi sisteminin doğal sonucu olarak gerçekleşmiştir. Ordu barış zamanında çifti çubuğuyla uğraşmakta, ancak gerektiği kadar eğitim görmekte, sadece savaşta işini bırakmaktadır. Savaş zamanı bile Sipahilerden onda birinin memlekette kaldığını, öteki Sipahilerin işlerine ve toprağın işletilmesine nezaret ettiklerini, bazı tarihçiler belirtmektedir. Oysa Yeniçerilerin çoğaldığı dönemde, devlet

büyük bir kalabalığı, sadece tüketen bu orduyu sürekli beslemek zorunda kalmıştır.

e) Ordu birimleriyle toprak birimlerinin (Sipahi-Timar) eş olmaları, tarımın âdeta askerî bir örgüt gibi düzenlenmesini mümkün kılmıştır. Mülkiyeti elinde tutan devlet, memur-askerlerinin aracılığıyla bu düzenin denetleyicisi, yöneticisi durumundadır. Devlet, bu aracılarının yardımıyla üretimin ülkenin gereklerine uygun şekilde yapılmasını, ürünün seçilen pazarlara yöneltilmesini, kaynakların israf edilmemesini, köylüye iyi bakılmasını sağlamaktadır. Sipahi mülk sahibi değil, memur olduğundan devlete karşı bütün görevlerinden sorumludur. İlerde ayrıntılarıyla görüleceği gibi ancak bu askerî örgütlenme ve merkeziyetçilik sayesinde üretim ve tüketim bütün imparatorluğun gereklerini en iyi şekilde karşılayabilmiştir. Sonuç olarak denebilir ki, Osmanlı İmparatorluğunun varoluş nedenlerinden ordu, tamamen mirî toprak düzeni tarafından biçimlendirilmiştir; ordunun toprak birimlerine dayanan yapısı ise üretimin düzenini sağlamıştır. Düzenli bir üretim sistemi ancak Timarlı Sipahinin varlığı, aracılığı, denetimi, memur niteliğiyle mümkün olmuştur. Aynı şekilde, düzenli ve güçlü bir ordunun varlığı toprak rejimi tarafından mümkün kılınmıştır. İki olgu birbirini bütünlemiş, dengelemiş, gerekleri karşılamış ve çağın çerçevesinde ileri, mükemmel bir uyumu meydana getirmiştir.

Osmanlı ordusu gücünü işte bu mülkiyet ve toprak düzeninden almıştır. Denge devam ettiği sürece devlet hem çağının en ileri tarım sistemine, hem de en güçlü ordusuna sahip olmuştur.

***

Toprak düzeni-ordu arasındaki bu tutarlı uyum, çok yüksek bir düzeyde kurulmuş olmasına rağmen çok hassas bir dengedir. Kendisini yıkabilecek tohumları da bün-

yesinde taşımaktadır. Dengeyi sağlayan unsurların sadece biri bozulursa, düzen tümüyle çökebilmektedir.

Toprak düzeni-ordu dengesinin unsurları çeşitlidir: Sarayın tutumu, Sipahinin niteliği, köylünün hakları, Sipahinin derebeyine dönüşmesini önleyen kanunnâmeler, müeyyideler, toprak mülkiyeti rejimi, vb. Bu temellerden birinin sarsılması, düzenin tümüyle bozulmasına yol açabilmekte; yeni durumlara karşı kendini düzeltip tekrar biçim verecek esnekliği sistem yaratamamaktadır.

İKİNCİ BÖLÜM

EKONOMİK DÜZENLE DEVLETİN UYUMU

Yaygın bir devletçiliğe ve devlet mülkiyetine dayanan Osmanlı ekonomik düzeniyle Osmanlı devletinin niteliği ve işlevi arasında çok yanlı bir uyum göze çarpmaktadır. Osmanlıları yücelten temel dengelerden biridir bu: Devlet, ancak kurduğu ekonomik düzenin nitelikleri sayesinde görevlerini yapabilmekte; ekonomik düzen ise devlet görevlerini yerine getirdiği sürece ayakta kalabilmektedir. Aralarında karşılıklı bir sebep-sonuç ilişkisi vardır.

Osmanlı ekonomik düzeninde devlet bütün ekonomik faaliyetin tek ve mutlak hakimidir. Toprak mülkiyetini elinde tutan, düzeni memur-askerleriyle yöneten odur. Üretimi ve tüketimi güçlü kuruluşlarıyla denetlemekte; mirî ambarlar, narh müesseseleri, çeşitli yasaklar ve önceliklerle ekonomiye yol çizmektedir. Ticareti «bir nevi resmî devlet memuriyeti» şekline sokmuştur. Ekonominin her alanında düzenleyici, koruyucu olarak «hazır ve nazırdır.» (37)

Devlet neden bu görevleri yüklenmiş, neden ekonomisine çağında pek rastlanmayan bazı nitelikler vermiş, neden bireyi korumak amacıyla bireysel davranışla-

rı sınırlamıştır? Neden bu kurduğu düzen onun görevleriyle, çağın ve toplumun gerekleriyle, insanın nitelikleriyle büyük bir uyum yaratmıştır? Devlet neden bu devlet, düzen neden bu düzendir?

Sorunların cevabı, (a) çağın ekonomik koşullarına uygun güçlü bir devleti kurmak yeteneğine, tutkusuna ve akılcılığına Osmanlıların sahip olmasında; (b) geleneklerin ve dinsel ilkelerin halkı gözeten bir devlet kurmaya Osmanlıları zorlamasında araştırılabilir. Osmanlı devletinin temelindeki dünya görüşü ona bazı hedefler çizmiş, devlet, hedeflere varmanın gerektirdiği yöntemi seçmiştir. Ancak, hedefin dinsel ve insancıl olmasına rağmen, Osmanlı akılcılığı toplumun somut ekonomik gerekleri karşılanmaksızın hedefe yönelinmeyeceğini farketmiştir. Bu durumda, dinsel hedeflerle ekonomik gereklerin çerçevesinde toplumun düzeni ve devletin görevleri âdeta kademelenmiş, sıralanmıştır.

1) Hedef güçlü devleti; İslâm felsefesine, eşitliğine ve adaletine uygun toplumu yaratmaktır. Fransız tarihçisi E. Perroy'un deyişiyle, Osmanlı toplumu «herşeyden önce Müslümandır.» [38]

2) Hedefe yönelmek için ekonomik düzenin hem İslâm ilkelerinin eşitliğine ve adaletine uyması, hem de toplumun ekonomik ihtiyaçlarını yüksek düzeyde karşılaması gerekmektedir.

3) Bu iki ihtiyaca cevap verebilen bir ekonomik düzen ise çağın koşulları çerçevesinde ve toplumun tarihsel gelişimi doğrultusunda ancak devletin aktif biçimde ekonomiye egemen olmasıyla, çeşitli görevleri yüklenmesiyle gerçekleşebilmektedir.

I
İSLÂMİYETİN IŞIĞINDA DEVLET

Osmanlı devletini yaratıp biçimlendiren tarihsel oluşum içinde, İslâm düşüncesinin kaynağındaki toplumsal

ihtiyaçlar önemli yer tutar. Asya'dan kopup gelen Türkmen göçerlerinin yeni bir dünya arayışlarının dinamizmi ile birlikte, İslâm ideallerine yön veren toplumsal motivler, Marmara bölgesinde fevkalâde elverişli bir ortam bulmuşlardır. İslâmın içerdiği daha ileri bir kent uygarlığına ve ticaret düzenine geçiş dinamikleri, uluslararası ticaretin bu en canlı bölgesinde geniş imkânlar yaratabilmiştir. Osmanlıları oluşturacak çekirdeğin, bölgenin ve çağın özellikleri, eski Türkmen geleneklerinin ve İslâmm metafizik amaçlarında kendini meşrulaştıran bir yayılmayı, düzenli ticareti, kentleşmeyi ve büyümeyi mümkün kılmıştır. Somut toplumsal ihtiyaçların yarattığı bir toplum düzeni, kendi idealindeki «adalet» ve «eşitlik» gibi kavramları pratiğe aktarmış, ihtiyaçlar dinsel öğretiyi, dinsel öğreti ihtiyaçları etkilemiştir.

Yeni bir toplumsal düzene belirli bir tarih kesitinde duyulan somut ihtiyaçla dinsel ideallerin adeta bütünlenmesini, ideallerin ete-kemiğe bürünebilmesini kolaylaştıran etken, dinle devletin İslâm doktrininde bir ve tek olmasıdır. Kur'an sadece dinsel görevleri değil, toplumun düzenini de bütün ayrıntılarıyla belirtmiştir. İslâm, aynı zamanda bir dünya görüşü, devlet felsefesidir. Bu niteliklerden dolayı «İslâm örgütü, daha başlangıçtan itibaren bir devlet, bir politik yapı özelliği taşımıştır.» [39]

Öteki İslâm toplumları gibi Osmanlı yönetiminde de din ve devlet kavramları birleşmiştir, tektir. Bütün temel kurumlarla kanunlar Kur'andan ve İslâm hukukundan kaynaklanmıştır. Din ve devlet arasındaki bu aynileşmenin sonucunda dinin önemli nitelikleri ve değer ölçüleri devlete kişilik vermiş, yön çizmiş, onu belirlemiştir. Ancak burada bir noktayı gözden kaçırmamak gerekiyor. Bütün dinsel öğretiler gibi İslâm da değişik yorumlara elverişlidir. Nihayet bir üstyapı kurumudur. Osmanlı düzeninde İslâmın halkçı ve eşitlikçi yanları ağır basmışsa, bunun sebebi dinin bu açıdan kullanılmaya elverişli olması kadar, Osmanlılarm da onu bu yönde yorumlamaları olmuştur. Bir bakıma, din, bir toplumdaki belirli ku-

ralların, alışkanlıkların, özelliklerin kendilerini devam ettirmelerini sağlayan bir düşünceler bütünüdür.

Osmanlılarda devlete ve ekonomik düzene biçim veren başlıca dinsel ilkeler **adalet**, ona bağlı olarak **eşitlik** şeklinde özetlenebilir. Adalet hem dinin, hem de devletin temel hedefidir ve İslâm düşüncesinde «hakkı olanı vermek, hakkı olmayanı esirgemek» diye belirlenmektedir. Adalet kavramı eşitliği de özünde taşır: Hz. Muhammed' in çeşitli hadislerinde belirttiği gibi, «İslâmda insanlar tıpkı bir dokumacı tarağının dişleri gibi aralarında eşittirler. Beyazın siyaha, Arap'ın Arap olmayana üstünlüğü yoktur», «Bir Arap başka bir insana ancak bilim ve eğitim bakımından üstün olabilir.» vb. (40)

İslâmın bu eşitlik kavramı, soylu zümrelerin «kast» sisteminin, sayısız ayrıcalıkların varolduğu ve uzun süre varolacağı bir dünyada çok yeni, çok ileri bir düşüncedir. Sadece İslâmın doğuşunda değil sonraki dönemlerde de ihtilâlci bir nitelik taşıyacaktır.

Osmanlı devletinin yapısı İslâmın eşitlik ve adalet ilkelerinden büyük ölçüde etkilenmiştir. Bu ilkelerin koyduğu amaç ve çizdiği yol devlete bazı görevler vermekte; eşitlikle adaleti sağlamak yükümlülüğü devletin mülkiyete karşı tutumunu ve devlet hizmetlerinin kapsamını belirlemektedir. Osmanlı düzeninde halkın ekmeği talih rüzgârlarının esişine, açıkgözlerin kazanma hırsına terkedilmemişse bunun nedeni sadece ekonomik değildir; İslâm ilkelerine uymak gereğinin de bir sonucudur.

§ 1. DEVLETİN FERDİYETÇİLİĞE KARŞI TUTUMU

«İslâmiyetin ana prensibi, dinin ana ülküsü, devletin ana ülküsü adalettir. Sınıflaşmaya, dolayısıyla adaletsizliğe yol açan mülkiyet meselesini İslâm çözümlemiştir. Kur'ana göre mülk Allahındır. Mülkiyet Allaha ait olun-

ca, o zaman sınıfsız bir devlet oluyor; devlet hiç bir sınıfın devleti olmuyor.»

Prof. Cahit Tanyol'un bu yargısı daha çok teoriyle ilgili olmasına rağmen, meseleye ışık tutmaktadır. Gerçekten, Osmanlılarda sınıfsal ayrışım daha çok devlet görevlerinin paylaşılması ve toplumsal işbölümü biçimlerinden etkilenmiştir. Özellikle 16. yüzyıla kadarki dönemde, belirli bir görev grubuna dahil olmak, örneğin «Sancakbeyliği», topraktan sağlanan artık-değere sahip çıkmanın başlıca yolu olmuştur. Ancak bu sahip oluş, bağımsızlıktan ve süreklilikten prensip olarak yoksundu; belirli bir görevin karşılığı olarak o görevin devamlılığıyla sınırlıydı. Yani dar anlamdaki bir mülkiyetin dokunulmazlığını ve sorumsuzluğunu, artık-değere bu biçimde sahip olmak sağlamıyordu.

Osmanlılar üretim araçlarının mülkiyetiyle sınıf ve adalet arasındaki ilişkiyi, şüphesiz, görmemişlerdi. Ancak, İslâmî anlamda bir adaleti sağlamak isteyen devlet, bireysel ekonomik güçlerin toplum düzenini ve eşitliği sarsan niteliklerini, âdeta sezgileriyle farketmiştir.

Burada gözden kaçmaması gereken nokta, söz konusu toplum düzenini korumakla, devlet görevini yürütenlerin aslında kendi bütünlüklerini ve çıkarlarını koruduklarıdır.

Osmanlı devletinde egemen güç olarak beliren saray ve yüksek bürokrasi, ekonomiyi sıkıca denetleyen politikalarıyla ve sosyal yaşantının en uzak köşelerine uzanan denetimleriyle, kendi devamlılıklarını ve bir yönetici zümre olarak kendi bütünlüklerini güvenliğe almaktadırlar.

İslâm ilkelerinin ve bu sezgilerin ışığında kurulan Osmanlı ekonomik düzeni, devlete geniş kapsamlı görevler yüklemiş, özel girişimi sınırlamıştı. Bu düzende üretim araçlarının özel mülkiyeti vardı ama, ancak belirli alanlarda geçerliydi.

Çağın tek önemli üretim aracı olan toprak konusunda Osmanlılar İslâm uygulamasından da ileri gitmişlerdi.

Araplarda da varolan mirî rejimi genelleştirmiş, kesinleştirmişlerdi. 1550 yıllarına kadarki uygulama, devlet mülkiyetinin özel mülkiyet zararına yaygınlaşması yönündedir. Bu tarihe kadar «Malikâne» tipindeki topraklar sürekli olarak devlete katılmış; «şer'an her türlü saldırıdan uzak kalması gerekirken, özel mülk ve vakıflar timara dahil edilmişlerdir.» (42) Özellikle Fatih Mehmet, çok sayıda mülkün toprağını hazineye geri almış, bu durum çeşitli tepkiler de çekmişti. Fatih'in 20 bin kadar köyü ve çiftliği amacından sapmış vakıfların ve kişilerin (çoklukla ulema ve yönetici) elinden aldığı, oğlu II. Beyazıt döneminde ise, gelişmenin aksi yönde olduğu belirtilmektedir. Toprak mülkiyeti kural olarak devlete ait olmakla beraber, kuralın sınırları Sultanların siyasetine göre farklılık gösterebilmektedir. Nitekim II. Beyazıt sonrasında özellikle büyük savaşların yarattığı asker ihtiyacı nedeniyle, Fatih döneminin devletçiliğine dönülmüştür. Yavuz Selim ve Kanunî Süleyman'ın (son yıllar dışındaki) uygulaması bu yöndedir; Prof. İnalcık'm verdiği bilgiye göre, 1528 yılında toprağın %87'si devlet mülkiyetindedir. (The Ottoman Empire, Sayfa 110)

Osmanlı ekonomik düzeninin var olması ve işlemesi için devlet belirli görevlerle yükümlüdür. Cemaatin güvenliğini, eşitliği ve adaleti sağlamak amacıyla ferdiyetçiliğin başıboş davranışlarını sınırlamak; toprak mülkiyetini elinde tutarak üretim düzenini korumak ve derebeylerinin filizlenmesini önlemek; imalâtı ve zanaatı denetlemek; esnafı örgütlemek; iç ve dış ticareti düzenlemek, büyük şehirlerin iaşesini emniyete alarak kıtlığa ve karaborsaya imkân tanımamak; narh sistemleri, ortak ambarlâr ve piyasa denetlemeleriyle halkın aldatılmasını engellemek, güçlü bir vakıf sistemi kurarak kamu hizmetlerini, sosyal yardım ve dayanışmayı bir ölçüde sağlamak, vb. Prof. Ö. L. Barkan'ın özetleyişiyle, «...İktisadî kuvvetlerin, devletin kontrolden âciz kalacağı bir şiddetle boşanarak mevcut cemiyet nizamını tahrip etmesi tehlikesinden» toplumu ve ferdi korumak. (43)

§ 2. DEVLETİN HALKA KARŞI TUTUMU

Osmanlı devletinin halka karşı görevi İslâm ilkelerinin ışığında «koruyucu» olmak ve «güvenliği sağlamaktır.» Bu durum, Ortaçağda yaygın «Patrimonyal» devlet anlayışının Osmanlılara ve İslâma özgü bir çerçevedeki uzantısı olarak nitelenebilir. Yöneticiler halkın önemini, köylünün devlet ve ekonominin temeltaşı olduğunu bilmektedirler. Prof. Enver Ziya Karal, devletin halka karşı tutumunu şöyle anlatıyor: «Osmanlı Türklerinin kurduğu devlet idaresinin temel prensibi memleketi bayındır, halkı da refahlı bir halde tutmaktı. Reaya (tebaa) (halk) Tanrı emaneti olarak kabul edildiği için devletin başlıca vazifesi onun durumunu düzenlemek ve refahını sağlamaktı: **Saltanat onlar ile onlardan tahsil olunan hazine ile ve memleketin bayındırlığı ile olur** gerçeği ilke kabul edilmişti. Kanunî Sultan Süleyman bir gün meclisinde bulunanlara bu memleketin hakikî efendisi kimdir sualini sorunca, **Zat-ı hazret-i Padişahileridir** diye verilen cevabı kabul etmemiş ve **hakikî efendi reayadır** demek suretiyle asırlarca sonra herkesçe idrak edilecek bir hakikatı ifade etmişti.

...Halkın devlete vereceği vergiler şeriat hükümlerine ve varlık kudretine göre kanunnamelerle tesbit edilmişti. Bu vergilerin dışında her ne suretle olursa olsun ondan vergi alınmasını bilginler uygun görmemişlerdir: **Reaya fukarasının tahammüllerinden ziyade mal alınmasını** bir hanın temelinden toprak alıp sathına sarfetmeye teşbih eylemişler ve **temelden alınan toprak ile temele zaaf gelip ol sutuhun ise ol ağırlığı çekmiye iktidarı kalmayıp tamamen yıkılmasına sebep olur** demişlerdir... (44)

Devletin bu şekilde görüp yönettiği Osmanlı halkı toplum katları arasında ilerlemek imkânına sahipti. Bu imkân hayli sınırlı olmasına rağmen çağın öteki toplumlarına kıyasla çok geniştir. Daha önce belirtildiği gibi köylü Sipahiliğe yükselebilir; savaşta yahut sarayda yararlık gösterenler geldikleri yer ne olursa olsun paşalığa,

vezirliğe kadar ilerleyebilirlerdi. 15. yüzyılın bir Avrupalı tarihçisi, yönetimin bu özelliğini şöyle anlatıyor: «Osmanlı Saltanatının kurulmasına ait zemin hazırlığı şu idi... Osmanlı devleti, her ferdin sedarete kadar yükselmesine imkân veren geniş bir demokrasi içinde, eski görüş yerine yeni bir görüşle kurulmaktaydı...» (45) Bu yorum biraz mübalâğalı olmakla beraber bazı gerçekleri yansıtmaktadır.

İslâmî devlet anlayışının ve Osmanlı ekonomik düzeninin ferde sağladıkları, çağın çerçevesinde çok ileridir. Fert, kişilerin mülkiyetinden çıkarılmakta; derebeylik düzeninden, soyluların ekonomik ve siyasal baskısından kurtarılmaktadır. Çok düzenli bir yaşam biçimine, koruyucu devletin nimetlerine, ayrıcalıkları en düşük düzeye indirilmiş bir sosyal yapıya kavuşmaktadır. Bu oluş, başlı başına bir devrimdir. Hele devletin kurucusu Osman Bey' in ölümünde Osmanlı nüfusunun sadece üç milyon olduğu düşünülürse, yeni devlet anlayışının imparatorluğa dönüşmesinde taşıyacağı önem daha iyi belirir. Nitekim Osmanlı topraklarını çevreleyen toplumların Osmanlı yönetimine âdeta özlemle baktıkları, milliyet kavramının yok olduğu o dönemde fetihlerin bu nedenle kolaylaştığı bir gerçektir. Ünlü Fransız düşünürü R. Garaudy, İslâmın yayılması konusunda hayli ilgi çekici yorumlar getirmektedir:

«İslâm fetihleri, dünyadaki kaosu ve onun doğurduğu asalak hiyerarşileri silip süpürmekle bu yeni uygarlığın ekonomik ve toplumsal şartlarını oluşturdu (...) çözülme halinde olan bir kölecilik âlemine, ya da ufak parçalara bölünmüş ve hareket yeteneğinden yoksun kalmış bir feodal âleme, fetiflerin daha yüksek ekonomik ve sosyal örgüt biçimleri getirmiş olması, zaferin tayin edici faktörüdür. Bu yeni örgüt biçimleri, geniş halk kitlelerinin ihtiyaçlarını cevaplandırdığı içindir ki, onların desteklerini kazanmıştır.

İslâmlığın, bu parlak ve başarılı sonuca ulaşmasının başlıca nedenlerinden biri köleliğin ortadan kaldırılması

ve genel olarak eski kölelikçi veya feodal toplumların tam tersine eşitlik ilkesinde direnilmesidir.

...Halkın çoğunluğu için İslâm fethi güvenlik demekti.» (46)

Medeniyetler Tarihinde Osmanlı fetihlerini inceleyen Prof. Edouard Perroy da aynı noktaya dikkati çekiyor: «İlk Osmanlıların komşu devlet halklarının işbirliğini yahut tarafsızlığını sağlamış oldukları şüphesizdir. Hatta, fetihten sonra yeni rejimin yerli halktan istediklerinin, Bizans yahut Lâtin yönetiminden çok daha âdil olduğu söylenebilir. Disiplin ve düzen tarımdaki çalışmanın devamlılığını, imalâtın gelişmesini sağlamaktaydı. Toplum düzeninden yararlananlar sadece Müslümanlar değildi. Bütün İslâm topraklarındaki gibi, hatta öteki benzerlerinden daha fazla olarak Hıristiyan tebaa devletin koruduğu bir topluluk meydana getiriyordu.» (47)

Devletin halka karşı olan «aile reisi» örneği tutumu felsefesinin ekonomik düzenin, yüklendiği görevlerin doğal bir sonucudur. Aynı zamanda, ekonomik ve sosyal yapısının nedeni, temeltaşıdır. Ekonomik düzenle devlet ve görevleri arasındaki dengenin en önemli unsurudur.

—II—
ÜRETİM VE TİCARETTE DEVLETÇİLİK

Osmanlı yönetiminin ekonomik görevleri ona sosyal ve devletçi bir nitelik vermekteydi. Bu görevleri, devletin temel felsefesinin yanı sıra, toplumun ekonomik gerekleri şekillendirmişti: İmparatorluğun genişliği, ordunun ihtiyaçları. büyük şehirlerin iaşe zorlukları; ulaştırma araçlarının yetersizliği gibi nedenler kaynakların en akılcı biçimde kullanılmasını, düzenin saat gibi çalışmasını; dolayısıyla, devletin ekonomiyi tekelden yönetmesini zorunlu kılıyordu.

Bu derece büyük ve karmaşık bir mekanizmanın iş-

lemesinde, tabiatıyla, ferdiyetçiliğin ve özel teşebbüsün başıboşluğuna yer yoktu. Ferdin, elindeki ekonomik gücü gönlünce kullanabilmesi bu karmaşık düzeni bir anda yıkabilirdi. Gerekler, İmparatorluğun ayakta kalması için devletin ekonomiyi sıkıca elinde tutmasını; özel teşebbüs özgürlüğünü sınırlamasını zorunlu kılıyordu. Prof. Barkan'ın belirttiği üzere, «Harb zamanı orduların iaşesi için vazedilmiş olan fevkalâde tekâlif ve örfi idare tedbirlerini, normal zamanlarda da şehirlerin iaşe politikasının esas prensipleri halinde tatbik etmek ve bu suretle muayyen bölgelerin mahsulünden belirli bir kısmının her sene aynı kalması lâzım gelen fiyatlarla muayyen pazarlara sevkini alâkalılara bir vazife olarak yüklemek, ticareti teşkilâtlandırıp, devletin idare ve murakabesi altında devletleştirmek, Osmanlı İmparatorluğu için bir ana prensip olarak kabul edilmişti. Serbest ticaret rejimi yerine monopoller ve imtiyazlar tanıyan, ticareti bir nevi devlet memuriyeti haline sokan ve icabında devlet sermayesi ile finanse eden, mirî ambarlar tesisi ile tevzi işini bizzat eline alan bir iktisat politikası takip etmek, bu İmparatorluğun hayatı için zarurî görülmekteydi.»

§ 1. TARIMSAL ÜRÜNLER VE TİCARET

Devlet, özellikle büyük şehirlerdeki beslenme sorununu karşılamak ve toprak kaynağını iyi kullanmak için tarımsal ürünlerin yetişmesini ve tüketilmesini dikkatle plânlamak zorundadır.

Bu plânlamanın ilk kademesini mirî toprak rejimi mümkün kılmaktadır.

Toprağın devlet mülkiyetinde bulunması üretimin memur-asker aracılığıyla denetlenmesine imkân vermektedir. Denetim, toprağın akla ve toplumun ortak çıkarına en uygun şekilde işletilmesini sağlamaktadır. Ferdin, kısa süreli çıkarları için, temel kaynak olan toprağı tüketmesine engel olmaktadır. Osmanlı Kanunnâmelerinde

toprağın nadasa bırakılması ve bakımı ile ilgili hükümler; köylünün yükümlerini kapsayan ayrıntılar vardır. Köylü, tarlasına istediğini ekmek, isterse hiç ekmemek gibi haklardan yoksundur. Kaynak israfının başlıca nedeni olan kendi başına buyruk davranışlar kesinlikle yasaklanmıştır; bu düzende köylünün «Ne ekeceği bile âdeta köy büyükleri tarafından kararlaştırılmaktadır...» ([48])

Üretimin daha ilk kademede kontrol altına alınmış olması, belirli bölgelerde belirli pazarlar için ürün yetiştirilmesine imkân tanımaktadır. Örneğin, İstanbul'un 17. yüzyılda günlük ihtiyacı olan 20-25.000 kasaplık hayvan ve 2.000 kile unluk buğday, ancak yetiştirici bölgelerin önceden kararlaştırılıp ürün tamamının bu şehre bağlanmasıyla sağlanabilmektedir. Nitekim 16. yüzyılda «Romanya ve Tuna boyu bölgeleriyle Rumeli sancakları mahsulünün büyük bir kısmının mutlak şekilde İstanbul'a tahsisi» gerekmektedir. ([49])

17. yüzyılda ise Trakya, Marmara'nın Anadolu sahilleri, İzmir, Saruhan, Tuna Prenslikleri ve daha dar ölçüde Kırım, Kuzeydoğu Anadolu bölgesi aym görevle yükümlüdür; merkezin kararlaştırdığı miktar ve çeşide göre üretim yaparak ürünü İstanbul'a göndermektedir. Aynı şekilde, devletin İstanbul'daki 26.000 tarlası da şehrin beslenmesi için mülkî amirlerin emrindedir. ([50])

Devlet mülkiyetindeki topraklarda ve devletin uygun gördüğü şekilde yetiştirilen ürün, tüketime sunulacağı büyük pazarlara kadar devlet denetiminden kurtulamamaktadır. Bu uzun yolculuğu izlemek ilgi çekici olabilir: ([51])

Malın hazırlanışı — Belirli ürünler İmparatorluğun çeşitli bölge ve kademelerindeki memurlar tarafından toparlanmaktadır. Sonra, merkez'in istediği miktarda mal yahut ürün, bir liman şehrinde depolanarak evrakı şehir kadısına teslim edilmektedir.

Bu mal İmparatorluğun en büyük tüketim merkezi olan İstanbul'a gelecekse, devlet, ya doğrudan doğruya

kendi memurunu, ya da belirli bir taciri görevlendirmektedir.

Tacir, bu izin belgesini malı gönderecek olan liman şehrinin **Kadı**'sına yahut nahiyenin **Naib**'ine sunmaktadır. Kadı, izinde belirtilen miktarda malı tacire teslim ettikten sonra belgenin arkasına şu kayıtları düşmektedir: **a)** Tacir'in ismi **b)** Malı taşıyacak gemi **c)** Geminin sahibi ve kaptanı **d)** Geminin limandan ayrılacağı gün **e)** malın cinsi, miktarı ve fiyatı.

Tacir, malı İstanbul'a ulaştırdığında bu belgeyi ilgili Naib'e teslim edecektir.

Malın nakliyatı — Tacir, devletin kararlaştırmış olduğu navlun bedeline göre, malı o limandaki bir gemiye yüklemektedir. Devlet memurları burada da muameleye katılmakta ve yüklenen malı kaydederek gemide kontrolünü yapmaktadır.

Malın boşaltılması — İstanbul'a gelen bu gemi, devletin kararlaştırdığı bir iskeleye yanaşmak zorundadır. Bu iskeleler genellikle Balat - Bahçekapı arasında sıralanmıştır ve her biri ayrı bir ürüne aittir.

(Genellikle, İmparatorluğun bir limanından gelen gemiler İstanbul yakasına; dışardan gelenler Galata sahillerine alınmaktadır.)

Malın boşaltılmasında Kadı, Naib yahut onun yardımcıları hazır bulunmaktadır. Mal sayılıp belgelerle karşılaştırılmakta, kaptandan (kara yoluyla gelmişse, şehrin girişinde kervancılardan) belirli vergiler kesilmektedir. **(Rusumet-i ihtisabiye).** Sonra mal, devlete ait depolara taşıtılmaktadır. **Hane** yahut **Kapan** adı verilen bu depolar iskelelerin yakınındadır ve her biri belirli ürüne ayrılmıştır. **Yağ Kapanı, Un Kapanı, Bodrum Hanı (kumaş),** Galata'da maden ve tahta depoları gibi. Mallar depolanmadan önce, gümrük vergisi niteliğindeki çeşitli resimler kesilmektedir: **(Resm-i mizan, resm-i evzan resm-i ekval,** vb.)

Malın dağıtımı — Malın depodan çıkarılıp ilgililere verilmesi aynı şekilde devletin kontrolünde yapılmaktadır. Şehir pazarlarının, işenin sorumlusu **Muhtesib** yahut yardımcıları dağıtımda hazır bulunmaktadır. Aynı şekilde, esnaf ve lonca teşkilâtlarının yöneticileri ve bazı durumlarda saray adına hareket eden bir alıcı, dağıtım işlemine katılmaktadır.

Dağıtımda öncelik, bu resmî alıcıya aittir. İlk olarak sarayın, devlet fabrikalarının yahut atölyelerinin ve ordunun ihtiyacı karşılanmaktadır. Sonra, lonca teşkilâtlarının sorumluları isteklerini bildirmekte ve Muhtesib'in uygun gördüğü ölçülerle mal paylaşılmaktadır. (Dağıtımın bundan sonraki kademesinde, her lonca, malı kendi üyeleri arasında bölüşmektedir.) Bu arada bazı mallara konan «damga» resmi kesilmekte; ve örneğin, kumaşlara vurulan damga hem alınan vergiyi belirlemekte, hem de malın kalitesini ortaya koymaktadır.

Pazarlama ve narh — Devletin bu işlemden sonraki büyük görevi, malın toptan ve perakende satış fiyatını kararlaştırıp denetlemektir.

Narhın tespitinde Vezir-i azam, Kadı, Muhtesib ve ilgili lonca sorumluları hazır bulunmaktadır. Zaman zaman Padişah'ın da bu toplantılara katıldığı belirtilmektedir. Konu burada derinliğine tartışılmakta; maliyet, üreticinin çıkarları, şehir halkının durumu gözden geçirilip karara varılmaktadır. Gerektiğinde yeni fiyat listeleri düzenlenerek ilgililere iletilmektedir. Kararların tekelden çıkmayıp esnafa danışılarak hazırlanması uygulamadaki aksaklıkları azaltmakta; pazarlardaki kontrol mekanizmasının işleyişini kolaylaştırmaktadır.

Görüldüğü gibi, devlet bütün bir ekonomik süreci başından sonuna kadar izlemekte, yer yer ona katılmaktadır. Bu şekilde hem tüccarın aşırı kazanç için başvurabileceği arz-talep oyunlarından halk sakınılmakta, hem de devletin ekonomi üzerindeki egemenliği ve dolayısıyla gücü arttırılmaktadır.

§ 2. LONCA TEŞKİLÂTI VE SINAÎ ÜRETİM

Tarımda **mülk sahipliği**, ticarette **düzenleyicilik** şeklinde beliren Osmanlı devletçiliği, daha çok zanaat niteliğindeki sınaî üretimde güçlü bir denetime dönüşmektedir.

Bu denetimin büyük aracı olan Lonca teşkilâtları üzerinde biraz durmak gerekiyor.

Osmanlı yönetimindeki büyük şehirlerde bütün tacirler, zanaatkârlar, esnaf ve işçi, meslekleri çerçevesinde örgütlenmiş durumdadır. Robert Mantran'ın Evliya Çelebi'ye ve devrin Batı kaynaklarına dayanarak verdiği rakamlara göre, 17. yüzyıl İstanbul'unda 1109 lonca örgütü ve bu örgüte bağlı 126 bin civarında insan vardır. Bu örgütlerin kimi sadece dükkân sahiplerinden ve çıraklarından kuruludur, kiminde tacirler, esnaf, zanaatkârlar ve işçiler bulunmaktadır. Tarihçilerin belirttiğine göre, Yeniçeriler, Sipahiler, memurlar, hükümet ve saray görevlileri, yabancı uyruklular ve işsizler dışında kalan erkek nüfusun tümü bu örgütlerden birine mutlaka dahildir. (52)

Bütün nüfusu böylesine kapsayan bu teşkilâtların hem dinsel hem de ekonomik bir niteliği vardır. Özellikle Selçuklu döneminde ve 14., 15., 16. yüzyıllarda **Ahî** diye adlandırılan, 17. yüzyıldan sonra ekonomik yanları ağır basan loncalarda sıkı bir disiplin hakimdir. İşe çıraklıktan başlanarak ağır ağır yükselinmekte, nihayet usta olunabilmektedir. Her örgüt, ayrıca, kendi içinde görev bölümü yapmakta **Ahî babası, İhtiyarlar heyeti, kethüda, yiğitbaşları** bulunmaktadır.

Bütün çalışan zümrelerin böylesine disiplinli şekilde örgütlenmiş olması, hem üretimin düzenini sağlamakta hem de devletin örgütler aracılığıyla ekonomiyi denetlemesini mümkün kılmaktadır. Lonca örgütlerinin bu fonksiyonu birkaç alanda belirtilebilir:

1) Devlet, lonca aracılığıyla fiyatları ve kaliteyi kolaylıkla kararlaştırmakta ve denetlemektedir. Adeta yarı

resmî nitelik taşıyan bu kuruluşlar, her şeyden önce, devletin karşısında bir «sorumlu» bulabilmesini sağlamaktadır. Lonca'nın yardımıyla üretim düzenlenmekte, başıboşluktan kurtarılmakta ve sürekli denetlenebilmektedir.

2) Lonca içinde rekabetin kesinlikle yasaklanmış olması, ekonomik kaynakların daha akılcı şekilde kullanılmasını mümkün kılmaktadır. Bir malın gereğinden fazla üretilmesiyle doğacak israf ve lüzumsuz kalite cambazlıkları böylece önlenebilmekte, hiç değilse azaltılmaktadır.

3) Hammadde ihtiyacının karşılanması ve spekülâsyonlara alet edilmemesi lonca'nın yardımıyla mümkün olabilmektedir. Her teşkilât kendi üyelerinin isteklerini biraraya getirip devlete başvurmakta, sonra bu maddeyi üyeler arasında bizzat paylaştırmaktadır. Bu durumda, birinin fazla ötekinin az alması ve böylece karaborsanın, fiyat artışının doğması zorlaşmaktadır.

Yarı resmî teşkilâtlarca düzenlenen üretim ve ticaretin yanısıra, devletin de önemli bir üretim faaliyeti vardır. 17. yüzyılın rakamlarına göre, İstanbul'daki 29 devlet işletmesinde 10.000'den fazla işçi ve usta çalışmaktadır. Her işletmeye ortalama olarak 300 işçi düşmektedir. Özel üretici kesimde ise 25.000 işyeri ve (sahibi dahil) 80.000 ustayla işçi gözükmekte; her işyerine 3-4 kişi düşmektedir. İşyeri-işçi oranlarına dayanarak, devlet kuruluşlarının zamanın ölçüleriyle âdeta «dev» niteliği taşıdıkları ve özel kesimden çok daha önemli çapta üretim yaptıkları söylenebilir. (53)

Osmanlı ekonomik düzeninin sıralanagelen nitelikleri ve devletin ekonomiyi bütünüyle nasıl kapsayıp ona egemen olduğu, Prof. Uzunçarşılı'nın verdiği şu örneklerden daha iyi anlaşılıyor:

«Memleket dahilindeki tezgâhlarda yapılıp gerek içerde sarfedilen gerek memleket dışına çıkarılan eşyanın yapıcılarının miktarı muayyen ve mahdut olduğu gibi bunların mamulâtının malzemesinin cinsi ve ölçüsü de

hükümetçe tesbit edilmiş ve damgaya tâbi tutulmuştu; bunun haricine çıkanlar cezalandırılırdı; meselâ ibrişim satanların kullanacakları ibrişimin cinsi muayyendi; bunun hilâfına başka bir ibrişimden kumaş dokunmasına müsaade edilmezdi. Sandal denilen kumaş iki buçuk arşın olarak yapılırdı. Edirne ve İstanbul'daki kürkçü esnafının seksen samurdan bir samur kürk ve yetmiş vaşak kâfesinden bir vaşak kürk ve yüzelli kakumdan bir kakum kürk ve doksan samur parçasından ve ikiyüz sincaptan birer kürk yapmaları tesbit edilmiş olup bunun dışına çıkıp hiyle yapanlar derhal ceza görürlerdi; bunların kontrolu hassa kürkçübaşısına ait olup hiylekârları hükümete haber verirdi. Her sanat erbabının şeyh, kethüda, yiğitbaşı ve iki ehl-i Hibre'den müteşekkil bir lonca heyeti olup bunlar mensub oldukları esnafın işlerine bakarlar ve hükümet ile esnaf arasında vasıta olurlardı.» (54)

§ 3. TRANSİT YOLLARI VE DIŞ TİCARET

Osmanlı topraklarından geçen İpek ve Baharat yolları, yüzyıllar boyunca Doğu ile Batı arasmdaki başlıca köprüyü meydana getirmiştir.

Ortaçağ ticaretinin candamarı önemindeki bu yollardan geçen kervanların ödediği çeşitli resimler devletin en önemli gelir kaynaklarındandır. Kervanlar, sağladıkları vergi gelirinin yanısıra, geçtikleri bölgelerde kendi ihtiyaçlarını karşılayan zanaatlerin ve ticaretin gelişmesine yol açmışlardır, büyük bir iktisadî canlılığın nedeni olmuşlardır.

Osmanlı devleti bu ticaret yollarının iyi işlemesi için her çeşit önlemi almıştır. Yol boyunca kervanların konaklamasını sağlayan çok sayıda hanlar, kervansaraylar vardır. Bunların hemen hepsi bir vakıf niteliğindedir. Yolların güvenliğini koruyan birlikler gece gündüz devriye

gezmektedir. Yolların ve köprülerin onarımı, işler durumda tutulması için devlet tarafından görevlendirilmiş köyler, kervanların ihtiyaçlarını karşılayan topluluklar vardır. Devlet, kendisine önemli gelir sağlayan bu kaynağı dikkatle korumuş, uluslararası ticarete ve kervanlara, çağda rastlanmayan bir kolaylık ve güvenlik sağlamıştır.

Devletçi ticaret politikasının doğal sonucu olarak dış ülkelerle alış-veriş de sıkı bir denetim altındadır. Devlet çeşitli tarım ürünlerini ve hammaddeleri «bir nevi stratejik madde addederek» hem ülke dışına satılmalarını, hem de bu bölgeden ötekine nakledilmelerini yasaklamıştır. 1550 yıllarına kadar ekonomi kendi ihtiyaçlarını karşılayacak durumdadır ve ithalât yok denecek kadar azdır.[55] İhracat ise çok sıkı bir denetim altındadır. Ancak ülke ekonomisine zarar vermeyecek ürünler sınır dışına resmen çıkarılabilmektedir.

§ 4. «DEVLETÇİ» BİR DÜZEN

Sonuç olarak, Osmanlı ekonomisinde üretimin başlamasından malın pazarda satımına kadar bütün bir mekanizmanın doğrudan ya da dolaylı şekilde devlet kontrolünde olduğu söylenebilir. Böyle bir mekanizmanın kurulması ve işlemesi için önce «Merkezî hükümetin ve onun çeşitli eyâletlerdeki memurlarının gerçek bir otorite sahibi olması gerekir. Sonra, idarî ve malî teşkilât arasında ve her teşkilâtın kendi içinde işbirliği ve işbölümünün sağlanması zorunludur. Ve nihayet, çeşitli bölgelerdeki üretimle tüketimin mümkün olduğu kadar sıkı kontrol edilmesi gerekmektedir.» [56]

Bir Fransız yazarı, bu özellikleri Osmanlı düzeninin varoluşunda vazgeçilmez unsurlar, önşartlar şeklinde sıralıyor. Osmanlı devletinin yapısı bu önşartları gerçekleştirebilmiş, bunun sonucunda o çok düzenli ekonomik mekanizma işleyebilmiştir. Mekanizmanın işleyebildiği sürece de devlet önşartları karşılamıştır.

Devletin ekonomiye tümüyle egemen olmasıyladır ki, hem halk başıboş ekonomik güçlerin sömürüsünden korunulabilmiş, hem de bir imparatorluk doğup yaşayabilmiştir. Aracılar azaltılmış, ticaretin bizatihi kendinde varolan sömürünün en düşük düzeyde tutulmasına çalışılmış; halk sunî olarak yaratılan fiyat artışlarından; üretim başıboşluktan kurtarılmıştır.

Toprak mülkiyetinin devlete ait olmadığı, ya da ulaştırma ve dağıtımın devlet denetiminden geçmediği bir durumda ne fiyat kontrolleri, ne de 800.000 kişilik bir İstanbul şehrinin düzenli iaşesi mümkün olabilir. Bu durumda, eşitliğin önem taşıdığı toplum hemen güçlünün güçsüzü ezdiği bir keşmekeşe dönüşecek; düzen yıkılacaktır. Fiyatları yükseltmek amacındaki tüccarın mal göndermeyi geciktirmesiyle, piyasa kızıştırmakla, ihtikâr gibi başıboş ekonomik güçlere özgü davranışlarla, ferdi koruyan Osmanlı düzeni bir arada düşünülemez. Çok parçalı bir saati andıran bu ekonomik düzende kişisel maceracılığa, bütünü bozabilecek ekonomik özgürlüklere yer yoktur. Parçalardan birinin görevini yapmayıp saati durdurmasına, devlet imkân tanımamaktadır.

Devletin çeşitli ekonomik görevleri yüklenmesi, öteki alanlarda olduğu gibi, düzeni korumak ve halkı başıboş ekonomik güçlerden sakınmak amacından doğmuştur. Sermayenin ve piyasa oyunlarının sömürüsü sosyal devlet anlayışı tarafından sınırlanmış, hatta uzun süre etkisiz kılınmıştır.

***

Diğer alanlarda olduğu gibi, üretim, tüketim ve ticarette de ülkenin ihtiyaçları ve devletin felsefesi ile ekonomik düzen birbirini tamamlamakta, 1550 yıllarına kadar sürecek bir uyumu meydana getirmektedir. Bu uyumun ve devletci felsefenin somutlaşmış, ilginç örneği Osmanlı «Narh müessesesinde» görülüyor. Bu son derece

ayrıntılı ve mükemmel kurum bütün bir sistemi özetliyor âdeta. Aşağıda önemli bir örneği sunulan «Narh müessesesi»nin varolması için, ferdin bütün ekonomik tehlikelere karşı bir çeşit sigorta altına alınmasını amaç edinen bir devletin de varlığı şarttır. Üretimi, ulaştırmayı, pazarlamayı, tüketimi güçlü organlarıyla sağlayan bir sosyal devlet olmadıkça, günümüzde bile rastlanmayan mükemmellikteki bu fiyat tesbiti ve kontrolü gerçekleşemezdi.

Doç. Dr. Halil Sahillioğlu, «Osmanlılarda narh müessesesi ve 1525 yılı sonunda İstanbul'da fiatlar» başlıklı incelemesinde konuyu belgeleriyle beraber sunuyor:

Adlî merciler tarafından, Padişah ve vezirlerin denetiminde kararlaştırılan narh, (bir malın azamî satış fiyatı) **getiriciye** ve **oturucuya** şeklinde düzenlenmektedir. Yani «toptan» ve «perakende» olarak. Malın satışında tanınan kâr oranı, sanatın zahmetine göre, genellikle %10-%20 arasındadır. Malın sürümü göz önünde tutularak bazen %5'e kadar düşmekte (arpanın kilesi), %33'e kadar çıkmaktadır (1458 tarihli İstanbul ihtisab kanunnâmesine göre). **«İhtisab kanunnâmelerinde** her malın narh fiyatının nasıl tâyin edileceğine dâir ayrıntılı bilgiler vardır.» [57]

Pastırma, yağ, bal, helva, paluze, şerbet ve pekmez, üzüm, incir, kuru meyva, süt ve mamulleri, sabun, tuz, sebze, zeytin, meyve, yem, keten, kuru yemiş, baharat, kurutulmuş balık, havyar, mum, hasır, zift, baklagillerle ilgili 146 kalemlik 1525 yılının İstanbul narh listesi şöyledir: (Dirhem olarak narh ölçüsü belirtilen maddelerin, bir akçe karşılığında ne miktar verilmesi gerektiği gösterilmektedir.)

Pastırma ve yağ

Pastırma-i koyun ki sade ola (koyun etinden sâde pastırma) vakıyyesi	3	Akçeye
Pastırma-i keçi, sâde vakıyyesi	2	»
Pastırma-i sığır, sâde vakıyyesi	2	»
Pastırma-i sığır ki sirke ve kemmûn (kimyon) ve sarımsaklı ola. vakıyyesi	2,5	»
Dobruca koyun kuyruğu vakıyyesi	3,5	»
Kili koyunu kuyruğu vakıyyesi	4	»
Erek (enenmiş) koyunu kuyruğu vakıyyesi	3	»
Sızmış (eritilmiş) koyun kuyruğu vakıyyesi Getüricisine	4,5	»
Oturucusuna	5	»
Çerbiş (Çerviş yağı: eritilmiş sığır yağ ve eti ile sâde yağ karışımı) ve kebâb ve paça yağı vakıyyesi	4,5	»
Sızmış Çarak (iç) yağı vakıyyesi	4	Akçe
Yağ mumu, bir akçeye	90	Dirhem

	Getürici	Oturucu		%
Bezir yağı vakıyyesi	3,5	4	Akçe	12,5
Balık yağı vakıyyesi	2	2,5	»	20
Şirligun yağı (Susam yağı) vakıyyesi	5	5,5	»	9,1
Zeyt (zeyten yağı) vakıyyesi	4	4,5	»	11,1
Sâde Karakeçili ve Kefe yağı vakıyyesi	7	7,5	»	6,6
Sâde Rumeli yağı vakıyyesi	6	6,5	»	7,7

Bal Çeşitleri

Asel (bal)-i Sofya vakıyyesi	5	5,5	»	9,1
Asel-i Uklamur (Ihlamur balı) vakıyyesi	4,5	5	»	10,0
Asel-i gömec-i kutı (kutu ile petekli bal) vakıyyesi	4,5	5	»	10,0
Asel-i Adalar (Adalar balı) vakıyyesi	4	4,5	»	11,1
Asel-i Trabzon vakıyyesi	2,5	3	»	15,6

Helva Çeşitleri	Getürici	Oturucu	
Helvây-i karma bâdem ve heftreng ki aseli ola (ballı, bâdemli ve yedi renk karma helvası) vakıyyesi	8	•	
Helvây-i asel-i Trabzon (Trabzon balı ile imâl edilen helva)	4	•	
Helvây-i hânegi (ev helvası) vakıyyesi	5	•	
Helvay-i üzüm i kozlu ve sâde (cevizli ve sâde üzüm helvası)	5	•	

Paluza (Pelte)

Pâlude-i aseli ma'a bâdem (ballı, bademli pelte) bir akçeye	100	Dirhem	
Pâlude-i asel-i sâde (sâde ballı pelte); bir akçeye	150	•	
Pâlude-i asel-i bâdemi ki gülâb ve miski dahi ola (Ballı, gül sulu, misk ve bâdemli pelte) vakıyyesi	5	Akçeye	
Pâlude-i üzüm (Üzüm peltesi) bir akçeye	300	Dirhem	

Şerbet ve Pekmez

Üzüm şerbeti, bir akçeye	450	Dirhem		
Akide, vakıyyesi	3	Akçeye		
Pekmez, vakıyyesi	1,5	1,75	•	14,3
Nardenk (Nar pekmezi), vakıyyesi	4	5	•	20,0

Üzümler

Karaca üzüm	450	400	Dirhem	25,0
Beğlerce	450	400	•	25,0
Şeddiyye	350	300	•	16,6
Razaki	300	250	•	20,0

İncirler

İncir-i saruca	350	300	Dirhem	16,6
İncir-i Midillu	450	400	•	25,0
İncir-i lop	300	250	•	20,0

	Getürici	Oturucu		%
Güfter (koyultulmuş üzüm suyu ile yapılan cevizli sucuk)	200	175	»	14,3
Kays-i kıblani, vakıyyesi	4,5	5	Akçeye	10,0
Kays-i garbi vakıyyesi	4	4,5	»	11.1
Kuru Meyveler				
Zardâluy-i huşk (kuru zardali)	250	200	Dirhem	25,0
Emrûd-i huşk (kuru armud)-i yarma	400	300	»	33,3
Kızılcık-ı huşk (kuru kızılcık)	500	400	»	25,0
Kiras-ı huşk (kuru kiraz)	300	250	»	20.0
Alûy-i huşk-i Ameskine (kuru Amasya eriği) vakıyyesi	2,5	3	Akçeye	16,7
Alûy-i huşk-i Deryây-i Siyah (Kuru Karadeniz eriği)	400	300	Dirhem	33,5
Pestil-i âluv-i Amaskine (Amasya eriği pestili)	250	200	»	25.0
Pestil-i Deryây-i Siyah (Karadeniz pestili)	400	300	»	33,3
Mağz-ı bâdem (bâdem içi) vakıyyesi	7	8	Akçeye	12,5
Tahıl				
Nişasta vakıyyesi	2,5	3	Akçeye	16.6
Nohud	600	500	Dirhem	20,6
Döğülmüş buğday, der şehr (şehirde)	—	450	»	
Tarhane-i Anadolu ve Rumeli	300	250	»	20,0
Bulgur	350	300	»	16,6
Mercimek	450	400	»	25,0
Böğrülce	600	500	»	20,0
Pirinç-i Filibe, kilesi	21	22	Akçeye	4,6
Süt Mamülleri				
Taze sığır sûdû	—	350	Dirhem	
Tatlı sığır yoğurdu	—	300	»	
Tulum ve tağar (dağar, çömlek) yoğurdunun galizi (koyusu)	500	400	»	25,0
Peynir-i tulum	200	175	»	14.3
Peynir-i Alımlu	200	175	»	14,3
Peynir-i Midillu	175	150	»	16.6
Peynir-i Kirit (Girit), vakıyyesi	2,5	3	Akçeye	16.6

Sabunlar	Getürici	Oturucu		%
Sabun-ı şehri (şehir sabunu) ki kara sabun derler, bir akçeye	—	120	Dirhem	
Sabun-ı Tarablus vakıyyesi	4,5	5	Akçeye	20,0
Sabun-ı Urla, vakıyyesi	3	3,5	»	14,3
Sabun-ı Venedik ve Sakız ve Ankora, vakıyyesi	3,5	4	»	12,5
Sabun-ı araba ve âsiyâb, vakıyyesi	—	2,5	Akçeye	
Tuzlar				
Nemek-i Eflak (Eflak tuzu)	350	300	Dirhem	19,6
Nemek-i Ahyolu, anbarda	1.000	—	»	
tavvâfda (gezici satıcıda)	—	900	»	11,1
Sebzeler				
Piyâz-i İznik (İznik soğanı)	600	450	»	33,3
Sarımsak-ı Anadolu ve Rumeli	25	20	aded	25,0
Sarımsak-ı frengi (Frenk sarımsağı)	33	20	dâne	32,0
Beyze-i mâkiyan (Tavuk yumurtası)	10	8	aded	25,0
Ceviz	160	140	dâne	14,3
Fıstık içi, vakıyyesi	4	5	Akçeye	20,0
Fındık-ı yalı (yalı fındığı) vakıyyesi	4	5	Akçeye	20,0
Fındık-ı frengi (Frenk fındığı)	200	150	Dirhem	33,3
Fındık-ı seng (Taş fındık)	350	300	»	16,6
Fındık-ı Trabzon	250	200	»	25,0
Kestâne				
Kestâne-i puhte der sâç (saç üstünde pişmiş kestâne)	500	400	»	25,0
Zeytin				
Zeytun-i çekişte (çizilmiş, salamura zeytin)	—	200	»	
Zeytun-i Midillu (Midilli zeytini)	450	400	Dirhem	12,5
Zeytun-i Adalar ve Trabzon ve Bozburun	400	350	»	14,3
	600	500	»	20,0
Meyveler				
Temûr alma (Demir elması)	1.000	800	»	25,0

	Getürici	Oturucu		%
Akyazı alması	800	600	»	33,3
Sinab (Sinop) ve Ferik alması	600	450	»	33,3
Miski alma ki kutu ile gelir	250	200	»	25,0
Miski dökme alma	500	400	»	25,0
T'âzo ayva	250	200	»	25,0
Inar-ı Birgi ve Mileti (Milet ve Birgi narı)	250	200	»	25,0
Emrud-i Beğ (Bağ armudu), vakıyyesi	2,5	3	Akçeye	16,6
Emrud-i Mankur (Mangır armudu)	250	200	Dirhem	25,0
Avenk üzümü (Hevenk üzüm)	300	250	»	20,0
Engur-i taze-i Razaki (Razaki taze üzüm) vakıyyesi	2,5	3	Akçeye	16,6
Turunc-i şirin (tatlı turunç), aded ile	10	8	dâne	25,0
Turunc-i hâmız (ekşi turunç)	16	12	»	33,3
Limon	12	11	»	9,1
Limon suyu zakıyyesi alâsı	—	3	Akçeye	
adnâsı	—	2	»	
Gelibolu turşusu, getürenler desti ile satanlar oturanlara.				
Üzümün	—	300	Dirhem	
Suyun	—	100	»	
Sirke, medresi	6	7	Akçeye	14,3
Yem				
Sair (arpa), kilesi	5	5,25	»	5,0
Alef (yulaf), kilesi	4	4,25	»	6,2
Otluk	—	3	vakıyyesi	
Keten				
Ketân-ı Mısır (Mısır keteni), vakıyyesi alâ	7	8	Akçeye	12,5
ednâ	4	5	»	20,0
Ketân-ı Manastır vakıyyesi alâ	4	4,5	»	11,1
vasat	3,5	4	»	12,5
Ketân-ı Kütahya vakıyyesi	4,5	5	»	10,0
Ketân-ı Kocaeli vakıyyesi	3	3,5	»	14,3
Bakla-i Ahyolu	650	550	Dirhem	18,2
Bakla-i Mihaliç	800	700	»	14,3
Kuru Yemiş				
Leblebuy-i Anadolu (A. leblebisi)	300	250		20,0

	Getürici	Oturucu		%
Leblebuy-i Şehri (Şehir leblebisi)	—	200	»	
Unnâb	—	100	»	
İğde	250	200	»	25,0
Koz içi (Ceviz içi) vakıyyesi	2,5	3	»	16,6
Keçi boynuzu	800	600	Dirhem	33,3
Baharat				
Nanay-i huşk-i kûfte (döğülmüş kuru nane) vakıyyesi	7	8	Akçeye	12,5
Kemmun (kimyon) vakıyyesi	3,5	4	»	12,5
Kara günlük (bir çeşit buhur) vakıyyesi	3,5	4	»	12,5
Sommak-ı dâne (Tane Somak) vakıyyesi	1,5	2	»	12,5
Sommak-ı kûfte (döğülmüş somak) vakıyyesi	3,5	4	»	12,5
Kurutulmuş Balık				
Mâh-i huşk-i lilinge (Kuru lilinge balığı) İznik'den gelür	200	150	Dirhem	33,3
Mâh-i huşk-i moruna (Kuru morena balığı), meyhânelerde satılır:				
sırtı	—	150	»	
yanı	—	200	»	
karnı	—	250	»	
Havyar				
Havyâr-ı Kuba (Kuba havyarı) vakıyyesi	—	6,5	Akçeye	
Havyâr-ı Azak (Azak havyarı) vakıyyesi	—	5	»	
Havyâr-ı surh (Kırmızı havyar) vakıyyesi	—	4,5	»	
Mum				
Şem-ı asel (bal mumu)	—	25	Dirhem	
Hasır				
Hasir-i öz	—	4	Akçeye	
Hasir-i orta	—	3,5	»	
Zift				
Zift ve katran	400	300	Dirhem	33,3

Baklagiller				
İsfanah-ı tâze, (taze ıspanak)	—	600		
Kelem-i dürme (Dürme veya durma lahana) ve haviç (havuç)	2,5	2	Vakıyye	25.0
Yapraklı şalgam	—	4	»	
Yapraksız şalgam	3	2,5	»	20.0
Pırasa	—	2	»	
Yapraklı çöğünder (yapraklı pancar)	—	5	»	
Yapraksız çöğünder (yapraksız pancar)	5	4	»	25.0
Pazı	—	3	»	

İnsanın aklına, ister istemez, günümüzün İstanbul Belediyesi geliyor...

III
SOSYAL GÜVENLİK KURUMLARI

Osmanlı yönetiminde ferdi korumaya, kapsamaya yönelen devletçiliğin doğal bir sonucu olarak Sosyal Güvenlik Kurumları ve «vakıf» sistemi çok gelişmiş, yaygınlaşmıştı.

a) Devlet, öğrencilere, memurlara ve fakirlere bedava yemek dağıtan **imarethaneler, hastaneler, mescidler, medreseler, hanlar, kervansaraylar** yaptırıp onların gelirini sağlamaktaydı. Dinsel fonksiyonun yanı sıra bir çeşit sosyal yardımlaşma, toplanma ve dayanışma aracı olan camiler de bu sosyal kurumların içinde önemli yer tutmaktaydı. Günümüzdeki kamu hizmetlerini andıran bu Sosyal Güvenlik Kurumları «devlet eli ile kurulmuş olup devlet geliriyle işleyen, fakat idarî ve malî bakımdan muhtar ve hususî bir statüye tâbi» idiler. ([58])

Devletin sosyal düzeninde çok önemli yeri olan bu kurumlar toprak rejimiyle sıkı sıkıya bağlıdır. Hemen hepsi bir vakıf niteliği taşıyıp, kendilerine ayrılmış belirli kaynakların geliriyle görevlerini yerine getirebilmektedir. Örneğin, Fatih imarethanesinin 1489-1490 yılının

muhasebe bilânçosunda belirtildiğine göre, yıllık gelir olan 1.500.611 akçenin kaynakları şöyledir. (59)

255.233 akçe: İstanbul'daki 12 hamam ve bazı arsaların kiraları.
433.698 akçe: İstanbul'daki 8.667 Hıristiyan ve Yahudinin cizyeleri.
737.220 akçe: Çorlu, Tekirdağ, Ereğli ve Kırklar-ili Bölgesinde 57 kadar köyün mahsulü.
88.460 akçe: Bazı zıraî mahsullerin satışı.

Görüldüğü gibi, bu en büyük imarethane gelirinin yarısı, belirli mirî toprakların vergilerini doğrudan doğruya bu vakıfa ödemeleriyle sağlanmaktadır. Vakıf sistemi, mülkiyeti devlette olan toprağın geliriyle işlemektedir. Mülkiyetin el değiştirmesi yahut amacının saptırılması durumunda, vakıfların kaynağı kurumaya mahkûmdur.

Vakıf kuruluşlarının sayısı ve onlara ayrılan gelirin büyüklüğü bu kurumların önemini ortaya koymaktadır. Ancak şunu belirtelim ki, vakıf sistemi Osmanlı öncesinde de gelişmiş durumdadır; Anadolu Selçuklularının son döneminde (XIII. yüzyıl) devlet çeşitli yardımlaşma kurumlarını işletmekte, yenilerini yapmaktadır. Örneğin, «Kayseri'de (1250), Sivas'ta (1217), Konya'da (1230), Çankırı'da (1235), Divriği'de (1228), Amasya'da (1266), Kastamonu'da (1272) ve Tokat'ta (1275) muazzam hastaneler yaptırılmıştır.» (60)

Osmanlılar **Kerim devlet'in**, halkı düşünen, koruyan devletin bir sembolü olan vakıf sistemini görülmemiş çapta büyütmüş; vakıf kurup yaşatmayı kendilerine temel görev edinmişlerdi. 1530-1540 yıllarında yapılan «Nüfus ve vergi tahririnde» belirtildiğine göre, Kastamonu, Alâiye, Teke, Hamid ve Karahisar-ı Sahib Livaları dahil, bütün Batı Anadolu sancaklarını içine alan o zamanki Anadolu eyaletinde sağlanan tüm gelirin % 14'ü vakıflara ait olup bu kanaldan kamu hizmetlerine, din ve hayır işlerine yönelmektedir. (61)

Bu dönemin Anadolu eyaletinde 45 imâret (aşevi),

342 cami, 1.055 mescid, 110 medrese, 626 zaviye, 75 büyük han ve kervansaray işletilmekte; 7.000'den fazla kamu hizmeti görevlisi ve öğrenci vakıf yoluyla maaş almaktadır.

Aynı yıllarda öteki bölgelerin durumu da buna eştir. Devletin gelirinin önemli bölümü sözü geçen kamu hizmetlerinin görülmesi için vakıflara bırakılmıştır. Vakıf gelirlerinin % 14'e ulaştığı Karaman eyaletinde bu yolla 3 imaret, 75 cami, 319 mescit, 45 medrese, 272 zaviye, 2 dârüşşifa, 14 kervansaray, v.s. işletilmektedir. Rûm Vilâyetinde gelirin % 15.7'si, Halep ve Şam eyaletlerinde % 14'ü Zülkadriye ve Rumeli'nde % 5'i vakıflara ayrılmaktadır. (Rumeli'ndeki vakıfların geliri daha çok çevredeki vilâyetlerden sağlandığından bu oran düşük gözükmektedir.)

Halkın sağlık, eğitim gibi sorunlarını karşılayan; öğrencilere ve fakirlere bedava yemek, yolculara yatacak yer sağlayan; dinsel ihtiyaçların karşılanmasını ve dayanışmayı mümkün kılan bu sosyal kurumların önemi yukarıdaki rakamlardan anlaşılmaktadır. Hele bütün bunların dünyanın karanlık bir çağında gerçekleştirilmesi, Osmanlı devletçiliğinin büyük bir başarısı olarak belirmektedir.

Bazı imarethanelerle ilgili belgeler bu son derece ayrıntılı ve düzenli Sosyal Kurumların çalışmaları hakkında ilgi çekici örnekler getirmektedir. (62)

1500 yıllarında Fatih imarethanesinde hergün 1.650 kişiye bedava yemek verilmektedir. Bunların çoğu öğrenci, Fatih vakfının diğer bölümlerinde çalışan doktor, öğretmen gibi memurlar ve yolculardır. Ancak bu resmî rakamın dışında fakirler ve dul kadınlar da imarethaneden yemek alabilmektedir. Fatih imarethanesinden yararlanan fakirlerin sayısı belli değildir. Ancak bazı kuruluşlarda, 1.400 fakire ekmek verildiği tahmin edilmektedir.

İmarethane hesapları vakıflarda işlerin nè kadar düzenli yürütüldüğünü göstermeleri bakımından ilgi çe-

kicidir: Gerekli maddelerin nereden, ne miktarda gelece-ği, bunların değeri, verilecek yemeğin niteliği, Cuma ve Bayram «menüleri» hep önceden plânlanmış; para dikkatle harcanmış ve hesaplar tutulmuştur. Örneğin, Beyazıt II'nin imarethanesinde 1479 yılındaki yağ ve bal sarfiyatı şöyledir:

BAL TUTARI (11.581 Akçe)	Okka
a) Kamerî senenin, Ramazana rastlayan hâriç 47 Cuma gecesi için	1.608
b) 30 Ramazan gecesi, 40'ar okkadan	1.200
c) 2 Bayram günü 40'ar okkadan	80
d) Regaib ve Berat geceleri 40'ar okkadan	80
	2.968

YAĞ TUTARI (25.775 Akçe)	Okka
a) Ramazana rastlayanlar hâriç, Kameri senenin 47 Cuma gecesi için	2.310
b) 30 Ramazan gecesi 45'er okkadan	1.800
c) 2 Bayram günü, 60'ar okkadan	120
d) Regaip ve Berat geceleri 60'ar okkadan	120
	4.350

Fatih imaretinin günlük yemeklerinde ise herkese pilâv ve tam parça, «80 dirhem» ağırlığında et, bir somun ekmek, bazen çorba v.s. verilmektedir. 160 kişilik misafirhanenin yemek listesi daha lükstür. «Paça, zerde, ekşi hoşaf, turşu» günlük yemeğe eklenmektedir. Fatih vakıfnamesinde yolcularla ilgili olarak «fakir zengin herkesin güleryüzlü karşılanıp itibar göreceği», «her türlü istirahatlerinin ve hayvanlarının bakımının temin edileceği» belirtilmekte; «her yolcunun gelir gelmez 50 dirhemlik süzme bal ve 100 dirhemlik bir fodla ikramiye açlığının giderilmesine» çalışılacağı eklenmektedir.

b) Sözünü ettiğimiz olumlu özellikleri taşıyan vakıflar, bunların yanısıra, istismara son derece elverişli bir durum da yaratmışlardır. İmparatorluk eski kudretinden ve düzeninden kaybettikçe, bu durumun istismarı da artacaktır.

Vakıf sisteminin olumsuz yönde kullanılmasının örnekleri daha başlangıçtan beri varsa da, bunun ilk büyük uygulamasını Kanunî Sultan Süleyman yapmıştır. Devlet toprağının kişilere temlik edilip sonra vakıfa dönüşmesine ilişkin olan bu uygulamayı ilerdeki bölümlerde incelemeye çalışacağız.

Vakıfların ikinci olumsuz sonucu, «Mürtezika» tabir edilen bir zümreyi alabildiğine genişletmesidir. Mürtezika, ekonomiye bir katkıda bulunmadan, emek sarfetmeden devletin sağladığı imkânla geçinenlerden; ya da aşırı ölçüde şişirilmiş kadrolarda hayır niyetiyle kendilerine yer verilmiş kişilerden oluşmaktadır.

Mürtezika zümresinin en yaygın olduğu alan, vakıflardır. Vakıfların dinsel görevli kadrosu, görülmemiş ölçüde ve gereksiz olarak şişkindir. Vakıf yaptıranlar, hayır olsun diye çok sayıda dinsel görevliye buralarda yer vermiş; onlara ücret bağlatmıştır. Vakıf yöneticilerinin istismarıyla ayrıca genişleyen bu Mürtezika zümresi, köylünün emeğine vakıf aracılığıyla ve hiç birşey yapmadan sahip çıkan büyük bir kalabalığı meydana getirmiştir.

***

Şimdi, ekonomik düzenle devlet arasındaki dengenin bir diğer alandaki durumuna bakalım: Osmanlıların uçbeyliğinden imparatorluğa yükselmelerindeki temel etken olan yönetim sanatına, bunun ana ilkelerine, ve gerçekleşmesini sağlayan ekonomik düzenle arasındaki ilişkilere.

——IV——
HEM «MERKEZİYETÇİ» HEM «ADEM-İ MERKEZİYETÇİ»

Osmanlı devlet yönetimindeki başarının tılsımı, çok karışık ve geniş topluluklar merkeze sıkıca bağlanırken, onların ayrıcalıklarının da gözönünde tutulabilmiş olmasındadır. Kesinlikle çelişen iki özellik arasında yaratılan bu uyum İmparatorluğun bütünlüğünü sağlamış, devlete hem otorite, hem de bir çeşit esneklik kazandırmıştır.

Osmanlı devletinin gelişip güçlenmesini sağlayan bu özelliklerinden ilki, mirî toprak rejiminin bir sonucu şeklinde belirmektedir.

§ 1. MERKEZİYETÇİLİK

Viyana'dan Hicaz'a, Kırım'dan Kuzey Afrika'ya kadar uzanan bir imparatorluğun varolabilmesi için, devlet en uzak köşelerde bile sözünü geçirmek, otorite sağlamak zorundadır.

Osmanlılar bu otoriteyi kurmuş ve uzun bir süre yaşatabilmiştir. Devlet, güçlü ve düzenli memur kadrosuyla, idare örgütüyle ülkenin her köşesine egemen olmuştur. Sadece maliye teşkilâtında ayrı statüye tâbi 32 çeşit memur bulunmaktadır. (63)

Merkez otoritesinin gücü ve ülkedeki denetimi 1600 yıllarına kadar hemen her alanda kendini belli etmektedir. Devletin, bütün yurdu kapsayan, çağın koşulları içinde çok gelişmiş bir bütçe düzeni vardır. Malî konularda en küçük aksaklık bile hoşgörüyle karşılanmamaktadır. Devletin güvenlik örgütü ülkenin her yanında asayişi sağlamakta; vergiler düzenli toplanmakta; mahkemeler bütün yurtta işlemektedir. Değişik şehirlerle ilgili eski belgelerde merkezî devlet otoritesinin gücü hemen göze çarpmaktadır. Örneğin, Isparta ve Erzurum şehirleriyle ilgili belgelerden anlaşıldığına göre, 16. yüzyılda devlet bütün

mahallelerdeki hane sayısını, her hanedeki erkek sayısını, vergi yükümünü bilmekte; bu bilgiler resmî defterlerde kayıtlı bulunmaktadır. Belirli dönemlerde yapılan «arazi ve vergi tahrirleri»yle şehrin gelişmesi merkez tarafından izlenmekte, vergiler ayarlanmaktadır. (64)

Devletin otoritesi ve düzeni Anadolu'ya sürekli gelen Türk göçlerini iskân ediş şeklinde de kendini göstermektedir. Bu göçün, egemenliğini sarsacak bir güç yaratabileceğini devlet henüz çocukluk döneminde olmasına rağmen düşünmüş; kavimler, boylar ve aşiretler birbirinden ayrılarak, değişik bölgelerde iskâna mecbur edilmiş; biraraya gelip güçlenmeleri ve merkeze kafa tutmaları daha başından önlenmiştir. (65)

Avrupa ülkelerinin genellikle yerleşmiş bir merkez otoritesinden yoksun bulundukları bir dönemde, Osmanlı İmparatorluğu, kendi merkeziyetçi yapısını öncelikle toprak rejimine borçludur.

Merkez otoritesine aman vermeyen derebeylik düzenini, Osmanlılar mirî toprak rejimleriyle yıkmışlar ve yeniden filizlenmesine aynı rejim sayesinde imkân tanımamışlardır (1550 yıllarına kadar).

Derebeyliğin varolması için belirli kişilerin büyük toprak parçalarının mülkiyetine, hiç değilse sorumsuz tasarrufuna sahip olmaları gerekir; Avrupa'da olduğu gibi. Oysa, Osmanlılar fethettikleri yerlerin toprağını hemen devlet mülkiyetine alarak karanlık derebeylik düzenini ortadan kaldırmışlardır. Bu tutucu düzenin varoluş nedeni, can damarı büyük toprak parçalarının özel mülkiyeti yahut sorumsuz tasarrufu olduğundan, Osmanlılar toprak rejimleri sayesinde memleketi tehlikeye karşı âdeta aşılı tutmuşlardır; merkez otoritesini sarsacak, devleti parçalayarak güçlerin oluşmasına uzun süre imkân vermemişlerdir.

§ 2. ADEM-İ MERKEZİYETÇİLİK

Osmanlı İmparatorluğunun biraraya getirdiği halk toplulukları, çok değişik renk ve büyüklükteki mozaik parçalarını andırır. Devlet bu ayrıcalıklı topluluklar üzerindeki merkez otoritesini, garip bir çelişmeyle, adem-i merkeziyetçiliği kullanarak sağlamıştır...

Prof. Karal, Osmanlı toplumundaki ayrıcalıkları Ahmet Cevdet Paşa'dan örnek getirerek şöyle belirtiyor:

«...Türk-İslâm cemiyetinde ırk sebebiyle olduğu kadar coğrafya muhiti ve tarih seyri yüzünden ileri gelen farklı gelenekler ve yaşayış şekillerinin mevcut olduğunu da kaydetmek icabeder. Bu cemiyette kadın-erkek münasebetlerinin birçok yerlerde ve bilhassa büyük şehirlerde çok sıkı şartlara tâbi tutulduğu sıralarda, Ahmet Cevdet Paşa bu münasebetlerin Bosna'daki şekli hakkında şöyle demektedir:

«Bosna'daki kızlar yirmi beş yaşma kadar ferace giymeyip delikanlılarla âşıklık ederler. Ve bu âşıklık usulünü pek afifkârane bir yolda icra ederler. Ve erkek ve kız birbirini sevdikten sonra tezevvüç ederler. Şöyle ki, ekseriya mahkemeye gidip akdinikâh ederler.» Paşa güney doğu Anadolu'da geçen bir memuriyeti esnasında Tecerli aşiretindeki âdetlerden biri hakkında şunları yazar:

«Süleyman Ağa'nın o günkü hiddetine gelince, meğer Tecerli aşiretinde karıların kocalarını boşamak âdet imiş. Şöyle ki, karı kocasından ben andan mahzuz değilim diye haber gönderdiği gibi andan boş olurmuş. Kocası da aşirete ilân edip kendisini beğenen bir karı var mı deyu sual ettirirmiş ve bir karı çıkıp da (ben beğenürüm) derse anınla tezevvüç edermiş. Ol gün Süleyman Ağa'yı da karısı ol veçhile boşamış olduğundan, kederli imiş.»

Cevdet Paşa bundan sonra şu umumî mütalâayı serdediyor:

«Osmanlı memleketleri başka memleketlere benze-

mez. Bir eyalet diğer eyalete, belki bir sancak diğer sancağa uymaz.» (66)

Bu karmaşık toplumda devlet büyük bir anlayışla davranıyor. Her birinin temel niteliklerine, geleneklerine ve düşüncelerine en küçük ölçüde karışıyor. Hattâ, kendi düzen anlayışıyla çelişen önemli yanlarını bile hemen değil, yavaş yavaş değiştiriyor. Devletin bu tutumu hem toplulukların sert müdahaleler karşısında başkaldırmalarını, merkeze kafa tutmalarını önlüyor, hem de fetihlerde yerli halkın direncini azaltan bir etken oluyor. Osmanlı devletinin bu temel ilkesi iki alanda incelenebilir: Toprak rejimi vé dinsel hoşgörü.

a) Toprak konusundaki büyük merkeziyetçiliğin yanı sıra, akılcı bir esneklik vardır. İmparatorluğa yeni katılan topraklarda geleneksel sosyo-ekonomik kurumlar hemen değiştirilmemiş, zamanın akışı içinde törpülenerek temel düzene uydurulmuştur.

Ö. L. Barkan, Osmanlı devletinin bu niteliğini şöyle belirtiyor:

«Muhakkak gibi gözüken birşey varsa o da, fetih ve ilhak edilen memleketlerde kuvvetlerle teessüs etmiş olan örf ve âdetlere, Osmanlılığın uzun müddet riayetkâr kalmış olmasıdır.

İkinci Beyazıt hatta Selim zamanında tanzim edilmiş bazı defterlerin başında, birçok şarkî Anadolu sancağı için Hasan Padişah, Alâüddevle Bey, Kaytıbay kanunlarının aynen muhafaza edilmiş olması, buralarda Osmanlı İmparatorluğu'na ilhakından evvel ve ilhakını takip eden senelerde nasıl koyu bir derebeylik mevcud olduğunu ve yavaş yavaş Osmanlılığın kendisine mahsus nizamı içinde nasıl erimiş olduklarını göstermektedir.» (67)

Prof. Barkan'ın sözünü ettiği Erganiye ait Hasan Padişah Kanunu, 959 tarihli Halep, Humus, Maarra kanunları, ayni tarihli Bossa Kanunnamesi; Bozok livasında ve Gerger sancağında yürürlükten kaldırılan kanun ve usuller özetle şu sonucu ortaya koymaktadır.

1) Osmanlılarla fethedilen bölgelerin düzeni arasındaki temel uyumsuzluk, bu bölgelerde vergilerin ağır olmasından, köylüyle Derebeyi görünümündeki toprak sahibi arasındaki ilişkinin angaryaya ve sorumsuzluğa yer vermesinden ileri gelmektedir.

2) Osmanlıların bu durum karşısındaki tutumu önce eski hükümleri yumuşatmak olmuştur. Angarya'ya ayrılan günler ve ağır vergiler ilk kademede azaltılmıştır.

3) İkinci kademede, eski hükümlerin, bağların iptal edilmeleri **(bid'atlerin ref' olunması)** vardır.

Örneğin: Halep, Humus ve Maarra Kanunlarında:

«Çerakise zamanında ihdâs olunan bid'atlardan Devre ve Himaye'den ma'dasının» daha önce «ref' olundukları», şimdi ise «Çerakise Bid'atlarından baki kalan Devre ve Himaye dahi ref' olunup (bundan sonra) sair memaliki mahrusada carî olan kanunu Hümayun» gereğince vergi alınacağı belirtilmektedir. (68)

4) Çıkarılan kanunlar, «hâkimlerin, derebeylerin tebaaya karşı şahsî ve keyfî kalan» davranış özgürlüğünden halkı kurtarmanın doğrultusundadır. Amaç, mülkiyeti devlete geçen toprakla derebeyliğin törpülenmesi, zamanla yok edilmesi; merkez otoritesinin ve düzeninin tam olarak sağlanmasıdır. Ancak bu amaca yavaş ve dikkatle ilerlenmiş, otoriteyi kırabilecek büyük tepkilere yol açmaktan sakınılmıştır. Prof. Barkan'ın belirttiği gibi, «İmparatorluk yerli beylerin ve müesseselerin menfaatlerine zıt gelen tedbirleri ancak zamanla ve müsait fırsatlar zuhur ettikçe almayı münasip görmüştür. Bidayette, yalnız beylerle halk arasındaki sosyal münasebet şekilleri, karşılıklı mükellefiyetleri tanzim eden kanunlar değil, uzun müddet şahıslar da değişmiş değildir.» (69)

Bu bölüme son verirken, devletin hem derebeylik düzeninin kalıntılarını temizleyişini hem de halkı koruyucu niteliğini belirtmesi bakımından önemli birkaç maddeyi Malatya Kanunnamesinden naklediyoruz. Önce aslını, sonra günümüzün Türkçesiyle anlamını.

«...ve Sancak Beyleri ve Subaşları her yıl ot biçme-

ye ve çeltük biçmeye ve çeltüğü tavar ile ayıklamağa şehirden ve kurradan eve bir adam sürüb on beş gün miktarı ot ve çeltük biçtirüb ve taşıttırub müslümanları işlerinden koyub zulm ederler imiş Bid'at olduğu sebebden ref' olundu Sancak Beyleri ve Subaşılar ot biçtirüb ve çeltük biçtirmek ve ayıklatmak hacetleri olıcak akçeleri ile ırgat tutub biçtireler ve ayıklattıralar ve taşıttıralar reâyâyı incitmiyeler ve bağların kanun üzere mukataaların aldıktan sonra Subaşılık ve Yazıcılık deyu ikişer akçe alınur imiş ve harman vaktinde buğday ve arpa hazır ettiklerinde Harman Akçesi deyü üçer akçe alırlar imiş ve güz faslında reâyâya Kış Bigüsi deyü köyden köye bir mikdar buğday ve birer mikdar arpa ve birer tavar ve birer mikdar yağ ve otluk alıp reâyâya muzayaka verirler imiş ve bazı Subaşılar nice adamları ile köyden köye reâyâya konub güç ile yem ve yemek alub müslümanları incidirler imiş ve kış eyyamında reâyâ evden eve birer yük odun salarlar imiş bu veçhile Emri Şerifi Padişahiye muhalif bi'atlar olduğu sebepten ref'olundu Kanun üzere hakların aldıklarından sonra bir akçe ve bir habbe dahi almıyalar Sancak Beyleri ve Subaşıları bu fasıl Kış Kerestesi hacetleri oldukta veya reâyânın evlerine kendü ihtiyârları ve rızaları ile konduklarında her ne hacetleri olursa Narhı Ruzi üzere akçelerile alalar hiç bir veçhile reâyâya kanuna muhalif teaddi eylemiyeler.» (70)

Özet olarak, şöyle deniyor bu kanunnamede: «Sancak Beyleriyle Subaşılar her yıl ot ve çeltik biçmek, çeltik ayıklatmak için adam toplayıp on-onbeş gün onları çalıştırırlar, bu şekilde müslümanları işlerinden alıkoyup zulmederlermiş.

Bu hüküm iptal edilmiştir. Sancak Beyleri ve Subaşıları ot ve çeltik biçtirmek, ayıklatmak ihtiyacındaysalar kendi paralarıyla ırgat tutsunlar, bir daha köylüyü incitmesinler.

Bağların kanunî vergisi alındıktan sonra «Subaşılık» ve «Yazıcılık» diye ikişer akçe daha alınırmış. Harman zamanında buğday ve arpa hazırlandığında «Harman ak-

çesi» diye üçer akçe alınırmış. Sonbaharda «Kış bigusi» diye köylerden bir miktar buğday, arpa, yağ toplanırmış. Bazı Subaşılar çok sayıda adamlarıyla köyden köye gider, köylünün evinde kalır, zorla yem ve yemek alıp müslümanları incitirlermiş. Kışın her evden bir yük odun alırlarmış.

Bütün bu hükümler, Padişah emrine aykırı olduklarından iptal edilmişlerdir.

Kanunun belirttiği haklar alındıktan sonra bir akçe hatta bir habbe bile fazla alınmayacaktır. Sancakbeyleriyle Subaşıların kışlık oduna ihtiyaçları varsa, yahut köylünün rızasıyla köylüye konuk gittiklerinde başka bir ihtiyaçları olursa, bunu kendi paralarıyla ve narha göre satın alsınlar ve kanuna karşı gelerek köylüyü rahatsız etmesinler.»

b) Osmanlı yönetimindeki adem-i merkeziyetçiliğin öteki büyük uygulama alanı dinsel hoşgörü olmuştur. Devlet, Hıristiyanların mezhep kavgalarına düştükleri, engizisyonun Avrupa'yı kasıp kavurduğu bir dönemde ancak günümüzde raslanabilecek bu vicdan hürriyetini tebasına tanımıştı.

Osmanlıların bu niteliği ekonomik akılcılığından ve Selçuk geleneğinden doğuyor. Anadolu, özellikle II. Kılıç Arslan'dan sonra çeşitli ırk ve dinlerin serbestçe yaşadıkları bir bölge olmuştu. Bu konuda tarihçiler çeşitli hoşgörü örnekleri veriyor: İslâmın büyük gazilerinden sayılan II. Kılıç Arslan'ın «Malatya Süryanî» patriği Mikael'e gönderdiği bir mektupta Bizans'a karşı kazanılan zaferlerin Patriğin duaları sayesinde olduğunu belirtmesi; II. Gıyâseddin Keyhüsrev'in evlendiği Gürcü melikesinin Konya Sarayına kendi özel papazı ve mukaddes eşyası ile gelmesi gibi. ([71])

Bu örnekler rahatça çoğaltılarak Malatya halkının Moğol istilâsı sırasında şehir Patriğini tek yönetici seçmelerine, «Mevlâna'nın etrafında çeşitli dinlerden kişilerin toplanmasına» kadar götürülebilir. Anadolu'nun bu özelliğinde, şüphesiz, Mevlâna ve Yunus Emre gibi büyük

düşünürlerin yaydıkları geniş bir din ve insanlık anlayışının etkisi olmuştur. (*)

Osmanlıların Selçuk geleneklerini sürdürerek sağladıkları bu dinsel hoşgörü, çağının çerçevesinde, bir ihtilâl niteliği taşımaktaydı. Devletin bozulduğu döneme kadar aynı tutum devam etmiş; 16. yüzyılın ortalarındaki bazı ayrılıkçı fermanlardan sonra ancak 17. yüzyılda Hıristiyanlara kötü muamele edilmesinin bazı örneklerine rastlanmıştır. (72)

Dinsel hoşgörünün öteki nedeni, Hıristiyanların verdikleri özel verginin (cizye) malî kaynakların içinde çok önemli yer tutmasıdır. Devletin milyonlarca tebası, «askere gitmemek» ve «korunmak» karşılığında bunu ödemektedir. Dolayısıyla, vergi toplamını azaltmamak için, Osmanlı devleti Hıristiyan tebaasını kitle halinde din değiştirmeye asla zorlamamıştır.

Dinsel hoşgörü, çeşitli birimlerden kurulu İmparatorluğun dağılmamasında önemli etken olmuştur. Osman Beyin ölümünde (1325) 3 milyonluk Osmanlı nüfusunun bir milyonunu Hıristiyanların meydana getirmesi ilgi çekicidir. Merkeziyetçilikten bir çeşit uzaklaşma niteliğindeki dinsel çeşitlilik ve hoşgörü, gene garip bir çelişmeyle, kitlelerin devlete bağlanmalarını, baş kaldırmamalarını, merkez otoritesini kabullenmelerini sağlamıştır.

Nedenleri ne olursa olsun, bir Fransız tarihçisinin belirttiği gibi, «Engizisyonun resmî devlet kuruluşu olduğu ve Yahudilerle Arapların İspanya'dan kovulduğu bir çağda, Osmanlılar, Hıristiyanlara karşı en küçük bir düşmanlıkta bulunmamışlardır.» (73)

(*) Yunus Emre şöyle diyor: «Dervişlik baştadır, taçta değildir. Hırkada değildir, saçta değildir; Allahı ararsan kalbinde ara: Kudüs'te, Mekke'de, Hac'da değildir.»
Mevlâna'nın, kardeşliğin belirtisi olarak aynı kasidenin dört mısraından, herbirini ayrı dilde yazdığı bilinmektedir: Acemce, Arapça, Türkçe, Rumca.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

DEVLET MÜLKİYETİNE DAYANAN BİR DENGE

Osmanlı toplumunun ileriliği, ekonomik düzenle devlet ve görevleri arasındaki dengenin bir sonucuydu. Ekonominin nitelikleri devletin görevine, hizmetlerine, sosyal yapısına, ordusuna şekil vermiş; toplumun İslâm düşüncesi uyarınca adalet ve eşitliğe yönelmesini sağlamıştı.

Toprak mülkiyetinin büyük ölçüde devlete ait olması ve özel teşebbüsün sınırlılığı bu ileri toplumun bütün kurumlarında temel varoluş nedeni şeklinde belirmektedir.

I
DÜZENİN NİRENGİ NOKTASI

Toprak ve ordu — Kanunî Süleyman'ın ölümüyle sona eren zaferler döneminde ordunun %90'a yaklaşan bölümünü **Eyalet Askerlerinin** meydana getirdiği; bu kuvvetin mirî rejimin bir sonucu olan Sipahilerden, Cebeli-

lerden, Akıncılardan, yaya ve müsellemlerden (atlı) kurulu olduğu daha önce belirtilmişti. (74)

Bu güçlü ordunun temel direği olan Timarlı Sipahiler ve diğer kuvvetler, toprakla aralarındaki ilişkiden ötürü ismi üstünde, ancak timara dayanan bir toprak rejiminde varolabilir. Yani, **özel mülkiyetin değil devlet mülkiyetinin kaide olduğu bir rejimde,** mirî toprak rejiminde. Toprak devletin değil ferdin mülkiyetinde olsa, yahut toprağın sağladığı gelir memur-askerlere ayrılmasa, tabiatıyla, ne timar, ne Sipahi, ne de eyalet askeri olabilirdi.

Toprak gelirinin memur - askerlere ayrılmasının ilk sonucu, Timarlı Sipahilere dayanan bu güçlü ordunun varlığıdır. Ekonomik düzenin temel niteliği askerî gerekleri tam olarak karşılamaktadır.

Osmanlı toprak rejimi olmasaydı o güçlü ordu yerine derebeylerinin etrafında toplanan çapulcu alayları olurdu, aynı dönemin Avrupasında örneklerine raslandığı gibi, ve ordu olmayınca ne fetihlerden söz edilebilirdi, ne de imparatorluktan...

Toprak ve derebeylik düzeni — Toprak mülkiyetinin devletin elinde bulunması, bu niteliğin zedelenmediği sürece derebeyliğin oluşmasını engellemiştir; toplumu bu sistemin getirdiği eşitsizlik, adaletsizlik ve karışıklıktan korumuştur.

Prof. Turan'ın Anadolu Selçuklularını anlatırken kullandığı şu sözler, Osmanlılar için de geçerlidir. Zira Selçukluların zayıflamasından sonra derebeylik düzeni tekrar belirmiş ve bu kez Osmanlılar aynı uğraşıya girip aynı sonucu almışlardı: «Selçuklular zamanında Anadolu'da vukubulan inkılâplardan biri de hususî toprak mülkiyeti yerine devlet mülkiyeti (mirî) sisteminin tatbiki idi. Filhakika Bizanslılar idaresinde Anadolu'da geniş topraklara sahip bulunan bir arazi aristokrasisi teşekkül etmiş, halk da topraksız veya toprak esiri (serf) köylüler haline gelmişti. Türk idaresiyle bu topraksız köylüler hürriyete ve toprağa kavuşmuş; eski Türk göçebe teamülüne ve İs-

lâmın fetih hukukuna dayanan Selçuk sultanları bütün memleketi devlet mülkiyeti haline soktuktan sonra çiftçilere ancak işleyebildikleri miktarda bir toprağa tasarruf hakkı tanımışlar ve babadan evlâda intikal eden bu idare sayesinde topraksız kimse bırakmamışlar; göçebelerin ve yerlilerin iskânını sağlamışlar ve bu suretle de zirai istihsali arttırmışlar; içtimaî nizâmı kurmuşlar ve Anadolu'nun Türkleşmesine hizmet etmişlerdi. Selçuklular tarafından kurulan ve Osmanlılar devrinde devam eden bu mirî toprak sistemi sayesindedir ki Avrupa'da ve Asya'da, geçen asra kadar mevcut bulunan toprak aristokrasisi ve topraksız halk kitleleri Türk idaresinde vücut bulmamış ve Türkiye başka memleketlerden farklı bir içtimaî ahenk ve nizama sâhip olmuştur.» (75)

Fertlerin toprak mülkiyetine ancak istisna olarak izin veren Osmanlılar, bu şekilde, büyük toprak mülkiyetine dayanan derebeyliğin ve onun yarattığı eşitsizlikle adaletsizliğin önünü alabilmişlerdi. Halkın sosyal ihtiyaçları, toprak rejiminin eşitliğe dönük mülkiyet özelliğiyle karşılanmış, dengelenmişti.

Toprak ve Vakıflar — Sosyal güvenlik kurumlarının varlığı toprak mülkiyetinin devlette olmasının bir diğer sonucudur. Devlet kendi toprak gelirinin bir bölümünü vakıflar aracılığıyla bu kurumlara ve bayındırlık hizmetlerine bırakarak sistemin işlemesini mümkün kılmıştır.

Vakıf gelirleriyle mirî toprak rejimi arasındaki ilişkiyi Ö. L. Barkan'ın verdiği bir örnek şöyle ortaya koyuyor: 1490 yılında ülkenin en büyük yedi imaretinin toplam geliri olan 3 milyon akçenin % 80'ini, bu vakıflara ayrılan mirî toprakların ödediği vergi sağlamaktadır.

Toprağın mülkiyeti devlette olmasa yahut değişik bir nitelik taşısa, gelir bu kez derebeylerin yahut «özel teşebbüsün» eline geçecek, vakıf sisteminin olumlu yanları da gelişmeyecektir.

Toprak ve ekonomi — Osmanlı yönetimi çok geniş bir ülkede ekonomik hayatı saat gibi işletmek zorundadır. Gerekli mal istenen miktar ve nitelikte üretilecek, gere-

ken yerlere ulaştırılacak ve halkın en iyi koşullarla malı alması sağlanacaktır.

Yönetimin bu karmaşık sorunu çözümlemesi devletçi tutumuyla ve topraktaki devlet mülkiyetiyle mümkün olmuştur. Dev ihtiyaçların karşılanması üretimin tekelden düzenlemesiyle sağlanmakta; mirî rejimin memur - askerleri üretimin denetlenmesinde yardımcı olmaktadır.

Devletin ekonomik hayata aktif şekilde katılması, halkın güvenliğini gerçekleştiren başlıca etkendir. Narh sistemi, piyasaların denetlenmesi, esnafın kontrolü gibi. Devletin bu görevlerini karşılaması ise ancak toprağından mirî ambarına, ihracatından fiyat tesbitine kadar bir bütün olan ekonomiyi elinde tutmasıyla mümkündür. Nitekim mirî rejimin ilerde yozlaşmaya yüztutmasıyla devlet bu görevlerini de yapamaz olacak; ekonomi, o her zaman sakınılan başıboş güçlerin eline düşecektir.

Osmanlı Devletini ve kurumlarını biçimlendiren temel etkenin İslâmiyet ve akılcılık ışığındaki bir mülkiyet düzeni olduğunu bu kısa inceleme ortaya koymaktadır.

Osmanlı toplumunun bütün kurumları, toprak mülkiyeti devletin olduğu için gördüğümüz şekillere girmişlerdir. İmparatorluğun temel direği ordunun bu ordu olması; vakıf sisteminin olumlu yanları; sosyal yapının sağladığı güvenlik ve ekonominin işleyişi, temeldeki mülkiyet düzeninin doğrudan doğruya bir sonucudur.

Ekonomik düzenle devlet ve görevleri arasındaki bu denge kendini yıpratacak güçleri ve özellikleri de çekirdek halinde bünyesinde bulundurmaktadır. Önce, kurulu denge son derece hassastır. Temel niteliklerden, görüşlerden, yahut kurumlardan herhangi birinin bozulması bütün dengeyi sarsabilir. Nitekim daha sonra sarsacaktır. Dengenin hassaslığı yeni durumlara kendini uyduracak ve yeni tehlikelere karşı koyacak esneklikten onu yoksun bırakmıştır.

Ekonomik ferdiyetçilik eğilimleri imparatorlukta mevcuttur. Eğilimlerin tarımsal bünyedeki örneği olan derebeylik bir mantar gibi yeniden bitmeye hazır olup

devlet bu eğilimlerle sürekli mücadele halindedir. Yönetim, onların gelişip büyümesine imkân tanımamaktadır. Ancak bu mücadele devletin gücüne ve merkezî otoriteyi korumasına bağlı olduğundan, dengenin bozulmasıyla mantarlar hızla gelişeceklerdir. Ayrıca, küçük beyliğin yayıldığı topraklarda kölelik ve derebeylik düzenlerinin varolması ve devlet gücüyle yıkılması, çözümü güç bir çelişme yaratmaktadır: Osmanlılar İmparatorluk olmak için genişlemekte, genişledikçe kendi felsefelerine uymayan yıkıcı düzenleri bünyelerine dahil etmektedirler. Fethedilen her toprak parçası, Osmanlıları ortadan kaldırılması gereken bir sosyal düzenle uğraşmak zorunda bırakmaktadır. Bu uğraşı dikkatle ve başarıyla yürütülmesine rağmen, hem devletin yorulup yıpranmasına yol açmakta, hem de eski sosyal düzenden artakalan çekirdekler yeşerip güçlenmek için İmparatorluğun bünyesinde fırsat beklemektedirler.

Genişleme sonucunda İmparatorluğa katılan ve merkezin çok uzağında bulunan toplumlara Osmanlı düzeninin kabul ettirilmesi hayli güç olmakta, «istisnalar» çoğalmakta, ikili bir yapı belirmektedir. Doğu ve Güney Doğu eyaletleri kendi sosyal düzenlerini sürdürmektedirler. Eflâk, Buğdan gibi Batılı topluluklar da, İmparatorluğa gevşek bağlarla bağlandıklarından, derebeylik kurumlarını korumaktadırlar.

Ancak bütün bu güçlüklere ve muhtemel tehlikelerin varlığına rağmen devlet kendi ekonomi düzenini yaymakta, yaşatmakta; görevleri ile bu düzenin dengesini sağlamaktadır. Güçlü kaldığı sürece sağlamaya devam edecektir.

II
EKONOMİK DÜZENLE İNSAN VE DÜNYA GÖRÜŞÜNÜN DENGESİ

Osmanlı toplumunun gelişmesindeki ikinci temel ne-

den, ekonomik düzenin Osmanlı insanıyla ve bu insanın dünya görüşüyle tam bir denge kurabilmiş olmasıdır. Değişik özellikteki ekonominin başarısı için insanların belirli nitelikler taşıması gerekirdi ki, Osmanlı düzeni bu nitelikleri Anadolu halkında bulmuş, uyum sağlamıştır.

Burada, düzenin insandaki niteliği, yahut insandaki niteliğin düzeni yarattığı söylenebilir. Ancak bu çalışmanın çerçevesinde, etki-tepki ilişkisinin mekanizması değil, Osmanlı toplumunun temel dengesi, sözü geçen uyumun bu dengedeki önemi ve unsurları araştırılmaktadır. Bu bölümde ve sonrakilerde görüleceği gibi, ekonomik düzenle insanın ve dünya görüşünün dengesi sağlanmış olmasaydı bir Osmanlı medeniyetinden, İmparatorluğundan söz edilemezdi. Nitekim bu dengenin de 17. yüzyıldan sonra bozulmaya yüz tutması çöküş döneminin ikinci büyük nedeni olmuştur.

§ 1. EKONOMİK DÜZENE UYGUN İNSANIN ÖZELLİKLERİ

Osmanlı ekonomik düzeni ancak belirli bir dünya görüşünün ve belirli bir insan tipinin varolduğu ortamda oluşabilirdi. Bu dünya görüşünün ve insanın niteliği, tek kelimeyle belirtildiğinde, **«cemaatçilik»**tir.

a) Düzenin varolması ve yürümesi için, insanların herşeyden önce ekonomik açıdan **«ferdiyetçi olmamaları»** gerekmektedir. Osmanlı ekonomik düzeni, ferdiyetçilikle bağdaşamaz: Kişi, ayrıntılarıyla hesaplanmış bir mekanizmanın içinde devlet yahut temsilcilerinin gösterdiği belirli işi yapmak durumundadır. Çiftçiyse köy büyüklerinin ve timar sahibinin; zanaatkâr, esnafsa kendi ahî teşkilatının (loncanın) sözünden çıkmayacaktır. Kendi başına buyruk davranışlar, çağın ve toplumun özelliklerinden ötürü bütün bir düzene zarar verebileceğinden, sınırlanmıştır. Devletin bir görevi de, daha önce örneklerle belirtildiği gibi, başıboş bireysel ekonomik güçlere meydanı

bırakmamaktır. Aksi durumda köy kendinden beklenen üretimi gerçekleştiremez; piyasa oyunları halkın ekmeğini azaltır; ülke için önemli malları kişi dışarı satar, esnaf teşkilâtından ayrı ve kendi başına işgörmek isteyen zanaatkâr kötü malı halka pahalıya verir, vb.

b) Ekonomik düzenin kişide bulup dayanması gereken cemaatçi niteliğin bir devamı, onun hırs sahibi olmamasıdır. Osmanlı düzeninde hırsa yer yoktur. Herkes eline geçenle yetinecek, bunun ancak sınırlı ve toplum düzenini bozmayacak ölçüde artmasını kabullenecektir. Köylü, toprağını genişletmek tutkusuna kapılmayacaktır. Daha çok kazanmak için çiftini çubuğunu bırakıp başka işe koşmayacak, yetiştirdiği ürünün çeşidini bu amaçla değiştirmeyecek. Bu eğilimler, saat gibi işlemesi gereken düzeni yıkabilir. Şehirlerde kıtlığa, köylerde huzursuzluğa yol açabilir. Esnaf daha çok kazanmak hırsını frenlemezse, kaçınılmaz şekilde fiyat artışları ve kalite düşüklükleri başgösterecektir. Timar sahiplerinin tamahkârlığı, köylünün refahıyla ters orantılıdır: Birinin kazanma hırsı arttıkça öteki ezilecek, yoksullaşacaktır. Kazanma hırsının ağır bastığı bir insan tipi, Osmanlı ekonomik düzeninin almış olduğu biçime girmesine imkân tanımazdı.

c) Kişinin her şeyden önce yumuşakbaşlı olması, cemaata, toplumun çıkarına uyması gerekmektedir. Bu kişi işbölümüne sadık kalmalı; kendini tek başına bağımsız bir güç olarak değil, cemaatin meydana getirdiği bütünün küçük parçası şeklinde görmeli, gücünü ancak cemaatten aldığını bilmelidir.

Herkese belirli paylar tanıyan, fazlasını güç veren, ama sürekliliğini âdeta garanti eden Osmanlı ekonomik düzeninin varlığı, bu özelliğiyle, kişilerin macera hevesinde olmamalarına, güvenliğe öncelik tanımalarına bağlıdır.

Kişinin amacı güvenlikse, düzen bu gereği karşılamaktadır. Osmanlıların bütün toplumsal kurumları ve yapısı ferdin yalnız kalmamasına, doğal tehlikelerden ve başıboş ekonomik güçlerden korunmasına göre düzenlen-

miştir. Elindekini tehlikeye atıp daha çoğuna kavuşmak için maceraya yönelenler ise, bütün bir sistemin bozulmasına yol açabileceklerinden, devlet tarafından sınırlanmışlardır. İş bölümüne, disipline ve güvenliğe dayanan Osmanlı ekonomik sistemi macera eğiliminin güçlü, maceracıların bol olduğu bir ortamda kurulamazdı... Sistemin gerektirdiği insan prototipi mutlaka güvenliğe önem verecek, kişisel maceralardan sakınacaktı.

d) Osmanlı insanında temel nitelik önceliğiyle varolması gereken güvenlik kavramı, bireysel değil toplumsaldır. Güvenliğe ancak cemaatin bir parçası olarak, cemaatin aracılığıyla erişilebilirdi. Köyün ve Sipahinin köylünün güvenliğini, Ahî teşkilâtının esnafın güvenliğini sağlaması gibi.

Zenginleşerek güvenliğe tek başına erişmek eğilimi hem kösteklenmiştir, hem de sistemin mantığına (rasyoneline) ters düşmektedir. Kendi gemisini kurtarmak amacındaki kaptanlara bu düzende yer yoktur. Zaten ekonomik gerçekler buna el vermemekte, herkes kaptan olamıyacağı gibi, kişilerin kaptan olma hevesi tayfaları da denize dökebilmektedir. İnsanların çoklukla macera ve servet peşinde koşması, sistemi rayından çıkarıp, toprağından zanaatına kadar tümünü sarsabilir: Toplumun her katında gereklerin karşılanması için; üretimin düzeni, tüketimin yeterliği, malın istenen miktar, kalite ve fiyatta olması için; çok yanlı mekanizmayı etkileyecek maceracı eğilimlere yer yoktur. Bu düzende kişinin amacı, bir parçası olduğu cemaatin kendine sağlayacağı güvenlik olmalıdır; tek başına girişilecek maceralarla elde edilecek servet ve onun getireceği kişisel güvenlik değil.

Özetlersek, Osmanlı ekonomik düzeninin başarısı, hatta varolması için toplumda ve kişide bazı özelliklerin bulunması gerekmektedir: **1) Ferdiyetçi değil, cemaatçi olması, 2) Para kazanmak hırsının sınırlılığı, 3) Yumuşakbaşlılık, 4) Maceracı olmamak, 5) Temel amacın cemaatin bir parçası niteliğiyle güvenliğe erişmek olması.**

Halkın, cemaatin aracılığıyla sağlanmış düzenli, mo-

noton, güvenli bir hayat şeklini, bireyci çıkışlara ve sonucu belirsiz maceralara tercih etmesi.

Osmanlı toplumunun 17. yüzyıla kadar süren gelişmesinin başlıca nedeni, ekonomik düzenin gerektirdiği bu insan prototipinin Osmanlı dünya görüşü tarafından yaratılmış olmasıdır; ekonomik yapının kendine elverişli insan tipini ve dünya görüşünü yaratmasıdır.

§ 2. OSMANLI TOPLUMUNDA HAKİM NİTELİKLER

Osmanlı dünya görüşünün, insan yapısının temel niteliği, gene özet olarak, «cemaatçilik» biçiminde belirmektedir.

Ekonomik koşulların yanısıra Kur'anın yorumu, tasavvuf ve gelenekler bu toplumu hem ekonomik hem sosyal anlamdaki «ferdiyetçilikten» uzak tutmuş, ona «cemaatçi» bir özellik vermiştir.

Maddî yanı ağır basmayan insan — Osmanlı dünya görüşünün ilk belirgin niteliği, hırs, servet, cimrilik, maddî değer ve aşırı kazanca karşı çıkmasıdır. Bireyci ekonominin motoru olan kazanma hırsı, servet birikimi ve rekabet, bu dünya görüşünün kesinlikle kötülediği olgulardır. Bu tür olguların insanların içinden çekip alındığı, şüphesiz, söylenemez. Ancak, dünya görüşünün maddî değerlere, kazanç hırsına, servete verilen önemi en düşük düzeyde tuttuğu, bireyci Batı felsefesi gibi bunları kamçılamadığı bir gerçektir.

Batılı tarihçilerin deyişiyle «Herşeyden önce müslüman olan» (E. Perroy) «Kuruluşundan çöküşüne kadar İslâm imanının savunmasına ve ilerlemesine yönelmiş olan» (B. Lewis) Osmanlı devletindeki dünya görüşü, İslâm düşüncesinin büyük etkisi altındadır. Gerçi «Geleneksel Osmanlı kültürü sadece İslâma indirgenemez; Osmanlı idaresine, hukukuna, örf ve âdetlerine ortaçağ Türk kültürü ve mahallî kültürler de etki yapmıştır (ama) ku-

ruluşundan itibaren Osmanlı İmparatorluğunun temel dayanağı İslâm olmuştur.» (76)

Osmanlı dünya görüşünün dinsel kökenleri araştırılırken, önce, kültürün ekonomik gerçeklerden bağımsız bir olgu olmadığını; ekonomik gereklerin kültürü etkileyip hatta yön verdiğini, iki kavram arasında sürekli bir etki-tepki ilişkisinin bulunduğunu hatırlamak gerekiyor. (*) Sonra, İslâm dininin de değişik ekonomik yorumlara elverişliliği gözönünden kaçırılmamalıdır. İslâm üzerine derin araştırmalar yapan M. Rodinson'un belirttiği gibi, «Kur'anın —her ne kadar yorum yoluyla değişik yana çekilebilirse de— oldukça sınırlı fikirler sunmasına karşılık, Hadis, en karşıt eğilimlerin yer aldığı bir yargılar bütünüdür. Bundan dolayı, denilebilir ki, Müslüman çevrede görülebilen her eğilim, önceden mevcut olan düşünceleri kalıplaştırmak için bir dış kuvvet gibi hareket eden kutsal bir külliyatın zoruyla açıklanamaz. Bir metnin zikredilmesi, onun bir başka metne tercih edilmesinden ötürüdür. Demek ki, aslında, Kur'an sonrası İslâm ideolojisi, topluma şekil veren bir dış kuvvet değil, fakat toplum hayatının tümünden gelen eğilimlerin bir ifadesidir.» (77)

Osmanlı insanına verdiği şekille Osmanlı ekonomik düzeninin uygulanmasını kolaylaştıran dünya görüşünün, Kur'anın bu düzen doğrultusunda yorumlanabilen öğretisinden (*); ve daha önemlisi, Anadolu'da yeşeren İslâm tarikatlerinden etkilendiği söylenebilir.

(*) Prof. Sabri Ülgener'e göre, «esasen, Tasavvuf ahlâkı hakikatta basit el işçiliğine has dünya görüşünün biraz daha kuvvetli çizgilerle ifadesinden başka bir şey değildir.»

(*) Örneğin, «Leyl» suresi: «Ama kim cimrilik eder ve servete düşkün ve en güzel hakikati yalanladı ise ona da kolaylıkları zorluk haline getiririz ve başı cehenneme düşünce serveti onu kurtaramaz.» Kur'anda bizatihi servet kötülenmemiştir ama, servet düşkünlüğü, tamahkârlık, servet hırsı, kazanç tutkusu çeşitli surelerde yerilmiş; Müslümanlara sakınmaları salık verilmiştir.

Anadolu'nun dünya görüşünü yansıtan Tasavvuf ve Tarikat öğretisi, meslek birliklerinin (Fütüvvet, Ahî teşkilâtı yahut daha genel deyişiyle Lonca'nın -**corporation**-) kuralları, kişiyi maddî kazanç tutkusundan kesinlikle uzak durmaya yöneltmiştir. Anadolu insanına biçim veren, bir bakıma onun ifadesi olan bu düşünce silsilesinin tümü; Mevlânâ'dan Yunus Emre'ye, Hacı Bayram Velî'ye kadar bütün mutasavvıflar ve onları etkileyen öteki İslâm düşünürleri, insanı maddî tutkulardan arınmaya zorlamıştır; **«Hakikat'e** giden **Tarikat»**, fakirlikten ve feragatten geçmektedir. Maddî hırstan, servet tutkusundan uzaklaşmak insanın yücelmesinde ilk koşuldur. İbni Arabî'ye göre, «Fütüvvetin aslı nefsanî hazların terkidir». Acem düşünürü Sa'di, «Mal ömrün huzur ve asayişi içindir, ömür mal cem'eylemek için değildir» diyor. Mevlânâ'ya göre, maddî kazanç boştur, sivrilmek değersizdir, önemli olan insanlarla eş olabilmek, onların dostluğunu kazanmaktır; **«Cemaatle bir rengi taşı ki can lezzeti tadasın.»**

Tümü tasavvuf kaynağından gelişen Ahî (Lonca) örgütlerinin temel yasalarında (fütüvvetname) «kanaatkârlık» en büyük erdem (fazilet), hırs en büyük kusurdur (nakîse): «Hırs kapısın bağlaya, kanaat ve rıza kapısın açа; tokluk ve lezzet kapısın bağlaya, açlık ve riyazet kapısın açа...» vb. Bu kuruluşların içinde üyelerin birbirinden çok kazanıp öne geçmek hırsı kesinlikle yasaklanmıştır; «müsamaha edilen yegâne rekabet şekli, ahlâkî rekabettir.» (78)

Lonca ahlâkı, «San'at erbabına, bulundukları seviyeye göre (Usta, kalfa, çırak) müsavi iş ve geçim imkânları sağlamak; birinin fazla kazanç hırsile diğerlerinin kısmetine ked vurdurmamak» şeklinde özetlenmektedir. Prof. S. Ülgener'in deyişiyle, bu dünya görüşü tarafından «Kendini ve yakınlarını geçindirmeğe yetecek insaflı ticaret değil de, mal biriktirme ve yığma peşinde koşan hasis ve istismarcı ticaret eskiden beri en ağır tenkitlere hedef tutulmuştur... Cemiyet hayatı, iktisadî faaliyetlere

en fazla bağlı olması gereken san'at ve ticaret erbabı da dahil olmak üzere kıymet ölçülerini henüz **maddeleşmemiş** bir dünya görüşünden alıyor. Bu temel düşünceyi bir cümle ile hülâsa edebiliriz: maddenin ve maddî hayatın icapları dışında kalabilmek!» (79)

Kanaatkâr ve cömert — Maddî hırsın karşıtı olan kanaat, hasisliğin karşıtı cömertlik ye lütuf ise bütün düşünce akımlarında yüceltilmektedir. Bu özelliğe, İslâm öncesi Arap toplumunda da raslanıyor: «Araplarda mürüvvet sahibi olmak (örnek insanın niteliği) cesur, dayanıklı, kanaatkâr, topluluğuna ve sosyal görevlerine sadık, cömert ve konuksever olmak demektir.» (80)

Kanaatkârlık, tasavvufun temel ilkelerindendir. Bu ilkeye uymaksızın tarikata girilemez, Ahî olunamaz, vb. 1845'de yapılan büyük bir tarım anketinde de halkın bu özelliği belli olmaktadır. Bu anketle ilgili olarak, M. A. Ubicini 1847'de Monitor Universal gazetesinde yayınlanan makalelerinde, Anadolu köylüsünün kanaatkârlığını şöyle anlatıyor: «Türkiye'de çiftçi fakirdir çünkü parası yoktur; buna mukabil zengindir, çünkü yaşamak için elzem olan şeylere ziyadesiyle maliktir. Ve sonra aza da kanaat etmesini bilir. (Fakirliğe tahammül için ne yaptın?) diyen Büyük İskender, ihtilâllere heves ederek nihayet hayatını küçük bir bahçeyi ekip biçmekle temine mecbur olan eski Sayda Kralına soruyor: Taçsız hükümdar, Makedonyalı Fatihe şöyle cevap veriyor: (Ellerim bana kâfi; hiçbir şeyi arzu etmediğim için hiçbir eksiğim olmadı.) Köylünün ve bilhassa Türk köylüsünün Türkiye'de mazhar olduğu ve hemen saadet diyebileceğim refahın sırrı işte buradadır. (...) kendisine verilenden fazlasını istemedikten ve yabancıya karşı kapısını daima açık tutabildikten sonra zengin veya fakir olmuş ne çıkar? İşte ahlâk felsefesi, isminin de ifade ettiği gibi Allaha tevekkül olan ve herkesin doğduğu vaziyette mesut olması için herşeyi pek iyi tanzim etmiş bulunan bir dinin tesiridir bu.» (81)

Avrupalı yazarın gözlemleri Anadolu Köylüsünün en

karanlık bir dönemini (1845) yansıttığından geçerliliğinin kapsamı tartışılabilir. Ancak kanaatkârlık niteliği bu gözlemde de belirmektedir. Aynı yargıya, 10. - 15. yüzyılların ahlâk anlayışını araştıran bilim adamları da varıyor: «görülüyor ki, ferdin gündelik aile muhitinden başlayarak san'at ve meslek çevresine kadar topyekûn ihata eden şümullü ve iddialı bir ahlâk kavrayışı önünde bulunuyoruz. Bu kavrayışı, kısaca, **itidal ve kanaat** kelimeleriyle ifade etmek mümkündür.

...Bu dönemin **insan-ı Kâmil**'i genel bir tanımla **(Madde dünyasıyla devamlı temasların doğuracağı her türlü ihtiras taşkınlığından, hatta gelecek kaygısından uzak, iç âlemine çekilmiş, telâşsız ve rızkından emin)** insandır.» ([82])

Cemaatçi insan örneği — «12. ve 13. asırlarda Yakın şarkta ve hususile Orta Anadolu'da... muhtelif müessese ve zümreler birbirlerinden ne kadar farklı görünürlerse görünsünler, hepsine hakim olan fikir ve ihtiyaç aynıdır: **Dağınık, ferdi yaşayış şekilleri yerine talih ve mukadderat ortaklığının doğurduğu toplu hayat şekillerini ikame etmek!** Bu bakımdan tarikatler gibi fütüvvetlerin de aynı kuruluş prensibine tâbi oldukları anlaşılmaktadır. Bu şekillenmeye —tabir caizse; kristalleşmeye— kısaca «cemaatleşme» adını takmak de mümkündür.» ([83])

Osmanlılarda hakim dünya görüşünün bir başka niteliği, ferdin bütün içinde kaybolması; güvenliğe ve başarıya cemaatin bir parçası olarak ulaşması, bunu böyle bilip kabullenmesidir. Bu dünya görüşünde, Yunan'dan, Roma'dan ve Hıristiyanlıktan oluşan Batı Medeniyetinin tek başına yaratıcı, dinamik ferdi yoktur. Onun yerine, cemaatin bir parçası olan fert vardır. Kendi kurtuluşunu, Batılı gibi tek başına yürüteceği bir kavgada değil, toplu olarak sürdürülen mücadelenin başarısında aramaktadır. Doğulu toplumların hemen hepsinde varolan bu özellik, ilerlemenin ve kalkınmanın hız alabileceği bir kaynaktır. Prof. Gendarme'a göre topluluğun ortak enerjisi, fertlerin ayrı ayrı enerjisinin üstüste konmuş şek-

linden çok güçlüdür; ilerlemenin motoru olacak dinamizme kaynaklık edebilir. (84)

Bir topluluğun parçası olmak, onun güvenliğine sığınmak, varlığını onun aracılığıyla sürdürmek gibi eğilimler hem İslâm felsefesinin, hem de doğal ve ekonomik koşulların bir sonucudur. (*) Kişi dinin, tasavvufun ve geleneklerin öğretisi uyarınca yumuşakbaşlı olmalıdır. **«Hilim ve mülâyemet»** en değerli erdemlerdir. Bu insan cemaatin bir parçası olmalı, kendi kişisel özgürlüğünü bir bütünün, cemaatin içinde kaybedebilmeli, cemaate ayak uydurmalıdır. Cemaat kavramıyla ilgili hadislerde, «Allahın cemaatle birlik» olduğu belirtilmekte, «Cemaat rahmettir» denmektedir. Tasavvuf öğretisine göre, insanın öteki insanlarla ilişkileri bir **«heterophathic»** ilişkisidir. Yani burada nefis «diğer bir nefsin içinde kaybolarak bütün ferdî ve şahsî istiklâlini terkeder. Bu diğer nefis, bazan bir cemiyet veya bütün kâinat olabilir.» (85)

İnsanı yumuşakbaşlılığa, cemaate uymaya, kurtuluşu toplu güvenlikle ve davranışlarda aramaya yönelten bu düşünce silsilesinde «insan» ve «dost» kavramı çok önemlidir. Mevlânâ, bu önemi şiirsel bir anlatım ve duyarlıkla «insan şeklinde dostun yoksa bâri taştan yont da sahip ol» demeye kadar götürmektedir: «Cem'a yâr ol (topluluğa katıl) ve ihvan ve yâranı kendine çok kıl... Sâlibe yâran bir mertebe lâzım ve vâciptir ki eğer faraza insan suretinde dostun yoksa bâri ânın hacerden (taştan yontulmuş) bir yâri gerektirir kim münferit olmaya.» (86)

Toplumsal yaşantıyı çepçevre saran bu «cemaatçi» nitelik, kişilerin kollektif amaçlara yönelmelerini, kollek-

(*) Daha önce verdiğimiz örneklerde görüldüğü gibi, kişi tek başına ne Doğayla (kıtlık, sürünün ölmesi vb.) ne de ekonominin sert koşullarıyla baş edebilmekte, ancak ortak araçlarla (köy ambarı, toplu hasat) ve bir topluluğun parçası olarak yaşantısını sürdürebilmektedir.

tif başarıyı öneren değer yargılarını benimsemelerini sağlamaktadır. Mesleği ve yapıları gereği kişisel düşünmeleri kolay zümrelerde bile bu cemaatçi tutum ağır basmakta; amaç ve kişisel dinamik, gene, topluluğun parçası olarak yükselme şeklinde belirmektedir: «Fakat sırası gelmişken söyleyelim ki, olgunluk ve akranına üstünlük gayreti sade ferdî bir yarışma hevesinde değil, belki daha geniş ölçüde müşterek meslek kaygısının (kollektif sanat şuurunun) bir tezahürü olarak anlaşılmalıdır. Gerçekten, **mazisi ve gelenekleri dinî-hamasî kıymetlerle hârelenen bir sanat topluluğuna mensup olmanın** taddıracağı şeref ve itibar (meslek gururu), müstahsili sanatında en yüksek olgunluk seviyesine teşvik eden amillerin başında gelir.» (87)

Sonuç olarak, Robert Mantran'ın deyişiyle, «Cemaatçi bir toplum şekli olan İslâm'da», dinsel ve ekonomik hayatın zorunlulukları «insanı cemaatle beraber hareket etmeye mecbur bırakmakta ve onun yalnızlığına imkân tanımamaktadır.» (88)

***

Osmanlı dünya görüşünün sözünü ettiğimiz niteliklerinden bazılarını Amerikalı Prof. Lewis şöyle özetliyor: «...eskiden cömertlik gerek kişisel, gerek toplumsal yönlerden büyük bir erdem, tamahkârlık ise menfur ve aşağılık bir suç sayılırdı (...) Umumiyetle, cimriliğin yanısıra servete ve muayyen bazı mesleklere karşı da ananevî bir husumet mevcuttur. Türkiye'de bazı mesleklere din ve ırk bakımından hor görülenler intisab ederlerdi. Ticaret ve bankacılık hor görülürdü. Tutumluluk tamah, teşebbüs harislik kabul edilirdi.» (89)

Sonuç olarak, Osmanlı ekonomik düzeninin başarısı için gereken insan niteliğiyle Osmanlı dünya görüşünün biçimlendirdiği insanın nitelikleri özdeşleşmiş, aynîleşmiştir diyebiliriz. Ekonomik düzenin işlemesi; karmaşık kurumların varlığı; üretimin, esnafın, zanaatın teşkilât-

lanması ve denetimi; tabiatın belirsizliklerine karşı güvenliğin en geniş ölçüde sağlanabilmesi ancak belirli nitelikleri ağır basan bir insan tipiyle mümkün olabilirdi: Cemaatçi, yumuşakbaşlı, güvenliğe önem veren, kanaatkâr olan; ferdiyetçi, hırslı, para canlısı, servet düşkünü, tamahkâr, maceracı, maddiyatçı olmayan.

Bu nitelikler, şüphesiz toplumun her kesiminde ve her ferdinde yoktu, olamazdı. Hattâ, tam karşıt niteliklerin insanda daha kolaylıkla oluşacakları söylenebilir. Ancak, Osmanlı dünya görüşü ve İslâmcı düşünce toplumu ekonominin gerektirdiği niteliklere yöneltmiş, onu bu yolda şartlandırmıştır. Dünya görüşünün temelindeki salt ekonomik ve doğal koşullar da toplumun bu nitelikleri benimsemesini kolaylaştırmıştı: Birlikte hareket etmek zorunluğu, güvenliğin tek tek sağlanamayışı, vb.

Ekonomik düzenle insan ve dünya görüşünün bu şekilde dengelenmesi Osmanlıların ileri bir uygarlık kurabilmelerinde ve çağın ölçüleriyle gelişmiş bir toplum yaratmalarında başlıca etken olmuştur.

III
BÜYÜK UYUM VE TUTARLILIK

Belirli tarihsel koşulların belirli dönemde ve aynı yerde oluşmaları sonucunda Osmanlılar 17. yüzyıla kadar sürecek altın çağlarını yaşamışlardı. Toplum, zamanın koşulları içinde gelişmiş özellikler taşıyordu. Bu ileriliğin nedeni, yüksek düzeyde gerçekleştirilmiş olan büyük uyum ve tutarlıktı.

Osmanlıların geliştiği dönemde, Avrupa, ortaçağın karanlık kapısını henüz aralamağa başlamıştı. Kilisenin tahakkümü, engizisyon, koyu bir dindarlık hâlâ hüküm sürmekteydi. Krallıklar ve merkez otoritesi yeterince güçlenmemişti. Yaygın idare ve mülkiyet düzeni derebeylerin egemen oldukları feodaliteydi.

Aym dönemde Doğu, Moğol istilâsının yaralarını sarmaya çalışıyordu. Anadolu'da çok sayıda küçük Türk beylikleri ve başka kavimler vardı. Hiç biri otoritesini diğerlerine, hatta kendi halkına kabul ettirecek güçte değildi. Can ve mal güvenliği yoktu. Güvenlik olmayınca, medeniyet de oluşmuyordu. Osmanlıların yükselmesi, herşeyden önce, Batılarındaki ve Doğularındaki insan topluluklarının ihtiyaçlarını karşılayacak yeni bir düzen getirmeleriyle mümkün olmuştur.

§ 1. İHTİYAÇLARIN KARŞILANMASI

Osmanlı İmparatorluğunun oluştuğu dönemin toplumları, genel çizgileriyle, şu özellikleri taşımaktadır:

Örgütlenme ihtiyacı — Tekniğin henüz ilkel olduğu bu çağda, doğanın belirsizliklerine karşı (kuraklık, su baskını, salgın hastalıklar, vb.) insanların tek dayanağı, tek savaş aracı biraraya gelip örgütlenmek, doğaya ortak bir çaba ile karşı koymaktır. Toprak veriminin arttırılması, su yollarının, hendeklerin, küçük set ve barajcıkların yapımı ve akarsuların dizginlenmesi ancak ortak bir çalışma, düzenli bir işbölümüyle mümkündür. Aynı şekilde, kıtlık gibi, ekinlerin kuruması, sürünün kaybolması gibi sorunlara kişi tek başına karşı koyamıyacağından, ortak güvenliğe ihtiyaç vardır: Köyün ortak ambarı aile - kabile köy dayanışması, vb.

Burada, Ahîliğin, lonca teşkilâtı ve dayanışmasının insanların örgütlenerek korunma ihtiyacının karşılanmasında ne denli önem taşıdıkları gene ortaya çıkıyor. Gibb ve Bowen'in yazdıkları gibi, «İslâm toplumunun yapısındaki çimento **dinse**, tuğlalar **lonca** teşkilâtlarıdır.» (90)

Osmanlıların Anadoluya egemen olmalarından önce de var olan bu Ahî örgütlerinin niteliği, Osmanlı yönetimi altında değişmişti. Osmanlı öncesinin Anadolusunda, zanaatkâr Ahîler belirli özerklikleri olan, şehirlerde

yöneticilik görevlerinde bulunan, hattâ bir ara Ankara' da bir çeşit cumhuriyet denemesine girişen kuruluşlardı.

Ahîlerin bu ayrıcalıkları ve gücü, Osmanlı yönetimi tarafından kısa sürede yokedilmiştir. Loncaları Osmanlı mekanizmasının itaatkâr dişlileri durumuna indirgeyen yeni yönetim, böylece, kendine rakip olabilecek bir sistemi de siyasal plânda yokediyordu. Loncalar kısa sürede merkeze bağlandı. XIV. yüzyıldan sonra herhangi bir siyasal etkileri kalmadığı gibi, ilerde kendi yöneticilerinin seçimi bile Kadı aracılığıyla ve Padişahın onayıyla yapılmaya başlandı.

Şehirli zanaatkâr topluluğunun siyasal gücünü ve ayrıcalıklarını kaybetmesi, belki de, Avrupa burjuvazisini yaratan gelişmelere benzer zaman kesitinde Osmanlılarda rastlanmayışının önemli nedenlerindendir.

Bu özellikleri de taşıyan Ahî örgütüne giren bir kişi, aynı zamanda, gereğinde yardımına koşacak bir sosyal birliğe de katılmış olmaktadır. Bu birlik (Lonca) üye aidatlarından biriktirilmiş bir yardım sandığına **(teavün sandığı)** sahiptir ve üyeler arasındaki dayanışmayı sağlamaktadır. İşsizlik, hastalık gibi durumlarda kişi lonca' nın koruyucu kanadına sığınabilmektedir. Hastalığa, işsizliğe fakirliğe karşı bir çeşit sigorta görevi taşıyan sosyal dayanışma sisteminin bu örgütte varolduğu söylenebilir. (91)

Lonca örgütleri, üyelerinin devletle arasındaki davaları da savunmakta; gerektiğinde onu devletin haksız bir davranışından korumaktadır. Mühimme defterlerindeki çok sayıdaki örneklerden bazılarını, R. Mantran şöyle naklediyor: «Kumkapı'daki Mahanacılar, askere adam verdikleri gerekçesiyle askerî bir vergi olan «kürk akçesini» Kethüda'ya ödemek istememiş ve görüşlerini idareye kabul ettirmişlerdi.» (1638) «Kayık ve hafif gemi tamircisi Rumların vergiden muaf olmalarına rağmen vergilendirilmek istenmeleri üzerine divana Lonca şikâyette bulunmuş ve davasını kabul ettirmiştir.» (1638) «Hu-

bubat taşıyan gemi kaptanlarının vergi memurlarına karşı toplu şikâyeti kabul edilmiştir» vb. (92)

Osmanlı medeniyetinin oluştuğu dönemde toplumların ilk ihtiyacı, doğanın belirsizliğine karşı kişinin güvenliğini sağlayacak bir örgütlenme; ekonomik faaliyetin gelişebileceği düzenli bir ortamdır. Osmanlı devletinin karşıladığı ilk ihtiyaç, budur.

Osmanlılar, yayıldıkları toprakların halkına o çağda görülmemiş mükemmellikte bir teşkilâtlanma getirmişlerdir. Kişiler, çok düzenli örgütlerin, üretim birimlerinin parçası olmuşlar; cemaatın ortak güvenliğinden pay almışlar; düzen sayesinde daha çok üretmek, daha çok tüketmek imkânına kavuşmuşlardır.

Eşitlik ve adalet ihtiyacı — Kuruluş dönemindeki Osmanlıların çevresinde bulunan toplumlar, eski düzeni kaybetmiş olan Bizans dahil, feodal bir yapının karanlığındadırlar.

Bu toplumlarda derebeyi köylünün kişiliği üzerinde çeşitli haklara sahiptir; haklarını en sorumsuz biçimde kullanabilmektedir. Köylünün derebeyine karşı görevleri angaryaya dayanmaktadır. Derebeyi ile köylü arasındaki ilişkiler kişiseldir.

Osmanlı rejiminde «istisna» olan doğu ve güneydoğu illerinin Osmanlı öncesinden günümüze dek kesintisiz süren feodal yapıları, Anadolu ve çevresinin Osmanlılardan önceki durumunu yansıtıyor.

«Geleneksel toprak düzeninin dışında tutulan doğu ve güneydoğu illerinde, derebeylik eskisi gibi sürüp gitmiştir. Erzincan valisi Ali Kemal'in incelemelerine de dayanarak İsmail Hüsrev, bu bölgedeki derebeyliği şöyle anlatmaktadır: Doğu illerinde derebeyliğin menşei cebir ve tahakkümdür. Gelecek Osmanlı düzeninde dahi, «Ekrat beyleri» yani derebeyi hükümetçikleri reisleri, hudutları içinde bulunan araziyi «mülkiyet üzre zapt ve tasarruf» eylemişlerdir. Bu hükümetçikler arazisinde yaşayan köylü, beylerin tebaası sayılmaktaydı. Bu bölgede toprak ve köylünün üretim araçları, aşiret reislerinin, beylerin ve

ağaların mülkiyeti altındadır. Köylü, ne bir eve, ne de bir parça toprağa maliktir. Ağanın, beyin, aşiret reisinin arazisinde, birer in tarzında yaptırmış olduğu kulübeye, maraba olarak sığınmıştır. Bütün mülkün altına serdiği bir çul, kırık bir testi, birkaç odun parçasıdır. Gezici aşiret derebeyliğinden çok toprağa yerleşmiş derebeyliğin geliştiği Urfa ve civarı doğu illerinde, köyler, derebeylerin tapulu mallarıdır. En fakir derebeyinin üç dört köyü vardır. Otuz kırk köye sahip ve bu köylerin hemen bütün gelirini toplayan derebeyler mevcuttur. Köylü, boğaz tokluğuna çalışmaktadır.» (93)

Osmanlı düzeni, işte buna benzer koşullar altındaki insanların; soy öncelikleriyle bezenmiş, kastlara bölünmüş toplumların **eşitlik** ve **adalet** özlemlerine bir çözüm getirmiştir.

Doç. Taner Timur'un belirttiği gibi, «Osmanlı İmparatorluğunda Timar sisteminin uygulanması bir çok gözlemcinin Batı feodalitesiyle Osmanlı devleti arasında bir benzerlik aramasına yol açmıştır. Aslında bu benzerlik hadiselerin biraz zorlanmasına dayanmaktadır.

Avrupa feodalitesi, 10. yüzyıldan itibaren çok farklı şekiller almış ve devamlı olarak da evrim içinde olmuştur. Bununla beraber, «Feodal toplum» denince üzerinde hemen anlaşılabilen bazı kriterler vardır. Bunlar **a)** insan münasebetinin yerini somut bir senyör-serf münasebetinin alışı **b)** aristokratik bir hiyerarşi ve **c)** monarşik iktidarın ancak sembolik anlam taşımasıdır. Oysa, Osmanlı Timar Sisteminde bu unsurların hiç birisi mevcut değildir. Avrupa feodalitesinde devlet otoritesi bir Fransız yazarın deyimiyle **parantez içine konmuş iken,** Osmanlı devletinde Timar sistemi bizzat Padişahın otoritesini sağlayan bir vasıta olmuştur. Senyörün mutlak iktidarına karşılık, Timarlı Sipahi Padişahın bir ajanıdır.» (94)

Daha önce sözünü ettiğimiz Medeniyetler Tarihinde de aynı görüş ileri sürülüyor. «Osmanlılardaki toprak rejimi sık sık ve haksız olarak «feodal» şeklinde nitelenmiştir (...) Sipahiler masrafları karşılığında Timarın, ya-

ni mütevazi ölçüde bir toprağın (çoklukla bir köy) vergi gelirini toparlardı. Acem aslında bir kelime olan Timar, bu rejimde aynen Bizans'ın **Pronoia**'sına benzemektedir. (...) Vârise bırakılamayan bir Timar hakkı sahibine hiç bir zaman devletin kontrolünden uzak gerçek bir otorite sağlamazdı (...) Timar sahibi, köylüye bölgenin beyi şeklinde gözükmüşse de, o belirli dönemde, devlet karşısında bir **vassal** olmak niteliklerinden hiç birini taşımamaktadır. «Osmanlı İmparatorluğu bütün ortaçağ devletlerinden daha merkeziyetçi bir yapıya sahiptir. Kendisinden önceki Jüstinyen İmparatorluğu ve Abbasî devleti gibi.» [95]

Osmanlılarda toprağın devlet mülkiyetine geçmesiyle derebeyliğin varoluş nedeni ortadan kaldırılmış, bu ilkel düzenin unsurları, önceki bölümlerde örnekleriyle gördüğümüz gibi, yavaş yavaş yok edilmiştir.

Güvenlik ihtiyacı — Osmanlı İmparatorluğunun oluştuğu dönemdeki toplumların ortak niteliği, güvensizliktir. Otorite yoktur. Can ve mal emniyeti kalmamıştır. Küçük beylikler ve derebeylikler birbirinin toprağını talan etmekte, eşkiya kol gezmektedir. Ticaret yollarının eski güvenliği kaybolmuş, ticaret azalmıştır. Parçalanmış olan otorite yeniden sağlanamamakta, düzensizlik toplumları aynı şekilde zarara uğratarak üretimden ticarete kadar bütün bir ekonomiyi felç etmektedir.

Batıda aynı durum, çökmek üzere Bizans'ta vardır. Müslüman **iktâsını** andıran **pronoia** sistemi soysuzlaşmış, imparatorun otoritesi yıkılmış, Tekfurlar derebeyinden beter kesilmişlerdir.

Bütün bu toplumların ihtiyacı, güvenliktir.

Osmanlı yönetimi, milliyetçilik kavramının varolmadığı bu çağ ve ortamda güçlü bir otorite kurarak yayıldığı alandaki toplumlarm güvenliğini sağlamıştır. Devlet köklü memur örgütünün aracılığıyla bütün memlekete egemen olmuş, ekonomi ve ticaret yeniden görülmemiş bir canlılığa kavuşmuştur. Köyler bu güven ortamında içe kapanıklıklarından sınırlı ölçülerle de olsa biraz

kurtulmuşlar, işbölümüne ve değiş-tokuşa, ticarete yönelebilmişlerdir. Yolcuların, kervanların güvenliği sağlanmış, halkın güvenlik özlemi, otoriter Osmanlı yönetimi tarafından karşılanmıştır.

***

Osmanlı yönetimini büyük yapan, çağın ve toplumun temel ihtiyaçlarını en yüksek bir düzeyde çözümleyebilmiş olmasıdır. Doğa'nın belirsizliği karşısındaki örgütlenme ihtiyacı, üretimin, ulaştırmanın, tüketimin ve ticaretin ayrıntılı düzenlenmesiyle karşılanmıştır. Eşitlik ve adalet özlemleri, derebeyliği yıkmakla ve insancıl ilkeleri de olan bir sistem getirmekle cevaplanmış, devlet otoritesi ve güçlü idare mekanizmasıyla, halkın güvenliği sağlanmıştır.

Osmanlıları bu başarıya götüren, kurmuş oldukları tutarlı ve dengeli toplum düzenidir.

§ 2. GELİŞMİŞ BİR TOPLUM

Çağın sözünü ettiğimiz ihtiyaçlarına cevap veren Osmanlı düzeni, ekonomik niteliklerinin ve dünya görüşünün yarattığı büyük bir dengeye ve bu iki temelin kurumlarla sağladığı uyuma dayanmaktaydı.

Osmanlıların kurduğu ekonomik düzenin başarısı, hem akılcı hem de insancıl olabilmesindedir: Önce salt ekonomik sorunların çözümlenmesine yönelmiştir, üretimin denetimi ve düzeni, dağıtımın, ulaştırmanın üstün bir düzeyde gerçekleşmesi gibi; sonra, bu ekonominin mekanizmanın halkı ezmemesi, eşitsizlik yaratmaması, vb. Ekonomik hedefle sosyal hedefi aynı noktada görüp ulaşmak isteyen bu düzenin aracı, güçlü bir devletçilik politikası ve devlet mülkiyetine dayanan bir toprak sistemi olmuştur. Getirilen çözüm yolunun ekonomik ihtiyaçları en

yüksek seviyede karşılaması ve toplumun sosyal özlemlerini cevaplayabilmesi o çok başarılı döneme yol açmıştır.

Ancak, bu çözüm yolunun uygulanabilmesi, hatta seçilebilmesi, toplumun bazı temel niteliklerin varlığına bağlıdır: Güvenliğe öncelik tanınması, yumuşakbaşlılık, kanaatkârlık, cemaatçilik, hırs ve maceranın kötü görülmesi, vb. İşte bu niteliklerin toplumda ağır basması ve dünya görüşü tarafından kuvvetlendirilmiş olması Osmanlılarda dengeyi, düzeni ve tutarlılığı mümkün kılmıştır.

Osmanlıların bu dengeli yapısı özelliklerini 17. yüzyıla kadar koruyabilmiştir. Hemen bütün tarihçilerin görüş birliğine vardıkları nokta, bu dönemdeki Osmanlı toplumunun «dinamik» yanlarının ağır bastığı, «statik» olmadığıdır. Üretim faaliyetinin, ticaretin, zanaatın, kamu hizmetlerinin incelenmesi hareket halindeki bir toplumun belirtilerini ortaya koymaktadır. Bu hareketin, çağında rastlanmayan mükemmellikteki bir teşkilâtlanmanın çerçevesinde gerçekleşmesi hem düzenin ve kişinin korunmasını, hem de hareketin sürekliliğini sağlamaktadır.

Osmanlı köyleri, çağın öteki ülkelerindeki gibi tutucu bir feodalitenin ağır koşullarıyla zincirlenmiş değildir. Bir yandan kervan yollarının yarattığı hareket, öte yandan büyük şehirlerin neden oldukları ticaret faaliyeti ve devletin ihtiyaçları, köyleri bir işbölümüne, alış-verişe yöneltmiştir. Anadolu'yu bir uçtan ötekine kateden kervan yolları boyunca köyler, belirli üretim ve zanaatlarda âdeta uzmanlaşmaya başlamıştır. Belirli bölgeler kararlaştırılmış miktar ve nitelikteki ürünü devlete sağlamak zorundadır:

«Yüzlerce köy, en iyi arpayı ve pirinci muayyen bir plân dahilinde temin etmekle mükelleftirler... Birçok köyler şap yapmaya, güherçile hizmetini görmeye, kervansarayların civarını şenlendirmeye, derbent bekleme-

ye, atalardan kalma irsî bir mükellefiyet olarak mecburdurlar. (...) Padişahın, yani mirînin yüz binlerce koyunu, ineği, su sığırları, develeri vardı ve yüzlerce köy bunlara bakar ve lâzım gelince istenilen yere teslim ederlerdi. Bir kısım yörükler mütemadiyen çadır bezi dokur ve nal dökerlerdi. Gemiler için zifti, keresteyi sağlarlar, yelken bezi işlerler, ok ve yay yaparlardı.» (96)

Devletin ve kervanların yanısıra büyük şehirlerin varlığı (*) ve gereklerinin karşılanması zorunluğu köylerin içine kapanık bir nitelik almalarını önlemiş; onların genellikle dışa dönük ve açık olmalarını, değiş-tokuş ve ticaret yapmalarını sağlamıştır.

Prof. Tankut, 16. yüzyıl Türk köyünü şu iyimser sözlerle tanıtmaktadır: «Köyler çok büyük ve birbirine yakındı. Suları zaptı rapta almışlar, küçük ve kesif ziraat (entansif) yapıyorlardı. Toprağı iyi işliyorlar ve muhtelif iklimlere mahsus çeşitli mahsullerin hepsini alabiliyorlardı. Evliya Çelebi, Anadolu'nun her tarafında beşyüz haneli bağlı bahçeli köylerden bahseder. Köyler camili, medreseli ve hamamlı idi. Hemen hepsi küçük ölçüde birer site idiler. Kendilerine lâzım olandan çok fazla istihsalleri vardı.» (97)

Prof. M. Akdağ, Osmanlılardaki **«ileri köy formasyonu»**ndan sözederken, herhalde köylerin bu niteliklerini kastetmektedir.

Köylerdeki bu canlılık Osmanlı şehir ve kasabalarında da mevcuttur. Zanaat ve ticaret yaygındır. Özellikle çağın önemli sanayi dalı dokumacılıkta çok ilerlenmiştir. Değişik cinste kumaşlar dokunmakta ve dış ülkelere de satış yapılmaktadır. Çeşitli elişleri, deri ve kösecilik, doğramacılık, cam imalâtı, döküm işleri gelişmiş zanaatlerdir. Lonca teşkilâtları kendi alanlarındaki ilerlemeye yardım-

(*) 16. yüzyılda İstanbul'un 600.000; Edirne, Kayseri, Sivas'ın 100-200 bin arası bir nüfusa sahip oldukları tarihçiler tarafından belirtilmektedir. İstanbul, 17. yüzyılda 800.000 nüfusu barındıracaktır.

cı olmakta, malın kalitesini korumaktadır. Devletin savaş gereklerini karşılayan tersane, humbarahane, topha-ne, barut kârhaneleri vardır. Bu dönemle ilgili incelemelerde, devlette ve özel işyerlerinde çalışıp «işçi» denebileceklerin sayısı 100.000 civarında belirtilmektedir.

Köy ve şehirlerdeki canlılığın yanı sıra, Osmanlıların bilime büyük değer verdikleri, matematik, tıp, kimya gibi alanlarda hayli ileri oldukları anlaşılmaktadır. Medreselerde (daha sonra kısmen kaldırılacak olan) **müsbet ilimler** de öğretilmektedir. Dinsel hoşgörünün yanısıra bilimsel hoşgörünün de varolması, Kilisenin baskısından kaçan Hıristiyanların Osmanlı ülkesine gelmelerine, bilime katkıda bulunmalarına imkân tanımaktadır.

***

Osmanlılar 16. yüzyılın ikinci yarısında hedef oldukları darbelere maruz kalmasalardı, Osmanlı toplumu hangi yönde gelişecekti? Devlet derebeylik kalıntılarını ve oluşan tefecileri, fırsat bekleyen bireyci ekonomik güçleri saf dışı tutarak dengesini koruyup yükseltecek miydi? Yoksa bu tohumlar gene filizlenecek, düzeni gene alaşağı edebilecek, hem de düzenin kendini aşmasını aynı şekilde önleyecek miydi?

Bu sorulara kesinlikle cevap verilemeyeceği, verilse bile fazla değer taşımayacağı görüşündeyiz, çünkü darbeler gelmiştir, olan olmuştur, tarihte yazılıdır.

Cevabını kesinlikle verebileceğimiz soru ise şudur: Osmanlı toplumunun ekonomik ve sosyal gelişmesindeki, ileriliğindeki temel etken, çağın en büyük üretim aracı olan toprağın devlet mülkiyetinde bulunması; yönetimin devletçi iktisat politikasıdır. Bu politika bilinçle değil, el-yordamıyla bulunduğundan bırakılması da kolay olmuştur. Sonraki bölümlerde göreceğimiz gibi...

İKİNCİ BAŞLIK

GERİ KALMIŞLIĞIN OLUŞMASI

«Haris budalalıktan sanır ki, fakir kendi tembelliği yüzünden fakir olmuş, zengin de çok çalışmasından dolayı nimete ermiştir.»

Fuzulî

İleri, dengeli, tutarlı gibi nitelikleri kendisine uygun gördüğümüz Osmanlı toplumunun geri kalmışlığa yönelmesi 1550 yıllarında başlar. Kanunî Süleyman'ın (1520-1566) son dönemidir bu. Avrupa'nın geçirmekte olduğu değişim dıştan gelen darbeler şeklinde Osmanlı İmparatorluğuna çarpmaya başlamış; darbeler sonucunda Osmanlıların bünyesindeki tehlikeli tohumlar yeşermeye yüz tutmuştur. Kanunî'nin ölümünü izleyen üç sultanın, II. Selim (1566-1574), III. Murat (1574-1595) ve III. Mehmet (1595-1603) saltanatları, görülmemiş bir isyan dalgasına (Celâlî fetreti) yolaçan hızlı bir çürümeyi kapsayacaktır.

Geri kalmışlık bu dönemde belirmiş; 1800 yılına kadar oluşmuş; bu tarihten sonra yabancı devletlerin de işe karışmasıyla büsbütün güçlenerek Türkiye'nin günümüze dek süren alınyazısı olmuştur.

Çağının koşulları çerçevesinde hayli gelişmiş bir toplumun, kısa sürede bu niteliğini kaybetmesi, herşeyden önce, kurmuş olduğu dengenin hassaslığından ileri gelmektedir. Osmanlı toplumu daha önce belirtildiği üzere, kendi düzenini yıkacak tohumları bünyesinde taşımaktadır. İmparatorluk büyüdükçe bu çekirdekler de çoğalmakta, tehlikeleri artmaktadır. Sistem, topraklarının dışında oluşan yeni durumlara kendini uyduracak, darbelerden sakınacak esneklikten yoksundur.

Bir başka ilginç nokta, Osmanlı düzeninin temel direği durumundaki toprak mülkiyeti rejimi ve devletçi-

liğin önemini, yöneticilerin yeterince değerlendirmiş olmamasıdır. Bu iki nitelik pragmatik şekilde, el yordamıyla bulunmuştur. Düşünülmüş, tasarlanmış değildir. Nitekim devlet zayıfladıkça, yöneticiler çareyi sistemin bu iki candamarını büsbütün yozlaştıran tedbirlerde arayacak, dolayısiyle, getirdikleri çözümler devleti büsbütün zayıflatacaktır. İmparatorluğun perdesi kapanırken topraklarda artık zaten yerleşmiş bulunan ağalık düzenini devletin hukuk açısından da sağlamlaştırmakla uğraşması ve o eski devletçiliğin yerinde başıboş bireyci ekonomik güçlerle yabancı ülkelerin at koşturmaları acıklı, acıklı olduğu kadar düşündürücüdür.

Şimdi, Namık Kemal'in tanımıyla **«Küçük bir aşiretten oluşan yüce İmparatorluğun»** yeniden küçülme yolundaki macerasını izleyelim.

BİRİNCİ BÖLÜM

DENGENİN HASSAS NOKTALARI

Osmanlı ekonomik ve sosyal düzeninin çok sayıda temele, içiçe geçmiş kurumlara dayanması ve **kendi dışında oluşan** yeni durumlara gerekli tepkiyi gösterememesi, çöküşüne yol açabilecek hassas noktalardan ilkini meydane getirmektedir.

I
ESNEKLİKTEN YOKSUN BİR DÜZEN

Osmanlı düzeni temel dengelerden ve bunları meydana getiren çok sayıda ara denge ve uyumdan kuruludur. Düzeni yaratan unsurların birbirinin nedeni, devamı, sonucu olmaları bir çeşit dokunulmazlık yaratmıştır: Bu unsurlardan birinin değişmesi gerektiğinde, değişim onun bağlı olduğu öteki kurumları da etkileyeceğinden, yapılamamaktadır. Yahut, belirli alandaki olumlu bir yenilik başka alanlarda olumsuz etkiler yaratmaktadır. Hele yanlış yolda atılmış bir adım, düzeltilmesi çok güç aksaklıklara yol açabilmektedir.

§ 1. GİRİFT YAPI

Prof. Barkan, kendi düzenini yaşatmak için Osmanlı devletinin değişimlerden sakınmak zorunda oluşunu şöyle anlatıyor: «Bahis mevzuu iktisadî politikanın muvaffakiyetle tatbik edilmesi için asırlar boyunca teessüs etmiş ve âdeta organik bir şekil almış olan muvazenenin devlet nizamları ile kontrol edilebilecek bir uysallıkta bulunması icabetmekte idi. Bu bakımdan uzun müddet herşey, iktisadî kuvvetlerin devletin kontroldan âciz kalacağı bir şiddetle boşanarak mevcut cemiyet nizamını tahrip etmesi tehlikesine mâni olacak şekilde, her türlü yeniliklerden kaçınmak ve mevcudu muhafaza etmek için «dondurmak» gayesiyle idare edildi. Bu yüzden devrin ekonomik nizamı, iktisadî kuvvetleri daimî bir baskı altında tutan, teknik terakkilere mâni, inhisarlar yaratıcı ve muhafazakâr bir karakter kazanarak serbest rekabet ve teşebbüs prensiplerine cephe aldı ve mevcut içtimaî ve siyasî nizamı (ne pahasına olursa olsun) muhafaza gayesiyle aldığı tedbirlerle memleket için teknik veya iktisadî sahada ihtilâlci denilebilecek âni bünye değişikliklerinin meydana çıkmasına mani olabildi.» (98)

Devlet, yüksek bir düzeyde kurduğu dengeyi dikkatle korumaktadır. Ancak denge, girift yapısından ötürü gerekli değişimlere uyacak, yahut dıştan gelen bir darbenin etkisini kolayca geçiştirecek esneklikte değildir.

Osmanlı düzeninin esneklikten yoksun özelliğini göstermek için loncalar iyi bir örnektir. Üretim özelliklerinin ve evrensel koşulların belirli bir düzeye erişmemiş olduğu dönemde, lonca sistemi toplumun ihtiyaçlarını karşılamaktadır. Üretimin denetlenmesine, aşırı fiyat artışlarının önlenmesine yardımcı olmaktadır.

Ne var ki, dünyadaki değişimin hızlandığı ve bu değişimin Osmanlılarda kendini duyurmaya başladığı zaman kesitinde, bu lonca sistemi hem olumlu fonksiyonundan kaybetmektedir, hem de Osmanlı düzeninin kendi kendini aşmasına bir engel yaratmaktadır.

Nitekim, Osmanlı Lonca sistemi ve narh uygulaması, nakit servetin sermayeye dönüşme olanağının sınırlı kaldığı bir çağda, servet biriktirme sürecinin toplumlarda yarattığı bunalımlardan halkın etkilenmemesini sağlamıştır. Aynı servet birikiminin sermayeye dönüşmesini hızlandıran teknikler geliştiğinde ise, loncalar, bu kez sermaye birikiminin, yatırımların ve gelişmenin engelleyicisi durumuna düşmüşlerdir. Girişimi önleyici özellikleri, girişimin somut sonuçlar almaya başladığı bir çağda, Osmanlı ürünlerinin hep aynı kalmasına, kalitesini geliştirmeyip sayısını çoğaltmamasına sebep olmuştur. Tabiatiyle bu ürünler, Avrupa'daki yeni gelişmelerin yarattıkları karşısında âciz kalmış, sürüm şansını kaybetmişti. Zamanla, esnafın kullandığı hammadde bile Batı piyasalarına satılmaya başlamış; zanaatler Osmanlılarda gerilemiştir. Bütün bu oluşumun temellerinde belirli bir dönemde yararlı olmuş kurumların değişen koşullarda yetersiz, hattâ zararlı olabilmelerini görmek mümkündür.

Esneklikten yoksun yapının yarattığı güçlüklerin bir başka örneğini de, toprak düzeniyle ordunun arasındaki girift ilişkiler meydana getirmektedir. Osmanlı düzeninin katılığından ötürü, toprak rejimine dokunmak kaçınılmaz şekilde ordunun yapısını bozacaktır. Aynı şekilde, askerî sistemdeki sınırlı bir yenileşme dahi toprak rejimini altüst etmeye yeterlidir. Nitekim bu konudaki gelişme aynen böyle olacaktır: Devlet, toprak rejimine bazı yeni uygulama şekilleri getirince, ordunun temel nitelikleri bozulacak; orduda yapılmak istenen değişiklik ise toprak rejimini ve bütün toplumsal yapıyı altüst edecektir.

Osmanlı düzenini meydana getiren etkenlerin ve kurumların bu içiçe durumu, sistemin zorunlu değişiklikleri gerçekleştirme imkânını çok sınırlamıştır. Hele bu yenileşme zorunluğu ülkenin dışındaki değişimler tarafından yaratılmışsa, mesele büsbütün güçleşebilirdi. Kendini yeni durumlara, yeni gereklere göre kolayca ayarlama yeteneğinden yoksun olan bir toplum yapısı, dengenin has-

sas, muhtemel tehlikelere en açık bir noktasını meydana getirmekteydi.

§ 2. VERGİLER VE PARA DEĞERİ

Düzenin yeni durumlar karşısında yeni çözüm yolları uygulamasını zorlaştıran nitelikleri, vergiler ve para konusunda somut olarak belirmektedir.

Osmanlı parasının değeri devlete her zaman güçlük yaratmıştır. Prof. Akdağ'ın verdiği bilgiye göre, 100 dirhem gümüşten kesilen akçe sayısı, dolayısiyle paranın değeri, İmparatorluğun yükselme döneminde bile istikrarlı değildir. (99)

Dönem		100 Dirhem gümüşten kesilen Akçe sayısı	Değer düşüşü yahut artışı
Osman Bey	(1281—1235)	269	
Çelebi Mehmet	(1403—1421)	266,5	(+) % 1
II. Murat	(1421—1451)	320	(—) % 20
»		300	(+) % 6
»		305	(—) % 2
Fatih Mehmet	(1451—1481)		
»	1451	375	(—) % 25
»	1462	300	(+) % 20
»	1470	337	(—) % 13
»	1475	400	(—) % 15
»	1477	280	(+) % 30
II. Beyazıt	(1481—1512)		
»	1481	426	(—) % 51
»	1512	400	(+) % 7
Yavuz Selim	(1512—1520)		
»	1512	457	(—) % 13
»	1516	400	(+) % 8
Kanuni Süleyman	(1520—1566)		
»	1520	457	(—) % 13

Görüldüğü gibi, bütün ödemelerin temel parası olan akçe, sık ve tehlikeli iniş çıkışlar yapmaktadır. Hele Osmanlı düzeninin değişmezliği ve ilk yüzyılda akçenin hep

aynı kaldığı düşünülürse, 1481 - 1520 döneminde % 62 değer kaybının önemi daha iyi beliriyor.

Para değerindeki bu düşüşe nakdî vergilerin hep aynı ölçülerle toplanması ve vergi sisteminin değişiklik kaldırmayacak kadar girift bir yapıda olması, sonraları büyük karışıklığa yol açan bir durum yaratacaktır. Paranın değerinden kaybetmesine karşılık vergi hep aynı ölçülerle toplandığından, memur-askerlerin ve vakıfların geliri, miktar aynı kalmakla beraber, gerçekte sürekli olarak düşecektir.

Osmanlıların karışık ve esneklikten yoksun vergi sisteminde halkın devlete vermek zorunda olduğu bütün vergiler **(Tekâlif-i şer'iyye** ve **rüsum-u örfiyye)** her sancağa ait **kanunnâme**'de **akçe** ve **mahsulün öşürü** (ondalığı) olarak inceden inceye tarif edilmiştir. «Gerek tekâlif-i şer'iyye ve gerek rüsum-u örfiyyeyi hazine hesabına toplamıyarak devlet hizmetlisi olanlara vermek âdeti (Timarlı Sipahiler vb.) Osmanlı devletini böyle teferruatlı ve uzun ömürlü kanunları kabul etmeğe sevketmişti.» Bu kanunâmelerin özelliği «vergilerin en ince teferruatına kadar tarif ve akçe olarak tayin etmeleriydi; zamanla değişmemeleri ve sabit kalmamalarıydı.» [100]

Akçenin değerini kaybetmesine karşılık esneklikten uzak bir vergi sistemi, düzenin ikinci hassas noktası olarak belirmektedir. Bu konuda yerleşmiş ve ayrıntılı kanunnâmelerin katılığı bir yana, devletin tutumu da, para değerindeki düşüşe oranla verginin artmasını önlemektedir. Vergiler çoklukla memur-askerlere ait olup doğrudan doğruya hazinesine girmeyeceğinden, devlet, sadece bizzat kendisinin topladığı «oynak» vergileri artırmakta, böylece halkı ezilmekten koruduğunu sanmaktadır. Oysa, durum eşyanın tabiatına aykırıdır: 1 altının 35 akçeye geçtiği 1431 yılında koyun başına yarım akçe vergi alınırken aynı altının 120 akçeye çıktığı, gümüş değerinin 3-4 defa azaldığı 1595'de de gene yarım akçe toplanmaktadır!.. Kanunların esneklikten uzak olması bu garabete, tehlikeli ve patlamaya elverişli duruma yol açmıştı. Nite-

kim vergi sistemindeki katılık evkaf gelirlerinin masrafı karşılıyamamasına; toplandıkları nakdî vergi çok yetersiz kalan Timarlı Sipahilerin, Sancakbeylerinin kanunu çiğneyip zorla vergiyi yükseltmelerine, karışıklığa ve çatışmaya yol açacak; devlet, kendi dışında oluşan vergi artışını sonraları resmen kabullenecektir.

Para değerinin düşmesine karşılık devletin vergi sisteminde gerekli değişimi yapmaması, ilerde başetmek zorunda kalacağı büyük tehlikelerin ortamını hazırlamaktaydı.

II
EKONOMİNİN TEHLİKEYE AÇIK YAPISI

Ekonominin bazı özellikleri Osmanlı düzeninin bir başka hassas noktasını yaratmaktadır. İmparatorluğun, öncelikle bir «değerli maden sorunu» vardır ve sınırların gereğince korunmaması devleti sürekli bir kaçakçılık faaliyetiyle uğraştırmaktadır. Sonra, düzenin dengesindeki nirengi noktası yaygın bir devletçilikken, bu niteliği bozacak başıboş ekonomik güçler oluşum halindedir: Kişilerin elindeki nakit servet ülkenin genişlemesine ve zenginleşmesine paralel olarak artmakta; bu güçler devletin ekonomik görevlerine sahip çıkmak, tek büyük üretim aracı olan toprağı yönelmek için âdeta fırsat kollamaktadır.

§ 1. DEĞERLİ MADEN DARLIĞI VE KAÇAKÇILIK

Altın ve gümüş darlığını devletin daha 1450'lerde duyduğunu; bu değerli maddelerin gittikçe azaldığını; Fatih Mehmet'ten beri çözüm arandığını tarihçiler yazmaktadır. ([101]) Bu durumu yaratan başlıca neden, 15 yüzyıl-

da ve 16. yüzyılın başlarında dıştan alınan işlenmiş malların büyük çoğunlukla Doğu'dan, özellikle Hindistan'dan gelmesi, buna karşılık o tarafa hemen hiç bir mal satılmayıp, karşılığında altın verilmesidir.

Ayrıca, Hindistan'da altına olan rağbet, bu maddenin akçe karşılığında toplanıp Halep, Şam, Bağdat ve Basra tarafına gönderilerek orada yüksek fiyatla satılmasına da yol açmaktadır.

Profesör Akdağ'ın belirttiğine göre, devlet, altın ve gümüş servetinin sürekli dışarı çıktığını; darlığın Doğu ticaretinîn bu niteliğinden ileri geldiğini farkedince Fatih Mehmet döneminden başlayarak çeşitli önlemler almış, bu madenlerin Doğu sınırlarından çıkarılmasını kesinlikle yaklaşmıştı. O bölgedeki memurlara fermanlar gönderilerek altın, gümüş ve bakır götürenler yakalanırsa mallarına el konması emredilmiş; tacirlere getirdikleri malın karşılığında ancak yine mal götürebilecekleri bildirilmişti. Fatih döneminde, ayrıca, ticaret merkezlerine «eski akçe ve gümüş yasakçıları» yollanmıştı: Bu memurların görevi kuyumcuların kendilerine ayrılan belirli miktar gümüşten fazlasını işleyerek kaçakçılara gümüş eşya sağlamalarını önlemekti.

Fatih Sultan Mehmet'in aldığı «sıkı tedbirlerin manası hususî şahısların kendi malları olan gümüş külçelere devletin el koymayı düşünmesi demekti.» ([102]) Ancak hemen belirtelim ki, bütün bu önleme gayretine rağmen kıymetli madenler sınırları aşmaya devam etmiş, bu değer kaybı Osmanlı akçesinin düşmesine ve para darlığına yol açarak ekonominin tehlikeye açık bir yanını, dengenin bir başka hassas noktasını meydana getirmişti.

Batıda ise, Doğuda'ki tehlikenin bir başka çeşidi hüküm sürmekteydi. Devletin bütün çabalarına, yasaklarına rağmen ülke için hayatî önemdeki çeşitli hammeddeler, hayvanlar ve özellikle hububat Avrupa'ya yönelmekte, gereğinde sahillerden kaçırılmaktaydı.

Batı ticareti devlete gelir sağlamakla beraber, Avrupa'nın elindeki altın ve gümüşün artması oranında teh-

likeli bir durum almaya adaydı. Osmanlı memleketine gelen Batı tüccarı kendi ülkesinin altın bolluğu oranında para ödüyor, hammaddelere yerli esnafın verdiği fiyatın çok üstünde bir değer biçip malı Avrupa'ya gönderiyordu. Bu durum, fiyatların yükselmesine ve yerli esnafın hammadde darlığına yol açmakta; devleti muhtemel bir kıtlık karşısında korunaksız bırakmaktaydı. Dışarıya satımı yasaklanan maddelerin listesini genişletmek de çare olmuyor, bu kez kaçakçılık önlenemiyordu. Yeni türeyen «madrabazların» aracılığıyla kaçırılarak mallar sahilde toplanmakta, bu işte uzmanlaşmış kaptanların gemileriyle gizlice Avrupa limanlarına sevkedilmekteydi.

Prof. Akdağ, ekonominin bu tehlikeye açık yapısını şöyle özetliyor: «Osmanlı İmparatorluğunun dünya ekonomik cereyanları içindeki durumu, zengin bir hammadde alıcısı olan Avrupa ile, çok bol ve hatta ucuz bir işlenmiş mal satıcısı olan Şarkın arasında bocalayan aracı olarak kabul edilebilir. Avrupa'dan altın ve gümüş geliyor, fakat, mukabilinde giden maddeler iaşeyi, iç sanayii sarsıyordu. Şarktan (Yani Hind, Rusya ve İran'dan) alınan mal mukabilinde giden altın ve gümüş, Avrupa'dan kazanılandan daha fazla olduğu için, memlekette para darlığı artmakta idi. Buna karşı devletin güttüğü iktisadî siyaset, Şarka kıymetli madenlerin çıkarılmasına ve Garbe de, dahilde sıkıntısı çekilen **Memnu maddelerin** satılmasına sıkı bir yasak koymaktan ibaretti.»

Dış ticaretin bu olumsuz niteliği ve uzun sınırların, sahillerin kaçakçılığa elverişli olmaları, Osmanlı düzeninin bir başka hassas noktası şeklinde belirmektedir.

§ 2. FERDİYETÇİ UNSURLARIN GÜÇ KAZANMALARI

Osmanlı toplumunun kültürel ve ekonomik yapısıyla «ferdiyetçiliğin» çelişme yarattığı açıkça ortadadır. Nitekim devletin bütün görevleri başıboş ekonomik güçleri

kontrol altında tutmanın doğrultusundadır. Ancak, tarihsel koşullar, «İktisadî kuvvetlerin devletin kontrolden âciz kalacağı bir şekilde boşanarak mevcut cemiyet nizamını tahrip edeceği» yönde gelişmektedir. Devlet, bu oluşumu durduracak güçten ya da onu olumlu bir gelişmenin dinamiği yapacak koşulları yaratmak imkânından yoksun gözükmektedir.

Nakit servet birikimi ve tefecilik — Osmanlı topraklarında ticaretin gelişmesiyle beraber belirli zümrelerdeki nakit servet birikimi de hızlanmıştır. Özellikle tüccar, devlet adamı ve yüksek memur, eline geçen parayı sermayeye dönüştürerek kapıları zorlamaktadır. Bu zümrelerin, biriktirdikleri parayı çoğaltmak için çağın koşulları çerçevesinde başvurabilecekleri üç yol mümkün gözükmektedir: 1) Tefecilik, 2) Devletin kâr getiren görevlerini kendi üzerlerine almak, 3) Büyük üretim aracı olan toprağı ellerine geçirmek...

Tefecilik daha 16. yüzyılın ilk yıllarında önem kazanmış, para sıkıntısının arttığı oranda gelişip güçlenmiştir. «Türkiye'de devlet, %10-15'i geçmeyen bir faiz haddini meşrû telâkki ederek mahkemelerin bu nevi borçlanma mukavelelerini resmen tescil ve ona göre muamele yapmalarını kabul etmiştir.» 1561'de Bursa'nın ve 20 kadar kazanın vakıflarına 2,5 milyon akçe bulunup bunun hemen tümünün faiz karşılığında işletilmesi, faizciliğin çok erken tarihlerde önem kazandığını ortaya koymakta, «faizle borç para alma itiyadı ve ihtiyacının bu devirde yaygın bir şekle girmiş olduğunu da ispat etmektedir.» ([103])

İşletilmekte olan para miktarının gittikçe büyümesine rağmen henüz ilerde rastlanacak ve tarım kesimini kasıp kavuracak %50, %60, %300 faiz oranlarına henüz rastlanmamaktadır. Nakit servet, sadece tehlikeli bir oluşum içinde, devletin sendelemesi durumunda imkânlarını arttırmak üzere fırsat kollamaktadır.

İltizam usulünün varlığı — Biriken servetin yönelebileceği **mukataalar** ve **iltizam** usulü, ekonomik ferdiyet-

çiliğin somut örnekleri olarak Türkiye'nin geri kalmışlığında çok önemli bir yere sahiptir.

«İltizam, devletin, gelirlerinden birisi üzerindeki hakkını bir yıl müddetle bir kimseye ondan peşinen veya taksitle aldığı para karşısında devretmesidir.» (104)

Osmanlı yönetimi daha başlangıcından itibaren bu usulü uygulamış, günümüzün deyimiyle «Devlet eliyle fert zengin etmişti.» Devlet, gelir sağlayan bir görevini kendisi yapmaktansa ihaleye koyup en çok parayı verene bırakıyor; ihaleyi alan kişi devlete borcunu ödedikten sonra geri kalan miktar onun kârı oluyordu. İltizam usulü başlangıçta sadece sınırlı alanları, belirli «mukataaları» kapsamakta; özellikle tarım kesiminde bu usule pek rastlanmamaktadır.

Bireyci ekonomik güçlerin gelişmesinde büyük payı olan iltizamı, Doç. Sahillioğlu şu ilgi çekici örneklerle anlatıyor: «Darphaneler ve birer işletme mahiyetindeki sair devlet müesseseleriyle birer mukataa haline getirilmiş devlet gelir kaynakları (gümrük, cizye, âşâr gibi) özel teşebbüs durumundaki mültezime veya mültezim şirketlerine ihale edilirdi. Ancak, arttırma ile ihaleye çıkarılan mukataalar için (...) beliren bir zorluk yüzünden eski kıymet üzerinden talib bulunması halinde bu mukataalar devlet eliyle (geçici bir süre için ve yeniden ihaleye çıkarılmak üzere **eminler** aracılığıyla) işletilirdi. Devlet işletmelerinin ve sâir mukataaların mültezimler tarafından işletilmesine iltizam deniyordu.» (105)

Yazar, ayrıca, 1474 yılında bütün Anadolu ve Rumeli darphanelerinin (İstanbul, Edirne, Gelibolu, Üsküp, Serez ve Anadolu'dakiler) Akçeci Emir ve ortağı Bâcdar Hayreddin'e ihale edildiğini, iltizamın gümüş akçeyle sınırlı olduğunu belirtmektedir. «Bu oranda gümrüklerin istisnai haller dışında, doğrudan doğruya devlet eliyle işletilmediğini ve mültezimlere verildiğini hatırlamak lâzımdır. Darphaneler gibi, en önemli devlet fonksiyonlarından biri olan gümrükler özel teşebbüse devrediliyordu. Bir özel teşebbüs sıfatiyle gümrük mültezimi'nin hem

devlete taahhüd ettiği meblağı çıkarmak, hem kâr etmek gayesiyle hareket edeceği ve bu uğurda başka gümrük mültezimleriyle rekabete gireceği tabiîdir.» (106)

Görüldüğü gibi, biriken servetin iştahını kabartan bir alışkanlık, yönetim sisteminde mevcuttur. Bu servetler devletin öteki görevlerine de el atmak için alesta beklemektedir. Oysa, bu devletin ve düzenin eskilerin deyişiyle «hikmet-i vücudu», o başıboş güçlerin sınırlanmış olmasıdır.

Servet birikiminin sonucunda tefeciliğin gelişmesi ve paranın devlet görevlerine yönelmek, devletin yerini almak olanağı, geleneksel Osmanlı düzeninin belki en hassas noktalarından birini meydana getirmektedir.

III
TARIMSAL BÜNYEDEKİ YIKICI UNSURLAR

Osmanlı düzeni için tehlike yaratabilecek «derebeylik tohumlarının» ülkenin bünyesinde yaşamaya devam ettiği bir gerçektir. Bu kalıntılar, merkez otoritesinin sarsılması, yeni fırsatların belirmesi durumunda tekrar filizlenecek, derebeylik tekrar türeyecektir.

Toplulukların devlet otoritesini kabullenmelerinde olumlu sonuç veren adem-i merkeziyetçilik, aynı imparatorluğun içinde tehlikeli farklılaşmalara da yol açmıştı. Bölgeden bölgeye değişen toplum yapıları merkez zayıflayınca güçlü kişilerin elinde istenen biçime sokulabilirdi.

Bu durumun yanısıra, tarım kesimindeki asıl tehlike, biriken servetlerin toprağa yönelerek mevcut mülkiyet düzenini tehdit etmesinden doğmaktaydı. Özellikle Marmara bölgesinde, nüfus ve paralarından yararlanıp kanunları zorlayan yüksek memurlar büyük çiftlikler edinmek yolundaydı.

«Prof. Barkan, daha Kanunî Sultan Süleyman zamanına ait birtakım kayıtlarda, devrin nüfuzlu vezirle-

rinden bazılarının kendi hayvanları için çiftlik veya mandıra ittihaz edebilmek üzere tapu ile satın almak istedikleri topraklar için, civar köyler halkından gerek tarla ve gerekse mer'a olarak o topraklara ihtiyaçları olmadığına ait mazbatalar sağlamak zorunda kaldıklarının görüldüğünü yazmaktadır. Böylece, kitabına uydurularak, arazi kanunları özel mülkiyete doğru zorlanmaktadır. Fakat birçok halde kitabına bile uydurmadan çiftlikler kurulmuştu.» (107)

Topraktaki hâkim mülkiyet biçimini zedeleyen davranışlara daha önceleri de rastlıyoruz. Yavuz Selim'in kendisinden mülk istiyen yakınlarına verdiği olumsuz cevap, hem devlet toprağını kişilere sunmak usulünün varlığını, hem de, Padişahın ilk yıllarındaki benzer davranışını artık hatalı görüp dikkat ettiğini göstermektedir: «Cülûsumuzun iptidasında gafletle Ali Paşa'ya bazı köyleri mülk olarak vermiştim. Ehl-i seyfin (savaşçıların) muhassasatasını, tahsis edilen mahalden başka yere tahvil ettiğimden dolayı hâlâ pişmanım.» (108)

Burada, toprak düzeninin bozulmasında vakıf sisteminin oynadığı olumsuz role işaret etmek gerekir. Vakıflar, bir özellikleriyle, devlet gelirlerinin fertlere sunulmasında önemli araç olmuşlardır.

Çeşitli belgelerden ve araştırmalardan anlaşıldığına göre, sistem şöyle işlemektedir:

Osmanlılar, bazı devlet topraklarına büyük hizmeti olanlara bir «mülk gibi» temlik etme geleneğini Selçuklulardan almışlardır. Padişah, bir vezire yahut görevliye, belirli toprak parçalarından ve gelirlerinden yararlanmak üzere «temlikname» vermekte; bu toprak parçaları artık «malikâne» özelliği almaktadır.

Bu gelir kendisine hediye edilen kişi, bunu her çeşit geri alma teşebbüsünden sakınmak ve hem kendisine hem de çocuklarına sürekli bir irat sağlamak düşüncesiyle, genellikle onu bir vakıf haline getirmektedir. Zamanın tarihçileri tarafından «şeriate aykırı olduğu» ısrarla belirtilen bu uygulama uyarınca, temlikname sahibi, geliri

sözgelişi bir kervansaray yaptırıp onun masraflarına ayırmaktadır. Kervansarayın maaşlı yöneticisi olarak da kendi çocuklarını ve daha sonra onlardan olacak çocukları vakıfnameye yazdırmaktadır.

Bu uygulamanın birkaç yönden olumsuz sonuç yaratacağı açıktır: Önce, devletin yararlı işlerde kullanabileceği kaynaklar, kişilerin servetine eklenmektedir. Sonra, bu kaynaklardan kendilerine bir maaş ayrılması gereken memurların hizmet karşılığını sağlamak, zorlaşmaktadır. Ya devlet hazinesinden karşılanarak ya da birtakım görevlilerin işlerinden vazgeçilerek temliklerin doğurduğu açık kapatılmaktadır. Temliknamelerin yol açtığı gereksiz vakıflar ise, toplumsal kaynakların boşyere tüketilmesine yol açmaktadır.

Son derece olumsuz ekonomik etkiler yaratan temlik ve özel vakıflar uygulaması, Fatih Mehmet'e kadar bir ölçüde vardır. Fatih, bu usulle köklü bir mücadeleye girmiş ve bir çok hazine toprağını geri almıştır.

Devlet toprağının temlikname yoluyla büyük ölçüde çarçur edilmesi Kanunî Süleyman'la başlamaktadır. Çağın tarihçisi Koçi Bey, ünlü risalesinde Kanunî'nin damadı Vezir Rüstem Paşa'ya «Bir padişaha hazine olacak kadar çok» toprak temlik etmesinden yakınmakta; temlik edilmiş bu gelirlerin 40-50 bin kişilik askeri beslemeye yeteceğini belirtmektedir: «Kerime-i mükerremeleri Mihrimah Sultanı Rüstem Paşa'ya verüb veziriâzam eyledi. Ecdadı zamanında fetholunmuş memalikten o kadar karyeler temlik eyledi ki mülûkü tavaiften bir padişaha hazine olmağa kifayet ederdi. (...) Halbuki havass-ı hümâyun karyeleri ve hilâf-ı şer temlikleri ve vakıflar mahsulâtı namahâl yerlere sarfolunmaktan ise yollarile gelmiş ulûfeli kul taifesine tevzi ve taksim olunca kırk elli bin nefer ulûfelerin hazineye koyup tımara çıkarlardı...»

Tarım kesiminde devlet mülkiyetini biçim yahut amaç değiştirmeye zorlamak eğilimleri, kaçakçılığın artması, tahıl darlığı, tefeciliğin gelişmesi, servet birikimi ve

benzeri etkenlerle birleşince, bütün toprak düzenini altüst edecek tehlikeli bir durum belirmektedir.

Bu tehlikenin yanısıra, toplumu ilerde çok etkileyecek bir başka oluşum vardır: Nüfusun görülmemiş bir hızla çoğalması. 1530-1580 yılları arasında Türkiye'nin nüfusu %40 - %50 artmış; birçok büyük şehirlerde ise bu artış %100'ü geçmiştir. Kaynaklarla nüfusun dengesini bozan bu hızlı artış, yeni sorunlar yaratarak hassas noktaları büsbütün tehlikeli bir şekle sokmaktaydı. Fazla insangücünün ekonomi tarafından masedilmesine esneklikten yoksun düzen elvermiyor, tarımdaki bazı gelişmeler (bey çiftlikleri, vb.) bu işsiz ordusunu daha da büyütüyordu. Fazla nüfus, aym zamanda, oluşan ağaların ve derebeylerin ilerde kullanacakları silâhlı başıbozuklar için gerekli birikimi de meydana getirmekteydi. Prof. Barkan'ın belirttiği üzere, «Bu suretle açıkta kalan köylü nüfus-fazlaları için şöyle veya böyle bir geçim imkânı sağlayabilecek olan sahalar şunlardı:

1) Devamlı harb halinin yarattığı imkânlardan faydalanarak orduya insitap etmek veya ümerâdan birinin Kapukulları (ücretli maiyyet askerleri, sekbanları) arasına girmek.

2) Şehirlere sığınarak oradaki iş nizamını ve hayat standartını bozmak pahasına, düşük vasıflı, ucuz bir iş kuvveti olarak bir geçim yolu bulmak.

3) Tarikat müntesibi veya medrese talebesi olarak mevcut geçim imkânlarından faydalanma çarelerini aramak.

4) Mecbur kalındığı hallerde dilencilik veya eşkiyalık gibi yolları denemek.

Burada tetkik ettiğimiz sebepler dolayısıyla Türkiye'de XVI. asrın sonlarına doğru buhranlı bir şekil almış olan işsizliğin ve iktisadi darlığın az zaman sonra devletin varlığını tehdit eden şumul ve ehemmiyette büyük bir dava teşkil ettiği meydana çıktı ve yukarıda nasipsiz insanlara bir geçim imkânı sağlayabileceğinden bahsettiğimiz sahalardan herbiri kendisine teveccüh eden kitle-

lerin kalabalığı karşısında boğulup kalarak türlü ihtilâlci hareketlere sahne oldu..» ([109])

***

Osmanlı dengesinin asıl hassas noktası, düzeni yaratıp yaşatan temel nedenlerin ve ilişkilerin devlet tarafından yeterince anlaşılmamış olmasıdır. Bu durum, düzenin deneysel bir oluşum sonucunda ve gerekler uyarınca biçimlenmiş olmasından ileri geliyor.

Devletin bu niteliği onun bakış açısını daraltmıştır. Örneğin, ekonomisi, idaresi ve otoritesi için sakıncalı bulduğu derebeylik düzenini devlet yıkmış, fakat bu düzenle büyük toprak mülkiyeti arasındaki ilişkiyi yeterince önemsememiştir. Bir yandan derebeyleriyle uğraşırken öte yandan muhtemel derebeylerin tohumunu taşıyan büyük çiftliklerin oluşmasına, özel durumlarda göz yummuştur. Çünkü devlet, o çiftliklerde kendi otoritesini sarsacak, ekonomisini yıpratacak bir nitelik görmemektedir.

Aynı bilinçsizlik ve ters davranışlar iltizam konusunda da göze çarpıyor. Devlet Timarın memur-askerden başkasına verilmesinden ordunun zarara uğrayacağını farketmekte (Yavuz Sultan Selim örneği), fakat devlet görevlerinin özel teşebbüse devredilmesiyle (darphane, gümrük v.s.) sonunda aynı ordunun etkileneceğini, biriken servetin toprağa yönelip sistemi yıkacak kadar güçlü bir talep yaratacağını görememektedir. Devlet bir yandan başıboş ekonomik güçleri sınırlamakta, öte yandan kendi görevini onlara sunarak bu güçlere can vermektedir.

Devlet, serveti sınırlayabildiği sürece onun bir tehlike yaratmayacağını sanıp kendi uygun gördüğü alanlarda servetin oluşup gelişmesine engel çıkarmamıştır. Oysa, düzenin tehlikeye düşmesi için servetin izinli alanların dışında birikmesi değil; sadece özel ellerde birikmesi yetecektir.

Ancak burada belirtilmesi gereken bir nokta da, devletin oluşuma karşı koyamadığı, hatta oluşumu yara-

tan kişilerin devleti yönetenlerle genellikle özdeşliğidir. Yönetici zümrenin elinde daha çok bir yönetim aracı niteliğinde gözüken devlet, 1550 yıllarından sonra, klâsik tanımdaki ekonomik sömürü aracı niteliğini daha öne çıkarmakta; paşalar, vezirler ve benzerleri eskiden sadece görevleri karşılığında para alırken şimdi devleti kullanarak çiftliklere, mukataalara el atmaktadır. Devletin kendi geleneksel tutumuyla çelişmesine yol açan bu durum Osmanlı yönetiminde birkaç yüzyıl sürecek bir karmaşıklığa yol açmıştır. Hakim zümreler diyebileceğimiz askerî ve idarî yüksek memurların bir bölümü oluşan bireyci güçlere katılırken, ya da onları yaratırken, öteki bölümü ve çoklukla Padişah, devletin içinde bir karşı ağırlık niteliği almışlardır.

Osmanlı devletinin kendi varoluş nedenlerini gereğince değerlendirememesi çağın koşulları içinde olağandır ama, onun en hassas noktasını meydana getirmiş, devletin kendi düzenini yıkacak güçlere bizzat destek olmasına yol açmıştır. Nitekim devlet, başı sıkıştığı andan itibaren en ters çözüm yollarından medet umarak kendi temellerini bizzat sarsatacaktır.

Şimdi, bütün ileriliğine rağmen esneklikten yoksun olan; bünyesinde bireyci güçler hız kazanan; kendi büyüklüğünün nedenlerini gereğince kavramamış olan Osmanlı toplumunun, 1550 yıllarında hedef olduğu güçlü darbelere bakalım.

İKİNCİ BÖLÜM

OSMANLI DENGESİNİ SARSAN DARBELER

1550 yıllarına doğru dünyada ve Avrupa'da oluşmaya başlayan tarihsel koşullar, özellikle bazı ülkelerin görülmemiş bir sıçrama yaparak bütün bir Doğu medeniyetini tehdit etmesine; Amerika'ya, Afrika'ya ve yeni topraklara yayılmasına yol açmıştı.

Batıdaki oluşum şöyle özetlenebilir: 15. yüzyıldan itibaren yer yer büyümeye başlayan sermaye ve zorladığı teknik gelişmeler, başka etkenlerle birleşince, derebeylik düzeninin temelleri sarsılmış, kilisenin baskısı hafiflemiş, toplumlar bu tutucu güçlerin etkisinden kurtuldukları oranda ilerlemeye başlamışlardı.

I

AVRUPA HÜCUMA HAZIRLANIYOR

Avrupa'daki bu gelişmeyle beraber şehirleşme hareketi de hızlanmıştır. Şehirlerde biriken servet «işvermek» gücüne ve olanağına kavuşunca serfleri (yarı hür köylüleri) sürekli şekilde tarım kesiminden çekmiş, onların hu-

kukî özgürlüğünü sağlamış, dolayısıyla, kurmakta olduğu sanayi için gereken bol ve ucuz işgücüne kavuşmuştur. Zanaatlardaki ilerleme, uzmanlaşma, yapı tekniğinin ve su değirmeninin yaygınlaşması feodal düzenin kısıtladığı ekonomik faaliyetlerin kasabalarda gelişmesini sağlamakta, servet birikmekte, şehirler zanaat ve ticaret yığınakları olarak hızla büyümektedir.

§ 1. YENİ DÜZENİN OLUŞMASI

Şehir ekonomisindeki bu değişime paralel olarak merkez otoritesi de kuvvetlenmektedir; **Lodi** barışından sonra (1454) İtalyan liginin kurulmasıyla (1455) bu ülkenin birliği iyi-kötü sağlanmıştır. İberik yarımadasında birlik Ferdinand D'Aragon ile İsabelle de Castille'in evlenmeleriyle gerçekleşmiş, bu güçlü çiftin hükümdarlığında ülke denizaşırı topraklara yayılmıştır. İngiltere'de Henri Tudor'un başa geçmesi siyasal çatışmalara son vererek Gal sorununu çözümlemiş, büyük toprakları derebeylerin yönetiminden kurtarmış, «Birlik anlaşmasının» **(Act of union)** ortamını hazırlamıştır. Fransa aynı yöndeki bir gelişimin içindedir ve 16. yüzyıla doğru kral egemenliğinin dışında sayılabilecek sadece, Bourbon, Orleans ve Angouleme bölgeleri kalmıştır.

Merkez otoritesi, güçlendiği oranda kiliseye karşı tutumunu değiştirmiş, onun vesayetinden sıyrılmıştır. 1500 yıllarına doğru Krallar, Papalıkla kendi ülkelerindeki ruhban zümresi arasında bir kademe meydana getirmeyi başarmışlar; topraklarındaki din adamlarını atama, denetleme yetkilerini v.b. ele geçirmişlerdir. Monarşi, koruyucu kanadının altına aldığı şehirlerdeki «burjuva» sınıfının desteğiyle otoritesini hızla yaymıştır: Burjuvazi ve krallık, biri ekonomik gelişimi öteki otoritesi açısından ortak düşman durumundaki feodaliteye karşı genellikle birleşmiş, Avrupa'yı yeni bir dönemin eşiğine getirmiştir.

Temelinde sınıfsal ve ekonomik faktörler bulunan bir siyasal oluşumun paralelindeki bir teknik ilerleme bütün Avrupa'da göze çarpmaktadır. Özellikle sınaî üretimin kaynağı durumundaki yeraltı madenlerinin işletilmesinde büyük bir gelişme vardır. 16. yüzyıla doğru kazma, kurutma ve havalandırma teknikleri gelişmekte; Saksonya, Bohemya ve Macaristan'daki madenlerin 600 ayak derinliğe inilerek işletilmesi mümkün olmaktadır. On ayak yükseklikte yapılan fırınlar eski dökümhanelerin kapasitesini üç katına çıkarmış, Orta Avrupa'nın maden üretimi 1460-1530 yılları arasında beş kat artmıştır. Bu gelişme özellikle gümüş, demir ve kömürü kapsamakta hem sanayinin kurulmasına hem de güçlü silâhların yapımına yaramaktadır. (110)

Sermaye birikiminin hızlandığı oranda yeni ihtiyaçlar da belirmektedir. Ticaret, hızlanan üretim temposuna uygun ileri bir biçim kazanmaktadır. Üretimdeki artışın yarattığı **«satmak zorunluğu»**, kredi mektuplarının kullanılmasını, servetlerin birleşip şirketlerin kurulmasını kolaylaştırmış, üretim tekniğini zorlamış, yeni buluşlara yol açmıştır. Bütün sosyal, ekonomik ve siyasal koşullar artık coğrafî ufukların genişletilmesini zorunlu kılmaktadır. Güçlenen kapitalizm yeni pazarların, yeni kaynakların, yeni imkânların peşindedir. Bu ortam denizaşırı ülkelerin keşfine, sömürgeciliğe ve zenginleşmeye yol açacak, **«Batı medeniyeti, Kristof Kolomb'la beraber, dünyanın fethine doğru hareket edecektir...»**(111)

§ 2. ALTIN BOLLUĞU VE ETKİLERİ

Altın hırsının kamçıladığı keşiflerin ve sömürgelerin ilk sonucu, Avrupa'da görülmemiş çapta bir sermayenin birikmesi olacaktır. Batı tarafından ismi «Barbar»a çıkarılan Osmanlıların hiç beceremedikleri bir talan ve vahşet, Türk'lerin üçyüzyılda sağlayamadığı zenginliği 30 yılda Avrupa'ya getirecektir. Güney Amerika medeniyetle-

rinin yüzyıllar boyunca biriktirmiş oldukları hazineler Avrupalının silâh gücüyle eski dünyaya taşınacaktır. Afrika sahillerinden yüzbinlerce esir yeni topraklara gönderilmekte, bu ticaret astronomik kârlara yol açmaktadır. XVI. yüzyılda 900.000 Afrikalı köle, esir tacirleri tarafından Amerika'ya götürülmüştür. Satış yerine ulaşan her köleye karşılık 5 zenci ya Afrika'da öldürülmüş, ya da yolda ölmüştür. Daha sonraki yıllarda hızlanan bu ticaret Afrika'yı 60 milyon insandan yoksun bırakmıştır. ([112])

Sömürge hareketinin sonucunda değerli madenler Avrupa'ya âdeta akmaktadır. Prof. Barkan'ın bu konuda verdiği rakamlar, 1521-1560 yıllarında İspanya'ya resmen 18.000 ton gümüş ve 200 ton altın ithal edildiğini göstermektedir ki, gerçek miktarın bunun iki katı olduğu sanılmaktadır. «Meksika'da Peru'da elde edilen harb ganimetleri ve soygunlar arasında bir defasında 1.300.000 ounce altını ele geçirdikleri olduğu gibi, normal insan büyüklüğünde altından yapılmış heykeller, yemek takımları, çiçek, hayvan, kuş heykelleri de ilk devirlerin ganimetleri arasında bulunmakta idi.» Bu dönemde Avrupa'nın altın stokundaki artış (1500-1550) 57 kat olarak hesaplanmaktadır. Yılmaz Öztuna'nın Batı kaynaklarına dayanarak belirttiğine göre, Ferdinand döneminde (1459-1516) İspanya'nın geliri tam 32 kat artmıştır. Prof. Mousnier, yeni dünya ile eski dünya arasındaki trafiğin 16. yüzyılın içinde 20 kat fazlalaştığına işaret etmektedir.

Avrupa'ya akan değerli madenler öteki etkenlerle birleşince büyük bir ekonomik canlılığa, enflâsyona ve pahalılığa yol açmıştır. Oluşan kapitalizmin ihtiyaçları hızla artmakta, Batı tüccarı bu hammedeye çok yüksek fiyat verebilmektedir.

Osmanlı hammaddelerine yüksek fiyatla talip olan bu Avrupalı tüccarın meydana çıkması ve Hindistan'a giden deniz yolunun keşfi (1498), Batıdaki gelişmenin Osmanlı düzeninde yansıyan ilk darbeleri olacaktır.

II
AVRUPA'DAKİ DEĞİŞİMİN OSMANLILARA ETKİSİ

Batıyla Doğu arasındaki köprü olmanın avantajını yüzyıllardan beri kullanan Anadolu, Afrika'nın güneyinden dolaşarak Hindistan'a ulaşan deniz yollarının keşfedilmesiyle (1498) bu önceliğini kaybetmektedir.

§ 1. ALTIN YUMURTLAYAN TAVUK ÖLÜYOR

Deniz yollarının birden önem kazanmasında gemi yapımı tekniğindeki gelişmenin büyük etkisi olmuştur. Modern araçlar deniz yolunun hem güvenliğini hem de hızını arttırmıştır. Ancak bu gelişim, Anadolu'daki transit yollarının tarihî görevine son vermekte, onları kaçınılmaz bir şekilde durgunluğa mahkûm etmektedir.

Oysa, baharat ve ipek yolları, daha önce görüldüğü gibi, Osmanlı ülkesi için bir candamarı niteliğindedir. Kervanların taşıdığı mallardan alınan çeşitli harç ve resimler uzun süre devlet gelirinin önemli bölümünü meydana getirmiştir. Transit yolları boyunca kervanların neden olduğu bir ticaretle, kervanların ihtiyacını karşılayan zanatlaar gelişmiş; çok sayıda han ve kervansaray yapılmıştır. Bu yollar binlerce kişiye iş sağlamış, çok önemli bir ekonomik canlılığın nedeni olmuştur.

Deniz yollarının keşfedilip tarihî kara yollarının gözden düşmesiyle, Osmanlılar için çok değerli bir kaynak yavaş yavaş kurumaktadır. Anadolu, artık, Doğu - Batı ticaretinin başlıca geçit yeri olmak önceliğini kaybetmiştir. Yol boyunca kurulmuş kervansaraylar ve hanlar birer birer kapılarını kapamaktadır. Kervanların ihtiyacını karşılayan uzmanlaşmış köylerde şimdi işsizlik başgöstermekte, o eski canlılık tarihe karışmaktadır.

Anadolu topraklarındaki transit yollarının değerden düşmesi, Osmanlı dengesini sarsan ilk darbeyi meydana getirmiştir. Devlet büyük bir gelir ve hareket kaynağın-

dan yoksun kalmış; yolların çevresinde oluşan yeni işsiz yığınları, zaten patlama durumundaki nüfus artışını bir kat daha tehlikeli kılmıştır.

§ 2. PAHALILIK, KAÇAKÇILIK VE DIŞ TİCARET

Ekonomik canlılığın sonucunda Avrupa'nın hammadde ihtiyaçları çok büyümüş, enflasyonun da etkisiyle fiyatlar yükselmiştir. Bu gelişmeden ötürü, Osmanlı ülkesi Batı için çok elverişli bir hammedde kaynağı oluvermektedir. Batı, artan ihtiyacını bu yakın kaynaktan karşılayabilecektir. Ayrıca, ödeyeceği fiyat kendi ölçüleriyle düşük olmasına rağmen, değerli maden darlığındaki Osmanlılara çok yüksek gözükecek, dolayısıyla, istenen maddeler kolayca Batıya akacaktır.

Ancak bu gelişme, Osmanlılarda hammaddelerin pahalılaşmasına, darlığa, zanaatların duraklamasına yol açmaktadır. Aynı durumun daha tehlikeli bir benzer hububat ve hayvancılıkta belirmektedir. Batı tüccarı Osmanlı sistemini alt üst eden fiyatlar vererek bu maddeleri alıp, memleketine göndermektedir. Devletin bütün yasaklamalarına rağmen bu akışın düzenini ve sürekliliğini kaçakçılar kolayca sağlamaktadır.

Çok zengin Avrupa alıcısının piyasaya girmesi, Osmanlılarda zaten var olan para ve kaçakçılık sorunlarıyla birleşince, memlekette görülmemiş bir pahalılık, hammadde darlığı, ve yiyecek sıkıntısı başlamaktadır.

Fiyatlar artıyor — 1450-1550 döneminde şaşılacak derecede istikrar gösteren fiyatlar, dış talebin arttığı 1550' den sonra, narha ve değişmezliğe dayanan Osmanlı ekonomisinin çerçevesinde korkunç sayılabilecek bir tempoyla yükselmektedir. Prof. Akdağ'ın devrin kayıtlarından çıkardığı rakamlara göre, buğdayın kilesi 1450 yıllarında 2-3, 1550'de 3, 1585'de 20-40 akçedir. Koyun 1450-1550 yıllarında 20-30 akçeyken 1595'te 70-80'e çıkmıştır.

1450-1550 yılları arasında fiyatı aynı kalan mallardan demir 1550'yi izleyen 35 yılda 3 akçeden 15'e, bakır 7'den 35'e, pamuklu bez 2'den 6'ya, sade yağ 4'den 20'ye, bal 2 akçeden 19 akçeye yükselmiştir.

Anadoluyu kaplayan bu pahalılık dalgası ilerki büyük karışıklıkların da ortamını hazırlamaktadır.

Hammadde darlığı ve dış ticaret — Zanaatların hammaddesi olmaları gerekçesiyle dışa satımı yasaklanan mallar da Avrupalı alıcının verdiği yüksek değer karşısında Batıya kaçırılmaktadır. Buğdayın, gıda maddelerinin ve canlı hayvanın yanısıra deri, yün, balmumu, pamuk, ipek, kereste, bakır, zift sürekli olarak yurt dışına giden, dış talep çokluğundan fiyatı yükselen maddelerdir. Türkiye'de esnaf, işleyecek hammaddeyi yeterince bulamamakta, bulsa bile yüksek fiyatından ötürü almamaktadır.

Bu durum, esnafın sürekli şikâyetlerine yol açmaktadır. Hükümet, darlığı önlemek amacıyla «madrabaz»ların piyasadan mal toplayıp kaçakçılara satmalarını engellemeye çalışmış, başaramamıştır. Şikâyetlerin sürekliliği üzerine dışa satımı yasaklanan maddelerin listesi genişletilmiştir: Hububat, barut, silâhın yamsıra at, koyun, pamuk ve ipliği, kurşun, balmumu, sahtiyan, donyağı, koyun derisi, zift, kereste, meşin de bu «memnu maddelere» eklenmiştir. Ancak, kaçakçılığın kolayca yapılabilmesi alınan önlemleri yetersiz kılmaktadır. Bu dönemde esnafın çektiği sıkıntıyı, hammadde darlığından ötürü üretimin azalmasını ve şikâyetleri gösteren çok sayıda örnek vardır: «1567'de hükümet, Ege dokumacılarına 150 bin kadar yelken bezi sipariş ettiği zaman, ipliklerin Avrupalı tüccara satılması yüzünden, esnaf, bu kadar bezi veremiyeceklerini bildirmekte gecikmemiştir.» ([113])

Büyük şehirlerdeki dokumacılar, hammadde sıkıntısının yamsıra değişmeyen narhtan da şikâyetçidir. Maliyetin artmasına rağmen satış fiyatını ve kalite gereğini sabit tutan katı bir fiyat politikası, kaçak mal yapımı ve satışını teşvik etmiştir.

Hammadde darlığı doğu bölgelerinde madenle ilgili olarak başgöstermişti. «Meselâ, 1568 sıralarında dört-beş yüz İranlı tacir, Kastomunu'daki Küre bakır madenlerinden «ziyade paha ile» çok miktarda bakır alıp gitmişler, ve bunun üzerine, yerli bakırcılar bakır bulamaz olmuşlardı. Bu vaziyet karşısında hükümet, bakırın kaçırılmasına iyice mani olmak için, yerli bakırcıları bulundukları bölgenin kadılarından ihtiyaçları kadar bakır verilmek üzere vesika (mühürlü temersük) almaya mecbur etti. Kastamonu Sancakbeyine ve Küre Kadısına da, bundan sonra bakır verilmesine dair vesika getirmeyen kazancılara, yani bakırcılara, bakır verilmemesi emrini bildirdi.» (114)

Ticaret — Avrupa'nın zenginleşmesi sonucunda Türk zanaatinin baltalanması, dışa yönelen hammaddelerin yanısıra ticaretin biçim değiştirmesinden de ileri gelmektedir. Kaçan malların karşılığı her zaman para olarak değil, Osmanlıların kendi piyasasında Osmanlı üretimiyle rekabete girecek yapılmış eşya olarak da alınmakta, bu durum yerli malların sürümünü azaltmaktadır. Prof. Barkan, ticaretin bu niteliğini şöyle naklediyor: «Gerçekten bu devirde dış ticaretimizin mahiyeti bir hayli değişmiştir. O zamana kadar yalnız mahdud bir zümrenin lüks ihtiyaçlarına cevap veren, hacmi ve mahiyeti itibariyle de yerli sanayie rakip olacak bir ehemmiyet arzetmeyen mamûl eşya ithalâtı, bu defa müstemleke ticareti ile kapitalist metodlarla büyük çapta organize edilmiş olmanın temin ettiği yeni teknik ve ticarî terakkilerle tehlikeli bir rakip haline gelmişti. Yeni şekilleriyle ithal malları, geniş halk kitlelerinin ihtiyacına cevap verecek (harc-ı âlem) ucuz, göz-alıcı yeni moda kumaşlarla Avrupa'da yine bu devirde büyük terakkiler kaydetmiş olan madenî eşya gibi, gün geçtikçe daha fazla ihtiyacımız olacak şeyler idi.

Aynı surettle, yeni ticarî münasebetler muvazenesinde eskiden bellibaşlı ihraç metalarımız arasında bulunan sof kumaşlar, kadife, ipekliler, hah, şap, boya, bakır

kabı ve dericî eşyanın sürümleri de gittikçe daralmakta idi. Eskiden sattıkları bazı lüks eşya ve maddelere mukabil bizden pahada ağır kıymetli kumaşlar satın alan Avrupalılar bu defa bizden yalnız ucuz fiyatla hammadde topluyorlar ve bu hammaddeyi istihsal metodlarının, ticarî organizasyonlarının ve nakliyat servislerinin üstünlüğü sayesinde tekrar bize satarak, Türk yerli sanayii zararına iş hacimlerini ve ticarî kârlarını her gün daha fazla arttırıyorlardı.

Gerçekten, eskiden Bursa'dan kadife ve ipekli kumaş satın alan Avrupalılar bu defa ipek ipliği almakla yetiniyorlardı. Bir müddet sonra ise yalnız ipek almağa başlıyacaklar ve hatta daha hesaplı buldukları yerlerde ipek böceğini de kendileri besleyecek şekilde tertip alacaklardır. Aynı şekilde, eskiden Ankara'dan satın alman sof kumaşlar yerine şimdi sof ipliği alarak dış pazarlarda bizim soflarımızla rekabet eden kumaşlar dokumağa çalışıyorlardı. Müstemleke ticaretinin garibelerinden biri olarak, mamullerini hammaddesini satın aldıkları memleketlerde satmak yolunu da yakında bulacaklardır. Milletlerarası ticarî münasebetlerde bu istikametlerde vukua gelen inkişafların, buhar-makinesinin üstün bir enerji kaynağı olarak sanayide tatbik edilmesi ile başlıyan meşhur Sanayi İnkılâbı devrinden çok evvel, Türkiye yerli san' atları (böyle bir ticarî ve sınaî inkılâplar devrinin Avrupalı milletlere temîn ettiği üstünlüklerin tesiri altında) gerilemeğe ve soysuzlaşmaya mecbur kalmıştır.» [115]

Bir yandan hammadde darlığı, öte yandan resmen yahut kaçak olarak Türkiye'ye gelen Avrupa malları, parası birdenbire çoğalan Batının, Osmanlı dengesini sarsan güçlü darbeleri olmuştur.

Hububat kaçakçılığı — Şehirleşmeye başlayan Batı' da tarımsal tüketimi dışardan sağlamak zorunluluğunun doğması ve Avrupa tüccarının çok yüksek fiyat verebilmesi, 1550 yıllarından sonra Anadolu'da görülmemiş bir hububat ve hayvan kaçakçılığına; kıtlığa ve pahalılığa yol

açmıştır. Kısa bir süre içinde buğday fiyatları Orta Anadolu'da 4 kat, kaçakçılığın yaygın olduğu sahil bölgelerinde 8-10 kat yükselmiştir.

Bu dönemde kaçakçılık açıkça yapılmaktadır: Zamanın belgelerinden anlaşıldığına göre, Keşan'da zahireleri konvoy halinde sahillere götürüp kaçakçı gemilerine yükletenler arasında resmî memurlar bile vardır. Bursa'da buğdayı pahalıya toplayan madrabazlar bunu Mudanya'da depo edip yabancı tüccara satmaktadır. Ordu için toplanan koyunların izi yolda kaybettirilmekte, sürüler, sorumluları tarafından sahildeki kaçakçılara teslim edilmektedir. «Bütün Rumeli ve Anadolu sahillerindeki limanlardan Avrupa gemilerine kaçak hububat yüklenmesi devam etmekte iken», 1564 yıllarında büyük bir kıtlık başlamıştır. Çeşme'den yollanan bir arzda halkın büyük çoğunluğunun «ot otladığı» belirtilmektedir. ([116])

Bu kıtlık, şiddetini artırarak yüzyılın sonlarına kadar devam edecek, 1595'de başlayan büyük isyanların eşiğine, Anadolu adım adım yaklaşacaktı.

Batının geçirdiği evrim ve yaptığı talan sonucunda birdenbire altına kavuşması, fiyatların Avrupa'da başdöndürücü hızla artması, gelişen Batı ekonomisinin çoğalan ihtiyaçları ve yeni denizyollarına kavuşan Batı tüccarının geleneksel karayollarına itibar etmemesi, dıştan gelen darbeler şeklinde Osmanlı düzenine yönelmiştir.

Oysa bu denge, hassas noktaları hayli tehlike gösteren bir yapıya dayanmaktadır. Para sistemi sağlıklı değildir; kaçakçılığa karşı güçsüzdür; devletin görevlerine göz dikmiş, gereğinde Batı tüccarıyla işbirliği yapabilecek çapta bir servet birikmektedir; toprak ve yönetim düzenini sarsabilecek tehlikeler mevcuttur. Osmanlı yönetimi, hem yeni durumlara ayak uyduracak esneklikten yoksundur, hem de yanlış çözümlere gidecek kadar kendi temel dayanaklarının öneminden habersizdir. Bütün bunların yanısıra, devleti temsil eden yüksek memur ve askerlerin bireyci ekonomik güçlere dönüşmelerine imkân tanıyan uygulama örnekleri de vardır.

Batıdan gelen darbelerin hassas noktalardaki hedeflere ulaşmaları, Osmanlı dengesini sarsmıştır. Ancak işin asıl önemli yanı, devletin darbelere karşı korunmak için kendi temellerini yıkmaya yönelmesi ve böylece, yavaş yavaş geri kalması olmuştur.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

TOPRAK MÜLKİYETİ REJİMİNİN BOZULMASI

Çağın büyük üretim aracı olan toprağın devlet mülkiyetinde bulunmasını Osmanlı düzeninin **temeltaşı** şeklinde nitelemiş; bu mülkiyet rejimi ile gelişmiş kurumların arasındaki ilişkiyi çeşitli alanlarda ortaya koymuştuk. Osmanlı toplumunun ileri durumundan geri kalması işte bu temeltaşının yerinden oynatılmasıyla başlar. Toprak mülkiyeti rejiminin amaç ve şekil değiştirmesi sonucunda önce devlet görevlerini yerine getiremez olur, sonra kurumlar bozulmaya yüz tutar, giderek bütün sosyal yapı yıkılır; geri kalmışlık durumu oluşur. Çünkü devleti, kurumları ve toplumu biçimlendiren bu mülkiyet düzeni olmuş, mülkiyet düzeni bozulunca ona bağlı kurumlar teker teker çökmüşlerdir.

Osmanlı toplum düzeni 1550 yıllarına kadar çok tutarlı, dengeli bir nitelik taşımaktadır. Bu denge yüksek, ileri bir düzeyde kurulmuştur. Toplum çağın öncü uygarlığı durumundadır. Kaynaklarla nüfusun, ihtiyaçların, tekniğin uyumu toprak ve mülkiyet düzeniyle, esnaf kuruluşlarıyla memur-askerlerin aracılığıyla, devletin niteliği ve görevleriyle sağlanmıştır. Ekonomik düzen bir yandan devleti, görevlerini ve kurumlarını öte yandan insanı ve dünya görüşünü dengelemiştir.

Bu düzenli Osmanlı toplumu, **hassas noktalara** sahiptir. Nitekim Batı'nın ticarî bir üstünlük elde etmesi sonucunda Osmanlı düzeni sarsılmıştır ve düzen yeni durumlara kendini uyduracak esneklikten yoksundur. Bu sarsıntının içinde devlet kendini koruyamıyacak, bir yandan beliren yeni güçler öte yandan alınan yanlış önlemler toplumu geri kalmışlığa yöneltecektir.

Osmanlıların geri kalmasına yol açan olayları ve etkenleri zaman içinde kesinlikle sıralamanın imkânı yoktur. Zira, ilk olgunun yol açtığı gelişmeler giderek başlangıçtaki olguyu etkileyip onu güçlendirmekte, güçlenen olgu bu kez yeni gelişmelere yol açmakta ve başı ile sonu artık belli olmayan bir etki-tepki durumu meydana çıkmaktadır. Örneğin, toprak mülkiyetinin amaç değiştirmesi yeni zenginlerin oluşumuna yol açarken bu zenginler mülkiyetteki değişimi hızlandıracaktır. Aynı şekilde **Celâli İsyanları** Osmanlı toplumundaki bozulmanın hem önemli nedeni, hem de sonucu olacaktır.

Kesinlikle bir olay ötekinin tek ve önemli nedenidir denilemez ama, geri kalmışlığın oluşumunu açıklamaya **Toprak Mülkiyeti Rejiminin Bozulmasıyla** başlamak, olayların tarihteki sıralanması ve sebep-sonuç ilişkileri açısından doğru gözükmektedir. Ayrıca, Osmanlı düzeninin temel unsuru toprak mülkiyeti rejimi olduğundan, toprak sorunundan hareket etmek bu bakımdan da doğru düşmektedir.

I
DEVLETİN PARA İHTİYACI

Osmanlı devleti 1550 yıllarında görülmemiş bir malî sıkıntının içindedir. Yüzyıl sonunda en dar noktasına ulaşan bu durum 1660 yıllarına kadar devam edecek, o dönemde geçici bir düzelmeye kavuştuktan sonra tekrar kötüleyerek imparatorluğun iflâsına dek sürecektir.

Devletin malî darlığını yaratan bazı nedenleri daha önce görmüştük: Ticaret yollarının önem kaybetmeleri, hububat ve hammadde kaçakçılığı gibi. Bunların yanısıra, fethedilmiş toprakların yeni masraf kapısı yaratmaları, pahalılığını ve akçedeki değer kaybının 1550'den sonra çok artması, hububat darlığının ordunun iaşesini çok pahalı kılması, Yeniçerilerin hızla yükselen maaşları ve beliren lüks eğilimleri, devleti çok güç durumda bırakmakta, bütçe sürekli açık vermektedir.

Darlık 1600 yıllarına doğru öyle bir biçim almıştır ki, düşük değerli akçeler yer yer ayaklanmalara yol açmış, maaşlar ödenememiştir. İlerde, kendisinden para isteyen Serdarın talebine karşılık koskoca Osmanlı Sultanına «tez elden üç dört bin kese akçe istemişsiniz; mevcud olsa alimallah kendi harçlığımı gönderir idim.» (*) dedirtecek kadar tehlikeli bir durumdur bu. Darlığın yoğunlaşması süresince devletin yaptığı değerlendirmeler ekonomiyi büsbütün çıkmaza sürüklemiş, sonunda devlet malî hayatın kontrolünü elinden tamamen kaçırmıştır.

***

Ticaret yollarının geliri yıldan yıla azalırken; devlete sağladığı maddî kazanç hayli tartışma götüren fethedilmiş toprak, 16. yüzyılan sonlarında büyük birer masraf kapısına dönüşmektedir.

Osmanlı İmparatorluğunun fetihlerinden elde ettiği gelir zaten, çoklukla, alınan şehirlerin onarımına, bölgelerin tarımsal yatırımlarına ve kamu hizmetlerine harcanmıştır. 16. yüzyıl Avrupasının gerçekleştirdiği bir dış sömürü gelirini Osmanlıların sadece devletin vilâyetleri niteliğindeki Suriye ve Mısır'dan sağladıklarını, onun dışında büyük bir ekonomik sömürüden pek söz edilemeyeceğini belirtmek, mübalâğalı olmaz. Mısır ve Suriye'nin

(*) I. Abdülhamid'in (1774-1785) sefer masrafı için orduya para isteyen Serdarına verdiği cevap. Zikreden İ. H. Uzunçarşılı, (Osmanlı Tarihi, Cilt: IV, 2. Kısım, sayfa 598).

geniş ekonomik ve ticarî faaliyetleri sonucunda Osmanlı hazinesine sağladığı gelir, toplam hazine gelirinin yaklaşık üçte biri olarak 16. yüzyıl başlarında hesap edilmektedir. Ancak bu gelir, sömürge niteliğinden çok devletin öteki vilâyetleriyle eşit statüde olan iki vilâyetin devlet hazinesine olağan katkısı görünümündedir. Batı sömürgeciliğinin hem nitelik hem kazanç olarak benzerini Osmanlılarda bulabilmek zordur. Durum böyleyken, Batı'nın güçlenmesi ve ateşli silâhların yaygınlaşması oranında Osmanlılar sınır bölgelerine para harcamak, koruganları sıklaştırmak, yeni ve sağlam kaleler yapmak, askerin sayısını, dolayısıyla masrafın hacmini arttırmak zorundadırlar. Prof. Barkan'ın belirttiğine göre, daha önce Macaristan'la Avusturya'dan alınmış bölgelerin geliri de, merkezî devlet bütçesine katılmak şöyle dursun, (16. yüzyılın ikinci yarısında) «İstanbul'dan yapılması lâzımgelen diğer külliyetli yardımların da ilâvesiyle daima mahallinde sarfedilmektedir.» Aynı şekilde, İran'dan zaptedilmiş toprakların korunması da devletin sırtına yeni bir masraf yüklemiştir. Bu topraklar sadece kendi gelirlerini yutmakla kalmamaktadır; eskiden, devlet, Diyarbakır, Erzurum, Halep gibi komşu vilâyetlerden sağladığı geliri merkez bütçesine katarken, şimdi aynı geliri fethedilen bu İran topraklarında harcamak zoruna düşmüştür.

Devletin sınır bölgelerindeki masrafları artarken kaçakçılığın ve sürekli enflâsyonun yol açtığı darlık sonucunda fiyatlar da hızla yükselmektedir. Bu durum ordu ihtiyaçlarının karşılanmasında büyük bir tıkanıklık yaratmıştır.

Devlet, Kanunî'nin son döneminden itibaren hububatı gerektiğinde piyasaya fiyatlarının altında ve bazen zor kullanarak köylüden almakta; buna rağmen ordunun ihtiyaçlarını karşılayacak parayı bulamamaktadır.

Devletin malî darlığa düşmesindeki başlıca nedenler arasında, paranın hızla değer kaybetmesi durumunun sürekliliği de vardır: 1491-1550 arasında yüz dirhem gümüşten **420** akçe kestirilirken 1556'da **450**; 1598'de **800**;

1600'de **950**; 1618'de **1.000** akçe kesilmeye başlanmıştı. Para değerinin 1584-1589 arasındaki düşüşünü tarihçiler genellikle %50 olarak belirtmektedir. Aynı dönemi inceleyen Prof. Lütfi Güçer ise bu oranı 1585'de %62, 1588'de %23 olarak iki aşamada vermektedir. ([117]) Tarihçi Yılmaz Öztuna enflâsyonla maaşların ilişkisini inceleyerek, memur maaşlarının 1584 öncesindeki düzeyine günümüzde bile ulaşılmadığını belirtmektedir. Fiyatlar ise alabildiğine artmıştır. Bir kilo buğday 50-90 akçe arasında satılmakta, bir koyunun değeri 280, baltanınki 60 akçeye ulaşmaktadır. ([118])

Bu bilgilerden anlaşıldığına göre devlet 1550-1600 yıllarında büyük bir malî darlığın içindedir. Paranın değerini düşürmekte; başvurduğu tedavi usulleri durumu kurtarmamakta; fiyatların hızlı yükselişi devlete ve orduya gerekli malların sağlanmasını büsbütün zorlaştırmaktadır.

Bu dönemdeki malî darlığın bir başka nedeni, genişlemeye başlayan Yeniçeri Ocağının gerektirdiği harcamalar olmuştur. Kâtip Çelebi'nin belirttiğine göre, merkez ordusuna ödenen maaş tutarı 1523 yılında 122 milyon akçeyken 1609'da 380 milyona yükselmişti. Maaşların yanısıra siyasî baskı gücüne dönüşmeleri de Yeniçerilerin adeta para sızdırmalarına yol açmaktaydı. Tahta çıkan Padişahın Yeniçerilere dağıtmak zorunda kaldığı cülûs bahşişinin tutarı, asronomikti: III. Mehmet 1595'de Padişah olurken tam 60.000 düka altın bahşiş vermişti... ([119])

Bu yıllarda Sultanın masrafları da, bir çeşit zorunlu taviz niteliğindeki bahşişler gibi hızla artmaktaydı. Gelirlerle giderler arasındaki dengesizlik devlet bütçesini altüst etmişti. 1564'de gelir 1864 yük, gider 1896 yük, açık 32 yüktü. 1952'de, bu açık 666 yüke varıyor. 1597 yılında ise devlet hızla iflâsa yönelmiştir: 3.000 yük gelire karşılık gider 9.000 yüke ulaşmaktadır. ([120])

Görüldüğü gibi, 1550 yıllarından sonra devletin kaynakları kurumaya yüz tutarken ihtiyaçları, aksine, art-

maktadır. Ticaret yollarının değerden düşmesi, fethedilen bölgelerin artık masraf kapısına dönüşmesi ve alabildiğine gelişen kaçakçılık devlet gelirlerini eksiltmektedir. Buna karşılık fiyatların hızla yükselmesi, para değerinin düşmesi, ordu gereklerini sağlamanın zorluğu, Yeniçeri maaşları, beliren lüks eğilimleri devleti hergün biraz daha sıkılaşan malî darlığa mahkûm etmektedir. 1597'de devletin gideri gelirinin üç katını bulmuştur; açığın saray ve Padişahın özel hazinesince karşılanmasına çalışılmaktadır.

Devlet, bütün bu dönem süresinde yeni para kaynakları bulmak, yaratmak zorundadır, ama nasıl?

II
TOPRAK ZENGİNLERE SUNULUYOR

Osmanlı devleti, günden güne ağırlaşan mâli zorunlukları karşılamak, hazinedeki açığı örtmek için daha Kanunî'nin son döneminden başlıyarak yeni bir kaynağa el attı:

Toprak Gelirleri.

Oluşan bu yeni durumu toprak mülkiyeti düzeninin saptırılması, amacının değiştirilmesi şeklinde tanımlıyabiliriz: Devlet, memur-askere bırakmış olduğu toprak gelirinden artık kendisi yararlanmak istemektedir. Bunun için önce gelire ortak çıkmakta, giderek memur-askerleri safdışı etmekte, belirli bir kirayı toprak geliri karşılığında devlete taahhüt eden işadamları'nı memur-askerlerin yerine koymaktadır. Oluşan bu yeni düzende, toprağın yöneticisi durumundaki mültezim, sağladığı vergi geliri ile önce devlete olan borcunu ödemekte, artanını kendisi almaktadır. Bu durumda devlet eskiden memur-askerlere bırakmış olduğu toprak gelirini şimdi kiralayarak önemli bir kaynağa sahip çıkmakta, müteahhit ni-

teliğindeki **mültezim** zenginleşmektedir. Bunun karşılığında memur-asker ortadan kalkmakta; köylü ise yatırdığı paradan mümkün olan en çoğunu çıkarmak amacındaki mültezimin eline terkedilmektedir.

§ 1. ÇARE: TOPRAK GELİRİNİ SATMAK

Ekonomik bunalım içindeki devlet, darlığı hafifletmek amacıyla en kolay yola başvurmuştur. Memur-askerlere bırakılan toprak gelirine el koymak. Bu son derece basit bir çözüm gözükmekteydi. Çeşitli nedenlerle toprak gelirinin tasarrufu hakkını kaybeden ya da kaybettirilenlerin yerine yeni memur-askerler atanmayacak; o gelir mültezimlere ihâle edilecekti. Devlet, belirli bir parayı ödemek garantisini veren mültezimler sayesinde büyük bir malî olanağa kavuşacak, mültezim taahhüt ettiğinden fazlasını topraktan çıkarıp kendisi de kazanacaktı. Bu yeni durumun Timarlı Sipahilerin sonu anlamını taşıdığını devlet bilmekteydi ama, yol açacağı öteki gelişmeleri, şüphesiz, görememekteydi.

Osmanlı yönetimini kendi yıkımına götürecek bu yola ağır ağır girilmesi çeşitli tarihsel nedenlerden, belirli koşulların aynı dönemde oluşmasından ileri geliyor. Devletin toprak düzenine el attığı sırada bu tercihi kolaylaştıran ekonomik bunalım hüküm sürmektedir. Devletin kimi görevlerini paylaşan bir iltizam uygulaması vardır (darphane mukataaları, gümrükler, v.b.) Tefecilik ve ticaretten biriken servet, hele yüksek memurların elinde, yeni alanlara yönelmek için alesta beklemektedir. Bu nedenlerin yanısıra, tarihçilerin tahminine göre, Timarlı Sipahi ordusunun değişen savaş koşullarına ayak uyduramıyacağı; modern silâhların gerektirdiği düzenli ve sürekli (profesyonel) bir ordunun zorunluluğu da tercihi kolaylaştırılmıştır. Yani, Timarlı Sipahi ordusunun önemini artık kaybettiği düşünülmüş ve bu ordunun varoluş ne-

deni olan toprak düzenini değiştirmekte bir sakınca görülmemiştir.

Devletin kendi kurmuş olduğu toprak mülkiyeti düzenini yıkması, mülkiyetin amaç değiştirmesi biçiminde gerçekleşmiştir. Mülkiyet, eskisi gibi, gene devlette kalmıştır. Toprağın tasarrufu da, aynı şekilde, köylüdedir. Ancak eskiden köylü vergisini Timarlı Sipahiye yahut öteki dirlik sahibine öderken, şimdi onların yerini almaya başlayan mültezime ödemektedir. Mültezim, aldığı vergiden bir bölümüyle devlete karşı olan taahhüdünü yerine getirmekte, gerisi yanına kâr kalmaktadır. Ne var ki iltizama verilmiş toprağın mülkiyeti artık sadece kâğıt üzerinde devlete ait kalacak, özel mülkiyetin tüm kurulları ve sonuçları kısa sürede geçerlik kazanacaktır.

§ 2. «KRİSTOF KOLOMB'UN YUMURTASI»

Tarihçiler, geleneksel toprak düzeninin Kanuni'nin son döneminde bozulmaya başladığını belirtmektedir. (1550-1566). Bu dönem, Batı'dan gelen darbelerin güçlendiği, ekonomik bunalımın yaygınlaştığı, kaçakçılığın artıp fiyatların fırladığı yılları kapsamaktadır. Bu tarihlerin önemli olayı, **ifraz** sorunudur. Prof. Akdağ'ın «Timar rejimine indirilen ilk ve en mühim darbe» şeklinde tanımladığı «ifraz meselesi» şöyle açıklanabilir: Kanunî' nin son yıllarında devlet, gelirini arttırmak için Sipahi timarlarının defterde kayıtlı gelirden fazlasını sağladıklarını ispatlamak çabasına düşmüştü. Merkezden gönderilen ve «zamanın muhaberelerinden» anlaşıldığına göre, «mutlaka defterdekine nazaran fazla gelir bulmakla görevlendirilmiş taharri memurları» bütün memlekete dağılıp timarları denetlemeye başlamışlardı. ([121])

Bu memurlar, örneğin yılda 15.000 akçe gelir sağladığı defterde belirtilen bir toprak parçasına gidip, **ifraz** yani gelir fazlası bulunduğunu, o toprağın aslında 20.000 akçe getirdiğini **tesbit** ediyorlardı. Bu durumda, toprağın

dörtte biri timar sahibinin elinden alınıp gelirin defterde yazılana uyması sağlanıyordu.

Memurlar, hükümetin talimatı gereğince keyfî davranarak hemen her yerde gelir fazlası bulup timarları küçültüyor; elde edilen yeni toprak parçalarını iltizama verilebilecek şekilde, **padişah hasları** olarak deftere geçiriyorlardı.

Devletin bu davranışı, keyfiliğinden ötürü, Timarlı Sipahileri güç bir durumda bırakmıştı. Fakat asıl önemlisi, bu işlem sonucunda devlet iltizama verebileceği büyük topraklara kavuşmuştu. Resmî defterlerden anlaşıldığına göre, 1566 yılında «taharri memuru **Bostan İspir**, Bayburt ve Tercan kazalarında 1 milyon akçe ifraz bulmuş ve Hass-ı Hümayun'a katmıştı. Diyarbekir muharriri de pek çok ifraz bulmuştu. Muharrirlere itiraz dinlememeleri emrolunuyordu.» ([122])

İfraz usulüne paralel olarak, gene Kanunî'nin son döneminde, özellikle Rüstem Paşa'nın vezirliği sırasında toprakların iltizama verilmesi başlamıştı. Devletin paraya ihtiyacı arttıkça bu kolay çareye daha sık başvuruluyor, nedensiz olarak timarları ellerinden alınan Sipahilerin, dolayısıyla mültezimlerin sayısı çoğalıyordu. Devlet, «...vergi toplama sıfat ve yetkisini her gün daha büyük nisbette mültezimlere satmaya mecbur olmuştu.» «O vakte kadar mahlûl oldukça istihkak erbabına tevcih edilmekte olan Timar ve zeametler de **mukataat-ı miriye** namile hazinece alıkonarak mültezimlere satılmaya ve sarraflara ilzam olunmaya başlandı.» ([123])

Osmanlı yöneticilerine bir çeşit **Kristof Kolomb'un yumurtası** gibi görünen bu yeni sistemin işleyişi son derece basitti. Örneğin yılda 15.000 akçe geliri olan bir timarın Sipahisi sudan sebeplerle görevden uzaklaştırılmaktaydı. Sonraları, İran seferi sırasında devletin plânlı şekilde başvurup 20.000 Sipahinin timarını ellerinden almasına varacak bu tutum sayesinde, büyük toprak parçaları **münhal** kalmaktaydı. Devlet, toprakların boşaltıl-

masını bu şekilde sağladıktan sonra, onların vergi gelirini ihaleye çıkarmaktaydı. Birikmekte olduğunu gördüğümüz servetin sahipleri, ihalede taahhüt edecekleri bir para karşılığında bu belirli toprak parçasının yıllık vergisini toplamak hakkını satın alıyorlardı. Örneğin yıllık geliri 15.000 akçeyse, devlete 10.000 ödemeyi taahhüt edip, her çareye başvurarak çoğalttıkları vergi gelirinin fazlasını kendi ceplerine koyuyorlardı. Bir anlamda, memur-askerlerin yerini almışlardı ama, topladıkları vergi karşılığında devlete hizmet etmiyor, sadece belirli bir pay veriyorlardı.

§ 3. ALTINA HÜCUM

Devletin o döneme kadar tarım kesiminin dışında tutmaya çalıştığı iltizam usulünün birdenbire yaygınlaşması Osmanlı toprak düzeninde değişimlere yol açtı. Zengin devlet memurları, tacirler, sarraflar, para biriktirip faizcilik yapmak olanağına; askerler, küçük memurlar ve Yeniçeri ağaları, toprağa saldırdılar...

Türkiye'nin 1550-1600 yılları arasında içinde bulunduğu durum toprak düzenindeki bu köklü değişimin hızla gerçekleşmesine uygundur. Köylünün, bu dönemde çektiği malî darlık, günden güne artan hazine vergileri (*), akçenin timar sahiplerini perişan eden değer kaybı gibi nedenler zaten köylüyü çiftten çubuktan uzaklaşmaya; uzun süreli savaşların da eklenmesiyle bunalan Sipahiyi timarını terke zorlamaktadır. Devletin sefer gereklerini karşılamak için üst üste bindirdiği olağanüstü vergiler köylüde büyük bir para darlığı yaratmıştır. Durum, nereden bakılırsa bakılsın, elinde servet biriken, hatta para biriken kimseler için son derece elverişlidir. Dönemin belgelerinden anlaşıldığına göre, vergi ödemek

(*) Timarlı Sipahinin değil, devletin doğrudan doğruya aldığı vergiler.

zorundaki köylü borç bulmak için %300'e kadar ulaşan faizler vermekte, borcuna karşılık ürününü, bahçesini, evini karşılık göstermektedir. Aynen günümüzde olduğu gibi, bazı açıkgözler ürün daha tarladayken onu darlık içindeki köylüden yok pahasına satın almaktadır. Zaptiyelerle tefeciler sık sık birlikte çalışmakta, devlet memuru vergiyi hemen toplamak için köylüye baskı yapıp onu zorlarken orada peydahlanan tefeciye işaret ederek «işte sana borç verecek kişi, alıp vergini öde, yoksa...» diyebilmektedir.

Bu koşullardan da yararlanarak iltizam usulü hızla yaygınlaşmıştı. Toprak mülkiyetinin amacının değişmesi şeklinde gelişen bu oluşum, ilerde görüleceği gibi, bütün bir düzeni altüst etmeye, halkı yoksulluğa, devleti yıkıma götürmeye yetmiş; mülkiyetin hukuken el değiştirip özel olmasına gerek kalmaksızın, sadece toprak gelirinin zenginlerine sunulmasıyla geleneksel düzen çökmüştür.

Ancak şunu da belirtelim ki, mülkiyetin amaç değiştirmesi kaçınılmaz bir şekilde onu devletin sahipliğinden uzaklaştırıp özelleştirmiştir. Toprak rejimindeki gevşemeden yararlanan zenginler hukuk kurallarını zorlayarak, köylünün belirli bölgelerde «toprak gereği olmadığına dair» sahte belgeler düzenleterek bey çiftliklerini ve özel mülklerini genişletmişler; daha karışık durumlarda vergi toplamak yetkisinin kendilerine sağladığı nüfuzu ve zoru kullanarak mülkiyete fiilen el koymuşlardır. Bu konuda devlet, ister istemez onlara yardımcı olmuştur. Örneğin, 17. yüzyılda parasızlıktan bunalan devlet, bir sonraki yılın iltizam bedelini de peşin almak isteyince, mültezim olarak taliplerin azalması üzerine, yeni bir çare bulunmuştu: Topraklar, defterde belirtilen verginin çapına göre değerlendirilerek bulundukları vilâyetin zenginlerine **kayd-ı hayat şartıyla** iltizama verilmiş, bu durumda hem vergi toplamak hakkı bir çeşit intifa hakkına dönüşmüş, hem de zengin âyan ve mütegallibe zümrelerinin, bey ve ağaların oluşması hızlandırılmıştı. Ancak daha önce belirtildiği gibi, Osmanlı düzeninin yıkılması

için toprak mülkiyetinin bu sonraki gelişimini beklemeye lüzum kalmamış, topraktaki vergi gelirinin memur-askerden alınıp zenginlere satılması, düzeni çökertmeye yetmiştir.

Geleneksel toprak düzeninin değişmesi bütün Osmanlı kurumlarında bir soysuzlaşmaya yol açmıştır. Ancak değişimin ilk belirtisi tarımsal üretimindeki azalma olacaktır. Bu ters gelişme kaçakçılıktan ötürü zaten varolan hububat darlığını arttıracak ve 1600 yıllarında başgösteren yaygın bir «açlığın» ortamını hazırlayacaktır.

§ 4. TARIMSAL ÜRETİM DÜŞÜYOR

Timarlı Sipahilerin ve öteki dirlik sahiplerinin başlıca görevlerinden biri toprağa iyi bakmak olmuştu. Üretimin sürekliliğini sağlamak, toprağın verimliliğini korumak gibi. Bu kimseler devlet memuru olmalarından ötürü hem devamlı şekilde destekleniyordu, hem de toprağa karşı tutumları bir memurun, bir koruyucunun tutumuydu.

Bu memur-askerlerin yerini alan mültezimler ise, gayet doğal olarak, sinekten yağ çıkarmaya uğraştılar. Devlete ödedikleri paradan çok fazlasını ayni ve nakdî vergi şeklinde **toplamak** için sonraki yılların üretimini düşünmeksizin her yola başvurarak toprağı sömürdüler, toprağın veriminden kaybetmesine sebep oldular; özel teşebbüsün değişmez kuralı gereğince **en kısa zamanda mümkün olan en büyük kârı sağlamaya** çalıştılar.

Toprağın işletilmesinde meydana gelen bu değişimin yamsıra, tarlaların mer'a haline getirilmesi de aynı dönemin bir başka özelliğidir. Bunun nedeni, kaçakçılıktan ötürü hayvancılığın hem daha kârlı, hem de daha kolay bir iş durumuna gelmiş olmasıdır. Mültezimler ve yeni toprak sahipleri koyun sürülerini hububattan çok kısa zamanda ve çok az masrafla sahillere gönderip kaçakçılara teslim edebilmekte, bundan büyük kazanç sağlamak-

taydı. Hayvancılığın yaygınlaşmasında kârlılık etkeninin yamsıra yeni toprak yöneticilerinin, yahut sahiplerinin kimliği de rol oynamıştı. Eskiden Timarlı Sipahiler dirliklerinin bulunduğu yerde oturmakla yükümlüyken, mültezimler çoklukla şehirli ve kasabalı olduklarından, topraklarını genellikle uzaktan yönetmekteydi. Bu yönetim biçimi ise sürekli denetim gerektiren hububat üretimine oranla hayvancılığa daha yatkındı.

Mülkiyet düzenindeki değişiklik hayvancılığın kârlılığı ile birleşince büyük tarlalar yavaş yavaş mer'a haline getirildi. Tarihçilerin belirttiğine göre, köylerde geniş topraklara el koyan resmî nitelikte kişiler de sürülerle koyun beslemeyi adet edinmişlerdi. Hububat kıtlığının temel nedenlerinden biri işte bu mültezimlerin ve yeni toprak sahiplerinin hayvancılığı hububat üretimine tercih etmesi olmuştu.

***

Geri kalmışlığın temel nedeni olan **toprak mülkiyetinin amaç ve biçim değiştirmesi** konusunda buraya kadar izlenen gelişmeler şöyle sıralanabilir:

1) Osmanlılarda toprak mülkiyeti kaide olarak devlete aittir. Devlet, bu toprakların sağladığı vergi gelirini, görevleri karşılığında memur-askerlere bırakmıştır.

2) Geleneksel Osmanlı düzeni, çağın koşulları çerçevesindeki üstün durumuna rağmen bazı hassas noktaları bünyesinde barındırmaktadır: Düzenin temeline karşıt olan iltizam uygulaması, kaçakçılığın önlenememesi, esneklikten yoksun kanunlar gibi.

3) Batının geçirdiği köklü değişim ona teknik bir ilerleme sağlamış; biriken sermaye denizaşırı maceraları ve tekniği zorlamıştı. Bu gelişmenin sonucunda Avrupa'nın giriştiği dünya çapındaki talan, değerli madenlerin kıtaya akmasını sağlamıştı. Altın bolluğu ve büyüyen sanayinin ihtiyaçlarındaki artış hammadde fiyatlarında çok hızlı bir yükselmeye neden olmuştu.

4) Deniz ticaretindeki ilerleme ve yeni denizyollarının keşfi Batıdan Osmanlı memleketine yönelen ilk darbe olmuş, bunun sonucunda Asya'yla Avrupa'yı bağlayan kara ticareti yolları önemden düşerek Osmanlıları büyük bir gelir kaynağından yoksun bırakmıştı.

5) Paralı Avrupa tüccarının ucuz hammadde kaynağı olarak Osmanlı toprağına yönelmesi ve çok yüksek fiyat verebilmesi geniş ölçüde kaçakçılığa yol açmış, görülmedik bir hububat ve hammadde darlığı Osmanlı ülkesini sarmıştı.

6) Bu darbeler, **askerî harcamaların artması, gelir kaynaklarının kuruması, fethedilmiş yerlerin korunması** gibi zorluklar içinde bunalan devletin büyük bir malî krizin içine düşmesine neden olmuştu. Artık devlet, ne yapıp edip para bulmak zorundadır.

7) Devletin bu durum karşısında yöneldiği kaynak, toprak geliri olmuş; geleneksel düzen bozularak toprak gelirinin memur askerlere bırakılması sisteminden vazgeçilmişti. Memur-askerler yerine, toprak gelirinin «mültezimlere» ihale edilmesine başlanmıştı. Mültezimler, bu gelir karşılığında belirli bir parayı devlete ödemeyi taahhüt etmekteydi. Devlet, bütçesindeki açığı bu şekilde kapamak ümidindeydi.

8) Toprak rejimindeki değişim Osmanlı düzeninde bir ihtilâl niteliğindeydi. Toprak mülkiyeti hukuken devlette kalmakla beraber fiiliyatta özel mülkiyete doğru hızlı bir gidiş başlamıştı. Çağın bu büyük üretim aracı devletin kontrolünden çıkarak bireyci ekonomik güçlerin eline düşmüştü.

9) Düzenin yıkılması için, mülkiyetin hukuken el değiştirmesi şöyle dursun, kullanılış amacının değişmesi bile yetmiştir. Prof. Barkan'ın deyişiyle, «**Timarlı Sipahinin bu suretle yavaş yavaş tasfiyeye mahkûm olması** Osmanlı İmparatorluğunun klâsik idare ve toprak rejiminin temellerinin büsbütün sarsılarak yeni **doğan iktisadî kuvvetlerin eline müdafaasız ve teşkilâtsız terkedilmesi** demekti.»

10) Topraktaki değişimin kısa süreli ekonomik sonucu üretimin azalması, tarlaların mer'aya dönüşmesi ve görülmemiş bir kıtlığın Anadoluda belirmesi olmuştu. Uzun süreli sonuç ise, geri kalmışlık durumudur. Ana üretim aracında mülkiyet biçiminin değişmesi toplumun öteki temellerini ve kurumlarını da sarsmış; Türkiye, günümüze dek sürecek yoksul yolculuğuna koyulmuştu.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

TOPRAK DÜZENİYLE BERABER ORDU DA ÇÖKÜYOR

Geleneksel toprak rejimi, Osmanlı toplumunu sarıp sarmalayan, düzenin çeşitli unsurlarını birbirlerine kenetleyen bir çerçeve gibiydi. Çerçevenin zayıflayıp kopmasıyla o güçlü bütün dağıldı, parça parça oldu. İleri toplum düzeni geri kalmışlığa yöneldi.

Toprak rejimi ve onun sonucu olan memur-askerlerin 1) üretim düzenini, 2) ordu teşkilâtını, 3) güçlü bir idareyi, 4) sosyal yapıyı meydana getiren başlıca etken olduklarını; bu bütünleşmenin ve bütünle kişinin dünya görüşü arasındaki uyumun Osmanlılara ileri nitelik kazandırdığını önceki bölümlerde belirtmiştik.

Devletin toprak gelirini memur-askerden alıp paralılara satmasıyla bütün bir yapının nirengi noktası değişmekte; memur-askerlerin ortadan kalkması ve başka güçlerin onların yerini almasıyla yeni düzen oluşmaktaydı.

İşte bu yeni düzen Türkiye'yi geri kalmışlığa sürüklemiştir.

Memur-askerlerin görev ve önemlerini kaybetmeleriyle üretimin sürekliliğini sağlayan başlıca etken, ordunun belkemiği, devletin etkin bir temsilcisi, bireyci eko-

nomik güçlere karşı sosyal yapının koruganı ortadan kalkmış oluyordu.

Ekonomik gücü devlet adına elinde tutan memur-askerlerin yerine geçen paralılar ise, eşyanın tabiatı icabı, en büyük kârı sağlamak ve maddî-manevî nüfuzlarını en geniş sınırlara ulaştırmak amacındaydılar. Devletle halkın yararına ve memurların denetiminde kullanılmakta olan büyük üretim aracı toprak, bundan böyle, kişilerin zenginleşmesi uğruna kullanılacaktı.

İlk aşaması toprak düzeninde devlet mülkiyeti ve egemenliğinin sarsılması olan geri kalmışlık maceramızın ikinci belirtisi, bu değişimden ötürü, ordunun çökmesi olmuştur. Timarlı Sipahilere dayanan eyalet ordusu yeni mülkiyet düzeni sonucunda tarihten silinmektedir. Onun yerini alan profesyonel Yeniçeriler ise askerî yenilgileri, çapulculuğu, isyanları da beraberlerinde getirmektedir. Toprak düzeninin bozulması ve eyalet askerlerinin azalmasına paralel şekilde sayıları artan bu kitle kısa zamanda devletin başına belâ kesilecektir. Oysa askerî güç, bir imparatorluk olan Osmanlılar için hayatî önemdedir. Bu değişimden ötürü yenilgiler birbirini izleyecek; yüzyıl kadar sonra yaptığı bir barış anlaşmasında, devlet, Türkiye'nin yarısı büyüklüğünde bir toprağı düşmanlarına terkedecektir.

Yeni toprak rejiminden ötürü ordunun bozulması, imparatorluk için sonun başlangıcı olmuştu...

I

TİMARLI SİPAHİLER TARİH SAHNESİNDEN ÇEKİLİYOR

Osmanlı ordusunun **Eyalet askerleri ve Kapıkulları**'ndan meydana gelen iki bölümden kurulu olduğunu daha önce görmüştük. Kanunî döneminde, yani en güçlü çağında, Osmanlı ordusunun 150.000 kadar askeri vardı.

Profesyonel Kapıkullarının (Yeniçeriler, Kapıkullu atlıları, vb.) sayısı 20.000 çerçevesindeydi. Orudunun temeli olan eyalet askerleri ise (Timarlı Sipahi ve cebeliler akıncılar vb.) 130.000'e yaklaşıyordu. (*)

Bu eyalet ordusu toprak gelirinin görev karşılığında Timarlı Sipahilere ve akıncılara bırakılmasına dayanıyordu. Ordu, âdeta toprak düzeni uyarınca kademelenmiş olup, Timarlı Sipahi hem toprak düzeninin hem de ordunun belkemiği durumundaydı.

Timarlı Sipahiler, barış zamanında köylülerin belirli oranını eğitip savaşa hazırlamakta, devlet çağırınca onlarla beraber orduya katılmaktadır. Bu görevinin karşılığında ise devlet belirli toprak parçasının bazı vergilerini ona bırakmaktadır. Memur niteliğiyle devletin temsilcisi olan Sipahi; asker niteliğiyle de subaylık görevini yüklenmektedir.

Tarım düzenindeki değişiklik, devletin toprak gelirini Timarlı Sipahinin elinden alıp özel teşebbüse satması demekti. Tabiatıyla, bu usul yaygınlaştığı oranda Timarlı Sipahiler tasfiye olundu, eyalet ordusu dağıldı.

Timarlı Sipahilerin ortadan kalkmalarında iltizam usulünün yamsıra devletin öteki davranışları da etkili olmuştu: Devlet, para değerinin %100 eksildiği bir dönemde, timar sahiplerinin topladığı vergiyi inatla değiştirmemiş, sadece doğrudan doğruya kendi aldığı vergilerde büyük zamlara girişmişti. Örneğin, **kürekçi akçesi** 100 yılda 20 kat artmış, **avârız akçesi** 1556'da 12 akçe iken 1600'de 400'e yükselmişti. Buna karşılık Sipahinin bizzat topladığı vergiler, paranın büyük değer kaybına ve fiyatların artışına rağmen hep aynı kalmıştı. Malî darlık içinde ve uzun süreli seferlerde bunalan Sipahilerin önemli bir bö-

(*) Bu rakamlar Prof. Uzunçarşılı'nın çalışmalarından derlenmiştir. Prof. İnalcık'ın Cevdet Tarihi. D'Ohsson ve Kâtip Çelebi'ye dayanarak aynı dönem için verdiği rakamlara göre, Timar Sistemi 16. yüzyılda, devlete 200.000 asker sağlamıştır.

lümü, değişen koşullar karşısında, timarlarını kendi istekleriyle terketmişlerdi.

Devlet, zaten böyle bir gelişimi desteklemekteydi. Nitekim İran seferi sıralarında haklı ya da haksız gerekçelerle 20.000 Sipahinin timarını ellerinden almıştı. Bu boşalan topraklar sayıları gittikçe artan mültezimlere veriliyor yahut tâviz kabilinden Yeniçeri büyüklerine dağıtılıyordu. Bu dönemde binlerce Yeniçeri maaştan timara geçmiştir. Toprak paralılara devredilince Eyalet ordusunun geliri elinden alınmış, tabiatıyla, sayısı da azalmaya başlamıştı. 1550 yıllarında 90.000'i bulan Timarlı Sipahilerin ve Cebelilerin sayısı, 1600'lerde 30.000'e düşmüştür. Eyalet ordusunun önemli bir kolu olan akıncılar ise 1595 yılında Eflâk isyanında Vezir Sinan Paşanın tedbirsizliği yüzünden «mahvolurcasına zayiat vermişler» ve bu tarihten sonra küçük öncü birlikler olmaktan öte bir önem taşımamışlardı. Prof. Uzunçarşılı, Timarlı Sipahilerin çöküşünü şöyle anlatıyor: «Sonraları metris kazmak, tabye yapmak, kale tamir etmek, muharebe zamanlarında siperler için sepet örmek, toprak taşımak, hendek temizlemek ve lüzumu halinde sipere girmek ve köprü yapmak gibi ordunun geri hizmetlerinde ve nakliyatta istihdam olundukları gibi münhal olan timarların fazla gelirleri hükümet tarafından hazineye alınmak suretiyle timarlı süvari mevcudu azaltılmış ve bir kısım mahlûl timarlar da çıraklık olarak saray ağalarına Sadr-ı azam ve diğer nüfuzlu şahısların maiyetlerine verilir olmuştu.»

Yeniçerilerin artışında ve Sipahilerin azalmasında yaygınlaşmaya başlayan ateşli silâhların da önemli etkisi olmuştu. Tüfek, uzun süreli talimler gerektirdiğinden profesyonelleşme eğilimini kuvvetlendirmiştir. Ayrıca, atlı kuvvetler olan Sipahiler, at üzerinde tüfek kullanmanın zorluğu nedeniyle bu yeni silâha yatkın değillerdir. Nitekim, Kanunî Süleyman döneminin 10 bin kadar tüfeklisi sadece Yeniçerilerden meydana getirilmiştir. Devletin zaten dağılmaya başlayan Sipahileri yeni bir eğitime gö-

türmektense tüfek kullanmayı onların dışında tuttuğu anlaşılmaktadır.

1600 yıllarında Timarlı Sipahiler artık tarihten silinmek üzeredir. Örneğin, Rumeli Sipahiler III. Murat tahta çıktığında (1574) 40.000 kişiyken, aynı Sultanın ölümünde (1595) 8.000 kişi kalmıştır. 1650 yılında ise devletin, varlığını koruyabilmiş sipahiden «artık işe yaramadığı» gerekçesiyle %50 oranında vergi alması, eyalet ordusunun sonunu getirmiştir. Sipahinin adı sadece geri hizmetlerde geçer olmuştur. Toprak düzeninin değişmesi koskoca bir orduyu elli yılda perişan etmiş, tarihten silmişti.

—II—
ORDUNUN YENİ TEMELİ: PROFESYONEL ASKERLER

Timarlı Sipahilerin toprak düzeniyle beraber çökmelerine paralel olarak, onların yerini dolduran **Kapıkullarının** ordudaki önem ve sayıları artmıştır.

Kapıkulları maaşlı askerler olup en önemlileri **Yeniçeriler** ve **Kapıkulu atlıları**'dır. Bu iki ocak, bozulmazdan önce, sayısının azlığına rağmen ordunun değerli birimlerini meydana getirmişti. Her ikisi de ancak özel koşullara uyan kişileri ocaklarına almıştı. Yeniçeri, tarihçilerin Isparta disipline benzettikleri bir düzen içinde talim terbiye görmüş, kışlalarda yatmış, evlenmemiş, yaman savaşçı olmuştu.

Eyalet ordusu zayıflayıp sayısı azaldıkça, devlet, onun yerine koyduğu Yeniçerileri çoğaltmıştı. 1566'da 12.000 Yeniçeri varken 1574'de 14.000, 1595'de 17.000, 1597'de 30.000, 1600'den sonra 70-100.00 kadar Yeniçeri ocağa alınmıştır. Kapıkulu atlılarının da sayısı buna oranlı şekilde artmış, 1566'da 6.000'ken, 1595'de 7.000'e, 1600'den sonra 50.000'e ulaşmıştır. ([124]) Bunların yamsıra, üç-

retli geçici askerlerin, «levendlerin» de kullanılması başlamıştır.

§ 1. KAPIKULU OCAĞININ ÖNEM KAZANMASI

Maaşlı askerlerin ordunun temel gücü durumuna gelmeleri toprak gelirinin memur-askerlerden alınıp paralılara kiralanmasının doğrudan doğruya bir sonucu şeklinde belirmektedir. Ancak, ordu bünyesinde oluşan ve geri kalmayı hızlandıran bu değişime, çeşitli etkenler de yardımcı olmuştur.

Osmanlı devletini yöneten kadroların içinde, belirli bir gruplaşma zaman zaman göze çarpmaktadır. Devşirmelikten saraya ve devlet adamlığına yükselenlerle (Kullar), devşirmelerin dışındaki yüksek memur ve askerlerin arasında bir iktidar mücadelesi vardır. Tarihin yeterince aydınlatmadığı bu çekişme bazı örneklerde görülmektedir. Fatih Mehmed'in ölümünden sonra bu gruplardan Kullar Sultan Beyazıt'ı, Kul olmayanlar ise Sultan Cem'i desteklemişlerdir.

II. Beyazıt, bu durumdan ötürü tahta otururken **«Kul cinsinden (devşirme) olmayanların»** iktidara getirilmeyeceğine dair Yeniçerilere söz vermek zorunda kalmış, fakat «bu sözünden birkaç yıl sonra dönmüştü.» ([125]) Bununla beraber, Kulların Anadolu ve Rumeli'deki toprak geliri sahiplerini safdışı etmek ve onların topraklarına konmak için Yeniçerilerden fayda umdukları, dolayısıyla ordudaki bünye değişimini destekledikleri söylenebilir.

Ekonomik çıkara yönelmiş iktidar çekişmelerinin yanısıra, bizzat Padişahın Kapıkullarını belirli bir döneme kadar desteklediği anlaşılmaktadır. Padişah, Yeniçerileri bir çeşit **hassa ordusu**, koruyucu kuvvet gibi kabul etmiş; kendini «bir numaralı Yeniçeri» saymıştır, 1600 yıllarında saray, Timarlı Sipahilerden boşalan bazı toprakları Kapıkullarına dağıtmış, onları, bir bakıma, kayırmıştır.

Devşirmelerle Türk asıllılar arasındaki çekişmelere

Prof. Akdağ bazı açıklıklar getirmektedir. Akdağ'ın belirttiğine göre, daha ilk fetihlerden başlayarak Osmanlılar «Aristokrasiyi» Türk unsurunun dışında yaratmaya yönelmişlerdir. Fetret Devrinde büyüyen çekişme, Fatih Sultan Mehmet zamanında kesin sonucuna varmış ve hükümetteki başlıca mevkiler «köle-gulâm menşeli zümre» tarafından medreseli ve soylu Türk büyüklerinin elinden alınmıştır. Bu gelişme, devlet görevlerinin ulemadan askeriyeye geçmesi süreciyle birlikte gerçekleşmişe benzemektedir. Gene Prof. Akdağ'ın F. Braudel'e atfen belirttiğine göre, 1453'den 1600'e kadarki 48 Veziriazam'ın sadece dördü Türk soyundan gelmiştir.

Padişahın yamsıra, çeşitli siyasal komplolara katılan, mevki mücadelesi yapan devlet adamları da kendi açılarından Yeniçerilerin güçlenip çoğalmalarında fayda görmüş, onları kullanmıştır. Prof. Uzunçarşılı, bu konuda şu ilginç örnekleri veriyor: «Ocağın vakit vakit isyan etmesi hep memnuniyetsizliklerden ileri gelmeyip çok zaman mevki sahibi olmak veya hasımlarını ortadan kaldırmak isteyenlerin, herhangi bir sebeple ocak ağalarının, sarayın, vezirlerin tahrikleri ve bol vaatleriyle olagelmiştir (...) 17. yüzyılda Yeniçeri ocağında sekbanbaşı olan **Koca Müslihiddin Ağa** ile bunun damadı, ocakta en ileri söz sahibi olan **Hüseyin Ağa** her istedikleri zaman ocağı isyan ettirecek kadar nüfuz sahibi olduklarından lüzumu halinde vezirler bunlara başvurmak suretiyle arzularına nâil olurlardı: Vezir-i âzam **Sofu Mehmed Paşa'**nın Sipahiler aleyhine ve **Kaptan-ı derya Kara Murad Paşa**'nın Vezir-i âzam **İbşir Paşa** aleyhine Yeniçerilerin müzaheretini temin etmeleriyle yapılan ocak kıyamları hep **Muslihiddin Ağa** ile damadı **Hüseyin Ağa'**nın vasıtasıyla olmuştur.» ([126])

Görüldüğü gibi, Yeniçerilerin çoğalıp güç kazanmalarında Timarlı Sipahilerin ortadan kalkması gibi nedenlerin yanı sıra başka etkenler de vardır. Toprak düzeninin değişmesiyle maddî çıkarlar peşinde koşan devlet

büyükleri, bu yeni durumun gerektirdiği koruyucuları, fedaileri, katilleri de sağlamak zorundadırlar.

Ancak yaratılan bu dev, zamanla sahibini şaşıracak, bir o yana bir bu yana saldırarak bütün padişahların, saray erkânının ve devlet büyüklerinin başına belâ kesilecektir.

§ 2. YENİÇERİ OCAĞININ BOZULMASI

Yeniçeriler 1570 yıllarına kadar özbenliklerini, asker olarak güçlerini korumuşlardır. Bu tarihten sonra sayılarının arttırılması, siyaset oyunları ve diğer nedenler onların hızla bozulmalarına yol açmıştır.

Ağır disiplin altında ve kendine özgü kurallarla yönetilen, önde gelen niteliği tamamen devşirmelerden kurulması olan ve ancak büyük kumandanları Türklerden seçilebilen Yeniçeri ocağının bu temel ilkeleri 1600 yıllarında sarsılmıştır. Kim olursa olsun rüşvet, hatır, kuvvet yoluyla kendini Ocağa kaydettirmeye başlamıştır. «İran ve Avusturya ile yapılan uzun seferler münasebetiyle Ocak münhallerini doldurmak için devşirmenin kâfi gelmemesine mebni kul kardeşi olarak Ocağa efrad alınmıştır; yine bu gibi ihtiyaç üzerine veya Yeniçeri ağası ve Ocak kâtibine verilen rüşvet karşılığında Ocağa hariçten talim ve terbiye görmemiş kimseler kaydedilmiş ve böylece gün geçtikçe Ocak bozulmuştur.» Tarihçilerin belirttiğine göre, 1600 yıllarından sonra **«gelişigüzel esnaf ve hammal makulesinden»** rüşvet mukabilinde Yeniçeri yazılması ve bunların kışlalarında oturmayıp evlerinde ve işlerinin başında kalmaları ocağı fena duruma düşürmüştür.» [127]

Yeniçeri Ocağı için söylenenler maaşlı Kapıkulu Süvarileri için de geçerlidir. Kapıkulu Süvari bölüklerine, kanunlar ve gelenekler uyarınca, önceleri sadece «saraydan çıkan içoğlanlarıyle Yeniçeri ocağındaki kıdemli ve hizmetliler ve kuloğlanları denilen süvari evlâdı ve köle-

leri ve bunlardan başka muharebelerde fevkalâde yararlıkları görülen İslâm ve Türkler» alınmaktadır. Ne var ki 1600 yıllarının dışardan adam toplamak gereği bu Ocağın da düzen ve disiplinini bozmuş, Yeniçerilik gibi Kapıkulu Süvariliği de, yüksek maaşa göz diken ve rüşvet verebilen fırsatçıların doluştuğu bir Ocak durumuna gelmiştir.

Şimdi, Kanunî dönemi sonunda 20.000 kişiyi ancak bulan Yeniçeri ve Kapıkulu atlılarının, yani profesyonel askerlerin, 150.000 kişilik bir ordu olmaya yönelip bozulduktan sonra devletin ve halkın başına sardıkları belâlara bakalım.

——III——
PROFESYONELLİĞİN YOL AÇTIĞI YIKICI GELİŞMELER

Mâlî zorluklar — Kapıkulu ordusu, herşeyden önce bir tüketim ordusudur. Eyalet askerlerinin barış zamanı çift ve çubuklarıyla uğraşmalarına karşı bu yeni ordu bütün bir yıl maaşını almakta, tüketmektedir. Üretime hiç katkısı yoktur. 1600 yıllarından sonra işsizliğin yaygınlaştığı, dolayısıyla bu durumun üretim açısından önem taşımadığı düşünülebilir. Bununla beraber, büyük bir gücün üretim dışında tutulması ve eskiden sadece savaş zamanı tüketirken şimdi her zaman tüketmesi, şüphesiz, maliyenin bozulmasında önemli rol oynamıştır. (Örneğin, III. Mehmedin (1595) sadece cülûs bahşisi olarak Yeniçerilere dağıttığı para 60.000 düka altındır.)

Profesyonel ordunun büyümesi, maaşların ödenmesinde devleti sık sık zor durumlarda bırakmış, adeta bir kısır döngü (fâsit daire) yaratmıştı. Devlet, 1609'da 380 milyon akçe olan, sonraları daha artan Yeniçeri maaşlarını ödemek için paranın değerini düşürmüş, **kırık, bozuk, hurda** akçelerle yapılan ödemeler ise Yeniçeri isyanları-

na yol açarak devletin ve maliyesinin sarsılmasına, yeni para ayarlamalarına yol açmıştı.

Yeniçerilerin ve Kapıkulu atlılarının maaş hoşnutsuzluklarından ötürü çıkardıkları isyanlar saymakla bitmeyecek kadar çoktur. Maaşlarının artması için çeşitli devlet adamlarının idamına sebep olmuş, ya da bizzat öldürmüşlerdir. Bu nedenle çıkmış isyanlardan birkaçını belirtelim: 1566'da II. Selim tahta geçerken cülûs bahşişi vermek istememesi büyük bir karışıklığa yol açmıştı. Padişahın yolunu kesip saraya girmesini engelleyen, devlet adamlarını attan düşüren Yeniçeriler, birkaç yüksek memurun da başını keserek zorla cülûs verdirtmişlerdi. 1575' de Kapıkulu atlıları, korumakla görevli oldukları Padişah Divanını basarak zorla zam istemişler, Vezir Sokullu Mehmet tarafından güçlükle yatıştırılmışlardı. 1589'da atlılar ve Yeniçeriler maaşta kullanılan akçenin bozuk ayarlı olmasından ötürü ayaklanıp sorumlu gördükleri Beylerbeyi Mehmet Paşa'yı ve Defterdar Mahmut Efendi'yi öldürmüşlerdi. Maaşın gecikmesi 1595'de yeni bir isyana yol açmıştı.

Yeniçerilerin maaş sorunundan ötürü ayaklanmaları, ortadan kalkacakları 1825 tarihine kadar adeta düzenli olarak sürüp gitmiş, devleti çok zor durumlara sokmuştur. O kadar ki, zaman zaman saraydaki altın ve gümüş eşya eritilip maaşlar ödenmiştir; Bedestendeki yetim mallarına zorla el konmuş, sattırılmış, sağlanan gelir peşin maaş almadan sefere çıkmamak kararındaki Yeniçerilere dağıtılmıştır.

Siyasî ve askerî zorluklar — Yeniçeriler, sayıları artınca, çeşitli siyasal tutkulara koşulabilecek bir zorbalar gürûhu niteliği de almıştır. Bu topluluk ikiyüz yıllık bir süre içinde hem politikacıların çıkarları uyarınca sağa sola saldırıp cinayet işlemiş, hem de bizzat ayaklanıp devlet adamlarını, hatta Padişahları devirmişti: II. Osman' ın katli, I. Mustafa'nın, Deli İbrahim'in, III. Selim'in düşürülmeleri, yüzlerce devlet adamının azli yahut katli hep Yeniçeri ayaklanmalarının bir sonucu olmuştur.

Kapıkulu ocaklarının sayıca güçlenmesiyle Osmanlıların iç siyasetine yeni ve olumsuz bir etken eklenmişti: Silâhlı zorbalardan kurulu bir çeşit baskı grubu. Devletin, herhangi bir kararı almazdan önce, ağırlığı göz önünde tutacağı bir etken. Ancak bu profesyonel ordunun imparatorluğa yaptığı en büyük kötülük, sanırız, askerî alanda olmuştur. Bu düzensiz, disiplinsiz ordu askerlikten başka cepheleri boş bırakmış, sürekli yenilgilere ve toprak kayıplarına yol açmıştır.

Yeniçerilerin uğraştığı ticaretin ilginç bir örneği esâme denen maaş cüzdanlarının alınıp satılması meselesidir. Tarihçiler, 1600 yıllarından sonra Yeniçerilerin **«zabt-u rabt bilmeyen, muharebede çok defa harp etmekten ziyade esnaflık ve çapulculuktan başka iş görmeyen bir gürûha»** dönüşmelerinde **«esâme ticaretinin»** önemli etken olduğunu belirtmektedirler. Bu maaş cüzdanları düşmanlara satılarak toplu bir para kazanılmakta; cüzdanı satın alan kişi de sürekli bir gelir sağlamış olmaktadır. Bu esâme ticaretinin bir başka sonucu, ölü Yeniçerilerin **yaşıyormuş** gibi gösterilerek devletten para sızdırılması olmuştu. Prof. Uzunçarşılı bu durumu şöyle anlatıyor: «Ocak defterine göre Yeniçerilerin mevcudu pek çok olup maaşları o deftere göre verilirdi. Hakikatte ise ocak mevcudu maaş kaydına nisbetle çok azdı; Ocaktan ölüm ve sair suretle eksilenlerin isimleri bildirilip defterden silinmezdi; bu isimlere ait esâme kâğıdı, yani hüviyet vesikası alınıp satılır, buna sahip olan, her maaş çıktıkça elindeki esâme kâğıdıyla ismi var cismi yok olan Yeniçerinin maaşını alırdı. Ocak ağalarının ve hariçten bir hayli kimsenin devlet ricali ve ulemanın böyle satın alınmış esâme kâğıtları vardır. 1772'de muharebe esnasında cephede vefat etmiş olan ordu kadısı Nimet Efendi'nin üzerinde, günde binikiyüz akçe getirir bir hayli esâme kâğıdı çıkmıştı...»

Askerlikten başka bir çeşit ticaret ve zorbalıkla uğraşan ilerdeki bölümlerde görüleceği üzere toprak gelirine, hatta fiilî mülkiyetine de el atan profesyonellerden

kurulu bu ordudan, bir hayır beklenemezdi. Nitekim bunların önemli bölümünün savaştan kaçtığı, rüşvet ve iltimas yollarıyla İstanbul'da kalıp ticaretlerini sürdürdükleri anlaşılıyor. Tarihçiler, bundan ötürü Ocak ağaları ve zabitlerinin Ocak mevcudunu cephede yahut kışlalarda yoklatmak istemediklerini, bunu kendilerine karşı «itimatsızlık» saydıklarını, böylece hilelerini gizlediklerini yazmakta; maaş alan ve kayıtlara göre «var» gözüken Yeniçerilerden ancak dörtte birinin savaşa gittiğini belirtmektedirler..

Böyle bir kuruluşun temel olduğu ordunun yenilgiden yenilgiye sürüklenmesi olağandır. Nitekim Yeniçerilerin 16. yüzyıldan sonraki tarihi, cephede çıkarılan isyanlarla, savaştan kaçan askerlerle ve sürekli başarısızlıklarla doludur. Birkaçını belirtelim: 1593'de Kulpa bozgunu, 1606'da Osmanlıların imzalamak zorunda kaldıkları Zitvatoruk anlaşması (tarihçiler, bu anlaşmayı, «devletin manen sukutunun birinci kademesi» olarak nitelemektedir), 1618'de Pül-i Şikeste bozgunu, 1682'de Mora'nın kaybedilmesi, 1683'de Viyana bozgunu,1687'de ocakların Avusturya cephesinde isyan ederek IV. Mehmed'i taht-tan indirmek üzere İstanbul'a kaçmaları, 1699'da büyük toprak kaybına sebep olan Karlofça anlaşması, vb. Gittikçe kötüleşen bu durumun ilginç bir belgesine Sultan III. Mustafa'nın Serdar-ı Ekrem Silâhdar Mehmet Paşa'ya 1768'de gönderdiği bir mektupta rastlıyoruz: Rus seferinde askerin önce kendi erzağını satıp sonra İstanbul'a sıvışmasından ve diğer karışıklıklardan yakınan Padişah, düzensiz askerin düşmanın önünden kaçarak cepheyi boş ve açık bıraktığını belirtmektedir: «...**düşman galebesine illet olup düşman taburu meydanlarda iken orduy-ı hümanyunun ve hudud-ı memâlik-i İslâmiyye asker ve muhafızdan tehi kalmakla bu gûna hâletler vukuuna bâis oldu...**» ([128])

Yeniçerilerin savaş dışındaki davranışlarını ise, IV. Murat dönemini (1623-1640) yaşıyan Mehmet Halîfe, **Tarih-i Gılmânî**'sinde şöyle anlatıyor: «Ol zamân Kul'un

(Kapıkulu Ocaklarının) şol mertebe tuğyânı vardı ki, gündüz, hamâmdan peştemâl ile çıplak avrat çıkarmak ve gulâmiye aldıkları günde Sultan Mehmed Câmii'nde duhân (tütün) içmek ve Müslümanların ırzını zinâ ve livâta etmek (kadın ve oğlanla münasebette bulunmak) ve kan dökmek ve evler basmak ve bayram günlerinde salıncak kurup bizzât pâdişâhı ve vâlidesini ve vuzerâ ve ehl-i dîvan'ı mumlar ile salıncağa okumak (davet etmek) gibi ve bâ-husûs kahvehânelerde ve meyhânelerde fi'il-i nâmeşrû etmeleri gibi şol mertebe âlem-i nizam u intizamdan çıkmışdı ki, vasfa gelmez.» (129)

***

Geleneksel Osmanlı toprak düzenindeki amaç ve şekil değişimi orduya böylece yansımış; Eyalet askerlerinin ve Timarlı Sipahilerin sayısı azaldıkça Yeniçerilerinki artmış, arttıkça da yenilgiler ve karışıklıklar birbirini izlemiştir.

Durum, Koçi Bey'in ünlü risalesinde yakındığı kadar vardır:

— «Zabtü rabt âlemden kalkdı, ulûfeli kul dünyayı tuttu ve sipahî gürûhunu bastırdı ve nâmdarları vükelâya tâbi olup ne kadar fitne ve fesad zuhûr etti ise bu makulelerden oldu. Harem-i hümâyûna hilâf-ı kanun, Türk ve yörük ve çingâne ve Yahudi ve bî-din, bi-mezhep nice kallâş ve ayyaş şehir oğlanları girer oldu. Zeâmet ve timar, erbabına verilmez ise bu derme çatma askerle dîn ü devlete lâyık bir hizmet görülmez...» (130)

BEŞİNCİ BÖLÜM

SOSYAL VE EKONOMİK YAPI ÇÖKÜYOR

Osmanlı düzeni, toprak mülkiyeti ve genellikle bütün ekonomi üzerinde devletin egemen olmasına dayanmaktaydı. Halkın sosyal güvenliği, merkez otoritesinin gücü, derebeylerinin oluşamaması, üretimin düzeni ve bağımsız ekonomik güçlerin frenlemesi hep bu egemenliğin ürünüydü. Çağın büyük üretim aracı toprağın devlet mülkiyetinde olmasının sonucuydu. Anadolu'nun dünya görüşü ve insanın özellikleriyle de uyum halinde olan bu mülkiyet düzeni amaç ve şekil değiştirince, tabiatıyla, onun sonucunda olmuş bulunan bütün kurumlar ve sosyal yapı çöktü, yerini bir başkası aldı.

Ancak bu yeni yapı, geri kalmışlığın bütün dengesizliklerini beraberinde getirmekteydi. Eski düzene özünü veren temel unsur değişince, bu kez toplum yeni temel niteliklere göre yeni bir biçim almıştı.

Toplumun geçirdiği bu evrim 1800 yıllarına doğru tamamlanırken, Türkiye artık geri kalmış bir ülkedir...

Toprak mülkiyetinin değişmesinden ötürü ekonomik ve sosyal yapının uğradığı çöküntü **Celâlî isyânları**'ndan başlayarak izlenebilir. Bu isyanlar, düzen değişiminin hem bir sonucu, hem de hızlandırıcı etkenidir. Yarattık-

ları karmaşıklık beylerin ve ağaların türemesini kolaylaştırmış, uzunca bir süre, toprak, kapanın elinde kalmıştır.

I
CELÂLİ İSYANLARI

1576'da başlayıp 1596-1610 yılları arasında bütün Anadolu'yu anarşiye boğan büyük isyan dalgalarına, ilk isyancılardan birinin isminden ötürü **Celâlî** hareketleri adı verilir. Tarihçilerin belirttiklerine göre, isyanlar 1550'den beri oluşan yeni koşulların bir sonucudur; başlangıçları, 1576'dan öncesine düşmekte, ancak yaygınlaşmaları bu tarihe rastlamaktadır. İsyanların 1610'da durulduğu görülmekteyse de, sonraki tarihlerde de yer yer bu tür başkaldırmalar olmuştur.

Celâlî isyanlarının temel özelliği, katılan zümrelerin çeşitliliği ve her zaman aynı sonuca, köylünün soyulmasına varmalarıdır. Yüzbinlerce insanın bazen Celâlî, bazen hükümet kuvveti, bazen köylü olarak yer aldıkları; bazen bir nitelikten ötekine atladıkları bu isyanlar sosyal düzenin yıkımında bir çeşit «**cataliseur**» görevi yapmış, oluşumu **hızlandırmıştır.**

1550 yıllarından beri süregelen değişim, Timarlı Sipahilerin safdışı edilmesi; birikmiş servetlerin yaygınlaşan iltizam usulüyle toprağa yönelmesi şeklindedir. Memur-askerlerin koruyucu denetiminden yoksun kalarak tefecilerin eline düşen ve ağır vergiler altında ezilen köylü yığınlarının tarlaları hukuk kuralları zorlanarak ellerinden alınmakta, geleneksel tarım düzeni bozulmakta, köylü ırgatlaşmaktadır. Celâlî isyanları bu değişimin önce sonucu, sonra hızlandırıcısı olmuş; düzenin yıkımıyla isyanlar arasında bir zincirleme etki-tepki ilişkisi meydana gelmiştir.

İsyanlar nedeniyle beliren karışık ortam ve sarayın

yönetimi elinden kaçırması biriken servetlerle açıkgözlerin işine yaramış; beylerle ağalar hızla oluşarak Anadolu'yu az gelişmiş bir feodalitenin karanlığına gömmüşlerdir. 17. yüzyıl başlarken, Osmanlı toplumu, artık gittikçe güçlenen bey ve ağaların egemenliğine girmiş, köylü çağımıza dek sürecek yalnızlığa ve yoksulluğuna terkedilmiştir.

§ 1. İSYANLARIN DOĞUŞ NEDENLERİ

Geleneksel toplum düzeninin yıkımında büyük etkisi olan Celâlî isyanları, daha önce incelenen ekonomik ve sosyal çöküntünün sonucunda patlak vermiştir. Celâlî olayını yorumlayan tarihçilerden Prof. Akdağ, bu nedenle, isyanların oluşumunu 1550 yıllarından başlatmakta, 1576 tarihini bunların hızlandığı dönem şeklinde tanımlamaktadır.

Gerçekten de, 1550 - 1576 yılları toprak mülkiyeti düzeninin değişmesi ve ekonomik darlık nedenleriyle isyan birikiminin tamamlandığı, korkunç bir işsiz yığınının Anadolu'yu sardığı dönemdir.

1) Birikmiş servetlerin toprağa yönelmesi, varolan ekonomik darlık ve karmaşaklıkla birleşince, köylülerin toprağın tasarrufunu, bağ, bahçe ve evlerinin mülkiyetini elden çıkarlarına yol açmış; tarlaları kârlı olan mer'alara dönüştürmek eğilimi işsizliği arttırmıştır.

Daha önce sözünü ettiğimiz tefecilik ve selem usulü 1600 yıllarına doğru dayanılmaz bir hal almıştır. Sipahinin koruyucu kanadını kaybetmeye başlayan köylü ağır vergileri (*) ödemek için para aramakta, «bu vaziyette kendisine çok ağır şartlarla kredi temin edecek kimse ise, elde ettiği enflâsyon kârlarını emin bir gelir kaynağı ola-

(*) Saray, Sipahinin topladığı vergilere zam yapmamakta inat ederken doğrudan doğruya kendine ait olanları hızla arttırmaktadır.

rak tekrar toprağa yatırmak isteyen bir yeni zengin olmaktadır.» (131)

Tefeciliğin şahikasına ulaştığı bu dönemle ilgili belgeler, yüksek faizlerin köylüyü tarlasını terke mecbur edişini açıkça belirtmektedir. İşsiz kalan bu köylü yığınları isyanın vurucu gücü olarak daha sonra bey ve ağalar tarafından kullanılacaklardır: 1565'de Mora beyine ve bu sancağın kadılarına yazılan bir hükm-i hümayunda anlatıldığına göre, «Zuara ve erbab-ı timar ve saire ağniye, fukaraya selem tarikiyle akçe verip» mahsullerini daha meydana gelmeden almış olmakta ve tekrar kendilerine satmak suretiyle, 100 akçeyi köylü üzerinden, iki üç sene zarfında 1.000 akçeyi aşacak hale getirmektedir. 1602 yılına ait bir şikâyetnamede belirtildiğine göre, Tokat ve çevresinde oturan Yeniçeriler, köylüye ve esnafa, **yüz kuruşu aylığı 30 kuruşa** yani yılda % 360 faizle vermekte, «fukara edâya kadir olmayup ekserinin bağ ve bahçe ve davarlarını ve tarlalarını zapt» etmektedirler. (132)

Oluşan bu yeni düzenle mültezimler ve ağalar, el koydukları toprakları daha az sayıda insanla işletmekte, yahut tarlayı bozarak gene daha az köylünün iş alabileceği hayvancılığa yönelmektedir. Her iki gelişmenin ortak sonucu, işsizlerin çoğalmasıdır.

2) Celâlî isyanlarının vurucu gücü olan işsizlerin artışında ikinci önemli etken 1530-1580 yılları arasında Türkiye nüfusunun % 40-50 oranında bir yükseliş göstermesidir. (Öteki Akdeniz ülkelerindeki gibi). Bu nüfus artışı, ekonomik bunalımın etkisiyle bir kat daha ağırlaşarak işsiz kitlelerin büyümesine sebep olacaktır.

3) Sosyal yapının çökmesindeki temel nedenlerden biri olan iltizam usulü de köylülerin topraklarından kopmalarında önemli etken olmuştu: «İdarî teşkilâtı bozup halkı ve bilhassa zürrâı fena duruma sokan hallerden biri de, gerek **havas-ı hümayun** denilen hazineye âit hasların ve gerek diğer vezir, beylerbeyi ve sancakbeyi ve saray

kadınlarına ait **paşmaklık** hasların ve vakıf yerlerin iltizam suretiyle hasılatının toplanması usulüdür. Yani evvelce bu haslar, has sahiplerinin emin **voyvodaları** (resmî vergi memurları) vasıtasıyla haslardaki köylü halk ezilmeden, himaye edilerek öşür ve resim alınırken **Rüstem Paşa** zamanından itibaren... havas-ı hümayunun iltizama verilerek bunun diğer haslara da sirayet etmesi ve mültezimlerin de gelecek senelerdeki çiftçi vaziyetini düşünmeksizin köylüyü ezmesi Anadolu'da yer yer çift bozan köylü yani çift ve çubuğunu terk etmeye mecbur olan çiftçi adedini arttırmış ve bu hal, bu çift bozanların levend olarak şekavet yapmaları kapısını açmıştı...» [138]

Toprak mülkiyeti düzeninin değişmesi, ekonomik darlık, tefecilik, biriken servetler, iltizam usulü gibi nedenlerle köylülerin her geçen gün artan sayılarla tarlalarını bırakmak zorunda kalmaları, hızlı nüfus artışının da katkısıyla, isyanın temel gücü olacak işsiz yığınlarını yaratmaktadır. Bu işsizler önce medrese öğrenciliğine, asker ocağına, bey yanında ücretli koruyuculuğa, şehirlerdeki çalışma imkânlarına yönelecekler, fakat bu alanların darlığı ve kendi çoklukları yüzünden gene de açıkta kalacaklardır. Peki ne yapacaklardır?..

Tabiatıyla, toprağı olan öteki köylülere, tarlalara saldıracaklardır. Ancak, işin önemli ve ilginiç yanı, bu durum uzun sürmeyecek, biçim değiştirecektir. Yeni türeyen zenginler ve resmî kişiliğini servet edinmek için kullanmak isteyen yüksek memurlar bu kaba güce sahip çıkarak onu gene halkın soyulmasına çalıştıracaklardır. Fakat bu kez soygun Celâlî'nin kendi adına değil, ağanın, beyin hesabına yapılacaktır.

Para gücü kaba güçle birleşmekte ve gecikmiş bir derebeyliğin temelleri atılmaktadır...

Şimdi, tarihimizin bu karmaşık, karmaşık olduğu kadar ilginç isyanlarına katılan zümrelere ve olaylardaki yerlerine bakalım.

§ 2. İSYANA KATILAN ZÜMRELERİN ÖZELLİKLERİ

Celâlî isyanlarına Osmanlı toplumundaki zümrelerin hemen hepsi değişik oranlarda katılmışlardır. İşin ilgi çekici yanı, zümrelerden herbirinin bazan isyancıların bazan da isyana karşı olanların safında yer almasıdır. Celâlî hareketinin özelliği, kimin kimden yana olduğu pek anlaşılmayan bir kavgada herkesin birbirine saldırması, fakat sonuçta hep köylünün ziyanlı çıkmasıdır.

İsyanların başlangıcında **Celâlî** niteliği medrese öğrencilerine, yani **Suhte**'lere verilmektedir. Medreseler, demokratik yapılarından ötürü halka açık kuruluşlardır. Ekonomik bunalımın arttığı oranda, köylü, çocuğunu bu medreselere gönderip onların sağladığı imkândan oğlunu yararlandırmak istemiş, 1575 yıllarına doğru bütün medreseler tıklım tıklım dolmuştur. Ne var ki suhtelerin eğitimine devamlarına üst düzeyde kuruluşların sayısı yetmediği gibi, medreselerin kaynakları da böyle büyük bir öğrenci kitlesi besleyecek güçten yoksundur. Bu durumda, suhteler toplu olarak çevre köylerine saldırmaya, köylüden zorla vergi almaya, yol kesip eşkiyalık yapmaya başlamışlardır. Kısa sürede bütün Anadolu'yu kapsayan suhte birlikleri ilk büyük Celâlî dalgasını meydana getirmiştir.

İkinci büyük Celâlî hareketinin temelinde **leventler** vardır. Bunlar, ekonomik darlık ve mültezim baskısı karşısında çifti çubuğu bırakıp eşkiyalığa başlıyan köylülerdir. Suhteler gibi onların da hedefi, köylerdir. Ancak leventlerin önem kazanmaları, **ehl-i örf**'ün emrine girip büyük Celâlî birliklerini meydana getirmelerinden sonra olacaktır.

Ehl-i örf, toprakların güvenliğini ve düzenini korumakla görevli devlet memurlarına verilen toplu isimdir, **beylerbeyi, sancakbeyi, subaşı** gibi. (Bir çeşit jandarma ve polis gücünü elinde tutan yüksek idare amirleri.) Celâlî isyanlarının kendine özgü niteliğinden ötürü, önceleri

suhtelere karşı köylüyü koruyan ehl-i örf, sonraları kendisi Celâlî olarak köylere saldırmış, en büyük talanı yaratmıştır.

Ehl-i şer diye isimlendirilen kadıların, müderrislerin, hocaların isyandaki yeri ise her zaman köylünün yanında olmuştur. Anadolu'daki Yeniçeriler ise Celâlî isyanlarına katılarak, etraflarına topladıkları leventlerle köy basmış, bazı bölgelerde yerleşerek büyük toprak sahibi olmuştur.

Bu Yeniçerilerin ve memurların arkasında ise zaman zaman bazı vezir ve paşalar vardır. Celâlîler İstanbul'daki büyüklerle işbirliği yapmış, onlardan destek görüp, yer yer onların adına hareket etmiştir.

Celâlî isyanlarının çaresiz hedefi olan halka gelince, özellikle ehl-i örfün ve Yeniçerilerin saldırısına karşı halk büyük mücadele vermiştir. Halk, Kadıların ve (eski Celâlî) suhtelerin yardımıyla örgütlenerek **İloğlanları** denilen silâhlı birlikler meydana getirmiş, çarpışmıştır.

Sarayın hayli ilginç olan tutumunu sonraya bırakarak, isyanların gelişmesini izleyelim.

§ 3. CELÂLÎ İSYANLARININ AŞAMALARI

Celâlî olayları ayrı dönemlerde değişik özellikler göstermiştir. Suhte meselesinin isyana dönüşmesi 1575 yıllarına rastlamaktadır. Bu isyan dalgası 10 yıl kadar bir süre yıkıma, köylerin talanına yol açtıktan sonra yerini daha güçlü eşkiya birliklerine bırakacaktır.

Halkın suhtelerden sürekli yakınmaları üzerinde devlet, kendi memurlarına ve asayiş kuvvetlerine olağanüstü yetkiler vererek onları güçlendirmiş (1587); bu yüksek memurlar, emirlerine aldıkları işsiz köylülerle suhte isyanlarını bastırmıştı. Ancak ortam, kapkaççılığa, kolayca toprak ve servet sahibi olmaya son derece elverişliydi. Timarlı Sipahilerin zayıflaması, mülkiyet düzeninin biçim değiştirmesi sonucunda toprak ve köylü âdeta sahipsiz kalmıştı. Bu durum karşısında bu kez devletin resmî

memurları, işsiz kalmış köylülerden etraflarına topladıkları askerlerle köy basmaya, fırsattan yararlanıp toprak ve servet edinmeye başladılar!..

Devlet memurlarının Anadolu'daki işsiz birikimine dayanarak eşkiyalığa koyulması, memleketi görülmemiş bir karışıklığın içine atmıştır. Beylerbeyi, Sancakbeyleri ve öteki vilâyet memurları, hizmetlerindeki binlerce leventle vilâyet teftişlerine çıkmakta; girdikleri köylerde gelişi güzel vergiler toplamakta, tarlalara el koymaktadır. Devlet memurlarının yanısıra zengin mültezimler, Timarlı Sipahilerin güçlüleri ve Anadolu'da görevli Yeniçeri büyükleri kurdukları Celâlî birlikleriyle baskın üzerine baskın yapmakta, devlet içinde devlet kurmaktadır.

Anadolu'da oluşan bu yeni düzen, ya da düzensizlik, halkın kadılar aracılığıyla İstanbul'a ilettiği sürekli şikâyetlere yol açmıştı. Saray bu durum karşısında hem iyi niyetini hâlâ koruduğunu hem de büyük çaresizliğini gösteren bir politika gütmüştür: III. Murat (1574-1595) ve III. Mehmet (1595-1603) yayınladıkları fermanlarda ve çeşitli emirlerde «zalim devlet memurlarının saldırıları karşısında köylünün silâhlanarak kendini korumasını» önermişlerdir. Bu fermanlarında, devlet, kendi memuruna karşı kendi halkını silâhlanmaya çağırmakta, bir bakıma aczini ilân etmektedir. III. Murad'ın fermanı (1591) ve emirleri sonucunda, köylü, sarayın da kendisiyle aynı safta olmasından kuvvet alarak, büyük bir mücadeleye girişti. Adalet fermanlarına güvenerek yiğitbaşılar emrinde iloğlanları örgütü kurdu ve devlet memurlarının devriye bölükleriyle çarpışmaya başladı. 1596'de III. Mehmed'in aynı anlamdaki İkinci Adalet Fermanını yayınlayarak «Reaya'ca yapılan bütün şikâyetlerin ve girişilen çekişmenin tamamen haklı olduğunu kabulden başka, kapıkullarının ve hükümet adamlarının soygunculuk ve zulümlerini sayarak bunlara karşı merhametsizce hareket edilerek ceza verileceğini» bildirmesi, halkın eşkiya benzeri devlet memurlarına karşı direncini son kertesine çıkardı. ([134])

Kadı, müderris, suhte ve imamlarla birleşen halk, mülkî amirlere, onların zabıta görevlilerine, **sekban** bölüklerine karşı 1598'den itibaren köylerini kapamış, silâhlı savunmaya geçmişti. Bu savunmanın yanısıra köy birlikleri, ki bunlar da bir anlamda Celâlî idiler, zenginlerin konaklarını, oluşum halindeki bey ve ağaların çiftlerini basmaya, ehl-i örf'e saldırmaya başladı. (*) Bu gelişme sonucunda, «Anadolu sancaklarının her tarafından reaya, fermanlarla verilen izin gereğince, silâhlanarak zalim vilâyet idarecilerini saraylarına ve evlerine hapsetmiş durumda idiler...» (135)

Görüldüğü gibi 16. yüzyılın sonlarında Anadolu son derece karmaşık bir durumdadır. Bir yanda devletin tayin etmiş olduğu vilâyet memurları var. Bunlar ellerindeki yönetim gücünü toprak ve ve servet sahibi olmak için kullanmakta, yer yer İstanbul'daki ricâlle, mültezimlerle işbirliği yapmakta; karışıklıktan yararlanıp yönetim niteliklerine toprak sahipliğini de katmaktadır.

Padişah ve hükümet kendi memurlarının başıboş davranışı ve eşkiyalığı karşısında çaresizdir. Onları altetmek, otoritesini yeniden kurmak için halkı silâhlandırıp direnmeye çağırmaktadır.

Köylü ise, merkezin izni üzerine, merkezin temsilcileriyle çatışmaktadır. Hem kendini korumakta, hem de bu temsilcilere ve öteki yeni zenginlere saldırmaktadır.

Şu halde, kimin Celâlî olduğu, kimin devleti temsil ettiği belli değildir. Herkes başkaldırmış, herkes çarpışıyor, devlet gücü yok.

Bu kargaşalıkta köylülerin vilâyet idarecilerine ve öteki servet sahiplerine karşı giriştiği mücadele uzun süremezdi. Bunun ilk nedeni, köylülerin başarısı oranında eski köylülerin, yani çiftini bozarak bey kapısında ücretli fedailik yapan kimselerin açlığa mahkûm olmalarıydı.

(*) Ünlü Köroğlu da, sonraki tarihlerde Yiğitbaşılıktan Celâli'liğe geçmiş çok sayıdaki köylüden biridir.

Daha önce belirtildiği üzere, Celâlî isyanlarının insan kaynağını, mülkiyet düzeninin geçirdiği sarsıntıdan ve nüfus patlamasından ötürü tarlasını terkeden işsiz kitleleri meydana getiriyordu. Bu işsizler, bey kapılarına sekban (ücretli asker) olarak girmişlerdi. Ancak talanın devamı ve beylerinin zenginliği oranında ekmek bulabildiklerinden, soygun mutlaka, ama mutlaka sürmeliydi. Dolayısıyla, yaşamak için vurmaları gereken bu kitleler daha şiddetle saldıracak ve köylülerin direncini ergeç kıracaklardı.

Bu direncin kırılmasındaki ikinci büyük etken, sarayın tutumu ve mücadelenin yaygınlaşması üzerine yeniden birçok mültezimin, oluşan bey ve ağaların merkeze isyan etmeleridir. Mücadelenin son gelişimi hem zaten Celâlî olan memurlar, hem de olmayanlar için büyük tehlike taşımaktadır. Bu idareciler, servetlerinin ve varoluşlarının nedeni, garantisi durumundaki sekbanlarının aç kalınca, kaçınılmaz şekilde kendilerine de saldıracaklarını görmektedir. Köylü direncinin kırılması onlar için de bir ölüm-kalım sorunudur. Ayni şekilde, bu çatışmalara fiilen katılmayan bey ve ağalar da köylü hareketi güçlenirse bir gün sıranın kendilerine geleceğini düşünmekte ve merkeze baş kaldırarak beliren tehlike karşısında öteki isyancılarla birleşmektedir.

1600 yıllarındaki bu yeni durum, Anadolu köylüsünü yüzyıllar sürecek korkunç yenilgiye, yoksulluğa mahkûm etmekte, Celâlî olaylarının **«Kaçgunluk»** dönemini başlatmaktadır. Bu ikinci dönem, Celâlî büyüklerinin sürekli saldırısı karşısında köylülerin, evlerini, tarlalarını, köylerini, kitle halinde terkettikleri, Anadolu'nun en ücra köşelerine çekildikleri yılları, 1603-1610'u kapsamaktadır. Yenik düşen köylülerin karpuz çekirdiği misali etrafa saçıldıkları. «Büyük Kaçgunlukta», tabiatıyla, bey ve ağalar daha kolay palazlanmış, toprak sahibi olmuşlardır. Bu kimselerin bir bölümü sonraki gelişmelerde sarayla açık şekilde çatışacak, devlet kurmaya kalkacak, onbinlerce sekbanla beraber öldürülecekti. Ancak daha

akıllıları, isyancı niteliğinden sıyrılabilenleri, kondukları topraklar üzerinde yeni bir düzenin unsuru olarak yaşamaya devam edeceklerdir.

Büyük Kaçgunluk dönemini izleyen yılların Anadolu'sunu daha sonra, geri kalmış Türkiye'nin bir parçası olarak görmek üzere, şimdi beylerin, ağaların nasıl türediklerine bakalım.

—II—
BEYLERİN AĞALARIN OLUŞMASI

Geleneksel Osmanlı düzeninde ekonomik anlamda bey ve ağa niteliğindeki kişilerin ancak istisna olduklarını, düzenin yapısını etkilemediklerini belirtmiştik. Bey ve ağaların gelişmiş şekli olan feodalitenin Avrupa'da egemen olduğu bir dönemde Osmanlı toplumunun bu özelliği, onun ileriliğindeki temel nedeni meydana getirmişti. Eşitliğin, adaletin ve ilerlemenin en büyük engeli olan feodalite uzun süre Osmanlı toplumuna yerleşememiştir.

Derebeyliğin varlığı için bazı koşulların da varlığı gereklidir ki, bu koşullar Anadolu'da çok geç oluşmuştur. Derebeyinin meydana çıkması, öncelikle, bu kişinin önemli çapta toprak mülkiyetine sahip olmasına bağlıdır. Sonra mülkiyetin kendisine verildiği maddî imkândan yararlanarak toprağındaki insanları kendi siyasî ve idarî egemenliği altına alması, bir oranda özerk (muhtar) olan bir bütün yaratması, hatta, istediklerini kabul ettirmek için emrindeki insanlarla silâhlı bir güç meydana getirebilmesi gerekir.

Tabiatıyla, bu oluşumun gerçekleşmesi için büyük toprakların rahatlıkla özel mülkiyete geçebileceği, zayıf merkez otoritesinin kendi uzağındaki gelişmelere karışamıyacağı bir düzen gerekir. Geleneksel Osmanlı düzeninde hem bu koşullar yoktur, hem de devlet, uzun süre, koşulların belirlememesi için âdeta bilinçli bir mücadele yapmıştır.

Osmanlı toplumunda 1550'den sonra başlayan eğilimler ve Celâlî isyanlarının yarattığı karışıklıklar, işte bu geç kalmış derebeyliğin ortamını hazırlamıştır.

Çağın tek önemli üretim aracı olan toprağa yönelebilecek servetlerin birikmesi ve bu yönelişin mülkiyet düzeninin geçirdiği değişim sayesinde mümkün kılınması, derebeyliğin ilk gereğini karşılamaktadır. Aynı dönemde devlet otoritesinin isyanlardan ötürü zayıflamış bulunması ve derebeylerin fedaîliğini yapacak işsizlerin çoğalması bu ilkel düzenin varoluş koşullarını tamamlamaktadır. İşte bu koşullar, Osmanlı toplumunun Batının tam tersi olan bir doğrultuya girmesine sebep olmuş; Avrupa kölelikten derebeyliğe; derebeylikten burjuvaziye geçerken, yani ilerlerken; Osmanlı toplumu eşitlik ve adalete dayanan gelişmiş bir düzenden geriye, derebeyliğe dönmüştür. Hem de, kendi kişiliğine özgü, az gelişmiş bir derebeylik. Nitekim bu düzen de, sırası geldiğinde, girişimci ve devrimci Batı burjuvazisini değil, az gelişmiş ülkelerin az gelişmiş burjuvazisini yaratacaktır.

Toprak düzenindeki değişiklikten sonra Celâlî isyanlarını ele almamızın nedeni, ağaların ve beylerin oluşumunu sağlayan karışıklığı, devletin bir süre, âdeta yok oluşunu göstermek içindi. Bu yokluktan yararlanacak güçler zaten hazır durumdaydı ve kurdun dumanlı havayı sevmesi örneği, günümüze dek yer yer sürecek çirkin, geri bir düzenin temellerini rahatlıkla atacaklardı...

§ 1. NEDEN, NASIL OLUŞTULAR

Geleneksel sosyal düzeni değiştiren beyler ve ağalar çeşitli toplum katlarından türemişlerdi. Ancak hepsinin ortak yanları vardı. Genellikle, ya servetlerini toprağa yönelterek mülkiyetin sağladığı kuvvet sayesinde bir takım askeri ve idarî yetkileri ellerine almışlar; ya da askerî ve idarî yetkilerine dayanarak toprak edinmişlerdi. Servet ve irili ufaklı toprak parçaları şeklinde beliren

bu yeni gücün meydana çıkış nedeni ise, toprak mülkiyeti düzenindeki değişim olmuştu. Tefecilik ve benzeri yollardan biriken servet toprak mülkiyetine dönüşebilince derebeyliğin ilk koşulu karşılanmış; buna olayların da yardımıyla, kısa zamanda askerî ve idarî imtiyazlar eklenmişti.

Sosyal düzeni değiştirip geriye götüren bu oluşumun genel çizgisi şöyle özetlenebilir: 1550 yıllarında kendi dışında gelişen yeni durumlar devleti zayıflatmış, ülke ekonomik darlığın eşiğine varmıştı. Zaten varolan nakit servetler tefecilik ve kaçakçılık imkânlarının artmasıyla büsbütün gelişmiş; devletin yeni tutumundan yararlanarak büyük çiftliklere, tarlalara yönelmişti. Toprak düzenindeki değişim ve devlet otoritesindeki zayıflama malî darlığı kısa sürede bunalıma döndürmüş; toprak sahiplerinin askerî ve idarî yetkilere el atmalarına yol açmış, bu yetkilere zaten sahip olanların ise toprağa kavuşmalarını mümkün kılmıştı.

Bu «verimli» ortamın yeşerttiği değişik çap ve güçteki beylerle ağalar çok çeşitli kaynaklardan, fakat hep aynı çerçevenin içinde oluşmuşlardır.

1) Osmanlı devletinin fethettiği topraklardaki derebeylik düzenlerini yavaş yavaş çözüp sonunda tamamen ortadan kaldırdığını daha önce görmüştük. Ancak, eski düzenin kalıntıları toplumun bünyesinde daima varolmuştu. Toprak düzeninin değişmeye yüz tutması ve devletin zayıflaması bu çekirdeklerin yeşerebilecekleri ortamı hazırlamış, eski derebeylerin kalıntıları yeni düzenin ilk bey ve ağalarını meydana getirmişti.

Prof. Barkan, Osmanlılarda çiftçi sınıflarının statüsünü incelerken eski ilkel kurumların yeniden canlanmaya hazır olduklarını şöyle anlatıyor: «Hatta bu derebeylik an'aneleri ve bid'atların, fermanlarla menedilmiş olmalarına rağmen, gerek sosyal sınıfların münasebetlerinde kuvvetle müesses örfler haline gelmiş olmaları, gerekse zamanın ve mahallin sosyal ve ekonomik şartları icabı, tabiat-ı eşya tarafından tekrar teessüs etmeye sevkedile-

rek, muhiti müsait buldukça her taraftan mantarlar gibi türemesi dolayısıyla, (kalıntılarla devletin arasındaki) bu mücadele uzun müddet devam edecek, hatta denilebilir ki, hiç bitmiyecektir.»

2) Bey ve ağaların önemli bölümü asker niteliğindeki kişilerden oluşmaktaydı: Anadolu'da görevli Yeniçeriler, Çavuşlar, Timarlı Sipahilerin güçlüleri, vb.

Bu kimselerin kolaylıkla ayağa dönüşmelerine, asker niteliklerine tefeciliği ekmeleri sebep olmuştu. Çağın belgelerinden anlaşıldığına göre, para darlığının ve tefeciliğin son kertesine ulaştığı bir dönemde, özellikle Yeniçeriler maaşlarını muntazaman almışlardı. Bu parayı hemen faize veren askerler kısa zamanda ortakçılığa, ticarete atlamış ve halkın evine, otlağına, tarlasına sahip çıkmış; görevlerinin sağladığı önceliklere dayanarak vergi ödemeyip sekban tutarak çiftlik sahibi olmuşlardı. Yeniçerilerin köy ağalığına geçmeleri İran savaşları döneminde hızlanmış, bu kimseler Anadolu'ya adamakıllı yerleşmişlerdi.

Karışık ortamdan yararlanan öteki bir grup ise Timarlı Sipahilerin büyükleriydi. Sipahilerin önemli bölümü malî darlıktan ötürü timarlarını terkedip ortadan kalkarken, aynı malî darlık bazılarının güçlenmesine yol açmıştı. Bunlardan çoğu resmen Timarlı Sipahi olarak gözükmekle beraber, aslında, birkaç timarı birden elinde toplamak imkânını bularak, bu dirliklerin üretiminden «sırf bir mültezim gibi istifade eden, fakat, iltizam bedelini, devlete değil de, nüfuzlu bir takım ricale rüşvet olarak veren ve bu yoldan geniş kazanç imkânları bulan kimselerdi.» ([136])

Böylece büyüyen bazı Sipahiler, tabiatıyla, bir çeşit ağa durumuna gelerek etraflarına topladıkları leventlerle timarlarındaki halkı soymuşlar, oraları kendilerine mülk edinmişlerdi.

3) Sipahilerin elinden alınmış tarlaların gelirini devletten kiralayan mültezimler, yeni düzenin bir diğer unsuru olmuşlardı. Bu mültezimler, devletin zayıfladığı

oranda büyümüşler, maddî kuvvetlerine pazu gücünü de ekleyerek baskınlar yapmaya, iltizam bedelini devlete ödememeye başlamışlardı. Bir toprağı iltizama alan, genellikle köylüyü borçlandırarak kendi gücünü arttırıyordu. Sonra, borçlu köylünün «kiracılık» hakkını çeşitli yollardan elinden alıyor, zamanla onu «ortakçı» yahut «ırgat» durumuna düşürüyordu. Böylece, devlete ödeyeceği iltizam bedelinden çok fazlasını kazanma imkânı doğmaktaydı. Mültezimin çokluk bir devlet memuru niteliğiyle elinde kuvvet bulundurması ya da kargaşa ortanundan yararlanıp ücretli leventler tutması, köylüyü bu yeni «toprak sahibi» karşısında büsbütün güçsüz kılmaktaydı.

4) Ağaların türemesindeki bir kaynak da küçük memurlar olmuştu. Kadı, müderris, müftü ve benzerleri. Bunlar da ellerine geçen parayı faize vererek, selem yolundan yararlanarak bağ, bahçe edinmiş, bazıları servetini ve nüfuzunu genişleterek ağalığa yönelmişti.

5) Bey ve ağaların önemli bölümü **«ehl-i örf»** diye adlandırılan büyük devlet memurlarından, Sancakbeylerinden, güvenliği korumakla yükümlü Subaşılarından, sarayda görevli memurlardan oluşmuştu. Celâlî isyanlarında büyük payı bulunan bu zümre elindeki idarî ve askerî yetkileri kolayca paraya dönüştürmüş, devlet içinde devlet olarak beyliğini, ağalığını ilân etmişti. 1575 yıllarında bunlar «fazla mal-mülk ve arazi toplayarak derebeylik rejimine doğru» hızla gitmektedirler. (137)

Suhte isyanlarının bastırılması döneminde yetkilerini genişleten bu zümre, etrafına topladığı sekban ordularıyla zorla vergi almaya, halkın toprağına konup özel çiftlik kurmaya başlamıştı.

Memur niteliğinden hızla sıyrılarak beyleşen bu yöneticiler devletin görev ve yetkilerine de sahip çıkmaktaydı. **Sekban akçesi, devir akçesi, selâmiye** gibi kanun dışı salmalar salıp vergi toplamaktaydı. Devlet, önce bu davranışları engellemeye çalıştıysa da gücü yetmedi; me-

murların zor kullanıp kendi başlarına vergi almalarını 1600 yıllarında kabullenmek durumuna düştü.

Anadolu'da oluşan bu yeni kuvvet karşısında devletin ve bazı görevlilerin ne kadar âciz kaldığını gösteren ilginç bir örnek, 1632'de yapılan «Sinanpaşa Köşkü» toplantısıdır. Prof. Mustafa Cezar'ın «Osmanlı Tarihinde Levendler» isimli eserinde anlattığına göre, IV. Murad'ın asayişsizlikle ilgili olarak çeşitli asker ve sivil memurlarla yaptığı bu toplantıda, herkes durumu kendi açısından ortaya koymuştur. Padişahın kendilerini eleştiren sözlerine karşılık, toplantıdaki kadılar ülkedeki genel durumu çok iyi yansıtan şu cevabı vermişlerdir:

«... Ama neyliyelim! Sözümüz sem'i humâyuna erişmez, arzımız dinlenmez. Kime şikâyet edelim ki? Arzlarımız okunmaz. Ama bir zorba veyahut bir zalim voyvoda ve cizyedarın zulmüne mani olmak istesek, **'Mâl-i padişahî tahsiline mani olup rüşvet aldı, reâyayı himaye etti, bize hizmet zaptına mani oldu'** deyû hakkımızda kizb ve bühtan ile arz etseler, keyfiyyet-i kaziyye istikşaf olunmaksızın bizi azl ederler. Biz dahi şerlerinden korkub, bir melce bulamayub acz ve taksir ile zillet ve zahmet çekeriz...»

Anadolu'da oluşan beylerin bir bölümü İstanbul'daki devlet memurlarıyla işbirliği yapmaktaydı. Hatta, İstanbul'daki büyükler, beyleri kullanarak toprak ve hayvan sahibi oluyor, giderek kendileri de derebeyi niteliği alıyorlardı. Bunun örneklerine, özellikle arazi tahsislerindeki yolsuzluklarda rastlıyoruz. 1600 yıllarında takrir memurları İstanbul ricaline yaranmak için bir çok verimli toprağı timar sahiplerinden almakta, İstanbul büyüklerinin haslarına eklemektedir. Daha verimsiz topraklar ise ellerinden değerli çiftlikleri alınmış Timar ve Zeamet sahiplerine karşılık olarak verilmekte ve bu durum şiddetle şikâyete yol açmaktadır. İstanbul büyüklerinin bütün Anadolu'da otlaklara el koyarak sürülerle koyun beslettiklerini de tarihçiler kaydetmektedir.

17. yüzyılda Anadolu'nun çeşitli yerlerinde türeyen

ağalar ve derebeyleri, görüldüğü gibi, çok değişik kökenlerden gelmişlerdir. Ancak tümünün oluşumu ortak bir çizgi izlemiştir. Ya servet aracılığıyla askerî ve idarî yetkilerin aracılığıyla servet sahibi olunmuştur. Bu şekilde ortaya, devletten ayrı olarak, kendi içinde bütünlüğü ve birliği olan bağımsız güçler, birimler meydana çıkmış ve merkezî devletin zayıflaması oranında kuvvet kazanmıştır. Prof. İnalcık, **Tarih-i Cevdet**'e ve Mustafa Nuri Paşa'nın **Netayic'ülvukuat**'ına atıf yaparak durumu şöyle özetliyor: «... **zuema ve eshabı timar memleketlerinin hanedan ve ocakzadelerinden olup dirlikleri hasılatından maada emlâk ve akar sahibi zîkudret** kimselerdi... Bu mahallî nüfuz ve servet sahibi kimselerin, yeni ağalar ve beyler kadrosunda mühim yer aldığı şüphesizdir. Diğer taraftan Yeniçeriler, yerleşmiş diğer mahallî memurlar da bu hususta mühim bir role sahip olmuşlardı. Bu derebey ve âyanların büyük ölçüde arazi servetine, mukataalara istinat ettiğini görüyoruz. Meselâ, mehşun âyandan **Cebbarzade Süleyman Bey** kardeşinin ölümünde **canibi miriye 500 kese** vermek şartiyle **karındaşının kâffei emval ve mukataatını** kendi üzerine yaptırmıştı. Arnavutluk'un en eski hanedanlarından Mahmut Paşa bu mukataat münazaası yüzünden isyan etmişti. Kendileri ekseriya şehir, kasaba gibi merkezlerde oturan bu ağaların, beylerin, âyanların her biri, bir veya daha fazla miktarda köye sahipti. Araziye istinad eden bu sınıf, iltizam işlerinde de başka bir servet ve kuvvet menbaı bulmakta idi.» ([138])

§ 2. BEY VE AĞALARIN YENİ DÜZENDEKİ YERLERİ

Celâlî isyanları sırasında devletin âdeta yok oluşunu ve yoğun bir anarşinin (o zamanki deyişle «karuş-maruş»un) bütün yurdu kaplamasını izlemiştik. Gücü yetenin baş olabildiği, toprağın tutanın elinde kaldığı bu kar-

maşık ortamda bey ve ağaların ilk fonksiyonu, merkez kuvvetinin zayıfladığı her toplumda rastlandığı gibi, devletin yerini almaları olmuştu. Halkın muhatabı artık Osmanlı devletinin temsilcileri, memurları, sipahileri değil; bu bey ve ağalardı. Devletin görevlerini yüklenmişler, yetkilerini ele geçirmişler; her biri kendi dar çevresinin devleti olmuştu. Selânikî'nin tarihinde bu durum şöyle anlatılıyor: Artık halk ehl-i örf'e **hizmet ve cerime** diye ödedikleri ile devlete vergi veya salma olarak ödediklerini birbirinden ayıramaz olmuştu. Çünkü, vergi almak üzere gelenler, ellerindeki emirle topladıklarını, «Devlet için» diye alıyorlar ve ahalinin gözleri önünde kendi şahıslarına harcamaktan çekinmiyorlardı. Hele 1584'den beri, devlete vergi vermek inancı yerine, ehl-i örf'e soyulmak kanaati iyicene yerleşmiş idi. İstanbul ricalinin kendi adlarına soygun yaptırmaları, beylerbeylerinin para ve malzeme toplayarak saray, han, hamam kurmaları her zaman olağandı... ([139])

Beylerle ağalar çok kısa sayılabilecek bir süre içinde toprağın tasarrufunu ellerine geçirmiş, bu hakkı hızla mülkiyete yöneltmişlerdi. Egemenlikleri altındaki bölgelerde, ki bu hemen bütün Anadolu'yu kaplıyordu, üretim onların denetimindeydi. Hukuk yahut hukuk dışı yollarla ele geçirmiş oldukları toprak, bey ve ağalara köylü üzerinde sınırsız yetkiler sağlamaktaydı. Ortaçağ Avrupasındaki gibi, bey ve ağanın halkla ilişkisi efendiye yarı-köle insanların ilişkisi özelliğindeydi. Bu yeni ve karanlık düzenin izlerine, yer yer kendisine, günümüzün Türkiye'sinde de rastlıyoruz. Devlet, derebeyleriyle uğraşmak şöyle dursun, zayıfladığı oranda onlardan medet umacak, ülkeyi yönetmek vergi, erzak ve asker toplamak için onlarla işbirliğine girecekti.

Çoğu Âyan resmî sıfatıyla tanınan bu derebeyleri hakkında Prof. Uzunçarşılı şu bilgiyi vermektedir: Âyan, bir il ve kazada, halk ve hükümet arasında aracılık eden ve iki tarafa ait işleri yürüten **eşraf-ı belde** içinden seçilmiş bir görevli kişidir. Bu görevi için, Âyan, her yıl

kaza halkına salman vergiden pay alırdı. Kazadaki mükelleflerin ne miktar vergi ödeyeceklerini tesbit eden Âyanın kendisiydi. Bu sebeple kendi paylarını yüksek tutarlardı. Âyanlar, vergilerin tahsili dışında, bölgelerinin asayişi, asker tertip ve sevki, gıda ve malzeme sağlanması gibi önemli görevleri yerine getirirlerdi. İşte gerek âyanlıktaki tefevvuk ve kudretlerinden ve gerek voyvodalıktaki kârlı kazançtan dolayı zengin olan Âyanlar, halk üzerinde adamakıllı nüfuzlarını göstermişler ve Âyanlığı uzun yıllar ellerinde tutarak, bu sayede asker ve kuvvet sahibi olmuşlardı... (140)

Özellikle Rumeli'deki yeni düzeni inceleyen bir yazısında, Prof. İnalcık, «Bu âyan ve derebeylerinin devlet arazisiyle beraber siyasî nüfuz ve kuvveti de ellerine geçirmiş olduklarına» işaret ettikten sonra şunları belirtiyor: (1789 tarihine doğru hükümete verilen bir rapora göre, öteden beri **Rumeli'nin muhtar kişizadeleri, ahalisinin hüsnü rızalarıyle umur-u memleketi** idare ederlerdi ve kendilerine resmen âyan denilirdi. Sonradan bu âyanlık, padişah, sadr-ı azam, yahut vali tarafından tevcih edilmeye başlandı. Raporu veren zata göre **elbette umuru memleketin idaresi her kazada birer âyan olmasına mütevakkıftır.** Hakikaten valiler emirlerini ancak onların nüfuzu sayesinde; onlar vasıtasiyle icra ettirebilirlerdi. Bu suretle resmî bir mahiyet olan âyanlık ekseriya irsî idi. Müstakil askerî kuvvetleri olan fakat ekseriya o zaman Rumeli'yi kasıp kavuran eşkiya çetelerini kullanan bu derebeyleri, yavaş yavaş **Tavaifi mülûk tavrını tutup yekdiğeri üzerine sefer ederek birbirlerinin memleketini zapt ve tasarruf eder oldular...** (141)

Görüldüğü gibi, yeni düzenin hâkimleri artık devlet toprağını ellerine geçirme işini tamamlamış, birbirlerine saldırır olmuşlardı. 1600 yıllarının Anadolu'sunda beliren bir derebeylik düzeni, daha sonra yer yer Sarayla çatışacak, fakat kendini toplumun hakim düzeni olarak kabul ettirecekti. Derebeylerin **halkla Saray arasında bir doğal kademe, yönetim aracı** şekline giren büyük bölümü, du-

rumunu sağlamlaştırırken, doğrudan doğruya Sarayın kibi olmaya kalkışanlar ezileceklerdi. Bu gelişme soı cunda, topluma ağalar, beyler ve onların büyükleri o Âyanlar biçim verecek; 1800 yıllarında sadece iki vilâ doğrudan doğruya Sarayın idaresinde kalacak, öteki lâyetler âdeta ikinci elden yönetileceklerdi. ([142])

III
SOSYAL YAPININ YENİ ŞEKLİ

Bey ve ağaların geliştiği oranda Osmanlı toplun nun yapısı da değişti, bambaşka bir biçim aldı. İnsan rın birbirleriyle, kurumlarla, devletle, toprakla ilişkil bu geç kalmış derebeylik düzeni uyarınca yeniden oluş

§ 1. TARIM KESİMİNDE

Celâlî isyanlarını anlatırken, köylünün olaylard: fonksiyonunu Prof. Akdağ şöyle dile getiriyor:

«Bu yüzdendir ki, kendilersiz isyan olmıyan bu zü re, çelişen gayelere hizmet eden bir alet olmaktan ken sini kurtaramamıştı... suhtelerle hareket ettiklerinde c ların çıkarını koruyan; devriye bölüklerine girdikleri ı kit, ehl-i örf'e hizmet eden; il erleri olarak yiğitbaşl idaresinde eşkiyaya karşı güveni sağlayan bir unsur i ler...»

«**Kendilersiz**» sadece isyan değil, savaş da, üretim yapamıyan halk yığınları, yeni düzenin alabildiğine : mürülecek tek ve kaçınılmaz kaynağıdırlar.

İleri Osmanlı düzeninde de bütün değerlerin yaı tıcısı köylülerdi. Dolayısıyla, yarattıkları değerin bir l lümüne öteki zümreler ve saray sahip çıkmaktaydı. De gelere, karşı ağırlıklara dayanan ve özel mülkiyetin ç sınırlı olduğu bu sosyal yapıda klâsik anlamdaki sınıf:

sömürünün, Avrupa ölçülerine vurulamıyacak kadar önemsiz olduğu anlaşılıyor.

Özel mülkiyetin ve onun sonucunda derebeyliğin yaygınlaşması ise, tabiatıyla, Osmanlı ülkesinde de köylülerin Batı derebeyliklerini hatırlatan ölçülerle sömürülmesine yol açtı: «Timarın bozuluşu, toprak rejimindeki değişiklik sadece iltizam usul-ü muzırrasının yerleşip yayılmasını değil, daha başka ve çok daha mühim iktisadî - içtimaî neticeler doğurdu. Filhakika, devlete ait topraklar malikâne-çiftlik halinde fiilen mahut bir ağalar ve çorbacılar zümresinin eline geçerek milyonlarca köylü feodal bir rejimde olduğu kadar müşkül maddî şartlar içine düştü. (...)

Mirî toprakları eline geçiren köy ağası **arazii mezkûreyi sükkânı zurraya icar ile vererek mukabilinde bazı mertebe fahiş şey almaktadır,** köylü... devlete verdiği vergiden başka Ağa ve Bey'e mahsulünden bir kısmını da terketmek mecburiyetindedir. Bundan başka gene **arazii merkume icaresine mukabil reaya... senede bir iki ay meccanen eshab-ı araziye hizmet etmektedir; yani** angarya hizmetine tâbidir... Evvelce mirî arazi sipahi timarı iken bu toprak reaya arasında babadan oğula hiçbir engelsiz intikal ederdi. Halbuki şimdi reayanın yerine toprağın sahibi olarak Beyler kaim olmuştur...» [143]

Eskiden Osmanlı köylüsü devletin toprağında ve koruyucu devlet memurlarının denetiminde, devletin sağladığı güvenlik içinde çalışırken, şimdi durum tamamen değişmişti. Devlet ortadan yok olmuş, köylü bağımsız ekonomik güçlerin insaf ve silâhına terkedilmişti. Prof. Akdağ'ın deyişiyle, «XVI. yüzyılda Osmanlı reayasının emeği, usulsüz vergi ve angarya yolu ile devlet hizmetlerini kendilerine servet yapmaları için harcanmakta idi.» [144] Üstelik, devlet görevlilerinin maaşlarını kendi topladıkları vergiler biçiminde alma usulü, bu karmaşık dönemde tam bir baskı aracına dönüşüyor; memura, köylü üzerinde kayıtsız şartsız bir tasarruf imkânı sağlıyordu. Memurun her yönde kullanabileceği gücü, devlet denetiminin

kaybolduğu bir ortamda bu vergi toplayıcılığı niteliğiyle biraz daha pekişmiş oluyordu.

1600 yıllarında Anadolu köylüsü iki çıkmaz arasında sıkışıp kalmıştır: Ya ırgatlaşmaya, sömürüye, soyguna rıza gösterip yeni düzene, yarı köleliğe ayak uyduracak, ya dâ köyünü terkedip kimsenin ulaşamıyacağı uzak köşelere, sarp yerlere kaçacaktır. Nitekim Celâlî olaylarının 1604'den sonraki bölümü **Büyük kaçgunluk** dönemidir ve halkın herşeyini terkederek uzaklara, çok uzaklara kaçmasıyla ilgilidir. Yıllardan beri Saraya yollamakta olduğu şikâyetnamelerinde «Bey, ağa soygununa artık göğüs geremeyeceğini» bildirip **«terk-i diyar»** edeceğini anlatan köylüler, kurtuluşu kitle halinde köylerini bırakmakta, **kaçgunlukta** aramaktadırlar. Bu dönemde Ankara köylerinin üçte ikisi tamamen boşalmış, halk yollardan uzak dağ tepelerine, ormanlara kaçmıştır. Bacı kazasında 38 köyden sadece 5'i, Haymana'da 80 köyden 10'u bu «kaçgundan» sonra yerinde kalabilmiştir. A. Şeref, **Tarih-i Devlet-i Osmaniye**'de, «Celâlîlerin ve başıbozuk tevâifi askeriyenin taarruzatından masun kalmak için köylüler büyük caddelerden kaçmışlar ve büyük köyler onar yirmişer haneli küçük köylere inkisam etmişlerdi» demektedir. ([145])

Bazı bilim adamları, günümüzdeki Anadolu'nun en sapa yerlerinde büyük yerleşme merkezlerine rastlanılmasını bu olaylarla açıklamakta, büyük kaçgunlukta halkın kaçtığı uzak ve yerleşmeye elverişsiz bölgelerin bu kalabalık kasabaların çekirdeği olduklarını belirtmektedir. ([146])

Birinci Köy ve Ziraat Kongresi'nin 1938'de yayınladığı «Türk Ziraat Tarihine Bir Bakış» adlı eserde, Osmanlı toplumunda hâkim olan yeni düzen şöyle özetleniyor: «Timar ve zeamet usulü büsbütün çığırından çıkmıştı. Çiftçi ve köylü gaddar mültezimlerin ellerinde esir idi... Memleketin hiçbir tarafında can, mal emniyeti kalmamıştı. Bütün memuriyetler rüşvet mukabilinde veriliyordu. Valiler, mutasarrıflar, mütesellimler, derebeyleri,

ayanlar, eşkiyayı aratacak derecede gemi azıya almışlardı. Türlü adlarla alınan vergilerin haddi hesabı yoktu. Âşar, haraç, gümrük ve vergilerin mühim bir kısmı mültezimlere ihale olunurdu. Vergilerin birkaç seneliği birden peşin olarak iltizama verilirdi. Zahireyi çiftçi ve köylü yalnız muayyen adamlara satabilirdi. Dahilî gümrüklerin tazyiki, ihracat gümrüğünün ağırlığı çiftçiyi büsbütün eziyordu. Buna angaryaları, sık sık paranın tağşiş edilmesini, memlekette yol olmamasını, adalet makinesinin bozukluğunu, hükümet rejiminin en ağır bir istibdadı temsil ettiğini ilâve ederseniz Tanzimattan önce köylü ve çiftçinin içinde bulunduğu, Tanzimattan sonra da pek kurtulamadığı vaziyeti gözünüzün önüne getirmiş olursunuz.»

Toprak mülkiyetinin devlet egemenliğinden ağa egemenliğine geçmesi sonucunda Anadolu'nun **«ileri köy formasyonu»** artık bozulmuştur. Eskiden mutlu, düzenli, güvenlikli bir yaşam düzenine sahip olan köylüler, bundan böyle, geri kalmış, ya da **«geri dönmüş»** bir toplumsal yapının parçaları olarak, yoksulluklarını çağımıza dek sürdüreceklerdir.

§ 2. GERİ KALMIŞ ŞEHİRLER

Yeni toprak düzeninin yarattığı olumsuz gelişmelerle 16. yüzyıldaki hızlı nüfus artışı, büyük işsiz kitlelerinin şehirlere akarak varolan düzeni alt-üst etmelerine neden olmuştu. Bu dönemde şehir nüfusu % 100 oranında artmış; servet birikiminin yarattığı tek tük zenginlerle işsiz yığınları, bozulmaya başlamış bir ekonomik yapının çerçevesinde ve güvensizlik içinde yaşamaya başlamıştı.

Zanaatların ve Lonca sisteminin yozlaşması — Avrupa'nın sanayileşme çabasının Osmanlı ülkesinde yarattığı hammadde pahalılığı ve darlığından daha önce söz etmiş, üretimin azaldığını belirtmiştik. Bu sorunlara ek olarak yabancı malların rahatlıkla sınırları aşabilmeleri

ve gerekli hammaddeler ithalâtının savaşlardan ötürü zorlaşması, yerli zanaatları geriletmişti. Bu konuda çeşitli örneklere rastlıyoruz: 16. yüzyılın sonlarında Venedik, İngiltere ve Felemenk tacirlerinin aracılığıyla Londra çuhası çok miktarda gelmekte ve yerli kumaş yapımını baltalamaktadır. Eskiden yerli ipekten dokunan Havsız kadife **(kemha)** artık Viyana ve Mora ipeğinden dokunmakta ve örücü Türk esnafının sürekli şikâyetine yol açmaktadır. (147)

Batı ürünlerinin yarattığı rekabetin yanısıra bazı hammadde kaynaklarının kuruması da üretimin düşmesine ve işsizliğe sebep olmaktadır: Bursa tezgâhlarında dokunan ipeğin hammaddesi Doğudan getirilirken, İran Savaşları yüzünden bu imkân ortadan kalkmıştır. 1587 tarikli bir belgeden anlaşıldığına göre Bursa'daki 483 tezgâhtan sadece 25'i çalışmaya devam edebilmiş, ötekiler durmuş ve sahiplerini iflâsa, hatta intihara sürüklemiştir... (148)

Dış nedenlerden başka, önemli bir iç etken de zanaatların gerilemesine hız vermektedir: Şehir ve kasabalara doluşan işsiz kitleleri görülmemiş bollukta bir vasıfsız emek arzı yaratarak Lonca sistemini altüst etmiştir. Eskiden her imalât dalının ve mesleğinin töresi, ahlâkı, usulü, yetişme tarzı ve kademeleri varken, şimdi herkes her işi yapmaya, yahut ucuza çalışarak kaliteli emeği safdışı etmeye başlamıştır. «İstanbulu köylüleştirmekte olan bu akınların sürüp getirdiği ucuz ve sefil bir el-emeği, esnaf cemiyetlerinin seçkin ve inzibatlı işçisi ile rekabet ederek şehir ekonomisine mahsus nizamların bozulmasına, esnaf ahlâkının ve sanat seviyesinin düşmesine sebep olmuştur.» (149)

Esnaf ahlâkının ve düzeninin bozulması 17. yüzyılda başlamaktadır. Evliya Çelebi, Lonca örgütlerinin padişahın önündeki geçit törenini izlerken, bazılarını ancak -şerlerinden **Allaha sığınarak**- esnaf diye tanıtabileceğini yazmakta, **«neuzu billâh bunlar gibi nice esnaf-ı mükme-**

lân vardır ki taksir ve tavsifinden kalem utanır» demektedir.

18. yüzyılın esnafının durumu ise, Sümbülzâde Vehbî'nin kaleminden şöyle anlatılmaktadır:

Sınıf-ı esnafta yoktur insaf,
Yani nadir bulunur sinesi saf.
Nazarı dirhem ü dinardadır
Çıkacak iki gözlü kârdadır.» ([150])

Yoksulluk, güvensizlik ve gecekondu sorunu — «Kaynağını çiftbozanlardan alan levend, sekban ve suhteler, hatta yakın çiftlik ve otlaklardan inen çobanlar büyük şehirlerin güvenini sarsıyorlardı... Göze batacak kadar sivrilmiş tekleme zenginlerle, bugünden yarına geçimi bulunmayanların yarattığı kalabalık yanyana gelmişti.» ([151])

Bütün dengesiz toplumlarda görülen bu durum, 1600 yıllarının Osmanlı şehirlerinde de belirlemeye başlamıştır. Zamanın belgeleri «bir tarafta bekâr yığınlarından, öte taraf da servetli tembeller zümresinden» söz etmekte, içkinin, fuhuşun, güvensizliğin görülmemiş oranda arttığını belirtmektedir. 1550 yıllarında toplum hayatına girişini yapan «kahvehane»ler, her çeşit sapıklığın yuvası olmuştur. İstanbul'da fuhuş sürekli olarak artmakta, alınan tedbirler yetersiz kalmaktadır: «Zaman zaman nice kahbeler Üsküdar'a tedbir olsun diye geçirilmekte ve bırakıldıklarında, bu kere de o yandaki levendleri bulmakta idiler... Bekâr odalarında ve hanlarda işsiz takımı bir kişilik yeri beş kişi olarak işgal etmekteydi. Bekâr odalarında birçok kadınlar, kendilerine erkek elbisesi giydirilmekle, etrafın gözünden kaçırılıyordu...»

İktisadî darlıktan doğan yoksulluk ile sivri ve tekleme zenginliğin, bunların etkisinde işliyen içkiye düşme belâsının derneşim hayatında açığa vurdukları bir diğer sosyal hastalık da fuhuş idi. Tabiî bu olayın da türlü şekilleriyle işlendiği, hattâ, şikâyetler doğru ise, sanki aleniyete döküldüğü yerler de gene büyük şehirler idi. İstanbul mahallelerinde, pek çok fahişe kadınların yuva-

landıkları bekâr odalarında leventlerle düşüp kalktıkları, bir çok evlerin buluşma yeri olarak kullanıldığı, bazı defa, evli barklı kadınların bile bu işlere karıştıkları devrin mahkeme ve polis kayıtlarından kolayca öğrenilmektedir. Ayrıca, sosyal ahlâka daha kötü bir tecavüz olmak üzere, gene şehirlerde ve kasabalarda, leventler veya öteki bekâr hayatı yaşayan kimselerin (Yeniçeri veya sipahi gibi) hamamda, yolda ve sair yerlerde emred oğlanları livatâ ettikleri, hattâ bu yüzden bir oğlanın hamamda öldüğü şikâyet olunmuş bulunmakta, bu türlü ahlâksızlıkları sâbit olanların siyasetleri (idamları) hakkında Bursa, Ankara ve Beypazarı kadılarıyle sancak beylerine, 30 Haziran 1560 tarihli bir ferman yollanmıştı. Kamu ahlâkına aykırı olan bu hareketlere karşı sürekli şikâyetlere ve hükümetin, kadıları harekete getirerek, sert tedbirler aldırmasına rağmen, olayların azalması şöyle dursun, yıldan yıla daha çok arttığını görüyoruz. Bu suretle diğer birçok sosyal dertler gibi bununla da ilgilenip, sert fermanlar çıkaran III. Murad da hiçbir olumlu sonuç alamadı. Ayrıca tarihçi Âli'nin önemli bir olay diye kaydına lüzum gördüğü ve 1554'de ortaya çıktıklarını söylediği kahvehaneler, onun dediği gibi, önceleri dostların birbirlerine bir şey ikram etmek hususunda, eve göre daha ucuz olduğu için buluşmalarına yaramış olsalar bile, gittikçe bir takım ahlâksızlıkların işlendiği batakhaneler haline gelmişler; çok kimseler, «sâde-rû oğlanlar cemedüp çenk ve çıgane ile eşhas oturup eşkiya cemolup» bu durumlarına halk son derece içerlemiş; Padişaha, ancak kadı ağzı ile yaptıkları acı şikâyetler ile kendilerini avutmaya çalışmıştır.» [152]

Özellikle başkent İstanbul'da sayısı, önem ve etkisi gittikçe artan işsiz kitleleriyle devlet uzun süre uğramış, ne idüğü belürsüzleri şehirden çıkarmak için başarısız çabalara girişmişti. Göç yolları sıkı şekilde denetlenerek şehirlere gelen çiftbozanlar yoldan çevrilmekteydi. İstanbul'da sıkı taramalar yapılarak beş yıldan kısa bir süredir yerleşmiş olanlarla işsiz-güçsüzlerin memleketlerine

gönderilmesine çalışılmaktaydı. «Fakat çiftbozanları büyük şehirlere doğru sürükleyen zaruretler ve iktisadî cereyanlar o kadar kuvvetli idi ki, devlet tedbirlerinin bütün şiddetine rağmen yarı-aç yarı-tok işsiz köylüler, hammal veyahut satıcı hüviyeti ile İstanbul sokaklarını doldurmakta ve bu şehirde sık sık tekrarlanacak olan isyanların gönüllü tahrip kuvvetini teşkil etmekte devam ettiler...» (153)

İstanbul'a doluşan işsiz kitlelerin yarattıkları önemli bir sorun ise gecekondulardı. Resmî kayıtlarda belirtildiğine göre, Eyüp ve Kasımpaşa semtleriyle şehrin bahçe ve bostanlıklarını dolduran gecekondular İstanbul'u adetâ bir yoksullık çemberine almışlardı. 1700 yıllarında şehrin içine kadar yayılacak olan gecekondular devleti uğraştırmış, çeşitli fermanlar yayınlanarak Ahırkapı'dan Yedikule'ye kadar surların üzerine ve dolaylarına baraka yapımı, surlarda kanalizasyon için delik açılması ve devlet toprağından kaçak inşaat yapımı yasaklanmış; karşı gelenlerin şiddetle cezalandırılmaları istenmişti. Ancak Saray'ın bu çabaları, ekonomik koşulların gücünden ötürü, günümüzdeki gibi etkisiz kalmıştır... (154)

Sonuç olarak, toprak mülkiyeti düzenindeki değişim «işsiz akınları» şeklinde şehirlerde de yansımış, geleneksel yapıyı yıkmıştır. Şehir ve kasabalardaki eski düzen, güven ve denge yok olmuş, bu yerler sürekli huzursuzluklara ve patlamalara gebe olan, beslenmesi günden güne zorlaşıp pahalışan merkezlere, soygun ve fuhuş barınaklarına dönmüştür.

IV
DEVLET YÖNETİMİNDEKİ YOZLAŞMA

Osmanlı düzenindeki değişim kaçınılmaz şekilde devlet yönetimini etkilemiş, onu âdeta felce uğratmıştı. Özellikle toprak edinme imkânının birdenbire genişlemesi, il-

tizam usulünün yaygınlaşması ve yeni iş alanlarının açılması memur kadrosunun ilgisini kârlı uğraşılara çekmişti. 17. yüzyıldan itibaren yüksek devlet memurluğu ile işadamlığı âdeta içiçe geçmiştir. Nüfuzlarından yararlanan memurlar kolaylıkta toprak edinmekte, sürülerle koyun beslemekte, kaçakçılık yapmaktadırlar. «Rical (İstanbul' da bulunup da vilâyetlerde hasları ve çiftlikleri bulunan hükümet büyükleri) ve ümera (Sancakbeyi ile Beylerbeyleri) ise, reayanın sırtından geniş servet edinme konusunda daha çok imkânlara sahip idiler. Bu gibilerin hasılarının başına koydukları voyvodaları, «serbest» idareye sahip has ve zeamet köylerini, hem birer vergi âmili, hem de idareci olarak yönettiklerinden, buralardaki yolsuzlukları da sonsuzdu. Ekâbir denen bu yüksek memurların, hizmetleri köylü tarafından görülen çiftlikleri, sürüleri vardı.» ([155])

Paranın servetten sermayeye dönüşebileceği oranda memur kadrolarının yozlaşması, rüşvetin istisna olmaktan çıkıp kaideleşmesi normaldi. Nitekim bunun örneklerine 1600'lerden sonra sık sık ve devletin her kademesinde rastlanıyor: Valiliğin servet edinmek için rahat bir makam olmasından sonra, bu görevi vezirlerin açık arttırma ile sattıklarını tarihçiler kaydetmektedir. Valiler, ödedikleri caizeleri kısa sürede çıkarmak için halkı alabildiğine soymaktadırlar. Valiliğin kârlılığı, caizelerin yüksekliği karşısında iyi varidatlı vilâyetlere bir yılla 5-6 Vali gönderip geri alındığı da olmaktadır. I. Ahmet ünlü adaletnamesinde (1604) rüşvetin devletin alt kademelerine kadar yayılmasından söz etmekte, özellikle kadrolardan yakınmaktadır:

«Kadılar, nahiyelerini, kendilerine niyabet edecek olanlara iltizama vermekte; voyvodalarla uyuşan nâiblerle beraber halkı soymakta ve gezerlerken her kasaba ve köye yakın gelince mezarlıklarda yeni gömülmüş ölüleri sayıp bunlar ne zaman öldü? Metrukâtı ne oldu, bize niçin haber vermediniz? diye halka eziyet etmekte, cebren ölünün muhallefâtını yazıp ikiyüz akçe değer eşyayı

bin ve bin beş yüz akçe bahaya tutup resm-i kısmet almakta ve evvelce ölmüş olanların muhalefâtını mükerreren yazıp resm-i kısmet almakta vesair mazelimde bulunmaktadırlar.» ([156])

Memurlardaki, devlet adamlarındaki yozlaşmaya paralel olarak ilmiye zümresinin üst kademeleri ve eğitim sistemi de gerilemektedir. Ulemanın başı durumunda olan ve günümüzün adalet, eğitim bakanı ve diyanet işleri başkanı niteliklerini kendinde toplayan Şeyh-ül İslâm, III. Murat döneminden itibaren adî bir memur gibi azledilmeye başlanmıştır. Bu makamın önem ve görevi, 1634'de Şeyh-ül İslâm **Ahîzade Hüseyin Efendi**'nin idamından sonra daha da zayıflamıştır. Oysa, ilmiye zümresinden en küçük bir kişinin bile idamı kanunen yasaktı. Devletin temel direklerinden biri olan ulemanın bozulması 17. yüzyıldan sonra hiç durmamış, III. Selim ulemanın devlet hizmetinden öylesine ümidini kesmişti ki, «anlardan gelecek Allahdan gelsin, Hüda-yı Müteal anlara **muhtaç** eylemesin» diye görüşlerini açıkça belirtmişti...([157])

Ulemanın yozlaşması bütün eğitim düzenine yansımaktaydı. İmparatorluğun kuruluş ve gelişme döneminde büyük hizmet gören medreseler 17. yüzyıldan sonra gerilemiş, eskiden mantık, matematik, geometri gibi dersler öğretilirken şimdi şer'î derslere önem verilir olmuştu. Eğitimdeki bozulmanın başlıca nedenleri işsizlerin medreselere doluşması; medreseleri besleyen kaynakların (vakıflar) kuruması; müderrislik icazetinin (diplomasının), aynen kadılık görevi gibi, parayla satılması, rüşvet karşılığı verilmesi ve bundan ötürü her kesesi şişkinin hoca olabilmesiydi.

Ulemanın yozlaşması sonucunda bir zamanların göğüs kabartıcı düşünce ve vicdan hürriyeti, yerini koyu taassuba bırakıyordu. Tarihçilerin belirttiğine göre, iktidardakilerin fikrine aksi görüş savunanların **kâfir** olduklarına dair bu dönemde fetvalar alınıp verilmiş, muhalifler «zulüm ve tedhişe maruz kalmış»; **uğursuz** oldukları gerekçesiyle vezirler görevden uzaklaştırılmıştır...

Bu ters gelişim zamanla İmparatorluğun temel direklerinden bir diğerini, din hürriyetini de zedelemiştir: Oysa, tam deyimiyle **yetmişiki milleti** biraraya toplayıp, yöneten Osmanlılarda din ve ırk ayrıcalığı gütmek, imparatorluğun imparatorluk niteliğine aykırı düşmekte, bölünmeleri âdeta teşvik etmektedir. Bu yanlış tutum «Ben Hıristiyanım», «Ben Arabım», «Ben Arnavutum» gibi düşüncelerin «Ben Osmanlıyım»dan öne çıkmasını kolaylaştırmış, ilerdeki parçalanmaların ortamını hazırlamıştı. IV. Murat'tan başlayarak (1623) Hıristiyanlara zaman zaman kötü muamele yapılmış, onların «...kıyafetleri, evlerinin renkleri tesbit edilmiş; ata binmemeleri, hamamda nalınsız gezmeleri, başlarına çıngırak takmakları, sokakta kaldırımda yürümemeleri gibi manasız nizamlar konmuştu...» ([158])

Görüldüğü gibi, Osmanlı toplumunun her alanını saran bir yozlaşma 17. yüzyılda genişlemekte, genişlemektedir...

V

EKONOMİK DÜZENSİZLİK VE BORÇLANMA TEŞEBBÜSLERİ

Celâlî isyanlarından sonraki dönem, imparatorluğun hızla ekonomik iflâsa yaklaştığı, yer yer cesur çıkışlarla bu kaçınılmaz sonun ertelendiği bir dönemdir. Daha önce sözünü ettiğimiz ekonomik nedenler maliyeyi zor durama sokmaktadır. Bütçe açığı büyümekte, gider hanesi genişlerken gelirler azalmaktadır.

§ 1. EKONOMİK DURUM

İltizamın yaygınlaştığı ve toprak mülkiyetinin «özelleştiği» oranda, devlet, ekonominin iplerini elinden ka-

çırmıştır. Bir zamanların o çok korkulan başıboş ekonomik güçleri artık egemen duruma gelmişlerdir. Bu sorunların yamsıra, devlet yeni zorluklarla karşı karşıyadır. Celâlî isyanının «Büyük kaçgunluk» döneminden sonra, tarım kesiminden alınan vergilerde önemli bir düşme olmuştur. Köylerin boşalması, halkın yeni ve sapa yerleşme merkezleri araması gibi nedenler bir yandan üretimi, öte yandan vergileri azaltmış; devlet iltizam usulünde ek gelir beklerken, eski gelirlerin düşmesiyle de karşılaşmıştır.

III. Murad'ın (1574-1595) son yıllarında girişilen değişiklik denemeleri de vergi sorununa çözüm getirmemiştir. Özellikle tüccar zümresinin ve baskısının güçlenmesi, bu zümreden alman resimlerin kaldırılması gibi ters kararlara yol açmış; çapı ve devlete sağlayacağı geliri artmakta olan tüccar, daha dikkatle vergilendirilmesi gererirken, bundan böyle vergi yükünden kurtarılmıştır. ([159])

Aynı yıllarda devlet dağıtım ve tüketimdeki rolünü de kaybetmekte, devletin görevlerine her gün artan ölçülerle yeni sermayedarlar ortak ve sahip çıkmaktadır. O dönemin önemli sorunu olan büyük şehirlerin iaşesi artık devletin elinden ve denetiminden uzaklaşmaktadır. Yiyecek fiyatları hızla yükseldiğinden, devlet, kadıların kararlaştırdığı narh uyarınca düşük fiyat vererek hububatı halktan zorla almaktadır. Ancak bu şekilde toplanan mal İstanbul'da madrabazların eline geçmekte, fahiş fiyatla satılmakta; hatta; gemilere yüklenerek tekrar Anadolu'ya kaçırılıp karaborsaya sürülmektedir!

Bütün bu güçlüklerin yamsıra yabancıların Osmanlı ekonomisindeki yeri ve etkisi de gittikçe artmakta, ilerdeki bağımlılığın ortamını hazırlamaktadır. Fransa'ya 1536'da tanınan ilk kapitülâsyon (lûgat anlamı: **karşısındakinin hakimiyetini kabul etmek**) 1569'da yenilenmiş ve genişletilmiştir. 1579'da İngiltere ile ticaret başlamış, 1582'de ilk İngiliz elçisi gelmiş, 1583'de serbest ticaret izni almıştır. Bu arada ilgi çekici bir nokta, ilk İngiliz elçilerinin masraflarını İngiliz devletinin değil, tamamen

ünlü **Şark Ticareti Kumpanyasının** karşılamasıdır. Durum böyle olunca, Kumpanyanın sömürebileceği kaynakları Osmanlı ülkesinde bulup çıkarmak elçilerin açık görevi olmuştur...

Fransa ve İngiltere'den başka devletler de Osmanlılarla ticaret anlaşmaları yapmakta, **akidnâmeler** almaktadırlar. Çok sayıda Fransız, İngiliz, Leh, Felemenk, Ceneviz, Venedik tüccarı bu yıllarda Anadolu'yu gezmekte, mal getirip mal götürmektedir. Ancak, yapılan ticarette taraflar eşit ekonomik güce sahip olmadıklarından, ticaretin genişlediği oranda yerli üreticinin şikâyeti artmakta, yerli zanaatlar açıkça baltalanmaktadır. Yabancılar, Osmanlı devletinin alîcenaplığını göklere çıkarmakta (*), kendilerine tanınan önceliklerden yararlanarak memleketi sömürmektedirler. Osmanlı Devletinin iç ticaretine kimi yerli malın bir eyaletten ötekine geçmesi % 12 - % 50 oranında resme tâbi iken, kapitülâsyonlar uyarınca yabancılar Türkiye'ye soktukları mallara sadece % 3 gümrük ödemektedirler.([160])

Yabancı tacirler, yerli işbirlikçilerin de nüfuzundan yararlanarak, 19. yüzyılda başlayacak klâsik sömürge ilişkilerinin temellerini atmakta; hatta durumu sağlamlaştırmak için kendi felsefelerini ve mezheplerini de memlekete sokmaktadırlar. Bu konuda Fransızların Papayla beraber yürüttükleri ilginç çabalar vardır: 1600 yıllarında Katolik Cizvit Papazları İstanbul'a, Selânik'e, İzmir'e, Sakız ve Nakşe adalarına gönderilmişlerdir. Fransa'nın ve Papanın amacı, bir yandan Osmanlı Ortodokslarını Katolikliğe çekmek, bir yandan da iki mezhebin

(*) Batılılar, Osmanlı devletinin Avrupa tüccarına karşı olan tutumunu övmekte, savaş halinde olduğu ülkenin tüccarına bile Osmanlı yönetiminin iyi davrandığını, mallarına el koymayıp, ticaretine karışmadığını belirtmektedir. Bir Batılı yazar, Türklerin, «Avrupalı tacirler arılar gibi çalışıp kovana bal götüren insanlar oldukları için onları himayeye lâyık bulduklarını» yazmaktadır. Benzetmedeki doğruluk ilgi çekicidir.

barışmasını sağlamaktadır. Fransa'nın ve Papa'nın Türkiye'de yeni işbirlikçiler yaratmaları, tutamaklara sahip olmaları umulmaktadır. [161]

XIV. Lui zamanında hayli güçlenen Katolik propagandası daha önceki tarihlerde başlamıştı: Özellikle Papa V. Sikst (1587) döneminde Batı Trakya'ya Cizvit Papazları; İmparatorluğun doğusundaki Osmanlı Hıristiyanlarına ise (Ermeniler, Melikîler, Yakubî ve Keldanîler) özel papalık heyetleri gönderilmişti. Amaç, bu insanları Katolik yaparak üzerlerinde nüfuz yaratmak, Vatikan ve Fransa için bir köprübaşı kurmaktı. Nitekim bu çabalar sonuç vermiş ve Osmanlı topraklarında çok sayıda Katolik manastırları açılmıştı.

Gelişen Batı sermayesi, gözünü diktiği Osmanlı ülkesinde bütün hazırlıklarını tamamlamak üzeredir.

§ 2. İLK BORÇLANMA TEŞEBBÜSLERİ

Bütün bunlar olup biterken devleti içine alan malî cendere gittikçe daralmaktadır. Devlet ekonomik görevlerini yitirmek üzeredir; düzen ve kurumları artık soysuzlaşmıştır. Son çare olarak siyasal nedenlerin de etkisiyle, evkaf gelirlerinin çoğu hazineye alınmış (1622), bundan da olumlu sonuç çıkmamıştır. (Geleneksel düzenin bu çok önemli unsuru, kaynaklarının kurumasından ötürü zaten çökmek üzeredir.) Henüz tükenmemiş kaynakların da bir bölümü hazineye alınınca, yüzlerce sosyal hizmet kurumu kapanmaya mahkûm edilmiştir. (*)

1787 yılında Rusya'ya yeniden savaş ilân edildiğinde, devlet iflâsın eşine gelmiştir. Önceleri olduğu gibi bazı zenginlerin, görevden uzaklaştırılan vezirlerin malına yahut mirasına el koyarak ordu açığının kapatılmasına ar-

(*) İvo Andriç, ünlü eseri «Drina Köprüsü»nde Osmanlıların yaptırdığı muhteşem bir kervansarayın kaynaksızlık yüzünden nasıl zamana ve çürümeye terkedildiğini acı acı anlatmaktadır.

tık imkân kalmamıştır. Padişah, malî bunalım karşısında, devlet büyüklerinden iane toplanmasını, bir çeşit iç borçlanmaya gidilmesini düşünmektedir. Ancak bu yolda da başarı sağlanamayınca, Osmanlı zenginlerinden ümidi kesen I. Abdülhamid **«Cenab-ı hak lâyiklerini versin»** diyerek Şeyh-ül İslâmdan fetva alacak ve «Dış borçlanma»yı tarihimizde ilk olarak deneyecektir. (162)

İlk teşebbüs, Felemenk'den para alınması şeklindedir. Borç karşılığında bazı ürünler verilecek, daha sonra borcun tamamı ödenecektir. Felemenk elçisiyle konuşulmasına rağmen bu borçlanma gerçekleşmemiştir. I. Abdülhamid, «istikraza karşılık verilecek mahsulâtın çoğunun iltizam suretiyle mütegallibe âyan elinde bulunmasından dolayı bu âyanların istikraza karşı mahsulâtın fenasını devlete verip iyisini tüccara satacakları ve bu ise Felemenk'le ihtilâfa yol açacağı» düşüncesiyle isteğini Felemenk devletine resmen iletmeden kararından dönmüştür. (163)

Ancak, malî sıkışıklık devam etmektedir: III. Selim, babasının başaramadığını gerçekleştirmek üzere İspanya elçisine başvurmuş, fakat isteği reddedilmiştir. Osmanlı devleti artık nazının geçtiği her yerden borç aramaktadır. Sırasıyla Fas Sultanından borç isteminde bulunulmuş, Cezayir ve Tunus yoklanmış, fakat hepsinden olumsuz cevaplar alınmıştır.

Bu ümitsiz durumda son çare olarak değerli madenlere el konulmasına karar verilmiştir. Vezirler, ulema ve halk «kadın ziyneti ile altın ve gümüşü silâh dışındaki» bütün altın ve gümüş eşyayı darphaneye teslim etmeye çağrılmıştır (1788). Saraydaki değerli malları da gözden çıkaran Padişah, eritilecek madenlerle yeni para çıkarmak ve devlet ihtiyaçlarını bir oranda karşılamak umudundadır.

Avrupa sanayi ihtilâline başlarken Geri Kalmış Türkiye'nin iyiniyetli devleti, zenginlerden de kıymetli madenleri toplamak için, **«kadın ziyneti ile altın ve gümüşlü silâhdan maada altın ve gümüş eşyanın şer'an haram ol-**

duğuna dair» Şeyh-ül İslâm'dan şu fetvayı almakla meşguldür:

«...vüzera ve ulema ve rical sairlerinin raht ve bisat ve harem ve selâmlıklarında olan zer ü simden mesnû olan her ne ki var ise taraflarından darbhâne-i âmireye akçesiyle bey olunmak ve bu maslahat-ı din ve devlet için olmakla her kim ketm-ü ihfa ve hilâfına ictira eder ise Allahın ve Peygamberin lâneti üzerine olmak...» (164) ve saire, ve saire...

ÜÇÜNCÜ BAŞLIK

GERİ KALMIŞLIĞIN KÖKLEŞMESİ

«Avrupa, kuvayı mâliyesi sayesinde Devlet-i Osmaniye'yi büyük borçlara bağlayarak devlet-i müşarüleyhi hem iktisaden, hem de siyaseten taht-ı esaretine almaktadır. Avrupa, hariçten indirmekte olduğu darbeleriyle istiklâl-i Osmanî'yi mahvetmekte olduğu gibi, dahilde icra etmekte bulunduğu muamelât-ı mâliye vasıtasıyla da Türkiye'yi sermayedar müstemlekesi haline düşürmektedir.»

Parvus Efendi
(«Türk Yurdu» dergisi;
18 Ekim 1912)

19. yüzyılın başlarında, Türkiye geri kalmış ve muhtaç bir ülke durumundadır. Düzensiz orduları yenilmekte, devlet toprak üzerine toprak kaybetmekte, para bulmak ümidiyle sağa, sola el açmaktadır. Memlekette dirlik düzenlik yok olmuş, merkez otoritesine ortak çıkar derebeyleri her yerde egemenliğini ilân etmiştir.

Yabancı devletler için, gelişmekte olan Avrupa kapitalizmi için, bu büyük fakat hasta imparatorluk nefis bir «hân-ı iştiha» durumundadır. Batı, kapitülâsyonların sağladığı nimetlerden zaten yararlanmakta, tatlı bir sömürüyü sürdürmektedir. Şimdi bu sömürü, gelişen Bat kapitalizminin dev taleplerini karşılayarak biçimde büyütülecektir.

Osmanlı Devleti, hammadde kaynağı ve pazar olma niteliğinin yanı sıra, jeopolitik önem de taşımaktadır. Batı, büyük bir aptapot örneği, kollarını Yeni Dünya'dan Çin'e, Maçin'e, Afrika sahillerine uzatmaktadır. Kolomb un Amerika'yı keşfiyle Avrupa'nın girişmiş olduğu bu dünya fütuhatında, Osmanlı memleketi ele geçirilmes mutlaka gereken bir köprübaşı durumundadır.

19. yüzyılın başlarında, bu nedenlerden ötürü, dünya kapitalizminin kabaran tüm iştihaları «Memleket-i Osmaniye»ye yönelmiştir. O memleket ki artık geri kalmışlığın cenderesinde, bugünden yarına çıkmak için çabalamaktadır.

Yabancı devletlerin Türkiye'de tam bir sömürü mekanizması kurdukları, giderek ülkeyi parçalayıp payla-

şacakları bu dönem, geri kalma sürecimizin ikinci aşamasını, **«Kökleşmeyi»** meydana getiriyor.

Türkiye dengesini kaybederek geri kaldığı için şimdi yabancıların geniş sömürüsüne hedef olmaktadır. Bu dış etkenin önemini artırmasıyla, oluşmuş bulunan geri kalmışlık durumu kökleşecek; günümüze dek sökülüp atılmayacaktır.

BİRİNCİ BÖLÜM

OSMANLI MEMLEKETİNE YABANCILAR ÜŞÜŞÜYOR

1800 yıllarında Batı, sanayi devrimini gerçekleştirme yolundadır. Özellikle İngiltere başı çekmekte, gelişen endüstrisine dünyanın dört yanında hammadde kaynağı ve pazar aramaktadır.

19. yüzyılın bu ilk döneminde bütün Avrupa ülkeleri sıkı bir himaye sistemi uygulamaktadır; biri, Osmanlı ülkesi hariç. Öteki memleketler yeni kurulan sanayii dış malların rekabetinden korumak amacıyla gümrük duvarları çekerlerken, Osmanlılar kendi özbenliklerine yabancılaşmanın doruğuna varmışlar, liberalizmin en sadık uygulayıcısı durumuna varmışlar. Yabancı malları, % 3 gümrük ödeyerek rahatça memlekete girmektedir. Değerli hammaddelerimiz çok düşük resimler karşılığında, yahut kaçırılarak Avrupa'ya yollanmaktadır. Dış ticaret tamamen yabancıların elinde olup yerli işbirlikçilerin yardımıyla yürütülmekte, Osmanlı zanaatlarını günden güne çıkmaza sürüklemektedir.

O günlerin Batı kapitalizmi, sistemin içsel mantığı uyarınca, elde ettiği ile yetinmektedir; bu verimli pazarı daha geniş ölçülerle sömürmek amacındadır. Sömürebileceği az sayıdaki büyük ve zengin ülkelerden biridir, Osmanlı memleketi.

I

ANLAŞMALAR VE FERMANLAR

Gelişen kapitalizmin ve onun güçlü temsilcisi İngiltere'nin şikâyetçi olduğu birkaç konu vardır: İlki, Osmanlı topraklarında yabancı tüccarın ticaret yapmasına, daha doğrusu **iç ticaret** yapmasına kanunların elvermeyişidir. Yabancı tüccar malını Osmanlılara satmakta, malın ülkedeki dağılım ve satımı ise yerli tüccarın aracılığıyla yapılmaktadır. Bu durum, özellikle İngilizlerin gönüllerince Osmanlıları sömürmelerini engellemekte, onları bir takım işbirlikçilerine pay vermek zoruna koşmaktadır.

Yabancıların şikâyetçi oldukları bir diğer konu, Osmanlı Devletinin uyguladığı **yed-i vahit** usulüdür. Devletin belirli malın mübayaası için bazı tüccara tanıdığı tekel niteliğindeki bu sistem yabancı tacirlere engel yarattığından, İngilizlerin sürekli yakınmalarına neden olmaktadır.

Yabancıların üçüncü büyük tutkusu, topraktır. Gayri menkulün Osmanlı tebaasından başkasının tasarrufuna geçmesini önleyen kanunları kaldırtmak, bu kaynağa da elatmak amacındadırlar.

İşte Batı sermayesi, çökmek üzere olan bir imparatorluğun aczinden yararlanacak; çeşitli baskılar yaparak ona değişik anlaşmalar imzalatacak fermanlar yayınlatacaktır. Onu tam bir sömürge durumuna sokarak kaçınılmaz sonuna, iflâsına yöneltecektir.

İngilizler, Osmanlı ticaretinde kendilerine ters gelen hükümlerin kaldırılması için 1833'ten beri, ünlü Palmerston'un aracılığıyla uğraşmaktadır. İngiliz sefiri Ponsonby yed-i vahit usulüne, ticaret serbestisine konmuş engellere şiddetle çatmakta, «Türkiye'de mahsulleri vücuda getirenler, bunları fiyatlarını tesbit etmekte yegâne hâkim olan imtiyazlı kimselere satmak mecburiyetinde kaldıkça, Türk sanayiinin geriliğe mahkûm olduğunu» [165] savunmaktadır. Yani devlet, Avrupa'nın dikkatle kaçındı-

ğı bir «laissez passer laissez fair» siyaseti izlemeli, yabancılara kendini teslim etmelidir.

Batı'nın bu yoldaki taleplerine bir süre göğüs geren Osmanlı Devleti, Mehmet Ali Paşa'yla uğraşırken bir de İngilizleri gücendirmemek için, ünlü 1838 ticaret anlaşması'nı imzaladı. Memleketteki Batılaşma heveslerine denk düşen ve onun ekonomik alandaki uzantısı olan bu anlaşmayla, memleket-i Osmaniye, kendini paylaşmak için hazır bekleyen Batı sermayesinin insafına terkediliyordu...

Bu anlaşma gereğince:

1) İngiliz tebaasına daha önce tanınmış olan haklar tasdik olunmaktaydı.

2) Anlaşma hükümleri, Osmanlıların Avrupa ve Asya'daki topraklarının yanısıra Mısır ve Afrika'daki eyaletlerinde de geçerli olacaktı.

3) İç ticaretteki tekel (yed-i vahit) usulü kalkacaktı. İngiliz tüccarı ülkenin her yanında her çeşit tarım yahut sanayi ürününü alıp satabilecekti. Ödeyeceği vergi ve resimler en imtiyazlı İslâm tebaadan fazla olmıyacaktı.

4) İngiliz tüccarı memleketten mal götürürken Osmanlıların ödedikleri vergilerin yerini tutmak üzere %9 resim ve % 3 ihraç vergisi ödeyecek; dışardan getirdiği için ise % 3 gümrük resmine tâbi olacaktı.

1833 Anlaşması kapitülâsyonların yabancılara tanımış olduğu öncelikleri genişleterek onları yerli tüccarla eşit duruma getirmiş; ülke dahilinde de ticaret yapmak imkânı vermişti. Ancak, yerli meslekdaşlarından sermaye ve bilgi olarak çok üstün durumdaki Avrupalılar, kısa zamanda Osmanlı yurdunun o güne dek görmemiş olduğu bir talanı başlattı. Bu anlaşma İngiltere'yle 16 Ağustos 1838'de imzalanmıştı; bir eşini Fransızlar aynı yılın Kasım ayında Osmanlı Devletine imzalattılar. Fransa'yı Löbek. Bremen ve Hamburg şehirleri (18 Mayıs 1839); Sardunya (2 Eylül 1839); İsveç ve Norveç (31 Ocak 1840); İspanya (2 Mart 1840); Felemenk (14 Mart 1840) Belçika

30 Nisan 1840); Prusya (22 Ekim 1840); Danimarka (1 Mayıs 1841) ve Toskana (7 Haziran 1841) izledi.

Türkiye «Tanzimat-ı Hayriye»den salâh beklerken Avrupa'nın bütün ülkeleri hasta adam'ın başına üşüşmüş, nümkün olan en büyük lokmaları ondan koparmaya uğraşmaktadır.

Tarihimizde genellikle «büyük kurtarıcımız, Batılaşmanın müjdecisi» olarak sunulan 1839 Tanzimat ve 1856 Islahat fermânları, aslında, Emperyalist yayılmasının bir aracı fonksiyonundadır. Bu fermanların, özellikle 1856'dakinin temel niteliği, Batı kapitalizminin çıkarlarına uygun bir üst yapı kurumlarını Osmanlı memleketinde bina etmektir. Tanzimatın, Batıya yaranmak için Hıristiyan tebaaya tanıdığı haklar, aslında, Hıristiyanların küçük bir zümresi olan işbirlikçilerin Avrupa'daki efendilerine daha rahat hizmetlerini sağlamak için kaleme aldırılmıştır.

Islahat fermanında açıkça beliren durum, yabancıların kendi çıkarlarına maşa olarak kullandıkları zümreleri güçlendirmek, onların aracılığıyla hem ekonomik, hem siyasal konularda devletin içişlerine egemen olmak istemeleridir. Nitekim Islahat fermanının esasları Âli Paşa ile İstanbul'daki Fransız ve İngiliz sefirleri arasında kararlaştırılmış; Padişah, fermanının girişinde, «Osmanlı devletinin iyiliğini isteyen ve dostu bulunan büyük devletlerin yardım ve himmetlerinden söz etmiştir.» ([160])

Islahat fermanının ayrıca Paris anlaşmasına dahil edilmesi, yabancıların bu noktayı istismarına, sık sık iç işlerimize karışmasına, hatta, Hıristiyan tebaanın devleti Avrupa'ya şikâyet edebilmesine yol açmıştı.

Bu fermanlar ve 1876'da imzalanacak olan Berlin anlaşmasıyla Osmanlı devleti Avrupa'nın âdeta vesayeti altına girmekte, kendini yabancı dostların himmetine teslim etmektedir.

II
DIŞA BORÇLANMALAR BAŞLIYOR

Yabancıların ekonomideki önemi arttığı oranda Osmanlı idaresi çıkmaza saplanmaktadır. 1850 yıllarında devlet, daha önceleri de özenmiş olduğu yola girerek, Avrupa'dan borç almaya başlamıştır.

Osmanlı istikrazlarının bazı ilginç özellikleri vardır. Bu konudaki bilgisizliğinden ötürü devlet büyük ölçüde aldatılmış, **Düyun-u Umumiye**'nin kuruluşuna kadar süren ilk dönemde, borçlandığı paranın ancak yarısı eline geçmiştir. Sonra, Avrupa bankerleri bu acemi borçluyu âdeta para almaya zorlamışlar, devrin paşalarına bol rüşvet yedirerek onları kullanmışlardır. Osmanlı yönetimi ise dışarıdan gelen bu taşıma suyu har vurup harman savurmuştur. Osmanlı büyükleri yeni bir oyuncağı keşfeden şımarık çocuk edasıyla el attıkları bu kaynağın girdabına kendilerini öylesine kaptırmışlardır ki, 1874-75 bütçesinin 17 milyon altınlık gelirine karşılık, dış borç ödemesine 13 milyon ayırmak zorunda kalmışlardır. ([167])

1854-1914 dönemini kapsayan borçlanmalar, istikrazı yapan Padişahlara göre şöyle sıralanabilir: **(Altın lira olarak)** :

Dönem	İstikraz adedi		Borçlanılan	Ele geçen para
Abdülmecit	(1854-1861)	4	16 milyon	8 milyon
Abdülaziz	(1861-1875)	12	227 »	121 »
Abdülhamit	(1876-1909)	18	113 »	77 »
Mehmet Reşat	(1909-1914)	8	46 »	37 »
		42	402 milyon	243 milyon

Borcun önemli bölümü, istikrazın ihraç bedeli olarak borç tahvilleri verilirken (emisyonda) kesilmekte; buna komisyon, vb. eklenince alınan para kuşa dönmektedir. Ayrıca, her borcun bir bölümü eskilerin ödenmesine ve faize gittiğinden, devletin eline önemli birşey geçmemek-

tedir. Örneğin, en fazla borçlandığımız Abdülâziz döneminin dökümü şöyledir:

ALINAN BORÇ : 227 MİLYON

Emisyon ziyanı:	% 45 Geri kalan	121 milyon
ve komisyon tahvillerinin baskı masrafı:	% 5 » »	112 milyon
Eski borç ve faizler için yapılan kesinti:	% 16,5 » »	77 milyon

Görüldüğü gibi, 227 milyon borçlanan devletin eline gerçekte ancak 77 milyon geçmekte, devlet ise bunun 11 milyonunu sarayın özel tüketimine ayırıp gerisiyle çarkı çevirmeye uğraşmaktadır...

Bu durum, tabiatıyla, uzun süremezdi. Devlet fâsit bir dairenin içine düşmüş, boğulup kalmıştı. 1874'de, yani ilk borçlanmadan yirmi yıl sonra, devletin o yıl içinde ödemek zorunda olduğu borç ve faizleri, toplam gelirin %80'ine ulaşmaktadır... [168]

Borç taksitlerinin ödenmesine artık imkân kalmamış; 1875'de Osmanlı devletinin tek taraflı bir kararıyla faizler yarıya indirilmiş (*); 1876'da ödemeler tamamen durdurulmuştur. 1878 Berlin kongresinde Osmanlı devleti kendi maliyesini uluslararası bir komisyonun eline teslim edecek, 1881'de ise Osmanlı borçlarının temizlenmesi için **Düyun-u Umumiye** kurulacaktır.

Düyun-u Umumiye, yani «genel borçlar» kurumu alacaklı devletlerin, Osmanlı Bankasının (bu banka yabancı sermayeye ait olup Osmanlı devletinin hazinesini elinde tutmaktadır) ve hükümetin temsilcilerinden mey-

(*) Tarihçi Yılmaz Öztuna'nın iddiasına göre, devletin bu kararını önceden bilen Mithat Paşa ve Damat Mahmut Paşa karar açıklanmazdan evvel ellerindeki borç tahvillerini satarak büyük kazanç sağlamışlardı. (Türkiye Tarihi; Cilt XII, sayfa 53).

dana gelmektedir. Düyun-u Umumiye'nin görevi, Osmanlı devletinin borçlara karşılık göstermiş olduğu gelir kaynaklarını işletmek, sağlanan parayı alacaklılara dağıtmaktır. Kurum, geniş kadrosuyla Osmanlı ülkesinin tütün ve tuz tekellerini yönetmekte, pul, balık, müskirat resimlerini ve çeşitli vergileri bizzat toplamaktadır.

Düyun-u Umumiye meydana getirilirken alacaklılar 252 milyonluk borcun yarısından çoğunu affetmiş, geriye 106 milyon liralık bir bölüm kalmıştı. Yeni kuruluş, Osmanlı devletinin yıllık gelirini on kat aşan bu alacağı tahsil etmek, bunu plânlayıp uygulamakla yükümlüdür. Elindeki kaynakların (devlet gelirinin üçte biri kadar) öneminden ötürü devlet içinde devlet niteliğindedir. Maliye Nezaretinde resmî olarak 5.500 memur çalışırken, Düyun-u Umumiye'dekilerin sayısı 8.000'den fazladır. Düyun-u Umumiye aracılığıyla memleketteki malî, siyasî mekanizma yabancıların kayıtsız şartsız ipoteğine girmiştir. 20. yüzyıl yaklaşırken, Osmanlı devleti, son taksiti 1954'de yatırılacak olan bu borçları ödemeye başlamakta; memleket günden güne sömürgeleşmektedir.

III
YABANCILARIN ETKİSİNDEKİ DEVLET

Borçlanmanın ve dışa açılma heveslerinin bir başka sonucu, devlet işlerinde yabancıların zorunlu tasdik makamı ve baskı unsuru durumuna gelmeleridir. 19. yüzyıl tarihi, bu yeni dostların devlet yönetimini adeta ellerine geçirmelerine tanıktır. Yabancıların günden güne artan bu etkisi bağımlılığın hem sonucu, hem de hazırlayıcısı ve hızlandırıcısı olmuştur.

Dış etki konusunda İngiltere başta gelmektedir. Üzerinde güneş batmayan imparatorluğun temsilcileri, tecrübe ve imkân açısından öteki rakiplerinden öndedirler. Özellikle İngiliz elçisi Lord Statford, uzun yıllar Türki-

ye'de kalmanın kendisine verdiği alışkanlıklardan yararlanarak devlet içinde devlet kurmuştur. Âli Paşa, Osmanlı devletinin sömürgeleşmesini kendi kişiliğinde yansıtan bu ünlü yabancıyı şöyle anlatıyor:

«... Her şeyde ve her tarafta hüküm-ferma olmak arzuy-ı şedidinde bulunması saikiyle kendini mülk sahibi kıyasına kadar ileri gitmiş ve bizzat kendisi hükümet-i merkeziyede hemen aşikâr bir surette vasilik mevkiine geçtiği gibi, vilâyetlerde valiler nezdinde vasiler **(Konsoloslar)** kaim etmiştir. Kendilerine verilmiş olan vazifeleri ifa suretiyle bunların hoşuna gitmemek bedbathlığında bulunan bir vilâyet valisi mahvolmuş demektir. Heyet-i Hükümeti teşkil eden nazırlar daha iyi muameleye mazhar değildir. **Vükelâsını nasp ve azleden artık padişah değildir.**

Dış münasebetlerimiz aynı müşkülâta duçar olmaktadır. Sair devlet elçilerinden birinin siyah demesi, Lord Statford'un beyaz demesi için kâfidir. Velhasıl ne diyeyim; umur-u hariciye, idare-i dahiliye, patrikhane, her şey bu adamın kontrolüne tâbidir.» ([169])

Bu tür davranışlarda İngiltere öncü olmakla beraber, yalnız değildir: Islahat fermanım hazırlıyanların arasında Âli Paşa'nın ve İngiliz elçisinin yanısıra Fransız elçisi de bulunmaktadır. Nüfuzu günden güne artan ve Mahmut Nedim Paşa'yı kullanan Rusya, Osmanlı devletinin iç kararlarında gözönünde tutulması gereken bir ağırlık merkezidir.

Yabancıların bu nüfuzu karşısında Osmanlı paşaları bir devletin yanma sığınmayı siyasî başarıları için tek çıkar yol görmektedirler. Reşit Paşa İngilizlerin, Âli Paşa Fransa'nın, Mahmut Nedim Paşa Çar'ın adamıdır. «Artık iktidara geçmek, Osmanlı devlet adamları ile elçiler arasında bir pazarlık konusu haline gelmiştir.» ([170])

Paris konferansında temsil edilen bütün devletler, karışma yetkilerini kullanarak kendi çıkarlarına uygun programlar hazırlamakta, bunu savunacak Osmanlı paşaları yaratmaktadır. Paşalar ise tâbi oldukları devletin nü-

fuzunu arttırmak için uğraşmakta, başardıkları takdirde iktidara gelmektedirler. Bu durum karşısında bir Osmanlı siyaseti gütmenin imkânı kalmamıştır. Devletin genel politikası yerine, «İngiltere'ye mütemayil Reşit Paşa'nın, Fransa'ya taraftar Âli Paşa'nın, daha sonraları, Rusya'ya taraftar Mahmut Nedim Paşa'nın siyaseti kaim olmaktadır. Abdülmecid'in yirmi iki yıl süren saltanatı devrinde yirmi iki defa sadrazam değiştirmiş olmasının sebeplerinden biri ve belki de en mühimi, bu yabancı müdahelesidir...» ([171])

Osmanlı paşalarının bu alışkanlığı bir gelenek niteliği kazanarak imparatorluğun sonuna dek sürecektir. Mithat Paşa, Kâmil Paşa ve benzerleri İngiltere'nin vesayetine girecek, Enver Paşa'ların Almancılığı Allahüekber dağındaki talihsiz «Erzurum Fatihliğine», Yemen seferine ve giderek memleketin kesinlikle parçalanmasına yol açacaktır.

Bu arada Amerika Birleşik Devletleri'nin ilgi çekici çabaları vardır. Hızlı bir gelişmeyle kapitalizmin gelecektei önderliğine hazırlanan bu devletin gözünde, geniş Osmanlı memleketi, her denize açılan iskeleleri ve sömürülme imkânlarıyla hayli müsait bir hedeftir. Nitekim 1829 yılında imzalanan ilk ticaret anlasmasının ardından Amerikan konsoloslukları pıtrak gibi çoğalmıştır. Hamdi Atamer'in belgeleriyle verdiği bilgiye göre, 1831'de ilk Amerikan konsolosluğu İzmir'de açılmış, 1843'de ilk Amerikan elçisi gelmiş, 1867'de Osmanlı elçisi gitmiştir. Amerikan konsolosluklarının çoğalması şöyle olmuştur: ([172])

Yıllar	İskele ve şehir
1831	İzmir
1835	Kıbrıs, Mısır, Halep, Sayda ve Beyrut
1836	Selânik, Kandiye
1839	İstanköy, İzmit, Bursa
1843	Çanakkale

Yıllar	İskele ve şehir
1844	Midilli
1846	Yafa ve Kudüs
1848	Trablus, Şam
1849	Trablus ve Lazkiye
1858	İstanbul
1859	Kalas, Rodos, Tolcu, Trabzon, Sakız
1861	Gaziantep, İskenderun
1862	Limasol
1863	Adana
1867	Resmo, Samsun, Bükreş
1868	Maraş
1871	Rusçuk, Portsait
1872	Kahire
1873	Hanya
1878	Filibe
1887	Sivas
1898	Bağdat
1899	Erzurum
1902	Harput, Ankara
1905	Hudeyde
1906	Basra
1911	Mersin

Görüldüğü gibi, Amerika 80 yıl içinde Osmanlı memleketinde 45 konsolosluk açarak yağma Hasan'ın böreğine ortak çıkmıştır. Bu liste, İstiklâl Savaşı öncesindeki yaygın Amerikan mandası savunuculuğunun sadece birkaç aydının iyi niyetli düşüncesi olmayıp yerleşmiş bir mekanizmanın bilinçli ürünü de olduğunu ortaya koymaktadır... (*)

(*) Altemur Kılıç'ın bir araştırmasına göre, «1914 yılında Türkiye'nin muhtelif yerlerinde 17 Amerikan dini misyonu, 200 misyon şubesi ve 600 Amerikan okulu bulunmaktadır.» (Lozan Konferansında Amerikan — Milliyet gazetesi, 25.7.1969)

Yabancıların Osmanlı devletini etkilerine, hatta avuçları içine alması hemen her alanda kendini göstermiş, devlet kademeleri yabancı **uzmanlarla** dolmuştur. 1838' de kurulan ve büyük önem taşıyan **Ziraat ve Sanayi** meclisinin müsteşarlığını bir İngiliz yapmaktadır. Ekonomik durumu yönetip düzeltmekle yükümlü **Meclis-i Maliye'de** üç yabancı delege söz ve rey sahibidir, vb. Ancak bu sızmaların en önemlisine ordu hedef olmuştur.

Nizam-ı Cedid, Eşkinci Ocakları gibi askerî düzeni Batılaştırma hareketleri çeşitli yabancı uzmanların Osmanlı ordusunda görev almalarını mümkün kılmıştır. Özellikle Almanlar bu alanda başarılı olmuş, giderek bütün orduyu ellerine geçirmiş, âdeta Alman silâhlı kuvvetlerinin Doğu birlikleri durumuna getirmişlerdir.

Ünlü Feld Mareşal Moltke 1836'da gelmiş, orduda ve Anadolu'da incelemeler yapmıştır. General von Der Goltz (Golç Paşa) **ıslahı heyetiyle** beraber 1883'de gelerek 1895'e kadar **Osmanlı Genel Kurmayının II. Başkanı** olarak çalışmıştır. Daha sonra tekrar Türkiye'ye dönen Golç Paşa, Dünya Savaşında 1. ve 6. Osmanlı ordularına kumanda etmiştir. Bir başka Alman generali Liman Von Sanders, 71 kişilik **Alman Heyet-i Askerîye-i İslâhiyesi'** nin başında gelmiş, uzun süre yurdumuzda kalarak komutanlık yapmış, Padişah'tan **müşir** (mareşal) rütbesi almıştır. Bu arada öteki Avrupa devletlerinden de uzmanlar gelmişse de, (Donanmayı ıslâh için İngiltere'den Amiral Limpus, jandarma gücü eline teslim edilen Fransız Generali Bauman vb.) Almanlar ordu yönetimine önce ortak, sonra egemen olmuşlardır.

Golç Paşa'nın yazdığı mektuplarda, yabancılardan medet umma hastalığımız, saflığa varan iyi niyetimiz kendini açıkça belli etmektedir. Türkiye'ye ikinci gelişinde (1913) kendi deyişiyle **«Kurtarıcı gibi»** karşılanan Golç, günümüzde de tekrarlanan şatafatlı karşılama törenlerini şöyle anlatıyor: «Türkiye hududunda yapılan istikbâl çok mükemmeldi; bundan çok müteheyyiç oldum. Türkiye toprağındaki ilk istasyonda şarkı söyleyen ço-

cuklar, sonraki istasyonlarda da ihtiram bölükleri, zabitan heyetleri ve birçok halk beni selâmladı.» (173)

Aynı Golç Paşa, Türkiye'deki ilk görevi sırasında (1883-95) Alman Başvekili Prens Bismark'a gönderdiği şifreli mektuplarda, Osmanlı paşalarım nasıl satmaldığını şöyle anlatmaktadır:

«...bize pek çok hizmeti dokunan (R), (M) ve (H) Paşalardan etkili yardım göreceğimiz şüphe edilemez. Bu paşaları siz de tanırsınız; **emirleriniz üzerine şimdiye değin kararlaştırılan paraları kendilerine iki defa vermiş olduğumu biliyorsunuz. İşte bu ödemeler tekrarlandığı takdirde, yukarıda adlarını açıkladığım kişilerin geniş ve önemli yardımlarını göreceğimize eminim. Bir hayli generaller de bizim dostlarımızdır. Muntazam surette kendilerine tahsis olunan paraları almaktadırlar.»** Golç, Alman Feld Mareşalı Walderze'ye gönderdiği mektupta ise ülkesinin yardım maskesi ardında gizlenen asıl niyetini açıklamaktadır: «...öteyandan bu askerler (300 bin kişilik Redif kuvvetleri) üzerinde doğrudan doğruya nüfuzumuzu kullanarak Osmanlı ordusunun idaresini, evvelkinden ziyade ve artık elimizden bir daha geri alınamayacak biçimde, ele geçirebileceğiz...» (174)

İşte, kurtarıcı gibi karşılanan Alman generalin gerçek düşünceleri. İsmet İnönü, yıllar sonra yazacağı hatıratında bu durumu yorumlayacak ve «Birinci Dünya Savaşında ordumuza hakim olan Almanlar, (eğer savaş kazanılsaydı) **bir daha geri dönmemek üzere gelmişlerdi»** diyecektir.

İKİNCİ BÖLÜM

SÖMÜRÜNÜN EMRİNDEKİ ARAÇ: BATILAŞMAK

1800 yıllarında belirli bir özlem Osmanlı yöneticileri arasında şekillenmektedir: Batılaşmak. 1839 Tanzimat, 1856 Islahat fermanlarının, 1876 ve 1908 Meşrutiyet hareketlerinin ortak kaynağı Batılaşmak özlemidir, ortak hedefi Batıya benzemektir.

Batılaşmak, Batı kültürünü ve kurumlarını almak eğilimi, çeşitli nedenlerden doğmuştur.

İmparatorluğun çöküşü karşısında bir çözüm yolu arayanlardan kimisi, zamanın üstün ekonomisi Batı'ya bakıp kurtuluşun ona benzemekle mümkün olacağına içtenlikle inanmaktadır.

Batılaşma özlemini yaratıp güçlendiren temel etken ise, bu kültürün ekonomik nitelikleri, Osmanlı hakim zümrelerinin sınıfsal çıkarları, Batı kapitalizminin Türkiye emelleridir.

I

1800'LERİN «MUKADDES İTTİFAK»I

1800 yıllarının Osmanlı memleketinde hakim zümrelerin (yüksek devlet memurları, mültezimler, tefeciler, ya-

bancı işbirlikçileri, bey ve ağalar) çıkarınca işleyen bir ekonomik düzen yürürlüktedir. Geleneksel yapıyla tam bir çelişki yaratan bu yeni düzen, artık müesseseleşmek, kendini hukuk güvenliğine almak, kendi dünya görüşünü ithâl etmek, bütünlenmek aşamasına gelmiştir. Memleketteki bu yollu eğilimler, Batının kendi sömürüsünü genişletmek, işbirlikçilerinin güvenliğini sağlamak amacı ve çıkarları ile tam bir uyum halindedir. Batı önce tavsiye yoluyla, sonra ekonomik ve siyasal baskıyla bu eğilimlere arka çıkacak, bir noktadan sonra onları zorla kabul ettirecektir.

Batılaşma, aynı zamanda bir kültür sorunudur. Ancak, bütün kültürler gibi, sınıfsal tercihleri, sınırları az çok belirlenmiş bir ekonomik görüşü ve onun hukuk sistemini de beraberinde taşır. Bir bakıma, temeldeki ekonomik gerçeğin yansımasıdır. Bu açıdan incelendiğinde, bizdeki Batılaşma hareketleri, hakim zümrelerin kendi çıkarlarını sağlama almak için giriştikleri ve bu çabalarında Avrupa'dan destek gördükleri bir tercih şeklinde belirmektedir.

Batılaşmanın ilk ve en büyük şampiyonları devlet yönetimindeki paşalar olmuştu. Reşit Paşalar, Âli Paşalar, Mithat Paşalar vb. Bu paşalar, öteki vezirler ve devlet büyükleri, imtiyazlı durumlarına rağmen özledikleri can ve mal emniyetine, politik güce asla kavuşmamışlardı. ([175]) Padişah, bu zümreyi hemen her dönemde hor kullanmıştır. Fazla sivrilenlerin rütbesi geri alınmış, öldürtülmüş, mallarına ve gittikçe artan servetlerine el konmuştur. Tarih, azledilen, sürülen, servetleri hazineye aktarılan devlet memurlarıyla ilgili belgelerle doludur. Osmanlılarda, vezirlerle paşaların başlıca kurbanı oldukları çok yaygın bir müsadere uygulaması vardır. Bu zümreler, saray baskınının yanı sıra bir de yeniçeri, esnaf, ulema hoşnutsuzluklarının ve isyanlarının kaçınılmaz hedefidir. Bütün Padişahlar, kendilerinden «baş» istendiğinde, birkaç veziri, defterdarı, yüksek memuru harcayıp isyancıları yatıştırmak yolunu seçmişlerdi.

Robert Mantran, «Büyük Vezir dahil yüksek yönetim aristokrasisinin, Padişahın keyfî kararlarına, hatta onun gözdelerinin ve Valide Sultan'ın kararlarına bağlı olduğunu» belirterek, şunları yazıyor: «Sık sık değişen bir yüksek personel karşısındayız. Bu personelin durumu, işi, hatta hayatı, özellikle karışık dönemlerinde çoğalan olaylardan korunmuş değildir. (...) Bu zümre Batıdakinin benzeri köklü bir aristokrasiyi değil, **kariyerleri beklenmedik değişimlere bağlı** bir yüksek memurlar sınıfını meydana getirmektedir.»

1800 yıllarında bu zümre hem canını hem de özelci ekonominin de yardımıyle gittikçe artan servetini güvenliğe almak özlemindedir.

Aslında öncelikle bu nedenlerden ötürü hasreti çekilen Batılaşma, **memleketi kurtarmak** gerekçesiyle örtülüp **tek çıkar yol** şeklinde paşalar tarafından iyi niyetli Padişahlara sunulacaktır. Batının yaşayışı, giyimi, kişiyi ve özel mülkiyeti güvenliğe alan kurumları ithâl edilince, devlet, ve bu arada, tabiî, yüksek memurlar **kurtulacaktır**...

Bürokrasi'nin kendi ekonomik gücünü emniyete almak için Batılaşmaya sarılması konusunda, Prof. Ülgener'in «İnhitat Devri Servetinin Mahiyeti ve Menşei» üzerine araştırmaları değerli ipuçları getirmekte; yüksek memurlardaki Batı tutkusunun gerçek nedenlerine ışık tutmaktadır. ([176])

Bu araştırmalara göre, büyük servetlerin asıl kaynağı, **siyasî menşeli kazançlar olmuştur.** «İnkâr edilemez ki, konak ve malikâne hayatında, yahut yüksek payeli devlet memurlarının elinde biriken servet sabırlı ve devamlı bir tasarruf sonunda üremiş değil, bilâkis, mevcut bir servet yığınının başkası sırtından alınması, yani sadece el değiştirmesi suretiyle meydana çıkmıştır. Mal ve servet ile içtimaî paye ve mevki, öyle görünüyor ki, yan yana yürüyen, biri diğerini tamamlayan iki faktör vaziyetindedir. Refah seviyesi emek ve istihsal ölçüsü ile değil.. içtimaî ehramın kaide veya zirvesine yakın bir nok-

tada yer almak suretiyle tayin edilir. Muazzam servet yığınlarının uzun zaman tüccar ve müteşebbisten ziyade siyasî nüfuz ve iktidar sahiplerinin elinde toplanmış olması bunun en açık delilidir... Servet herşeyden evvel **politik bir kategori** olduğuna göre, servet sahibi olabilmenin en emin ve kestirme yolu üst kademelerden birine çıkmak, yahut daha kolayı oradakilere **intisap etmektir.**»

Siyasetle ticaretin ve servetin böylesine kaynaşmış olduğu bir ortamda, serveti kaybetmek de tamamen **siyasî** bir değişim sonucu olmaktadır: «İnhitat devri servetinin kazanılması gibi, **harcanma** ve **tüketilmesi** de yine birinci plânda siyasetle alâkalıdır... Mal ve parayı bekleyen akıbet; iktisadî bir maksat uğruna harcanmak, yahut iktisadî bir talihsizliğin kurbanı olmak değil, daha ziyade siyasî bir gaye uğruna veya siyasî bir nikbete uğrayarak harcanmak ve tüketilmektir; en fazla rastlanan şekilleriyle; **gözden düşme, göze gelme** (servetiyle dikkati çekme), nihayet, **göze girmek** için harcama! Hülâsa, kazanmak gibi tüketmek de iktisadî hayatın dışında ve ötesindedir.

İnhitat devri serveti, öyle anlaşılıyor ki, elde edilmesi gibi tüketilmesi de hiç bir zaman tipik bir tekrarlama göstermeyen, vak'adan vak'aya değişik şekilleriyle daima **bir defaya münhasır kalan tarihî-ferdî bir kategori olmaktan ileri varamamıştır.**»

Servetinin varlığı ve sürekliliği siyasî mevkilerine bağlı olan Osmanlı paşaları, o çok sık uğradıkları «gözden düşme» durumlarında bile bu serveti elden kaçırmamak için, Batılaşmanın hukuk güvenliğinden medet beklemektedirler.

Batılaşmada çıkarı olan ikinci zümre büyük toprak sahipleridir. Âyanlar, beyler, ağalar. Bu zümre toprak mülkiyetine fiilen el koymuş, 1808 **Sened-i İttifak**'ıyla varlığını resmen saraya kabul ettirmiştir. Ancak, elindeki toprağın hukukî mülkiyetine hâlâ sahip değildir. Batı, Roma hukukunun temeli olan tavizsiz mülkiyet kavra-

mıyla gelecek ve onların da kayıtsız şartsız egemenliğini sağlayacaktır.

Batılaşmanın yarayacağı üçüncü zümreyi, Avrupa'nın işbirlikçileri, gelişen finans kapitalizmi, devletin gerilediği oranda eski huzurunu kaybetmiş olan azınlıklar meydana getiriyor. Türkiye Batıya açıldıkça bu zümre daha rahat yaşamak olanağını bulacaktır.

Osmanlı ekonomik ve sosyal düzeninin gecikmiş bir ferdiyetçiliğe doğru gelişmesinde önemli bir aşama olarak beliren Batılaşmanın bir büyük desteği de, tabiatıyla, bizzat Batının kendisidir.

Avrupa devletleri, hukuk ve ekonomi düzenlerini Osmanlılara kabul ettirmek için uğraşmakta, bundan çeşitli yararlar beklemektedir. Önce, Batı kültürü yaygınlaştığı oranda Batı ekonomisinin işbirlikçileri güçlenecek, Avrupa tüccarı daha rahat çalışacak, kapıları açık liberal bir düzen sömürüye daha elverişli olacaktır. Sermaye, özlediği güvenliğe hukuken de kavuşacak, Batının siyasî nüfuzu kolaylıkla yayılacaktır. Sonra, böylesine açılmış bir pazarda Batı'nın toprak zenginliğine el koyması, yeraltı servetlerinden yararlanması için, Roma hukukunun öngördüğü mülkiyet düzenine de gerek vardır. Batı, kültürünü Osmanlı memleketine ihraç ettiği oranda, açık bir pazarın yanısıra, bu isteğine de erişecektir. Sürekli baskı yaparak, kanunnâmelerin hazırlanışına katılarak liberal toprak hukukunun yerleşmesini sağlayacak ve bu zenginliğe de el atacaktır.

Görüldüğü gibi, Batılaşmak, içteki hakim zümrelerin çıkarlarıyla kapitalist Avrupa'nın birleştikleri ortak bir yön şeklinde belirmektedir. Osmanlı devleti işte bu ortam ve bu gereklerden ötürü Batıya yönelmiş, onun kurumlarını, hukuk kurallarını, ekonomik sistemini, dünya görüşünü, hayat tarzını benimsemiştir.

***

Batılaşmanın ilk belirtisi Osmanlı hukuk ve ekonomik düzeninde göze çarpıyor. 1800'lerde başlayan bu ge-

lişmenin değişmez hedefi: Özel mülkiyetin, liberal ekonominin güçlenmesi; bu mülkiyet düzeninin unsurları olan zümrelere güvenlik sağlanması; liberal ekonominin çalışmasını engelleyen unsurların temizlenmesidir. Dolayısıyla, bu dönemin getirdiği bütün yenilikler:

1) Osmanlı paşalarının, yüksek memurlarının, toprak sahiplerinin, yabancı tüccar ve sermayenin, yerli işbirlikçilerle onların önemli bir kaynağı olan azınlıkların mal-can güvenliğini sağlamaya yönelmiştir. Kişisel özgürlükleri, dokunulmazlıkları, tebaa arasındaki eşitliği, mal-can güvenliğini getiren Tanzimat ve Islahat fermanlarının, Meşrutiyet hareketinin özü buradadır.

2) Batılaşma yenilikleri özel mülkiyeti (yabancı yahut yerli) kayıt ve şartlarından kurtarmış, hareket ve kazanç kolaylığı sağlamıştır. İslâm miras hukukuna akılcı sınırlamalar koymuş olan Osmanlı sistemi değiştirilmiş; toprağın özel mülkiyeti hukuk garantisine bağlanmıştır. Öteki bölümde ele alacağımız toprak kanunnâmelerinin yanısıra, Fransa'dan aktarılan çeşitli kanunlar azınlıkların, yabancıların rahat çalışmasını amaç edinmiş, sermayenin ihtiyaç duyduğu hukuk düzenini ve güvencesini getirmiştir.

1840 tarihli ceza kanununun girişinde «Kâffe-i teba-i devlet-i âliyenin bilâ istisnâ emniyet-i can ve mal ve mahfuziyet-i ırz ve namus»tan söz edilmektedir. Cevdet Paşa ise günden güne önemi artan yabancı sermayenin gereklerini karşılamak üzere yeni kanunların zorunluğundan bahsederek varolan eğilimleri şöyle özetlemektedir: «...bundan dolayı bazı zevat, Fransa kanunları Türkçe'ye tercüme olup da mehakim-i nizamiyede onlar ile hükmolunmak fikrine sahip oldukları aşikârdır. Halbuki bir milletin kavanin-i esasiyesini böyle kalb ve tahvil etmek ol milleti imha hükmünde olacağından bu yola gitmek caiz olmayıp ulema güruhû ise o mahule alafranga efkâra sapanları tekfir ederdi...» [177]

Cevdet Paşa'nın «**bir milleti imha hükmünde** (*) gördüğü bu yenileşme, daha doğrusu kopyacılık eğilimleri, Batıdan aktarılan Ticaret Kanununda (1850), Deniz Ticareti (1864), Ticaret Mahkemesi usulü (1868), Ceza (1858) kanunlarında, 1880 ve 1881 Usul Kanunlarında kendini belli etmekte; **Mecelle** ihtiyaçları karşılayamamakta, Avrupalıların ticarî sorunlarını çözümleyen özel heyetler ve Nizamiye Mahkemeleri kurulmaktadır.

Kısacası özetlendiğinde, Batılaşma hareketleri aslında çok küçük bir azınlığın ve yabancıların, özel sermaye ve mülkün çıkarını, güvenliğini sağlayan; halk kitlelerine hiç ama hiç birşey getirmeyen hareketlerdir. Getirmemesi bir yana, günümüze dek sürecek kültür ikiliğine **(düalizmine)**, halk kitlelerinin daha geniş çapta ve daha rahat sömürülmesine yol açmıştır.

§ 1. BATIYLA GELEN...

Tanzimat Batıcılığı, **hukuk anlayışının** yanısıra Batının **yaşayış tarzını** ve ekonomik felsefesini de memlekete sokmuştur. Batılı taklidi bir yaşama düzeni ve kadınlı erkekli toplantılar, Avrupalıları bile şaşırtacak bir rahatlıkla belirli zümreler tarafından benimsenmektedir. General Von der Goltz, mektuplarında «Bura sosyete hayatının anladığı şey, yalnız hayır işleri menfaatine eğlenceler, oyunlar, cemiyetler, çaylar ve saire olup, tam bir sulh ve sükûn içinde yaşamaktır» diye Batılaşmış Osmanlıların halini anlatmaktadır. Gerçekten, Abdülmecit

(*) Cevdet Paşa, sezgileri ve gözlemleri hayli güçlü olan bir tarihçidir. Toplumların dengelerini kaybetmekle büyük tehlikeye düşeceklerini Cevdet Paşa şöyle anlatıyor: «Toplumlar için büyük tehlike geçiş dönemlerinde dengeyi kaybetmektir... Değişmemekte ve statik kalmakta direnen ülkeler kadar, dengeyi yitirenler de tarihin harabelerine gömülmüşlerdir.» (Cevdet Paşa Tarihi, günümüzün Türkçesine çeviren: Ali Rıza Ersözen, Milliyet gazetesi 31.7.1969)

döneminde lüks ve israf, görülmemiş şekilde artmıştı: «Padişahın altı oğlu ve altı kızına yaptırdığı sünnet, nişan ve düğün törenleri dillere destan oluyor, para su gibi akıtılıyordu. Bundan başka, Padişah kendisine saray yaptırıyor, köşkler ve yalılar inşa ettirip nâzırlarına ihsan ediyordu.»

«Alafranga âdetlerin, devletin yüksek sosyetesini istilâ etmesi de israflara yeni bir mecra açmıştı. Abbas Paşa'nın valiliği sırasında Mısır'dan İstanbul'a göç eden zengin Mısırlıların yüksek fiyatla köşk ve yalı satın alarak Avrupa möbilyesi ile tefriş etmeleri İstanbulluları tahrik etmişti. Onlar da alaturka eşyalarının yanına alafranga möbilye vesaire eklediler. Paytonlar ve süslü arabalar edindiler. Hizmetçi ve halayık kafileleri beslemek suretiyle haşmetlerini arttırmaya başladılar. 50.000 köle yanında 40.000 hizmetçi İstanbul'un bu sıralar beslemek zorunda kaldığı müstehlik nüfus hakkında bir fikir verebilir.» ([178])

Gerçekten, o dönemin İstanbul'u parazit bir şehir olarak memleketin sırtında yüktür. Barındırdığı parazitlerin ve müstehliklerin oranında, birşey üretmemekte, sadece tüketmektedir. Daha sonraki yılların rakamlarına göre, «İstanbul ancak bir istihlâk merkezidir. Hariçten Dersaadet'e senevî gelmekte olan emval-i ticarîyenin miktarı 11.481 milyon kuruşu baliğ olduğu halde İstanbul'un ihracat-ı senevîyesi ancak 274 milyon kuruştan ibarettir...» ([179]) İstanbul'a ek bir imtiyaz olarak, 1875'e kadar emlâk vergisi alınmamış ve 1908'e kadar İstanbul nüfusu askerlikten muaf tutulmuştur. ([180])

Memlekete ithal edilen Batı görünümü, beraberinde getirdiği ekonomik ilkeler hangi zümrelerin işine yaramışsa, o zümreler tarafından benimsenmiştir. Liberal, özel sektörcü bir ekonomiden faydalanacak olanlar, güvenliğe alacakları bir servetleri bulunanlar, aracılık yapma durumundakiler; daha rahat, renkli, Avrupaî bir yaşamı benimsemeye gücü yetenler, vb. Yani, maddî imkânları hayli geniş olanlar.

Bu küçük zümrelerin dışında kalanlar ise, Batılaşma ile beraber kendi sonlarının eşiğine adım atmışlardı. Dış görüntüsü değişik, zengin bir yaşam ve Avrupaîlik olan bu kültür, sonraki bölümlerde inceleneceği gibi, getirdiği hukukî ve ekonomik kurallarla yerli zanaatlerin yıkımına, esnafın yoksulluğuna, köylülerin bir kat daha sömürülmesine yol açtı. Avrupa taklitçisi Osmanlıların çoğalıp güçlendikleri oranda yabancıların sömürüsü ve halkın yoksulluğu koyulaştı.

Bu oluşum, halk kitlelerinin izleri günümüze dek uzanan bir tepkisine yol açtı. **İthal edilen kültürün ekonomik fonksiyonunu sezemeyen halk, onun dış görüntüsüne düşman oldu**; yaşam tarzını ve yaşayanları, savunucularını **gâvurlukla** niteledi. Tek sığınabileceği mercie, kendi geleneksel yaşantısına ve ancak öteki dünyada kavuşmayı hayal edebileceği bir mutluluğun tek ümit kaynağı olan dinine, büyük bir kıskançlıkla, şuursuzca, âdeta katolikçesine sarıldı. (*)

Özetlersek, Batılaşma, getirdiği sosyo-ekonomik özelliklerin doğal bir sonucu olarak paralı zümrelerce benimsenmiş ve onların kazanç imkânlarını genişleterek emniyete almıştır. Ancak bu liberalleşme, halkın daha rahat sömürülmesine yol açmıştır. Batılaşmanın temeli olan ekonomik nitelikler, **aysberg** örneği, halkın gözüne görünmemiş; ancak yüzeydeki belirtiler olan giyim-kuşam, kadın-erkek ilişkileri, hayat tarzı ve öteki üstyapı kurumları halkın gözüne çarpmış ve farkedilmiş; halk bunlara tepki göstermiş, düşman olmuştur.

Üstelik, özel sermayenin çıkarları uyarınca oluşan bu yeni düzen, «Temeldeki Bozukluk» bölümünde göreceğimiz gibi, sakat doğmuş, elverişsiz bir ortamda çarpık

(*) Tanzimat Türkiyesi'nin Batılaşması karşısında İslâmcı düşünce akımları, bu nedenle güçlenmişti. İslâmcı akım, ekonomik sorunları görememekle beraber, İmparatorluğun çöküşüyle memleketin bünyesine giren yabancı fikir ve kurumlar arasındaki ilişkiyi farketmiştir. İslâmcılar, çeşitli konularda Batıcılardan daha gerçekçi yorumlar yapabilmişlerdir.

büyümüş, Avrupa'da yarattığı atılımları Osmanlı ülkesinde tekrarlamamıştır.

Şimdi, Batılaşmanın hızlandırıp ağırlaştırdığı bunalımları, ekonomik çıkmazı; imparatorluğun sonu yaklaşırken, halkın durumunu izleyelim.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

BİR İMPARATORLUK ÇÖKÜYOR

Batılaşma uyarınca Osmanlı ekonomisinin liberalleşmesi (**ticaret serbestisinin yabancılara sunulması, toprakta özel mülkiyetin hukukî temele kavuşması ve özel sermayenin engellerinden kurtulması**) sonucunda, Osmanlı memleketi o güne dek tanımadığı bir soygun ve sömürünün pençesine düştü. Yabancılar dışardan, bizim **erbab-ı teşebbüs** ve **sahib-i arz** içerden, Batılaşmanın sağladığı geniş imkânlardan yararlanarak imparatorluğu kemiriyorlardı. Batılaşma, zaten var olan sosyal ve ekonomik soysuzlaşmayı daha da hızlandıracak, bir bakıma, imparatorluğun çökmesinde başlıca etken olacaktı.

I

«ÇALI SÜPÜRGESİNDEN ...TAHTA KAŞIĞA KADAR»

1838 ticaret anlaşmasının ve onu izleyen liberalizm döneminin ilk sonucu, Avrupa mallarının Osmanlı pazarlarını doldurması; Batı tüccarının Osmanlı memleketine

üşüşmesi olmuştur. Pamuklu ve yünlü kumaşlar, işlenmiş deriler, cam, mobilya, züccaciye, saat, itriyat, demir ve her çeşit mamûl mal; ordu ve memurlar için kabul edilen yeni kıyafetlerin gereği olan tepeden tırnağa, fesden ayakkabıya kadar giyim eşyası çarşı ve pazarları doldurdu.

Batıya benzeme hevesleri memleketi kısa zamanda bir açık pazar ve hammadde deposuna döndürmüştü. Bu yeni durumun sonucunda, mamûl mal alıp hammadde satmaya dayanan tipik «sömürge» ticaretimizde görülmemiş bir yükselme oldu: İngiltere'yle yapılan ticaret 1840'da 2,8 milyon sterling iken 1856'da 6,3; 1860'da 11 milyona ulaştı. ([181])

İngiliz devlet adamlarından Chatham, 1838 ticaret anlaşmasının memleketine sağladığı çıkarı, herhalde ellerini oğuşturarak, şöyle belirtmekteydi: «Osmanlı devletinin yaşamakta devam etmesinin İngiltere için hayatî önemde bir zaruret olduğunu söylemeyen kimse ile ben konuşmam...» ([182])

Borçlanmalarla, yabancı danışmanlarla beraber Avrupa'nın ipek ve kadifesi, mamûl maddeleri, şekeri, Amerika'nın kahvesi, İran'ın şalları ve halıları Osmanlı ülkesine akmaktadır.

Fransa'yla ticaretimiz 1846'de 97 milyon franktır. 1857'de 190, 1862'de 251 milyona yükselmiştir. Fransızlar, «sömürgeciliğin dâhiyane buluşu» uyarınca, bir süre sonra, bizden aldıkları pamukları dokuyarak kumaşını tekrar bize satacaklardır.

Osmanlı memleketinin sağladığı tatlı kâr'ın ilginç bir örneğini Rusya'yla yapılan bir karşılaştırma veriyor: İngiltere, 1827'de Rusya'ya 7,5 milyon dolarlık mal satmıştır. Türkiye ve Yunanistan'a ise toplam olarak 2,5 milyonluk ihracat yapmıştır. 1845'de Rusya'ya 10,8 milyon, Türkiye ve Yunanistan'a 11 milyon değerinde mal satmıştır. 1849'da ise İngiltere'nin Rusya'ya yaptığı ihracat 7,5 milyon dolara düşerken, Türkiye İngiltere'den tek başına 12 milyonluk mal almaktadır... ([183])

Tüy sıklet güreşçisinin ağır sıkletteki güreşçiyle tutuşmasını andıran bu hür ticaret düzeninin, güçsüz ekonomiyi kaçınılmaz bir şekilde iflâsa götüreceği açıktır. Dışa satılan hep hammaddedir; onu işlememizin, yahut sanayileşmemiş olmamızın, yani aczimizin bir sonucudur: Yün, pamuk, ham ipek, afyon, üzüm, incir, vb. Aldıklarımız, bizim irademiz dışında, piyasayı dolduranlar ise mamûl eşyadır, yükte hafif pahada ağır olandır, zayıf zanaatlarımızın güçlü rakibidir. Vak'a yazarı Lütfi Efendi'nin belirttiği gibi, «Çalı süpürgesi, ağaç kaşık ve tahta taraklara kadar muhtaç olduğumuz eşyanın cümlesi yabancı memleketlerden gelip ve ucuzluğu cihetiyle revaç bulup mevcut servetimizi ecnebiler, sülük gibi çekmekteydiler...» (184)

§ 1. DOKUMA TEZGÂHLARI AZALIYOR

Tanzimat döneminde Osmanlıların tek önemli sayılabilecek sanayii, dokumacılıktır. Osmanlı kumaşları hem içerdeki talebi karşılamakta, hem de dışa satılmaktadır. Hammaddelerin Batıya kaçırılmaya başlanması ile bu sanayi dalında karşılaşılan güçlükler, Tanzimattan sonra bir de ithâl kumaşların türemesiyle, öldürücü olmuştur.

Tanzimatla beraber Osmanlı memleketine giren malların içinde Fransa'nın çuha sateni, pamuklusu ve müslini, İngiltere'nin kadifesi, Milano, Lyon ve İsviçre'nin ipeklileri önemli yer tutmakta, % 5 gümrük ödeyen bu kumaşlar yerli üreticileri perişan etmektedir. İpek sanayiinin merkezi olan Bursa'da eskiden 1.000 tezgâh çalışıp 25.000 okka ipek işlenirken, 1848'den sonra ancak 75 tezgâh çalışmaktadır. (185)

Aynı şehrin kadife ve saten imalâtı, 20 yıl öncesine oranla, % 80 azalmıştır. Benzer durum öteki dokuma kollarında da vardır: İstanbul ve Üsküdar'daki tezgâhların sayısı, 1866'da yapılan bir araştırmaya göre, 30-40 yıl içinde 3.160'dan 37'ye düşmüştür. (186)

Eskiden işlenmiş tiftik ihraç eden Ankara, şimdi ancak ham tiftik satabilmektedir. Diyarbakır, Edirne, Amasya gibi dokumacılığın ileri olduğu şehirler, Batı Anadolu'nun halı tezgâhları, Bursa gibi genel bir çöküntünün içinde, değişik kalite ve bol çeşitli Avrupa mallarının karşısında, çaresizdirler.

İthâl malları, hemen her dönemde olduğu gibi ikili bir beğeniye yol açmıştır. Saray, çevresi, zengin işbirlikçiler zümresi ve Fransız hayranları, memleket ortamıyla ilgisi bulunmayan bir talep yaratmışlardır. İthalâtın önemli bölümü bu küçük fakat pahalı zümrenin lüksü için yapılmaktadır. O günlerin İstanbul'unu yaşayanlar kuş sütüne kadar her çeşit Avrupa malının tezgâhları doldurduğunu, zengin alıcıların yabancı malları kapıştıklarını anlatmaktadır. Klâsik sömürge kuralları uyarınca halk kitlelerinin emeği dışa satılmakta, karşılığında, küçük bir zümrenin lüks ihtiyaçları alınmaktadır. İleriki tarihlerde bu durum daha da ilginç olacak, bizim gibi ülkeler sadece dıştan alımlarını değil, bütün üretimlerini küçük bir zümrenin gereğince düzenleyeceklerdir.

O dönemin yabancı tüccarı ödediği düşük vergiler ve kendisine tanınan önceliklerle de yerli rakibinden imtiyazlı durumdadır. Bu öncelikler bizim tüccarı pek imrendirmektedir. Prof. Karal'ın belirttiğine göre, «Osmanlı tâbiiyetinde bulunmayı işlerinin güvenliği bakımından kârlı görmeyen» yerli tüccar, kapitülâsyonların sağladığı çıkarlardan faydalanmak için tâbiiyet değiştirmekte «İngiliz, Fransız veya Rus tâbiiyetine girmektedir...»

Tanzimat, ekonomideki hastalığı yanlış tedavi uygulamasıyla büsbütün azdırmıştı. Osmanlı ekonomisi artık tamamen yabancıların elindeydi. Her yanda onların malı, her yerde onların tüccarı vardı. Hattâ tedavüldeki sikkelerin bile çoğu yabancı parası, küçük bölümü Osmanlı parasıydı... Yerli zanaatler ve sanayi yabancı malların bolluğu karşısında iflâs etmiş, 1915 sanayii sayımına göre memlekette ancak 282 işletme ayakta kalmıştı. 14.000 iş-

çinin çalıştığı bu kurumların çoğu yabancıların yahut adamlarının elindeydi. (187)

Bu keşmekeşi ne Meşrutiyetçiler, ne de yerli zengin imâline çalışan İttihat ve Terakki düzeltebilecek, yabancı egemenliğindeki Osmanlı ekonomisi, memleket parçalanana dek, bu iflâsın içinde yuvarlanıp gidecektir. O dönemin dikkatli yorumcusu Parvus Efendi, teşhisini doğru koymaktadır: «...Herkes ecnebî sermayelerinin Memleket-i Osmanîye celbi lüzumundan bahsediyor. Halbuki biz, devlet borçlarının, hariçten Memalik-i Osmanîye'ye giren paralardan daha ziyade olduğunu görüyoruz. Avrupa sermayedarlarının Türkiye'ye para vermeleri bir takım efkâr ve hissiyat-ı insâniyet perverane saîkasiyla değil, verdikleri bu paralar vasıtasıyla yine kendi servet ve kuvvetlerini tezyid eylemek maksadıyla olduğu da pek malûmdur...» (188)

II
TOPRAĞIN SERÜVENİ

Osmanlı devletinin temel üretim aracı toprak, özel mülkiyete doğru olan gidişini 1800'lerde tamamlamak üzeredir. Tanzimat, Islahat, Meşrutiyet dönemleri toprak sorunu çözümlemek için harcanan çabalarla doludur. Ancak bu çabaların tümü, iyi ya da kötü niyetle, toprak hukukunun Batı modeline uydurulması şeklindedir. Derdin devası Batıdan aktarılan hukuk kurallarında aranmış, fiilen zaten var olan özel mülkiyete hukukî temeller sağlanmış ve tabiatıyla beylerle ağalar büsbütün güçlenerek köylüyü daha beter soymuşlardır.

Toprakla ilgili olarak 19. yüzyılda birbirini izleyen ferman ve iradelerde, mutlaka yabancıların dolaylı ya da doğrudan etkisi vardır. Bize borç verenler yahut «dost» olanlar, «yabancılara toprak mülkiyetinin tanınmasını», tarımın ancak böyle ilerleyeceğini telkin etmişlerdir. Bu

telkinler ve Osmanlıların buldukları sakat çareler, özel mülkiyetin kapsamını sürekli olarak genişleten ve hukuken güçlendiren kararlara yol açmıştır.

Bu gelişmeler sonucunda bir yandan miras hukuku değişmekte, öte yandan mülkiyet hakkı sağlama bağlanarak yerli ve yabancılara sunulmaktadır.

1847 tarihli bir resmi tebliğde, «usul-ü mülkiyeye ve kaîde-i hakkaniyete muvaffık düşeceği» belirtilerek, kız çocukların da mirî topraklara vâris olmaları kararlaştırılmıştır. Böylece, Batıya benzemek uğruna, tarımsal üretimin en büyük köstekleyecilerinden «toprak parçalanması»na ön verilmektedir. Bu tebliğden az sonra çıkarılan bir emirnâme ise kesinlikle konmuş bir yasağı kaldırmakta ve kadınların eline geçmiş bulunan toprağın da miras yoluyla intikaline cevaz vermektedir.

1856 Islahat fermanında yabancıların mülk sahibi olmalarını sağlamak için yeni taahhütlerde bulunulmakta, fakat hemen iki yıl sonra çıkan «Arazi Kanunnâmesinde» bu hak verilmemektedir. Ancak sözü geçen 1858 kanunnâmesi, toprağın hukuken de özel mülkiyete girmesine önemli kolaylıklar getirmektedir. Mirî toprakların tâbi olduğu hükümler, mülk topraklarmkine hayli benzetilmekte; toprağın satışı yahut devri, bazı sınırlamaların çerçevesinde, serbestleşmektedir. Timar usulü kalkmış olduğundan bu topraklar tasarruf sahiplerine tapu ile bağlanmakta, ferdî tasarruf hakkı kabul edilip kanunî teminata almmaktadır. Özel mülkiyete resmen bırakılan toprakların kapsamı genişletilmekte, öteki topraklarda ise bu yöndeki değişime ön verilmektedir. ([189])

Toprak rejimine liberal bir temel kazandıran 1858 kanunnâmesi yabancıların mülkiyetine izin vermediğinden dostlarımızı gücendirmişti: 1862 Paris anlaşmasını imzalayan devletler Osmanlı hükümetine ortak bir nota vererek, Islahat fermanındaki şu vaatkâr maddeyi nazikçe hatırlattılar: «Emlâkın alım ve satım ve tasarrufu hakkmdaki bütün kanunlar tebaa için eşit olduğundan

devlet kanunlarına ve belediye zabıtası nizamlarına uymak ve asıl yerli halkın verdiği resimleri ödemek şartıyla... ecnebiye dahi emlâke tasarruf müsaadesi verilecektir.» (190)

Bu dönem, dış borçların arttığı, Devlet-i Osmanî'nin yabancı ellere muhtaç olduğu dönemdir. Alacaklılarımızın talebine çarnaçar uyulmuş ve bir süre sonra çıkarılan bir İrâdeyle yabancıların aynen yerli halk gibi mülk ve toprağı tasarruf edebilecekleri açıklanmıştır.

Bu karardan sonra, yabancıların toprağa hücumu fiiliyattan resmiyete dökülmüş, yerli aracılar kullanarak ya da bizzat davranılarak toprak edinilmiştir. Çağın dikkatli yorumcusu Parvus Efendi, bu konuda şu örnekleri veriyor:

«Meselâ **Tanin** gazetesinin **Sabah** gazetesinden istihsal eylediği malûmata göre, Bağdat eşrafından Hacı Mehmet Abdülbasan şimendifer hattı boyunda kırk bin lira kıymetinde arazi satın almıştır. Zan olunduğuna göre bu muamele, bir ecnebî mâliye grubu hesabına olarak icra edilmiştir. Ayrıca; **Doyçe Bank**'ın çoktan beri Adana havalisinde pamuk ziraatine elverişli arazi satın almakta bulunduğu herkese malûmdur. (...)

Ecnebi mâliyunu, yerli arazi dellâlları vasıtasıyle köylünün ayağı altındaki zemini tamamen elde etmekte, köylü hiç bir muamelede bulunmaksızın ve hatta kendisinin hiç haberi dahi olmaksızın ecnebî bankaların eline esir düşmektedir.» (191)

1861 ve 1862 İrâdelerinde mirî toprakların satışı biraz daha kolaylaştırılmış; devlete borcu olanlar bile toprağı satma yetkisini almışlardı. Bu satış hakkı 1870 nizamnamesinde genişletilmiş, zaten var olan bir alım-satım işlemine hukukî kulpun daha kolay takılması sağlanmıştır. 1880 tarihli bir diğer karara göre, Hazine devlet topraklarını özel çiftlik olarak satabilmektedir. 1913 yılına **«emvali gayrimenkulenin tasarrufu»** ile ilgili **«kanun-u muvakkat»**i, toprağın her çeşit borcu ödemek için

satımına el vermekte, geçerlikte olan özel mülkiyet düzeninin hukuken temellendirilmesini tamamlamaktadır.

Bir yandan Batı kopyacılığı, öte yandan Osmanlıları sömürgeleşmeye zorlayan Avrupa devletleri, toprak mülkiyeti düzeninin özele doğru evrimini hızlandırıp sonuçlanmasında yardımcı olmuşlardır.

Ne var ki, **tarımsal üretimin verimliliği ve sağlıklı bir sosyal bünye** başka nitelikler gerektirmektedir: Büyük tarım birimlerinde, denetim altında, güvenlik ve eşitlik içinde tarım yapılmasını öngörmektedir. Bir zamanın Osmanlı toplumunda sağlanmış olan bu düzeni, Tanzimat Batıcılığı tam ters yönlere götürmüştür: **Ferdiyetçi hukuk** bir yandan derebeyliğin, dolayısıyla sosyal hastalığın ve eşitsizliğin temelini perçinlerken, öte yandan liberal miras anlayışı uyarınca tarım birimlerini parçalamış ve üretimin düşmesine yol açmıştır. (*)

Gelişme her iki yönden de yıkıcı olmuştur.

III
TARIMDAKİ SÖMÜRÜ VE HALK

1800 yılları, tarımdaki soygun ve ağalık düzeninin Batıdan aktarma hukukî temellere kavuşarak güçlendiği, iltizamın «modern» uygulama biçimleri içinde mükemmelleştiği dönemdir.

Oluşumlarını, yönetime fiilen el koymalarını önceki bölümlerde gördüğümüz derebeyleri, 1808'de Padişahı ünlü **«sened-i ittifak»**ı imzalamak zorunda bırakmışlardır. «Adeta, imparatorluğun feodal teşkilâtının resmî bir ifadesi» ([192]) olan bu anlaşma ile Âyanlar bölgesel egemen-

(*) Daha önce belirtildiği gibi, tarımda işletme birimleri küçüldükçe üretim düşmektedir: 100 hektarlık bir toprak 100 ton ürün verirse; bölündüğünde, 10 hektarlık 10 tarla ancak 7-8'er ton, yani toplam olarak 70-80 ton ürün vermektedir.

liklerini Padişaha onaylatıyor, irsi hükümdarlıklarını, vergi imtiyazlarını kabul ettiriyorlardı. Bey ve ağalar Tanzimat döneminin hukuk anlayışından yararlanarak ellerindeki topraklara şimdi kanunen sahip çıkmakta; durumları sağlamlaşmaktaydı.

Tanzimat fermanında «alât-ı tahribiyeden olup hiçbir vakitte semere-i nafiası görülmeyen iltizamat usul-ü muzırası» diye yerilen iltizam, aslında, liberal Tanzimat anlayışı sayesinde güçlenmiş, daha ileri metodlara kavuşmuştu. Nitekim devlet Tanzimat fermanının ardından iltizam usulünü yasaklamıştı ama, Batılaşmanın ekonomik yanı iyi niyetli saflıklara ağır bastığından, iki yıl sonra iltizam usulüne yeniden dönülecektir. Mustafa Reşit Paşa bile tekrar Sadrazam olduğunda iltizam usulünü görmezlikten gelerek ikinci kez kaldırmak cesaretini bulamıyacaktır. Prof. İnalcık'ın deyişiyle, «modernleşmek hayaliyle açık bir tezat halinde, reaya sırtından geçinen mültezim sınıfı (Tanzimat döneminde de) gittikçe kuvvetlenmeye devam edecektir...»

Tanzimat döneminin mültezimleri halkın soyulmasında yeni usuller bulmuşlardır. 10 Ağustos 1875 tarihli Vakit gazetesinde anlatıldığına göre, en yaygın usül, mahsulün satın alınmasını geciktirmektir. Mültezimler, kanunen Mayıs ve Haziran ayı içinde ürünü almak durumundayken, çeşitli oyunlarla bu işi Ağustosa kadar sürdürmekte; köylü değer biçilmemiş ürünü kaldıramadığından hasat tarlalarda çürümeye yüz tutmaktadır. Mültezimler, köylünün en güçsüz olduğu bu anı kollayıp geri gelerek çok düşük bir değer biçmektedir. Bu şekilde, mahsulü ya çürümeye terketmek, ya da çok ucuza satmak tercihinde bırakılan «biçare ahali mültezimin dediğine razı olmayıp da hükümete müracaat edecek olsa arada kaybedeceği vakitten daha ziyade mutazarrır olacağından çarnaçar mültezimin dediğini kabul ederek» büyük kayba uğramaktadır...

Uygulanan bir diğer usul, köylüden alınacak aynî

verginin mültezim tarafından zamanında toplanmamasıdır. Köylünün bu ürünü tüketmesi beklenmekte, **«tamam ahali bunu sarf ve istihlâk ettikten sonra gelip aranmakta ve zahireyi bulamayınca iki kat pahası»** zorla alınmaktadır. Mültezimin yanısıra tefeciler de köylünün zor durumundan ve yeni hukuk düzeninin güçlülere sağladığı nimetlerden faydalanmakta, **«selem tarikiyle»** toprak edinmektedir.

Tanzimat Batıcılığı, bir yandan ırgatlaşmayı hızlandırmakta, öte yandan büyük çiftliklerin kökleşmesine yaramaktadır. 15 Mayıs 1841 tarihli **Ceride-i Havadis**'te, fertlerin nasıl zenginleşip çok sayıda ırgat tuttuğu, bunun ne denli güzel bir gelişme olduğu, **«Tanzimat-ı Hayriye»** övülerek şöyle anlatılıyor:

«Akl ü servet sahiplerinden bir merd-i gayyur ak ü gayreti muktezasile bundan üç yıl mukaddem diyar-ı Anadolu'da bu mahalde cesîme bir çiftlik edinüp meğer çiftliğin toprağı gayet münbit ve mahsûldar olup lâkin rençber ve amelesizliği sebebiyle bir az harap olmuş imiş. O kimse böyle olduğunu anlayıp mamur etmenin çaresine bakmış ve tez elden eline on dört âdem geçirüp anları çalıştırıp o yıl kaldırdığı mahsulün canib-i devlet-i âliyyeye bil'istihkak ait olan öşrü yedi bin kuruşu baliğ olmuş ve anı memnunen verdikten sonra baki kalan mahsulü kaldırmış ve ertesi yıl mahsul bir az ziyade olmuş geçen sene mahallinin kabiliyetini ve Tanzimat-ı Hayriyenin icrasını müşahade edüp faide göreceğini ve temettü edeceğini gereği gibi anlayup rençber ve amalenin teksirine bakup etraf ve eknaftan bekâr ve evli işsiz ve sermayesiz biraz âdem toplayup yetmiş ameleye iblâğ etmiş ve bunlara ev, ahur göstermiş ve öküz ve merkep ve çift takımı velhâsıl ziraate lâzım olan alât ve levazımatı görmüş ve tohum ve akçe dahi vermiş olmakla bunlar can ve gönülden o çiftliğin tarla ve arazisinde çalışmışlar ve çiftlik sahibi ve amele ol kadar faide görmüş ki iki sene mukaddem olan yüzde yirmi hesabile yedi bin kuruş de-

ğil yüzde on hesabile lâzım gelen öşür için canib-i devlet-i âliyyeye tamam kırk yedi bin kuruş teslim ve eda ettiğinden başka ameleye sermaye olarak verdiği akçe ve tohumun bahasından kimisi tekmil borcunu ve kimisi nısfını ve kimisi sülüs miktarını verip hallerince borçtan kurtulmuşlar. Ve çiftlik sahibi bu suretle hem kendisi temettü etmiş ve hem dahi o kadar kişi işsiz güçsüz zaruret çekmekte iken delâlet edip hayr etmiş idi...» ([193])

Bir yanda mültezimler, ağalar, öte yanda ise yoksulluğu günden güne artan halk yığınları. Tanzimat Batıcılığı işte bu düzeni yerleştirmiş, bu düzeni hukukî güvence altına almıştır. Geleneksel yapının bozulması ile özele doğru yol alan toprak mülkiyeti düzeninin vardığı son aşamadır bu. Doğan Avcıoğlu'nun «sıhhati hakkında birşey söylenemeyeceği» kaydıyla verdiği rakamlara göre, «1913 yılında kabaca derlenen» istatistikler, ekili arazinin dağılımını şöyle belirtmektedir:

	Aile Sayısı	Çiftçilere oranı	Toplam (Hektar)	Topraklara oranı
Derebeyi	10.000	% 1	3.000.000	% 39
Toprak ağası	40.000	% 4	2.000.000	% 26
Orta ve az topraklı	870.000	% 87	2.700.000	% 35
Topraksız köylü	80.000	% 8	—	—

Rakamlar, kesin olmamakla beraber, çok büyük bir adaletsizliği, yoksulluğu yansıtıyor. Tarım kesimindeki ailelerin % 5'ini ancak bulan bey ve ağalar, toprağın % 65'ini ele geçirmişlerdir. 950.000 köylü ailesinin büyük bölümü, bey ve ağaların ecîrî, yarıcısı, marabası durumundadır.

1913 yılının bu rakamları 1960'lar Türkiyesinin -belki sonrasının da- rakamlarıyla benzeşmektedir. Toprağa ilişkin rakamlar her ne kadar yaklaşık olmaktan öteye geçemiyorsa ve kesin sayılamazsa bile, istatistik veriler ilginçtir: 1963'ün «Toprak Sayımı Sonuçları»na göre, çift-

çi ailelerinin % 10'u toplam ekilebilir arazinin yarısına sahiptir. Tarım kesimindeki gelir dağılımına ilişkin bulgular da, benzer oranlar (% 8 ve % 52) vermektedir. Tarım kesimindeki büyük eşitsizliği gidermek yolunda iktidarların pek bir çaba göstermediği, rakamlar kesin diye nitelenemese bile, açıktır.

Köylü, mültezim ve ağadan olduğu kadar devlet memurlarından da çekmektedir. Ziya Paşa, 1867'de Sultan Abdülaziz'e gönderdiği lâyihada, zaptiye ve tahsildar zulmünü şöyle anlatıyor: «Ehalinin harabına bâis olan eshabın biri de tahsilât maddesidir. Babıâli tahsilât için taşra memurlarını sıkıştırdıkça vali ve mutasarrıf daireleri de (bayram) ederler. Çünkü tesrii tahsilât maksadile vali ve mutasarrıfın mühürdarı veya kethüdası ve kavas başısı gibi birisi kazalara gönderilir. Bunlar tevabiat ve zaptiyeler ile bir sürü atlı oldukları halde bârân-ı belâ gibi her gece bir karyeye nüzul eder. Yem ve yiyecek köylü tarafından tesviye olunur. Eğer köylünün kudret-i nakdiyesi yoksa hanesinde bakır ve yatak gibi levazımat-ı beytiyeden her ne bulunursa alınır ve bunlar borcuna vefa etmezse tarlada çalışacağı çapa ve bel ve öküz ve boyunduruk gibi edevat-ı ziraati ahzolunur ve kâh otuz kırk kuruş kadar vergi ve âşar borcu için bir kaç aylar mahbusta yatırılıp ol rençberin evlât ve ayali aç bırakılır. Tarlası sulanmayıp kurur. Hanesi yalnız kalmakla hırsız ve haydutlar gidip malını telef ve ırz ve namusunu payimal ederler ve kâh bir karye halkını vergi ve âşar ve bekaya borçlarından cümleten mahbese ilka ile haneleri tehî ve tarlaları muattal ve hâlî bırakılır. Bu veçhile hapis olunup da sefaletten kahırdan hastalanan ve vefat edenlerin esbabı vefat ve hallerini kim arar, kim sorar. Bazı yerlerde vergisini veremiyenleri ağaca sarıp falakaya yatırıp döğmek, ayalinin kızının başlarında bulunan beş on kuruşluk hilliyatı koparıp almak ve hatunların uçkurlarına varıncaya kadar akçe aramak ve bu veçhile hapis ve darp sefaleti ve na-

mus gayreti ile hastalanıp ölmek dahi mazur tutulur. Hükümet ise bu şiddetleri edenleri meneder ise artık akçe tahsili mümteni olur zanneder.» (194)

Zaptiye ve tahsildarın yamsıra, öteki devlet memurları da köylüyü ezen çarkın parçalarıdır. Meşrutiyet döneminde Anadolu'yu dolaşan Ahmet Şerif, **«Anadolu'da Tanin»** başlığıyla topladığı mektup ve hatıratında şunları anlatıyor: (195)

«Bu sene Martta köyümüze yakın olan Hisarardı Karyesile Yalvaç'ın Kızılca mahallesinde çiçek hastalığı baş gösterdiğinden çocuklarımızın aşılanması için hükümete, kaymakama müracaat ettik. Kaymakam: paramız yoktur, aşı memuru nereden gelecek, sizin çocuklarınızda çiçek varsa ben ne yapayım? diye bizi koğdu. Bundan bir ay sonra, Nisan içinde korktuğumuz başımıza geldi, köyde on yaşma kadar olmak üzere günde 10 - 15 çocuk ölmeye başladı, tekrar kaymakama gittik, yalvardık. Anlaşılan kaymakam bey böyle hergün 10 - 15 çocuğun öldüğünden korkmuş olmalı ki bize İsparta'dan aşı memurunun getirilmesi için bir istida yazdırıp vermemizi emretti. Yazdırdık, verdik. Bir hafta sonra aşı memuru geldiyse de hastalık bir aydanberi köyde çocuk bırakmıyarak 250 - 300' ünü götürdüğünden hekim aşılayacak çocuk bulamadı.. Daha evvel Belediye doktorunu aradık, köye gelmek için bizden çok para istedi. Biz bu kadar para veremiyeceğimizi söylediğimizden saklandı, bulamadık. Bu gün köyde 15 - 20 çocuktan başka kalmadı.»

«Kazamızda öyle bir kaymakam var ki, halimizi, derdimizi arzetmeğe gitsek daima sert bir çehre ile bizi koğar, sanki karşısındaki bir hayvan imiş gibi olmayacak hakaretler eder. Geçende hükümetin her yerde köylülere tohumluk için para verdiğini haber alarak gittik, bizi, **ne parası siz de insan mısınız, ben sizi o köylerden koğarak yerinize başkalarını oturtacağım** diye uğrattı. Bir mal müdürü var, hakkında şikâyetler ettik hiçbir taraftan dinlenmedi. Bu hükümete nasıl emniyet ederek ça-

lışırız, bütün sene durmayıp işleriz, yine karnımız tamamiyle doymaz, kesemizde beş para görmeyiz vesselâm...»

«Ben bütün mebuslarımızdan, ayağında çarığı, dizinde yırtık donuyla bir heykel-i sual gibi pîş-i tefekkürde dikilen fakir köylüyü göz önünden ayırmalarını rica eyliyeceğim. Zira memleketin hayatı, istikbal-ı iktisadîsi köylünün elindeki sabana merbuttur ve artık bu zavallı da geniş nefes almalı, bir parça yüzü gülmelidir.»

Ancak bu durumdaki o zavallının yüzü sade Meşrutiyette değil, sonraki dönemlerde de gülmeyecektir.

Köylü, bu baskıların yamsıra, Tanzimat Batıcılığı ile bir kat daha ağırlaşan ekonomik bunalım içindedir. Tarımsal ürün yıldan yıla büyük oynamalar göstermekte, kıtlık yıllarıyla normal ürün alınan yıllar, belirsiz şekilde, bir birini izlemektedir. Eldeki az sayıda istatistik bilgiden anlaşıldığına göre, köylünün paraya çok ihtiyacı olduğundan, iyi ürün aldığı yıllarda bol miktarda ve düşük fiyatla mal satmakta, kıtlık yıllarında satacak birşey bulamadığından borçlanmakta, tekrar gelecek bir bolluk yılında ise borcunu ödemek için gene ucuz ve çok satmak zorunda kalmaktadır. Bu şekilde, köylüyü sürekli borçlanmaya, sonunda ırgatlaşmaya yahut toprağın çoğunu elden çıkarmaya mecbur eden bir kısır döngü kurulmaktadır.

(Milyon kg. olarak)

Yıllar	Nakledilen Zahire	Yıllar	Nakledilen Zahire
1896	105	1903	141
1897	243	1904	191
1898	152	1905	217
1899	35	1906	190
1900	121	1907	146
1901	145	1908	55
1902	274	1909	59

Tarımsal ekonominin büyük zaafı olan anormal üretim düşüşlerinin Meşrutiyet dönemindeki durumu, Hay-

darpaşa - Ankara hattındaki zahire nakliyatının yıldan yıla gösterdiği büyük iniş çıkışlardan izlenebilir. İyi ürün alındığında nakledilen miktar çoğalmakta, kıtlık yıllarında yarı yarıya düşmektedir. ([196])

Tarımsal üretimin bu düşüşlerinden ötürü buğday ve pirinç gibi ürünler dışarıdan alınıp büyük şehirlerdeki zengin tüketici tatmin edilmektedir. Ancak yoksul Anadolu'da yer yer kıtlık çıkmakta, insanlar açlıktan ölmektedir. Örneğin, 29 Şubat 1875 tarihli **Levant Herald** gazetesi, 1873 yıllarında Ankara dolaylarını kasıp kavuran kıtlık hakkında şu bilgiyi veriyor: İnceleme komisyonunun rakamlarına göre, Keskin ilçesinin 52.000 olan nüfusu, kıtlıktan ötürü 20.000 «telefat» vermiş; 7.000 kişi göç etmiş ve ilçe nüfusu, 1875'de, 25.000'e düşmüştür. Aynı haberde incelenen bir diğer grup köyün nüfusu ise 1873'de 17.000'ken 5.000 kişinin açlıktan ölmesi ve 2.500'ünün göç etmesi sonucunda 9.500'e inmiştir. ([197])

Kıtlık, 1874 yılında bütün Ankara'yı, Kırşehir'i, Yozgat'ı, Çankırı ve Sivas'ı sarmıştır. Zamanın gazeteleri bu kıtlığın korkunç haberleriyle doludur. Ankara'dan gelen ve 9 Mayıs 1874'de **Basiret** gazetesinde yayınlanan bir telgrafta, «Burada, eşrafı şehir ve kasabat ve kurradan yevmiye (günde) binbeşyüz - ikibin nüfus dökülüp gidiyor. Açlıktan nisvan ve sübyanın feryatları tahammül edilmez derecededir...» denilmektedir. 12 Mayıs tarihli bir mektupta ise «24 saatte bir defa arpa unundan bulamaç içildiği», «öküz ve sair hayvanın cümlesinin telef olduğu» belirtilmekte, «çokluk ve çocukların **ekmek** diye feryatlarına tahammül edilemediği» anlatılmaktadır.

Kırşehir'den gönderilen ve 15 Mayıs'ta yayınlanan bir mektupta aynı kıtlıktan söz edilmektedir. 24 Mayıs'ta gelen haberlerde ise köylünün **«ölmüş hayvanat lâşesi», «ağaç kabuğu ve ayrık tabir edilir ot kökü» yediği** anlatılmaktadır.

Batılaşma hareketleri, işte böyle bir düzenin «can

ve mal emniyetini» sağlamış, onu güçlendirip temellemiştir.

Köylünün başındaki bir diğer belâ askerliktir. Dikkatli bir gözlemci olan Alman Generali Moltke, bu konuda karşılaşmış olduğu olayları şöyle naklediyor: «Asker toplama, devlet makamlarının köylere baskın etmesi biçiminde olmaktadır. Öyle köyler vardır ki, içinde genç ve çalışabilen kimse kalmamış. İnsan, bu adam avcılığında, hazır bulunmalı, bu elleri bağlı ve gazap dolu bakışlı yeni askerlerin gelişini görmeli... Başka bir yerde ise, köylerdeki halk dağlara kaçıyordu; tutulanlar, (çoğu zaman çocuklar ve sakatlar) uzun iplere sıralama bağlanmış ve elleri bağlı olarak getiriliyorlardı...» [198]

Bir başka yabancı, Osmanlı ordusunda çalışan İngiliz Amiral Adolphus Slade, askerî durumu ve halkı şöyle anlatıyor:

«Yeniçerilik yerine kullanılan Nizamiye askerî teşkilâtı daha baştan beri halka çirkin ve ağır görünüyordu. Çok cahilâne surette tatbik edilen cebir ve şiddet usulü halkta bu nefreti ve çekingenliği doğurmuştu. Evli olsun bekâr olsun milletin gençleri vilâyetlerde yakalanıp elleri kelepçeleniyor ve en yakın kasabaya sürükleniyorlar; orada epeyce bir müddet başkalarının da toplanmasını bekleyerek bit ve pislik içinde mahbus kalıyorlardı. Sonra deniz kıyısındaki kasabalara götürülüp oradan gemilerle gönderiliyorlar ve deniz hastası olarak ve vatan hasret ve hastalığı içinde perişan bir halde İstanbul'a çıkınca hayatları müddetince hizmet etmek üzere ordu alaylarına ve harp gemilerine dağıtılıyorlardı. Küreğe gönderilen kaatillerin bile istikballeri bunlarınkine bakılınca daha iyi sayılabilirdi. Bu yeni askere verilen yemek kötü idi ve insanı yaşatmaya yetecek kadar değildi. Vücutları yarı çıplak idi. Gördükleri muamele hayvanca idi.»

Batılaşma yolundaki Osmanlı İmparatorluğunun «Cihet-i askeriyesi», işte bu merkezdeydi...

1800 yıllarının Osmanlı toplumunu, halkın yoksullu-

ğunu ve yalnızlığını, alacaklının ve memurun gaddarlığını, devletin umursamazlığını, o dönemin ünlü gazetecisi Ali Suavi, başından geçen bir küçük olayı naklederken, belki ciltler dolusu yazının başaramayacağı bir kesinlikle çiziyor. Ali Suavi, 1875'de Simav'da bulunduğu sırada «nahiye müdür vekili» olan «arkasında kürkü; başında yeşil sarık, elinde tesbih, dudakları müsebbih ve mühellil, boynunda en'am kesesi asılı Hacı Hafızoğlu»nun makamında, şu hadiseye şahit olur:

«İçeriye bir zaptiye bir köylü karı getirdi. Karı dâvam var dedi. Bizim sofu Hacı Hafızoğlu kayıt ve tescili şer'an lâzımdır deyup sağ eline bir kalem, sol eline bir kâğıt aldı ve gözlerini süzerek... söyle dedi. Köylü karı ki köyünde dahi kimsesiz, evsiz barksız hizmetçi olduğu takririnden zahir oldu. Tâ kadın ninesinden kalma olmak üzere cümlesi yirmi kuruş eder etmez toprak tencere, keser sapı gibi bir takım eşyanın köylüsünden birinin zaptında olduğundan bahisle bunların ahiz ve tahsilini ciğer paralar niyazlarla rica etti. Müdür vekili müfredatı eşyayı zincirleme kaydettikten sonra herif celbolunduğu halde inkâr ederse isbat edebilüp edemiyeceğine dair bazı sual ve cevap ile ademi isbat canibini bittercih herifi celp ve müdafaa lâzım gelmiyeceği cevabiyesini verdi. Kadın ağlayarak kapıdan dışarı çıkmak istedi. Amma Hacı Hafızoğlu, kaşlarını çatup gözlerini belertüp kalın ses ile haykırdı ki kayıt ve tescil parasını ver de öyle git. Fakir köylü para lâkırdısını işidince dönüp aman ağa, merhamet et, benden para isteme dedi. Hacı Hafızoğlu dedi ki: Müdür senin hizmetkârın mı? Kaç saattir sen söyledin, işte ben yazdım (elindeki kâğıdı da gösteriyor) şer'an resmini ver. Köylü şer'an denince ne yapsun (şeriatın kestiği parmak acımaz) kaç para olduğunu sual eyledi... Hacı Hafızzade şer'an altmış kuruş dedi. Karı altmışı duyunca aman ağa, Padişah başı için evlâdın başı için ben köyde hizmetçiyim, aman... diye ağlamağa

başladıkta müdür gerdanında delaili hâmil ve mühellil olduğu halde zaptiyeye tevcih hitap edüp **Al bu kadıncağızı, Kara müftüye götür ve de ki Hacı Hafızoğlu bu kadıncağızın yazdırdığı şeyler zahmeti için altmış kuruş resim istiyor... Kitaba baksın haber versin dedi.** Zaptiye karıyı odadan çıkardı. Bir az müddet sonra kadın ağlayarak zaptiye ile odaya girdi ve Kara müftünün kara kaplı kocaman kitaba bakıp **öyledir altmış kuruş** lâzımgelir dediğini ikrar eyledi. Lâkin kendinin bunu vermeğe kudreti olmadığından çocuğunu (yanında bir küçük oğlan çocuğu var idi) kasabada birine beslemeliğe vererek para tedarik etmesi zımmında zaptiyenin kendisi ile beraber dolaşmasına müsaade niyaz etti. Ol veçhile de müsaade edildi. Gittiler. İki saat sonra çocuksuz döndüler. Ağacı esnafından birine çocuğu yıllığı kırk kuruşa vermişler ve yirmi kuruşunu peşin almışlar. Bu yirmiyi Hacı Hafızoğluna verdiler... Yerimden fırladım çıktım. Bu ne halet, bu ne itfa, bu ne şeriat... Ne hıyanet, ne isaet, bu ne devlet... Diye düşüne düşüne müteessiren hasta oldum.» [199]

***

1800 yılları, Tanzimat, Islahat ve Meşrutiyet dönemleri geri kalmışlık maceramızın ikinci bölümünü meydana getiriyor. Batı'daki gelişmenin Osmanlılara yansıyan darbeleriyle, Osmanlı toprak ve sosyal düzeninin özel mülkiyete yönelmesiyle ve bu değişimin yarattığı uyumsuzlukla geri kalmışlık oluşmuştu. Bu durumdan yararlanan yabancılar Osmanlı memleketine girdiler, zaten, zayıf durumdaki ekonomiyi ellerine geçirdiler. Yüzyılın başında sadece geri kalmış bir ülkeyken, şimdi bu sıfatımıza bir de «sömürge»lik eklenmekteydi.

1800 yıllarının günümüze kadar sürecek olan temel özelliği Batılaşma çabalarıdır. Dış görünüşü memleket yararına bir yol bulmak olan bu çabalar, aslında, hakim zümrelerin çıkarlarını sağlamlaştırmak amacıyla baş vur-

dukları bilinçli bir tercihtir. Daha geniş maddî imkânlara kavuşmak, daha rahat para kazanmak, servetlerini hukukî teminata bağlamak ve özel yaşantılarını geleneklerin ipoteğinden kurtarmak istiyenler; Avrupa'nın destek ve himayesinde, Batı kurumlarını bize aktarmışlardı. Ancak Batılaşma, tabiatıyla, sadece onun yarattığı elverişli ortamdan faydalanacak maddî güce sahip olanlar tarafından benimsenmiştir.

Batılaşmanın ve onun ayrılmaz temeli olan özel teşebbüs hürriyetinin emperyalizmin eşliğinde ve Osmanlı gerçeğinde büyük kitlelere getirdiği ise hüsrandır. Yerli zanaatler yıkılmış, binlerce insan işsiz kalmış, beyler ve ağaların güçlendiği ölçüde köylünün yoksulluğu artmıştır. Yıkılan eskinin üzerine, yeni ve daha ileri düzen filizlenememiştir. Bu durum Batılaşmaya ve Batılaşmanın temsilcisi, koruyucusu rolündeki zümrelere halkın tepkisine yol açmıştı. Ancak tepki, ekonomik temel farkedilmediğinden, Batılaşmanın dış görünüşüne, yaşama tarzına karşıdır. Bu çevrede oluşan tepkinin önemi çok sonralara dek sürecek, toplumun sosyal ve siyasal gelişimini çeşitli açılardan etkileyecektir.

Sonuç olarak Batılaşma dönemi, Prof. İnalcık'ın deyişiyle, «Arazi meselesini büyük köylü kitleleri lehine çevirmekle yeni Osmanlı İmparatorluğunun temeli olacak esas inkılâbı yapamamıştır.»

Batılaşmanın ekonomik kurallarının ve felsefesinin çerçevesinde buna zaten imkân yoktur. Ancak büyük bir sosyal ve ekonomik değişimin parçası şeklinde, 19. yüzyıl Batılaşmasından çok değişik koşullarda gerçekleşebilecek olan **«asıl inkılâb»**ı, genç Cumhuriyet de başaramayacaktır.

DÖRDÜNCÜ BAŞLIK

Tek parti dönemi :

EMPERYALİZMDEN (ŞİMDİLİK) KURTULUYORUZ, GERİ KALMIŞLIKTAN DEĞİL

«Anadolu ihtilâli, halkçı ve devletçi karakterini zaferden hemen sonra unutmuş ve liberal ekonomiye dönmüştür. Bu dönemde, tıpkı İttihatçıların yaptığı gibi, bir millî burjuva yetiştirme gayretine düşülmüş, ancak bazı kimselerin zengin olması sağlanmıştır...»

Sabahattin Selek
(Anadolu İhtilâli, cilt II)

Ne Tanzimat ve Meşrutiyet hareketleri, ne de İttihatçıların iyi niyetli çabası imparatorluğu mukadder sondan kurtarabilecektir. İttihatçı paşalar Türkiye'den kaçarlarken yabancı generaller istilâ plânlarını uygulamakta; Avrupa merkezlerinde Devlet-i Osmaniye paylaşılmaktadır.

600 yıllık bir tarihi ardında bırakan Osmanlı İmparatorluğu çökmüştür artık. Hâkim zümreler yeni plânların hazırlığına girişmiş, yeni efendilerine daha iyi yaranmak çabasındadırlar. Yabancı devletler herşeyin kayıtsız şartsız hâkimi durumundadır. Osmanlı memleketi, bir sömürgedir. Osmanlı yöneticileri ve halkı yenilgiyi kabullenmiş, teslim olmuşlardır.

Millî mücadele böyle bir ortamda ve son derece olumsuz şartlar içinde başlatılacak, başarılacaktır.

Atatürk yönetimi ile İnönü'nün tek parti yılları, Türkiye'nin dünya emperyalizmine karşı çıkıp onun önce pençesinden, sonra etkisinden «şimdilik» kurtulduğu dönemdir. Ancak, genç Cumhuriyetin aynı başarıyı ekonomik ve sosyal alanda göstermesine, yönetimin yapısı ve koşullar izin verecek midir? Geri kalmışlık tarihimizde bu dönemin yeri ne olmuş, kendinden sonraki yılları nasıl etkilemiştir? Yapılabileceğin ne kadarı yapılmış, gerisi neden yapılamamıştır?

Bu soruların cevabını, Millî Mücadeleden başlayarak araştıralım.

BİRİNCİ BÖLÜM

ATATÜRK OLMASAYDI BELKİ TÜRKİYE OLMAZDI

Atatürk ve Tek Parti dönemini yorumlarken hangi ters koşullar içinde gerçekleştiğini mutlaka gözönünde tutmak gerekiyor. Millî Mücadele başlarken, mücadelenin başarıya ulaşmaması için hemen her neden vardır. Ancak Atatürk gibi bir taktik dehâsı, çelişen çıkarları aynı yerde toplayacak fırsatları kullanmış, koşulların gerektirdiği tâvizleri vermeyi bilmiştir. Adeta siyaset cambazlığı ile hocaları etrafına toplayabilmiş, davanın «Yabancıların elindeki zavallı halifeyi kurtarmak olduğuna» tutucu çevresini inandırmıştır. Aynı şekilde, Millî Mücadelenin tek dış yardım kaynağı olan Sovyetler Birliği ile ilişkiler ustaca yürütülmüş, onların hoşuna gidecek bir takım sözler edilerek düzmece komünist partileri de kurulmuş, fakat Sovyet modelinin etkisinden dikkatle kaçınılmıştır.

Sonradan hilâfeti kaldıracak bir hareketin «halifeyi kurtarmak» gerekçesiyle yola çıkması; «amacımız milyoner yaratmaktır» (1923) diyecek liderin önceleri «emperyalizm ve kapitalizmi en büyük düşman» ilân etmesi; karmakarışık meclisleri toplayabilmesi, eşrafa ne zaman sert, ne zaman tatlı davranılacağını çok iyi ayarlaması;

dağılmış bir orduyu (İsmet Paşa'nın da büyük emeğiyle) düzene sokması; canından bezmiş, inancını yitirmiş halka bir nebze milliyetçilik aşılayabilmesi; en zayıf birliklerle, en güçlü düşmanı savaşta altedecek stratejiyi uygulaması; yani, Atatürk'ün bu çok yönlü ustalığı ve siyasî dehâsı Millî Mücadelenin zaferle sonuçlanmasında en büyük etkin olmuştur.

«Eğer Atatürk olmasaydı kurtuluş savaşı doğmaz, biz şu anda falan devletin sömürgesi, Commonwealth'in üyesi olurduk» demek, herhalde biraz mübalâğalıdır. Ancak 1919'un koşulları içinde Mustafa Kemal'siz bir Millî Mücadeleyi düşünmek de aynı ölçüde zordur.

***

1. Dünya Savaşı Anadolu köylüsünü bir kat daha yoksullaştırmıştır. Cephelerde onlar ölmüş, savaş zenginlerinin serveti onların sırtından birikmiştir. Halk, her yönetimden ağzının payını almış, inancını ve ümidini yitirmiştir. Kurtuluş Savaşına öncülük eden aydın ve subaylar işte böylesine umutsuz bir halkı örgütlemek, savaştırmak zorundadırlar. Çeşitli tarih incelemelerinde, özellikle Sabahattin Selek'in **Anadolu İhtilâli**'nde bu sorun etraflıca anlatılmaktadır. Halk askere gitmek istememekte, sürekli olarak firar etmektedir. İsmet Paşa, hatıralarında, «sabah silâh altına alıyoruz, akşama bir de bakıyoruz ki, kaçmışlar» demekte, Çerkes Ethem'in ağabeyi, köylünün silâh altında tutulabilmesi için tek çarenin «ona suç işletmek» olduğuna dair öğütler vermektedir. Gene İsmet Paşa'nın hatıratında sözettiği bir gözlem hayli ilgi çekicidir. Paşa, İnönü savaşları sırasında, etrafına toplanan genç subaylara şöyle diyor: «İçinde bulunduğunuz vaziyeti bilesiniz. Padişah düşmanmızdır. Yedi düvel düşmanınızdır. Kimse duymasın, halk düşmanmızdır...»

Bu gözlemdeki yargının nedenlerini sonraki bir bölümde araştırmak üzere, şimdi Anadolu eşrafına, Millî

Mücadelenin dayanmak zorunda olduğu ikinci güce bakalım:

Anadolu eşrafı, «Paranın milliyeti olmaz» sözünü âdeta doğrulamak istermişcesine, yabancı idarenin kuruluşuna ve ülkenin paylaşılmasına kayıtsız kalmaktadır. O dönemin belgelerinden anlaşıldığına göre eşraf (tüccar, mütegallibe, toprak ağası, vb.) yer yer müstevlileri sevinçle karşılamaktadır. Eşrafın gözünde, yabancı ordular, anarşiyi sona erdirip sermayeye güven sağlayan kurtarıcılardır. Ege havalisinde, terzilere Yunan bayrakları sipariş edebilen eşraf örnekleri vardır. Bazı bölgelerde karşılama törenleri hazırlanmakta, **«bizi kurtarın»** yollu çağrılar yapılmaktadır... Halkın umutsuzluktan doğmuş tevekkülünü, **«Giden Ağam, gelen Paşam»**cılığını, eşraf, sermayesinin güveni açısından, kesinlikle paylaşmaktadır.

Atatürk'ün ustalığı, yabancıların ters davranışlarından çok iyi yararlanarak, hem tek iç finansman kaynağı, hem de halkı sürükleyecek bölgesel lider durumundaki eşrafı mücadelesine kazanmak olmuştur. Memleketi işgal eden yabancıların büyük hatası, azınlıkları frenleyememektir. Anadolu'nun hemen her yanında azınlıklar yerli eşrafa rakip çıkmakta, onların imtiyazlarma el atmaktadır. Ege havalisinde ise işgal orduları Rum azınlıkla işbirliği içindedir. Bu durum karşısında, Anadolu eşrafı, müstevlilere karşı kurulan cepheye katılmıştır. Bu şekilde, Millî Mücadeleye önemli para olanakları sağlanmış, halkın üzerindeki eşraf nüfuzundan yararlanarak asker toplama işi kolaylaştırılmıştır. Anadolu eşrafı savaşa bir kere katıldıktan sonra çeşitli yararlıklar göstermiştir.

Gönülsüz halkın ve isteksiz eşrafın yanında Millî Mücadelenin üçüncü dayanağı milliyetçi subaylar ve aydınlardır. Ancak onların da önemli bölümü Mustafa Kemal'in zorlamaları, oldu - bittileri üzerine harekete katılmışlardı. Aralarında Hilâfetçiler, Amerikan mandacıları, dar bir açıdan ötesini göremeyen paşalar, Tanzimat Batıcılığının tipik örnekleri bol bol vardır. Mücadele, böylesine

birlikten uzak bir kadroyla başlamış ve yürütülmüştür. Mustafa Kemal daha sonra etrafındakilerden yakınacak, «Benimle beraber yola çıkanlar, kendi görüş ufuklarının sonuna gelince, beni birer birer bıraktılar» diyecektir. (200)

Mustafa Kemal'in, Millî Mücadelenin ve kurulacak Cumhuriyetin en güçlü dayanağı genç subaylardır. Bu milliyetçi zümre, Kurtuluş Savaşında büyük kahramanlık örneği verecektir. Savaşta, her 13 ere karşılık bir subay şehit olacaktır. S. Selek'in belirttiğine göre bu oran son derece yüksektir. Ve Millî Mücadele genç subayların fedakârlıkları sayesinde kazanılmıştır.

Ekonomik duruma gelince: Millî Mücadele sonrasında Mustafa Kemal'in devraldığı ekonomik koşullar içler acısıdır.

Memlekette sanayi yok gibidir. Kapitülâsyonların ve Batıcılığın sonucunda Osmanlı zanaatleri yıkılmıştır. 1923'ün rakamlarına göre daha çok imalâthane niteliğinde olan 386 işyeri ve 20.000 sanayi işçisi vardır. «Memlekette, bir kaç fabrika müstesna olmak üzere, millî denebilecek ve millî ihtiyacı karşılayacak tek bir sanat yoktur. Yabancı ülkelerden gelen mallara direnebilecek pek az el tezgâhı kalmıştır.» (201)

1923 Türkiye'sinin dışalımı 145 milyon liradır. Buna karşılık dışa 85 milyonluk mal satılmış, 60 milyon açık verilmiştir. (202) Memleketin ihtiyacı olan bütün mamûl maddeler, bu arada önemli miktarda giyecek eşyası dışardan gelmektedir. Tarımsal üretim, Dünya Savaşı ve Millî Mücadele döneminde büsbütün gerilemiş, çeşitli ürünlerin dıştan alınması zorunluğu doğmuştur.

Yabancı şirketler ekonomideki yerlerini korumaktadır. Özellikle demiryolları, elektrik ve ulaştırma şirketleri, İstanbul ve İzmir rıhtım işletmeleri yabancı şirketlerin elindedir. Bütün bu olumsuz faktörlere ek olarak genç Cumhuriyet, Düyun-u Umumiye'nin 86 milyon liralık dış

borcunu devralmıştır. 1930'dan itibaren ödenmesine başlanan bu borç ancak 1954'de kapanabilecektir.

***

Millî Mücadele öncesinde, sırasında ve sonrasında memleketin sosyal ve ekonomik görünüşü böylesine karanlıktır. Bu karanlık görünüş ilerdeki yanlışların mutlak mazeretini getirmiyorsa da, yönetimin daha doğru değerlendirilmesine yardımcı olabilir. Mustafa Kemal'in en büyük başarısı, Türkiye'yi istiklâline götüren hareketi bu ters koşullar içinde yaratabilmesi, emperyalizmden bizi kurtarmasıdır; Sovyet devrimi dolayısıyla o yıllarda diken üstünde oturan Avrupa'mn aczinden en akıllı şekilde yararlanmış olmasıdır. Sovyetler Birliği'nin desteğini, hatta, düşmanımız durumundaki Fransa'nm çekimserliğini ustalıkla elde etmesidir.

İKİNCİ BÖLÜM

ATATÜRK GERİ KALMIŞLIĞI YENEMEMİŞTİR

Günümüzdeki Türkiye'nin bir bakıma varlığını borçlu olduğu Atatürk döneminin geri kalmışlık sürecindeki yerine gelince: 1923 yılının başarılı ihtilâlcileri büyük zaferin kıvancı ve biraz da şaşkınlığı içindedirler. Yönetici kadronun amacı siyasal bünye değişikliğinin ve reformların yanısıra ekonomik kalkınmayı gerçekleştirmek, muasır medeniyet seviyesine varmaktır. Fakat, özlenen hedefe nasıl ve hangi yollardan gidilecektir?

I

MUSTAFA KEMAL'İN ve YENİ REJİMİN TUTUMU

Genç Cumhuriyetin izleyeceği yöntem bir yandan İzmir İktisat Kongresinde, öte yandan Mustafa Kemal'in söylev ve davranışlarında şekillenecektir. Bu yöntem, 1930 - 1938 yıllarında bazı zorunluluklardan ötürü dü-

zeltmeler görecek fakat özünü 1947'ye kadar koruyacaktır.

Yeni Cumhuriyetin izleyeceği «yöntem»in adı «millî iktisat»tır, kendisi «devletçilik görünümündeki liberal politikasıdır», amacı kişilerin zenginleşmesiyle memleketi kalkındırmak, yabancı müteşebbisin yerine yerli özel teşebbüsü koymaktadır. İktisat Kongresinin vazettiği düstûr, devletin ancak hususi sermayenin yetmediği iri müesseseleri kurmak için yatırım yapmasıdır. (203) Yani, en koyu bir liberalizmin özü olan, «ferdin yapamadığını devlet yapar»dır. Mustafa Kemal, bu kongredeki nutkunda, özel teşebbüse dayanan bir ekonominin çerçevesini çizmekte, hatta, «Kanunlarımıza riayet şartıyla, ecnebi sermayelerine lâzım gelen teminatı vermeğe her zaman hazırız. Ve şayanı arzudur ki ecnebi sermayesi bizim sermayemize, servetimize inzimam etsin» demektedir. Mustafa Kemal'in kongredeki konuşmasında bir diğer ilginç nokta, devletçilikten ve toprak reformundan söz etmemesidir.

Cumhuriyet ekonomik düzenine ışık tutmak niteliğini taşıyan bu kongreyi, Sabahattin Selek şöyle yorumluyor: «Devletçilik fikri, Anadolu ihtilâlinin felsefesinde kuvvetli bir unsurdu. İhtilâl antiemperyalist olduğu kadar antikapitalist olduğunu da her vesileyle açıklamıştı. Mustafa Kemal Paşa, 1 Mart 1922 günü, meclisi açış nutkunda, kamu yararını doğrudan doğruya ilgilendiren kurumları ve teşebbüsleri devletleştireceğiz demek suretiyle, devletçi görüşü tereddüde hiç yer bırakmayacak kesinlikle belirtmişti. Fakat zaferden sonra, ihtilâl kendi felsefesine ihanet etti. 17 Şubat 1923 günü İzmir'de toplanan Türkiye İktisat Kongresi ile yeni Türk devletinin Millî Kapitalist Ekonomi'yi benimsediğini görmekteyiz. Gazi Mustafa Kemal Paşa, kongreyi açış nutkunda devletçilikten tek kelime bile söz etmemiştir.» (204)

Cumhuriyetin ilk döneminde izlenen ekonomik siyasetin en önemli kaynağı, şüphesiz, Mustafa Kemal'in gö-

rüşleridir. İktisat Kongresinin tutumuna hayli yakın olan bu görüşlerin birkaçını belirtelim. Mustafa Kemal, kalkınmada milyonerlerin büyük etkisi olacağı kanısındadır. 1923'de yaptığı bir konuşmada şöyle demektedir: «Kaç milyonerimiz var. Hiç. Binaenaleyh biraz parası olanlara da düşman olacak değiliz. Bilâkis memleketimizde birçok milyonerin, hatta milyarderlerin yetişmesine çalışacağız...» ([205])

A. Hamdi Başar'ın belirttiğine göre, «ilk milyonerlerimizin doğuşuna yol açan demiryollarının döşenmesinde ilk olarak bir Türk müteahhitinin inşaata talip olması Gazi'yi coşturmuş ve **Efendiler, merkezî Anadolu'nun iskelesi olan Samsun'u, Sıvas'a bağlayacak demiryollarına başlarken, Nemlioğlu'ların hakikî programa fiilen tevessülleri ne kıymetli bir misâl olmuştur** diyerek, Gazi, müteahhit Nemlioğlu Galip Beyi övmüştür.» ([206])

Mustafa Kemal'in milyonerler konusundaki görüşü tarımda da geçerlidir. Millî Mücadele döneminde herkese toprak verileceğinden söz edilmiştir. Oysa, zafer sonrası, herkese yetecek kadar toprağın memlekette varolduğu görüşü hakimdir. Gene 1923'de, Gazi şöyle demektedir: «Bizde büyük araziye kaç kişi maliktir? Bu arazinin miktarı nedir? Tetkik edilirse görülür ki, memleketimizin genişliğine nazaran hiç kimse büyük araziye malik değildir. Binaenaleyh bu arazi sahipleri de himaye edilecek insanlardır.» ([207]) Bu düşünce bütün Atatürk döneminde geçerliğini korumuş, tarımdaki ağalık düzenini ve sosyal bünyeyi değiştirecek çaba gösterilmemiştir.

Abdi İpekçi'nin, «Atatürk'ün siyasî ve iktisadî doktrinler karışısında aldığı bir vaziyet, açık ve kesin bir görüş var mıydı?» sorusunu, Mustafa Kemal'i en yakından tanıyan kişi olmak sıfatıyla İsmet İnönü şöyle cevaplamaktadır: «Görüşlerinde meçhul bir yer yok. Cumhuriyet Halk Partisinin prensipleri Atatürk'ün düşüncesini gösteriyor. **Başından beri özel teşebbüsü esas tutmuş ve ölünceye kadar bu prensibi tatbik etmiştir.**» ([208])

Mustafa Kemal, kendi özel yaşantısında da ekonomik görüşünü tanıtmaya çalışmış, Doğan Avcıoğlu'nun deyimiyle **«Örnek Müteşebbis»** olmuştur. Atatürk, çoğunu ölümünden bir süre önce hazineye devredeceği çeşitli çiftliklerin, fabrikaların, imalâthanelerin kurucusu ve sahibidir. 1936'da hazineye bağışladığı örnek çiftliklerin büyüklüğü, toplam olarak 154.720 dönümü bulmaktadır.

Atatürk'ün bağışladığı ziraî ve sınaî kuruluşlar şunlardır: «Ankara'da Orman, Yağmurbaba, Balgat, Macun, Güvercinlik, Takar, Etimesgut, Çakırlar çiftliklerinden meydana gelen **Orman Çiftliği**; Yalova'da Millet ve Baltacı çiftlikleri, Silifke'de Tekir ve Şövalye çiftlikleri, Dörtyol'da portakal bahçesi ve Karabasmak çiftliği, Tarsus'da Puloğlu çiftliği.

1. BUNLARDA MEVCUT ARAZİ :

a) 582 dönüm çeşitli meyva bahçeleri.

b) 700 dönüm fidanlık, buralarda meyvalı meyvasız muhtelif yaşlarda ve çeşitlerde 650.000 fidan vardır.

c) 400 dönüm Amerikan asma fidanlığı. Burada 560.000 kök bağ çubuğu vardır.

d) 220 dönüm bağ. Burada 88.000 adet bağ çubuğu vardır.

e) 370 dönüm çeşitli sebze yetiştirmeye elverişli bahçe.

f) 220 dönüm 6.600 ağaçlı zeytinlik.

g) 27 dönüm 1.654 ağaçlı portakallık.

h) 15 dönüm kuşkonmazlık.

i) 100 dönüm park ve bahçe.

k) 2.650 dönüm çayır ve yoncalık.

l) 1.450 dönüm yeni tesis edilmiş orman.

m) 148.000 dönüm ziraata elverişli arazi ve mer'alar.

Yekûn: 154.720 dönüm arazi.

2. BİNA VE TESİSAT :

a) 45 adet büyük ve küçük idare binası ve ikametgâh, bütün mefruşat ve demirbaşlarıyla beraber.

b) 7 adet 15.000 baş koyunluk ağıl.

c) 6 adet Aydos ve Toros yaylalarında tesis edilen mandıralar.

d) 8 adet at ve sığırlara mahsus ahır.

e) 7 adet umumî ambar.

f) 4 adet hangar ve sundurma.

g) 4 adet lokanta, gazino ve eğlence yerleri, lunapark.

i) 2 adet çeşitli imalât yapan fırın.

k) 2 adet çiçek ve tezyinat (süsleme) nebatı yetiştirmeğe mahsus yer.

Yekûn : 51 bina.

3. FABRİKA VE İMALÂTHANELER :

a) **Bira Fabrikası :**

Senede 7.000 hektolitre çeşitli bira yapacak kabiliyette, bütün müştemilâtıyla ve bütün işletme levazımı ve mütedavil kıymetlerle beraber.

b) **Malt Fabrikası :**

Senede 7.000 hektolitre biraya kâfi gelebilecek miktarda malt imaline kabiliyetli, bütün müştemilâtı ve işletme levazımı ile beraber.

c) **Buz Fabrikası :**

Günde dört ton buz yapma kabiliyetinde, bütün müştemilâtı ve işletme levazımı ile beraber.

d) **Soda ve Gazoz Fabrikası :**

Günde 3.000 şişe soda ve gazoz yapma kabiliyetinde, bütün müştemilatı ve mütedavil kıymetleriyle beraber.

e) **Deri Fabrikası :**

Senede 14.000 çeşitli deri imaline elverişli bütün müştemilât ve mütedavil kıymetleriyle beraber.

f) **Ziraat Aletleri ve Demir Fabrikası :**

g) Biri Ankara'da diğeri Yalova'da olmak üzere iki modern **süt fabrikası :** Her ikisi günde ayrı ayrı 15.000 litre pastörize süt ve 1.000 kilo tereyağ işlemek kabiliyetindedir. Bunlar da bütün müştemilât ve işletme levazımı ve mütedavil kıymetleriyle beraber.

h) Biri Ankara'da diğeri Yalova'da iki **yoğurt imalâthanesi.**

i) **Şarap İmalâthanesi :**

Yılda 80.000 litre şarap imaline elverişli bütün müştemilât ve mütedavil kıymetleriyle beraber.

k) İki taşlı elektrikle işler **bir değirmen** bütün müştemilâtı ve mütedavil kıymetleriyle beraber.

l) İstanbul'da bulunan bir **çelik fabrikasının** yüzde kırk hissesi.

m) Biri Orman Çiftliğinin, biri Tekir Çiftliğinin olmak üzere her biri 15'er bin teneke beyaz peynir, 600 teneke tuzluyağ yapmağa elverişli **iki imalâthane,** bütün işletme levazımatı ile beraber.

4. UMUMÎ TESİSAT :

a) Biri Ankara'da diğeri Yalova'da kurulu iki tavuk çiftliği.

b) Yalova'daki çiftliklerde iki hususi iskele ve liman tesisatı.

c) Üçü Ankara'da ve ikisi İstanbul'da beş satış mağazasının bütün tesisat ve demirbaşları.

d) Orman Çiftliğinde :

Hususi sulama tesisatı, kanalizasyon, telefon tesisatı,

elektrik tesisatı, küçük beton köprüler, hususi yollar, içme su tevziatı şebekesi.

Yalova Çiftliklerinde :

Hususî su tesisatı, telefon tesisatı, elektrik tesisatı, küçük beton köprüler ve yollar.

Silifke Tekir Çiftliğinde :

Hususî sulama tesisatı, beton köprüler.

e) Orman Çiftliğinde kurulu çiftlik müzesi ve ufak mikyasta hayvanat bahçesi tesisatı, bunların işletme levazımı ve bütün demirbaşları.

5. CANLI UMUMÎ DEMİRBAŞ :

a) 13.000 baş koyun. Kıvırcık, Merinos, Karagül, Karaman ırklariyle bunların melezleri.

b) 443 baş sığır. Simental, Hollanda, Kırım, Jersey, Görensey, Halep yerli ırklariyle bunların melezleri, yeni üretilen Orman ve Tekir cinsleri.

c) 69 baş İngiliz, Arap, Macar, yerli ve bunların melezleri, koşum ve binek atları. 58 çoban merkebi.

d) 2.450 baş tavuk Legorn, Rodayland ve yerli ırklar.

6. UMUMÎ CANSIZ DEMİRBAŞ :

a) 16 adet traktör, 13 adet harman ve biçer döğer makinesi ve bilcümle ziraat işlerini görmekte bulunan ziraat alet ve edevatının tamamı.

b) 35 tonluk bir adet deniz motoru, Yalova Çiftliğinde.

c) 5 adet çiftliklerin nakliye işlerinde çalıştırılan kamyon ve kamyonet.

d) 2 adet çiftliklerin umumî servislerinde çalıştırılan binek otomobili.

e) 19 adet çiftliklerin umumi servislerinde çalıştırılan binek ve yük arabası.» (209)

Atatürk'ün mal varlığının iki kaynağı vardır. Biri, Hindistan'dan Millî Mücadeleye yardım için Atatürk'ün şahsına gönderilen paradır. «Hindistan'dan gönderilen paranın 500-600.000 lira civarında bulunduğu sanılıyor. Atatürk, bu paranın 500.000 lirasını Büyük Taarruzdan önce, maliyenin karşılayamadığı bazı özel giderler için Garp Cephesi Kumandanlığı emrine vermişti. Zaferden sonra bu 500.000 liranın 380.000 küsur lirası, bir Bakanlar Kurulu kararıyle kendisine geri verildi. Bu paranın 250.000 lirası, Atatürk'çe Türkiye İş Bankasına sermaye olarak verilmiştir. Yine bu paranın bir kesimiyle çiftlikler satın alındı. (...) İkinci kaynak, Mısır eski Hidivi Abbas Hilmi Paşa'nın Türk uyrukluğuna girmesi münasebetiyle, Cumhuriyet Halk Partisi'ne bağışladığı 900.000 lira civarındaki paradır.» (210)

Atatürk, sözü edilen ekonomik teşebbüslerinin yanısıra İş Bankası'nın kuruluşuna sermaye koyarak katılmış, çeşitli şirketleri teşvik etmiştir. «Atatürk'ün Vasiyeti» eserinde, M. Leventoğlu, hisse senetlerinin bulunduğu İş Bankası hesabının Atatürk'ün adına açılmış olmakla beraber onun kişiliğiyle ilgisi bulunmadığını, Atatürk'ün bu hesaptan kişisel hiç bir harcama yapmadığını belirtmektedir. (211)

II
«MİLLÎ İKTİSAT»IN FONKSİYONU

«Millî» ve «Türk» kavramları, İzmir İktisat Kongresinden itibaren tüccar ve eşraf çevrelerinde revaçtadır. Yukarda belirtilen temel görüşlerin çerçevesinde gelişecek ekonomi politikası, şüphesiz, «millî iktisat» olacaktır. Millî iktisattan murad edilen, zaferden önce yaban-

cıların ve azınlıkların elinde bulunan ekonomik güçlerin bu kez yerli tüccar ve eşrafa transfer edilmesinden ibarettir. Temelde aynı kalacak olan ekonomik yapının üst kademelerinde görev devir teslimi olacak ve Türkiye'nin bu sayede kalkınması beklenecektir.

Yerli özel sektör, millî kurtuluşun kendisine açtığı yeni ufuklar karşısında heyecan ve sabırsızlık içinde, devletin desteğini sağlamak çabasındadır. Bu destek kısa zamanda verilecektir.

Gerçekten de, yerli tüccar Millî Mücadele biter bitmez örgütlenmiş, İstanbul'a ilk giren kumandan Refet Paşa'nın desteğiyle «Millî Türk Ticaret Birliği»ni meydana getirmiştir. Amaç «lövanterler ile Rum ve Ermenilerin ellerindeki ticarî mevkileri, milliyetçilikten yararlanarak ele geçirmek ve yabancı sermaye ile ortaklıklar kurmaktır.» [212]) Bunun için devletin desteği temin edilecek ve ithalâtta, ihracatta, imalâtta, ticarette yerli tüccarın hakimiyeti sağlanacaktır. «Yalnız Kurtuluş Savaşımızı İstanbul'dan izleyen tüccar değil, yabancı firmalar da Ankara'daki milliyetçi havaya ayak uydurmaktadır. Yabancı firmalar, hükümetle ilişkilerini Rum ve Ermenilerden Türklere doğru kaydırmaktadır. İstanbul'da kalan Rum, Ermeni ve Yahudi kompradorlar da, Türk ortaklar, hatta paravana Türkler bularak, durumlarını korumayı denemektedir. (...) Kurtuluş Savaşına katılan ve bu sebeple Ankara'da nisbeten daha nüfuzlu olan Anadolu tüccarı ve ticarete yönelen subay ve memurlar da, ticaretin el değiştirmesinde, gözönünde tutulması gereken unsurlardır. Bunlar da İstanbul tüccarı ile kolayca uzlaşacak ve ticaretten pay alacaklardır.» ([213])

Bu hazırlığın içindeki millî «burjuvalar», Lozan anlaşması gereğince gümrüklerin 1929'a kadar açık tutulmasından da yararlanacaklardır. Bu tarihe kadar % 70'i tüketim mallarına ayrılan bir ithalâtın «yerli» unsuru olarak, eski işbirlikçilerin yerine geçeceklerdir.

O günlerin devleti millî burjuvaları desteklemekte,

yurt kalkınmasını onların kalkınmasına bağlı görmektedir. Bu görüş Mustafa Kemal'in düşüncelerinde biçimlenmektedir:

«...halkımızın tüccar sınıfını zengin edebilmek için, ticaretin yabancı ellerde bulunmasına mâni tedbirleri almak mecburiyetindeyiz.» (1923) Millî özel teşebbüsün güçlenmesi, halkın güçlenmesinde bir gösterge gibi kabul edilmektedir: «Millî bankalarımızla ticarî ve sınaî şirketlerin adet ve sermayelerinin mütemadiyen artmakta olması, halkımızın iktisadî faaliyet ve uyanıklığına delil addolunabilir.» (1926)

Kalkınmayı, sömürme imkânına sahip zümrelerin milliyet değiştirmesine bağlayan «millî iktisat» görüşü, tarım alanında da geçerliktedir. İstiklâl Harbi sonucunda Rum ve Ermenilerin bırakıp kaçtıkları topraklar çoklukla yerli eşrafın, ağaların eline geçmiştir. Özellikle Ege'de, Karadeniz ve Doğu bölgelerinde boşalan araziye derebeyleri büyük çiftlikler kurmuşlardır. «Rum ve Ermeni arazisini Kurtuluş Savaşında şehit düşen askerlerin ailelerine dağıtma teklifinin dahi yankı bulamaması ([214]) millî iktisat anlayışının hangi çıkarların hizmetinde kullanıldığını göstermesi bakımından hayli ilgi çekicidir.

III
DEVLETÇİLİK DENEMESİ

Yeni Cumhuriyetin uyguladığı «liberal» ekonomi tam bir başarısızlıkla sonuçlanmış, Cumhuriyet idaresi 1930'lardan itibaren devletçi yanı ağır basan bir deneye girişmiş ve bunu savaş yıllarına kadar sürdürmüştür.

Devletçiliğin başlıca nedeni, 1929 dünya bunalımından ötürü ekonomideki başıboşluğa son vermek zorunluğudur. Devlet uluslararası düzeydeki ekonomik çöküşün etkisinden korunmak için ekonominin dizginlerini eline

almaktadır. Bunun yamsıra, 1928'de yapılan anlaşmayla Osmanlı borçlarının ödenmesi kabul edilmiştir. Dolayısıyla dış ödemelerin sıkı bir kontrolü gerekmiştir. Nitekim 1930'da ödenecek olan 32 milyon liralık ilk taksit % 14'ünü kapsamaktadır. Lozan anlaşmasının gümrüklerimizi açık tutmamızı gerektiren hükmü 1929'da sona erdiğinden, devlet, ithalâtı kısıtlamak ve yatırıma yönelmek imkânına daha geniş ölçülerde kavuşmaktadır.

Bu nedenlerin yamsıra, ticarete bulaşmamış bürokrat ve aydın çevrelerinde, liberalizme karşı tepki başlamıştır. «Kadro» dergisinde toplanan aydınlar, devletçiliğin felsefesini araştırmakta, kalkınma ilkelerini tartışmaktadır. 1931'de Halk Partisinin programında «devletçilik» umdesi de yer almaktadır.

1930'ların devletçiliği, **ilk plânın hazırlanması, bazı yabancı şirketlerin millileştirilmesi, devlet yatırımlarının** çoğalması gibi olumlu gelişmelere fırsat vermiştir. Ancak bu devletçilik, rejimin karmaşık yapısından ve çok yanlılığından ötürü sınırlı alanlarda uygulanmıştır. Devletçi tutumun yanında özel sektörcü davranışlar da yer almaktadır: 1932'de kurulan ve devlet işletmeciliğine önveren, ayrıca karma teşebbüsleri denetleyen «Devlet Sanayi Ofisi», 1933'de kapatılmıştır; 1932'de Türk limanları arasında posta seferleri devlet tekeline alınırken, gene 1933'de tekelden vazgeçilmiştir. Aynı yıl kurulan Sümerbank, verdiği kredilerle özel sektörü besleyen devlet kuruluşu görevini yüklenmiştir, vb. Genel çizgileriyle 1930 yıllarının devletçiliği, bilinçli bir tercihten çok, bazı zorunlukların gerektirdiği sınırlamalar, özel sektöre kabul ettirilen tavizler şeklinde belirmekte; devletçilik, asıl fonksiyonu olan özel sektör hâmîliğini bu dönemde de sürdürmektedir.

S. Selek'in deyişiyle, «Devletçiliğin yeniden benimsenmesi için 1931 yılına kadar beklemek gerekiyordu. Büyük bir hızla sosyal reformların gerçekleştirdiği sekiz yıllık dönem (1923 - 1931) ekonomik faaliyet bakımından

tamamen başarısız geçmişti. Nihayet 10 Mayıs 1931 günü toplanan CHP Kurultayında «devletçilik» ve «devrimcilik» ilkeleri programa alındı, fakat; 1931 yılında benimsenen devletçilik anlayışı, Mustafa Kemal Paşa'nın 1922 yılında belirttiği devletçilik anlayışından daha geri idi...» (215)

IV
CUMHURİYETİN MUTLU AZINLIĞI

İstiklâl Harbinin bitişiyle beraber Türkiye'de kurulan mukaddes bir ittifak Cumhuriyetinin ilk döneminde büyük faaliyet gösterecektir. İttifak, kaba çizgilerle üç çeşit imtiyazlıdan meydana gelmektedir: 1) İstanbul tüccarı, Anadolu eşrafı ve toprak ağaları, 2) Millî Mücadeleye katılan subaylardan sonraları «Memleketi kalkındırmaya» merak saranlar, 3) Mebuslar ve bürokrasinin üst kademeleri.

Mutlu azınlığı meydana getiren bu üç zümre birbirini desteklemekte, tamamlamakta ve ekonomik faaliyetin kilit noktalarını elinde tutmaktadır.

Bu zümreler, zaman zaman çıkar kavgaları yüzünden kendi aralarında çatışacaklarsa da, asıl mücadeleyi yönetimin «devlete sahip çıkan» memurlar kanadına karşı verecekler ve kazanacaklardır. Zira azınlığın kurnazlığı, Millî Mücadeleyi başarıp gerçekten namuslu kalmış ekibin iyiniyetine baskın çıkacak; «iş» bilenler ekonomi ve sosyoloji bilmeyenlere galip gelecektir.

Mukaddes ittifakın ilk amacı devletin desteğini, daha doğrusu parasını kullanarak yabancıların ve azınlıkların yerini almak, hiç olmazsa, Avrupa firmalarına zorunlu temsilci şeklinde kendilerini kabul ettirmektir. Devletin ticarete bulaşmayan kanadı zaten kalkınmanın böy-

le gerçekleştiğini sanmakta ve yardıma hazır beklemektedir.

Bu amaca hizmet edecek başlıca vasıta olan İş Bankası, 1924 yılında kurulmuştur. Aynen İttihatçıların İtibar-ı Millî Bankası gibi, devlet eliyle fert zengin etmek de İş Bankası büyük işlev taşıyacaktır. Bankanın kurucusu Celâl Bayar'dır. Celâl Bayar'ın anlattığına göre, bir gün Mustafa Kemal'in kayınbiraderi Uşşakîzâde Muammer Bey, Bayar'a gelmiş, «Gazi'nin kendilerinin 250.000 liralarının bulunduğunu, bununla ihracat ve ithalât işleri yapmak istediklerini, fakat Gazi hazretlerinin kendisine **bir kere Celâl Beye sorunuz, ondan fikir alınız** dediğini Bayar'a nakletmiştir. Bunun üzerine Bayar **İthalât ve ihracat işlerinin çok riskli olabileceğini, Gazi'nin bu gibi işlere isminin karışmaması gerektiğini** düşünmüş ve İthalât-ihracat işleri yerine millî bir banka kurmak için paranın kullanılmasını tavsiye etmiştir.» (216)

İş Bankası'nın Atatürk dışındaki kurucuları Cumhuriyetin mutlu azınlığını göstermek bakımından ilgi çekicidir. Kurucular ve yöneticiler **İstiklâl Savaşından gelme nüfuzlu politikacılar, tüccar ve eşraftır.** «Hemen hiç para ödemeden bankaya ortak olan bu kimseler, hızla gelişen bankadan büyük kazanç sağlamışlardır:

Mahmut Celâl (Bayar), Siirt Milletvekili Mahmut, Hüseyin Beyzâde İbrahim, Mora Yenişehirlizade Ethem Hasan, Cebelibereket Milletvekili İhsan, tüccardan Hanifzade Ahmet, Edirneli Emin, eşraftan Sükkerizade Tevfik Paşa, Süreyya Emir Paşa, manifatura tüccarı Hâfız Halit, Trabzon Milletvekili Hasan (Saka), Kavalalı İbrahim Paşazade Hüseyin, Attarzade Rasim, Sivas Milletvekili Rasim, İnegöllüzade Mehmet Saffet, Uşakkîzade Mahmut Muammer, tüccardan Altıağazade Mustafa, ecza-i tıbbiye tâciri Necip, Yelkencizade Lütfi, İzmir Milletvekili Rahmi, Muhasebecizade Rıza, Kınacızade Şakir, Yozgat Milletvekili Salih, Nemlizade Sıtkı, Yozgat eşrafından Âkif Paşa, Hacı Ebubekirzade Osman, Ali Ramiz ve şüre-

kâsı, Remzizade Ferit, Ertuğrul Milletvekili Dr. Fikret, Rize Milletvekili Fuat, Gaziantep Milletvekili Kılıç Ali, Avundukzade Mahmut, Ragıp Paşazâde Şâkir.

Başına eski İktisat Vekillerinden Celâl Bayar'ın getirildiği bankanın yönetim kurulunda ise Atatürk'e yakınlığı ile tanınan politikacılar çoğunluktadır: Mahmut (Soydan), reis, Siirt Milletvekili; Mahmut Celâl (Bayar), âzâ ve Müdir-i Umumi, İzmir Milletvekili; Rahmi (Köken), âzâ, Ticaret Vekili, İzmir Milletvekili; Salih (Bozok), âzâ, Bozöyük Milletvekili; Kılıç Ali, âzâ, Gaziantep Milletvekili; Dr. Fikret, âzâ Ertuğrul Milletvekili; Fuat (Bulca), âzâ, Rize Milletvekili; Kınacızâde Şakir, âzâ, Ankara Milletvekili.

Kurtuluş Savaşından gelme nüfuzlu politikacılar ile sivrilmiş eşraf ve tüccarı biraraya getiren bu özel banka devlet gücüyle kısa zamanda gelişecek ve bu sayede birçok kapitalist imal edecektir. Banka içinde, kendilerini iş hayatının göbeğinde bulan Kurtuluş Savaşı temsilcileri de iş hayatının tadına kolayca varacaklardır. Celâl Bayar liderliğinde Muammer Eriş, Siirtli Mahmut, Kılıç Ali, Recep Zühtü, Salih Bozok, Nuri Conker, Cevat Abbas vb. gibi kişiler **İş Bankası Grubu** olarak tanınacak ve bu grubun adı, **affairisme** tartışmalarında sık sık işitilecektir.» [217]

İş Bankası, 1925'te kurulacak Sanayi ve Maden Bankasıyla beraber devlet eliyle fert zengin etmenin öncülüğünü yapacaktır. Falih Rıfkı Atay'ın yorumuyla, «Kolay kazanç elde etmeye çalışanlar, yerli, yabancı, Ankara'da nüfuz tüccarlarını bulmakta ve onlar vasıtası ile bankayı kendi teşebbüsleri içine sürüklemekte idi. (...) Şöyle bir sistem kurulmak isteniyordu: Devletin yapacağını banka yapmalı idi. Şüphesiz arada bankanın yabancı iş ve yerli nüfuz komisyoncuları, asıl hisseyi paylaşacaklardı.» [218]

İş Bankasının, yahut **İş Bankası Grubu** diye adlandırılan işbilir yöneticilerin katıldığı «tatlı» kârların çe-

şitli örneklerine rastlıyoruz. Bunlardan ilgi çekici bir tanesi, gene mebuslarla iş adamlarının 1925'de ortaklaşa kurdukları Şeker şirketidir. Kurucular Şakir Kesebir, Edirne Mebusu Faik Öztrak, Bilecik Mebusu İbrahim Çolak ve «Şeker Kralı» Hayri İpar'ın yönetiminde dört tüccar. Bu ortaklık İş Bankasını ve Ziraat Bankasını kendi bünyesine aldıktan sonra şeker ithalâtını ele geçirmiştir. İş Bankasının nüfuzundan ve grubundan yararlanarak şeker fabrikalarının üretimi düşük tutulmuş, ithâl malı şekerler tekelden satılarak astronomik kazançlar sağlanmıştır. Devlet 1939'da şeker fabrikalarını kontrolü altına alınca, aynı fabrikaların üretimi bir yılda 42.000 tondan 90.000 tona yükselmiştir. Bu miktar daha sonra 120 bin tona çıkacaktır.

İş Bankasının bir diğer faaliyeti Paşabahçe şişe ve cam fabrikalarıdır. Ancak bu işletmenin tekeli Karako ve Ortaklarına verilmiştir. Bu ortaklık, İş Bankası yöneticilerinin onayıyla, fabrika mamullerini pahalıya satmakta (daha doğrusu sattırmamakta), kendi ithal ettiği Polonya ve Alman mallarını piyasaya ucuza vererek büyük kârlar sağlamaktadır. Fiyatları suni şekilde yüksek tutan Paşabahçe fabrikasının zararı pahasına Karako ve ortakları, onlara bu imkânı sağlayan işbilir grubu kazanmaktadır. (219)

Mutlu azınlığın bu büyük aracı, İnönü'nün Cumhurbaşkanlığına kadar fonksiyonunu yerine getirecektir. 1939'da İş Bankası grubunun skandallarıyla ilgili dosyalar hazırlanacak, fakat **devr-i sâbık yaratmamak** görüşündeki «namuslu kanat» tarafından gün ışığına çıkartılmayacaktır.

Cumhuriyetin ilk döneminde mutlu azınlık yararınca işleyen bir usul de, devletin çeşitli tekeller kurup bunu özel teşebbüse devretmesidir. Bu şekilde «seçme» kişilere kazanç sağlanmakta, komisyonlar alınmaktadır. İstanbul, İzmir limanlarının işletmesi, kibrit inhisarı (önce Belçika'nın **De Bont** firmasına, sonra **The American-Turkish In-**

vestement Corp'a) petrol-benzin ithalât inhisarı (American Standart Oil şirketine), vb. özel şirketlere bırakılmaktadır.

Mutlu azınlığın önemli kolu olan eşraf ve toprak ağalarına, devlet, İş Bankasının görevini Ziraat Bankasına gördürerek arka çıkmaktadır.

Bu banka Cumhuriyetten önce, devlet sermayesiyle kurulmuştur. 1924'de yeni başkent Ankara'ya nakledilerek bir anonim şirket haline getirilir; o günlerin eğilimlerine uygun olarak meclis-i idaresine Anadolu eşrafı, tüccar ve mebuslar girer.

Bankanın yeniden kuruluşunda amaç, köylüye ucuz kredi sağlamaktır. Ancak bu amaç idare meclisinin yapısı uyarınca kısa zamanda terkedilecek, devlet parası ya toprak ağaları ve öteki eşrafa sermaye olacak, ya da onların tefecilik yaparak köylüyü soymalarında kullanılacaktır. Küçük çiftçinin bankadan kredi alabilmesi için kefil bulması, yahut toprağını bankaya ipotek etmesi gerekmektedir. Kefil, tabiatıyla, eşraf yahut ağa olacaktır. Bu aracılar, verdikleri kefalet karşılığında köylünün toprağına ipotek koymakta, köylü para bulamazsa onun borcunu bankaya ödeyip toprağı ele geçirmektedir. Sürekli para sıkıntısı içindeki köylü bu «kefalet» işine kendini çabucak koyuvermiştir. 1928'de köylünün kefil göstererek aldığı borcun toplamı 2 milyon lirayken, bu meblâğ 1931' de 12,7 milyona yükselecek, bankaya toprağın ipotek edilmesiyle borçlanılan miktar ise 13 milyonu bulacaktır. Bu 13 milyonun yarısı, ipotek karşılığında aldığı borç 500 liradan az olan küçük çiftçiye aittir. ([220])

Ziraat Bankasının eşrafa verilen kredileri hızlı bir tefeciliğin, selem usulünün sermayesi olmaktadır. Ürünler daha tarladayken yok pahasına kapatılmakta; eşraf, bankadan % 10 faizle aldığı borcu % 80 - % 100 faizle muhtaç köylüye nakletmektedir.

Devletin koruyucu kanadında palazlanan eşraf ve ağa takımına Cumhuriyet idaresinin sağladığı bir kolay-

lık da Medenî Kanundur. Topraklardaki fiilî işgal Batılaşma döneminden beri hukuk çerçevesine sokulmaktadır. Medenî Kanun gelişmeyi hızlandıracak ve güçlendirecektir. «Bugünkü toprak kavgalarında köylülere karşı ileri sürülen tapular, Abdülhamit döneminde değilse, genellikle bu yıllarda ele geçirilmiştir.» ([221])

Cumhuriyet döneminin mutlu azınlığı devletin hemen her alanda sağladığı kolaylıklardan en iyi şekilde yararlanmasını bilmiştir. Devletten alınan krediler sanayide yahut tarımın makineleşmesinde değil, az zamanda çok para getiren kapkaç işlerinde kullanılmıştır: İthalat, komisyon, küçük imalât, ticaret vb.. Özel müteşebbislerin bankalara yatırmış oldukları para miktarı 1924'le 1938 yılları arasında 13 milyondan 227 milyona çıkmıştır. Yönetimin bir kanadının **Teşvik'i Sanayi Kanunu** (*) gibi iyiniyetli çabaları boşa gitmiş, devlet bir yandan mutlu azınlığı beslerken, öte yandan, yatırımların %90'ını yapmak zorunda kalmıştır.

Sonuç mutlu azınlık için sevindirici, memleket hesabına üzücü olmuştur.

V
GERÇEKLEŞEN VE GERÇEKLEŞMEYEN

Atatürk döneminin en büyük başarısı, daha önce belirtildiği gibi bağımsızlığın kazanılması, taviz vermeksizin korunması, kökleşmesi olmuştur.

İkinci başarı Cumhuriyetin kurulması ve inkılâplardır. Harf inkılâbı, Medenî Kanunun kabulü, vb. Ancak bu inkılâplar köklü sosyal yapı değişimlerinin sonucu olmadıkları gibi, bu tür değişimlere paralel de yürütülme-

(*) 1927'de çıkarılan ve sanayiciye çeşitli vergi, gümrük muafiyetleri, belediyeye ait topraklardan 10 hektar bedava yer verilmesi gibi önemli kolaylıklar sağlayan kanun.

mişlerdir. Dolayısıyla köksüz kalmışlar, etkileri sınırlı olmuştur (1970). Bugün hâlâ çarşaf kullanılması, medenî nikâha bazı kırsal kesimlerde itibar edilmemesi gibi durumlar, bu köksüzlükten, inkılâpların temelde değil üst yapı kurumlarmda gerçekleşmiş olmalarından ileri geliyor.

1923 - 1930 yıllarının «millî iktisat» dönemindeki sürekli başarısızlığa karşılık 1930'ların devletçilik uygulaması bazı elle tutulur işler yapmıştır. Bunların başlıcaları demiryollarının döşenmesi (1923'te 4.000, 1939'da 7.300 km.), Sümerbank, Etibank ve Madencilik Bankası gibi kuruluşların şeker, kâğıt, dokuma sanayiine yaptıkları yatırımlardır. Ayrıca madenciliğe, liman ve şose inşaatına yatırım yapılmıştır. Ancak kurulan sanayi yetersiz ve zayıftır. 1930'da 331 milyon liralık sanayi üretiminin %84'ü hafif, sadece %16'sı kalkınmak için asıl gereği olan ağır sanayi alanındadır. 1938'in rakamlarına göre, memleketteki sanayi kuruluşlarının %90'ı «fabrika denilemeyecek birtakım derme çatma tesislerdir.» (222).

1930'a kadar sürekli ithalât fazlası varken, Lozan anlaşmasının gümrükleri engelleyen maddesinin 1929'da yürürlükten kalkmasıyla dış ticaret dengelenmiş ve ihracat ithalâttan fazla olmuştur. Dış ticaretteki bu olumlu gelişmenin yanısıra 1933-37 yıllarını kapsayan yıllık bir plân yapılmıştır. Plân, uygulamasının sınırlılığına ve sadece devletin sınaî yatırımlarını kapsamasına rağmen başarılıdır. Öngörülen yatırımın iki katından fazlası gerçekleştirilmiş, plân dışındakilerle beraber, kamu yatırımlarının toplamı millî gelirin % 5'ini kapsayan 500 milyona yaklaşmıştır. Dışarıya borçlanmadan bu gelişme sağlanırken, bir yandan da memleketteki yabancı şirketlerin millîleştirilmesi başlamış ve 1931-1939 tarihleri arasında 16 yabancı şirket satın alınmıştır.

Sosyal alanda, devlet, bir değişmezliğin güvencesi gibidir. Azınlığın mutluluğu, çoğunluğun yoksulluğu pahasına devam etmektedir. Kurulan sanayi kesiminde işçi her

çeşit haktan yoksun, daima aleyhine işleyen arz-talep kanununun kurallarınca çalışmaktadır. En küçük bir hak isteğinde bulunması, her zaman bol miktarda var olan bir işsizin onun yerini almasıyla sonuçlanmaktadır.

Cumhuriyet, Türkiye'nin zaten nicel ve nitel olarak güçsüz işçilerine yeni bir şey getirmemiştir. İşçi, hattâ ağırlaşan koşullar içinde mahkûm tutulmuştur. Günlük çalışma süresi en az 12 saat; genellikle 14-16 saattir. Günlük işçi ücreti 1920'lerde en çok 250 kuruştur. Savaş öncesine oranla bu dönem hayat pahalılığı 20 kat artmışken, ortalama ücret artışı 7 katı geçmemiştir.

Bu koşullarda bunalan işçiler, en basit demokratik haklardan da yoksun bırakılmıştır. Özgür sendika kurmak, ücret mücadelesi yapmak, siyasal görüşlerini geliştirmek, ancak, bir hayâl ya da sonu felâketle biten maceradır. Cumhuriyetin ilk döneminde sosyalist partiler kapatılmıştır. Kırk yıl kadar bir süre, solcu olmak, sosyalist olmak en ağır biçimde cezalanmış; işçisinden yazarına, şairine kadar insanlar cezaevlerine bu nedenle ve uzun yıllar mahkûm edilmiştir. Birkaç namuslu işçi kuruluşu 1920'lerde dağıtılmış; işçilerin yayın organları kapatılmış; az sayıdaki grev deneyleri zaman zaman güvenlik kuvvetlerince bastırılmıştır.

Tarım kesimindeki geleneksel sömürü ise güçlenerek devam etmektedir. Ziraat Bankası kredilerinin sağladığı elverişli koşullar, büyük çiftçiye ve ağaya toprağını genişletmek imkânı vermiştir. Bu kimseler için makine almaktansa ucuza toprak kapatıp ucuz irgat çalıştırmak, o dönem için daha kârlı gözükmüştür.

Tarımdaki gelişme, orta ve fakir köylüye bir şey sağlamamış, bilâkis yoksulluğunu perçinlemişti. Bu dönemin belki tek olumlu davranışı **Âşâr** vergisinin 1925'de kalkmasıdır ki, bundan da asıl yararlanan zengin çiftçiler olmuştur. 1927 ve 1929 yıllarında topraksız köylüye hazine arazisinin verilmesi yolunda kanunlar çıkmışsa da denemeler sınırlı kalmış, toprak reformu konusunda dev-

letçi aydınların zaman zaman gösterdikleri çabalar yönetimin üst kademeleri tarafından önlenmiştir. Daha çok muhacirlerin yararlandığı topraklandırma uygulamasını ise Atatürk döneminin iyi niyetli davranışları arasında belirtmek gerekir. Ancak dağıtılan toprak hem yetersizdir, hem de çeşitli oyunlarla eşrafın eline geçmektedir. Doç. Dr. Suat Aksoy'un verdiği bilgiye göre 1923-1938 arasında 3,7 milyon dönüm toprak dağıtılmıştır. Bunun büyük bölümü özellikle kitle halinde gelen göçmen ve mübadillerin iskân ve topraklandırılmalarını sağlamak için yapılan tesadüfî hareketler halinde kalmıştır.

Dağıtılan toprak, mer'aların tarlaya çevrilmesiyle kullanılmaktadır. Bu dönemde devlete ait mer'a topraklarında 40 milyon dönüm eksilme olurken, bunun ancak onda biri muhacirlere ve topraksız köylüye verilebilmiştir. «Bu durum memleketimizde mer'adan toprak kazanmasını nasıl ve orta büyük mülkler tarafından yapıldığını meydana çıkarmaktadır.» ([223])

Toprak dağıtımının yol açtığı yaygın bir soygun şekli, eşrafın, muhacire dağıtılmış toprağa tapu uydurarak sahip çıkması ve onu ortakçı durumuna düşürmesidir. Üstelik ağalar bunu hemen yapmamakta, beklemektedirler. Muhacirler çalışıp çabalayıp tarlayı ekime elverişli duruma getirdikten sonra bu gasp oyunu oynanmaktadır.

Zamanın İçişleri Bakanı Şükrü Kaya'nın 1934 tarihinde yaptığı meclis konuşması, bu uygulamanın ilginç bir belgesidir:

«Devlet araziyi metrûk arazi diye muhacire veriyor. Onlar da imar ediyorlar. Sonra herhangi bir sahibi çıkıyor ve diyor ki, bu benim mülkümdür. Tapusunu gösteriyor ve muhaciri sokağa atıyor... Trabzon'da arazi çok dardır. On dönüm, yirmi dönüm araziye malik olan kimse, büyük arazi sahibi ve zengin sayılır. Birisi çıktı 200 bin dönüme sahip olduğuna dair ilâm gösterdi ve köylüleri oradan çıkardı... Hat boyundan geçerken Sazılar köyü vardır. Burası muhacirlerindi. Emin Beye sorarım ki-

min namına mukayettir ve ne zaman ona geçmiştir. Böyle kaç tane arazinin sahibi çıkmıştır... Ne kadar metrûk arazi imar edilmişse bunların hepsinin sahibi çıkmıştır... Gedikabat körfezinde yerli halk bataklığı kuruttu. Burada sıtma vardı. Bunlar her türlü tehlikeyi göze alarak bataklığı kuruttular, yerleştiler, ektiler, biçtiler, çalıştılar, kanallar açtılar. Bir zat geldi, bu toprakların kendine ait olduğunu söyleyerek bunları buradan çıkarttı. Halk yine topraksız kaldı. Dağlara sığındılar. Çalı çırpı toplayarak geçinmeye başladılar.» (224)

Atatürk döneminin toprak sorununa ait ilk ciddî denebilecek istatistik 1938 yılına aittir. 35 ilde yapılan ve diğer illere teşmil edilerek bulunan bu rakamlara göre tarımdaki mülk sahiplerinin % 0,25'i **(binde iki buçuğu)**, toprakların % 14'üne **(binde yüz kırk)** sahiptir... Bu oran, aynı korkunç eşitsizliğin yansıdığı 1913 rakamlarıyla hemen hemen eşittir.

Tek cümleyle özetlendiğinde, Cumhuriyetin bu ilk dönemi, köylünün yüzyıllardan beri sürdürdüğü yoksul yaşantısına hiç bir değişiklik getirmemiştir.

VI
BAŞARISIZLIĞIN NEDENLERİ

Cumhuriyetin 1923-1938 dönemindeki ekonomik ve sosyal başarısızlığın temel nedeni **yönetimin sınıfsal yapısıdır. Ayrıca, iyiniyetli unsurların sosyoloji ve ekonomi konularındaki tecrübesizliğidir.** Bu iki noktadan hareket edildiğinde, izlenen ekonomik ve sosyal siyasetin gerçek nedenlerine varılabilmekte, aynı yapıdaki bir yönetimle daha başka sonuç almanın imkânsızlığı görülmektedir.

Cumhuriyet idaresi bir sacayağı üzerinde durmaktadır. Eşraf (toprak ağaları ve Anadolu tacirleri), bürokratlar (İstiklâl harbinden gelen kadroyla öteki yüksek me-

murlar), ve tüccar. Bu üçlünün bürokrat kesimi Millî Mücadelede başı çeken, ateşe ilk atılandır. Samimîdir. Eşraf (Anadolu tacirleri, toprak ağaları v.b.) mücadeleye bazı zorunluklardan ötürü sonradan katılan gruptur. Tüccar ise genellikle İstiklâl. Savaşının dışında, hatta karşısındadır. Ufukta görünen zaferin nimetlerini paylaşmak üzere, son dakikada sacayağına dahil olmuştur.

Bu üçlünün kuracağı düzen, şüphesiz, her birinin çıkarına en iyi hizmet edecek düzendir.

İşe eşraftan başlayalım:

§ 1. MİLLÎ MÜCADELE VE SONRASININ ZORUNLU DAYANAĞI

Daha ilk mecliste eşraf önemli bir yer almaktadır; mebuslar arasındaki oranı %20 civarındadır. Bu durum Kurtuluş Savaşının başından beri süregelmektedir. Nitekim Erzurum kongresinde 19 memur ve askerle 12 serbest meslek sahibine karşılık eşraftan ve din adamından 23 kişi vardır. ([225]) Millî Mücadeleci kadroyla eşrafın işbirliği Kurtuluş Savaşının para ihtiyacından doğmuştur. Eşraf, dahildeki tek para kaynağıdır. Bu öneminin yanısıra, büyük özelliği, halkın geleneksel temsilcisi olması; dolayısıyla Millî Mücadele kadrosu için zorunlu müttefik niteliği taşımasıdır.

Eşraf, devletin fiilen yok olduğu bir ortamda köylünün hem sömürenidir, hem de dayanağı. Günümüzdeki ağalarınkine benzeyen bir fonksiyonu vardır. Köylünün «devlet kapısındaki» işini takip eder, onun ilkel güvenliğini sağlar. Aç kalmamasına, tohumsuz kalmamasına dikkat eder. Köylü, en küçük bir güvenliğin bulunmadığı insafsız ortamında sadece yaşantısını sürdürmek, yalnızlığına gömülmemek için, kendini sömürtmek pahasına bile olsa, eşrafa muhtaçtır.

Eşraf, işte bu «köylü indinde sözü geçen adam» ol-

mak sıfatıyla, Millî Mücadelecilerin kollamaları gereken güçlü müttefik durumundadır. İsmet Paşa'nın «Sabah askere alıyoruz, akşam bir de bakıyoruz ki, firar etmişler» diye yakındığı köylüler, eşrafın otoritesi sayesinde toparlanıp orduya katılmışlardır. Cumhuriyet yöneticileri, kurdukları idarenin halkla ilişkilerinde eşrafın aracılığından yararlanmışlardır. Yeni düzenin nimetlerinden eşrafa da pay vererek, getirdikleri üstyapı reformlarına karşı halkın muhtemel tepkisine daha başından set çekmek istemişlerdir.

Dolayısıyla, yönetimin ilericiliğinde sınır, eşraf desteğinin bittiği yer olmuştur. Eşrafa dokunmayan kanunlar çıkarılmış, reformlar yapılmıştır. Örneğin kıyafet inkılâbının eşraf çıkarını zedeleyen bir yanı yoktur. Ama iş toprak reformuna, sosyal bünyeyi etkileyen davranışlara gelince, akan sular durmaktadır. Eşrafın âdeta imtiyazlı zümre olduğuna dikkati çeken Korkut Boratav, «Türkiye'de Devletçilik» incelemesinde şöyle diyor:

«Bu araştırma boyunca edindiğimiz kanaat şu olmuştur ki, iktisadî meselelerde siyasî iktidar üzerinde etki icra eden en kuvvetli menfaat grubu çiftçilerdir. (Boratav «çiftçiler diye bizim eşraf olarak adlandırdığımız zümreyi kastetmektedir.) Çiftçilerin menfaatleri ile sair sosyal grupların menfaatleri arasında bir çatışma bahis konusu oldukça hemen hemen daima çiftçi menfaatlerinin ağır bastığına şahit oluyoruz. (...) Bir bakıma devletçi iktisat politikası, en kuvvetli sosyal grupların lehine, en zayıf grupların aleyhine işlemiştir.» ([226])

Sonuç olarak denilebilir ki, Atatürk yönetiminin ileri kanadını meydana getiren bürokratlar, memleketi çepçevre saran tutucu eşraf örgütünü kırmak, geriliğin büyük sebebi olan sosyal yapıyı yıkmak yolunu seçmemişlerdir. Seçtikleri yol, eşrafın köylü üzerinde kurmuş olduğu zorunlu nüfuzdan yararlanmak, onun aracılığıyla onu iktidara ortak ederek memleketi yönetmek olmuştur.

§ 2. TÜCCAR

Atatürk yönetiminin ikinci dayanağı İstanbul, Ankara gibi büyük şehirlerin tüccarıdır. Bu zümre İstiklâl Savaşının gönülsüz seyircisidir. Fakat kendisini ekonominin vazgeçilmez unsuru olarak Millî Mücadele kadrosuna kabul ettirmeyi becermiştir. İyi niyetli subaylar, hiç bilmedikleri ekonomik meseleler karşısında bu işbilir zümreye dayanmak zorunluğunu duymuşlar, tüccarın «millî» sıfatına sarılmasını onu desteklemek için yeterli görmüşlerdir.

§ 3. MİLLÎ MÜCADELEDEN GELEN SUBAYLAR, BÜROKRATLAR VE ATATÜRK

İktidardaki sacayağının en ilginç bölümü Millî Mücadeleyi yürütmüş olan askerlerdir. Bu kadronun bir kısmı kendini hemen tatlı işlere ve ticarete kaptırarak «bürokrat» niteliğinden sıyrılmıştır. Mustafa Kemal'lerin, İsmet Paşa'ların dahil olduğu grup ise **kendi sınıfsal yapısının çerçevesindeki** «ilericiliğini», namus ve heyecanını, memlekete faydalı olmak tutkusunu sonuna dek sürdürmüş, fakat seçtikleri yahut seçmek zorunda kaldıkları yol ülkenin «geri kalmışlığını» altetmemiştir.

Burada, çoklukla önemsenmeyen bir noktayı iyi değerlendirmek gerekir: Atatürk kadrosunun köklü sosyo-ekonomik değişimleri kitlelerin çıkarı doğrultusunda gerçekleştirememesinin başlıca nedeni, bizzat bu kadronun sınıfsal niteliğidir; yoksa sadece eşraf ve tüccarın yönetimdeki ağırlığı değildir. Eşraf ve tüccarın güçsüz olduğu bir ortamda dahi bürokratların köklü değişimleri yapabilmiş olacakları şüphelidir. Ancak iktidar sınıfsal nitelik taşıyan bir el değişimi geçirdikten sonra ve köklü yapısal reformlardan en fazla çıkarı olan zümrelerin öncülüğünde gerçekleşebilecek bazı davranışlar, tabiatıyla,

bürokrat nitelikleri bir iktidardan beklenemez. Beklemek bir yana, bürokratların bu tür davranışlardan zarar görecekleri bile söylenebilir.

Bürokrat kesimdeki ilerici unsurların en belirli özelliği, günümüze dek sürdürdükleri temel özellik olan iyiniyettir. İlerici kanat sanmıştır ki, bütün zümreler iyiniyetle, kardeşçesine çaba gösterecek, birbirini tamamlayacak ve bu şekilde memleket kalkınacaktır. Emperyalizmin yenilmiş olması, herkesin «Millî» sıfatını paylaşması dertlerin çözümüne yeterlidir. İlerici kanadın bu görüşü Mustafa Kemal'in sözlerinde en keskin çizgileriyle ifade ediliyor. ([227])

«Ben öyle bir parti teşkilini tasavvur ediyorum ki, bu parti milletin bütün sınıflarının refah ve saadetini sağlamaya çalışacak bir programa malik olsun. Milletimizin şartları buna müsaittir.» (14 Ocak 1923)

«... Bütün sınıfları birbirinden ayrılamaz olan, çünkü menfatleri de birbirine karşıt olmayan halkımızın müşterek ve umumî olan menfaatler ve saadetini temin için **Halk Fırkası** namı altında bir fırka teşkili tasavvur edilmektedir.. Bu ifade ile beyan edilmek istenilen şudur ki, ismi fırka (parti) olan halk teşekkülünden maksat evlâd-ı milletten bir kısmının, halk sınıflarından bazılarının, diğer evlâd ve sınıfların zararına menfaatlerini temin etmek değildir. Birbirinden ayrı ve hariç olmayıp halk namı altında bulunan umum milleti müşterek ve birleşmiş bir surette, müşterek ve umumî olan hakikî refaha ulaştırmak için faaliyete geçirmektir.» (16 Ocak 1923)

«Bence bizim milletimiz birbirinden çok farklı menfaatler takip edecek ve bu itibarla birbiriyle mücadele halinde bulunagelen muhtelif sınıflara malik değildir. Mevcut sınıflar birbirinin lâzım ve melzumu mahiyetindedir. Binaenaleyh Halk Fırkası sınıfların haklarını ve ilerleme ve mutluluk sebeplerini sağlamaya çalışabilir.» (30 Ocak 1923)

«Bu milletin siyasî partilerden çok canı yanmıştır.

Şunu arzedeyim ki, başka ülkelerde partiler mutlaka iktisadî maksatlar üzerine teessüs etmiş ve etmektedir. Çünkü o memleketlerde muhtelif sınıflar vardır. Bir sınıfın menfaatini muhafaza için teşekkül eden siyasî bir partiye karşılık diğer sınıfın menfaatini muhafaza maksadiyle bir parti teşekkül eder. Bu pek tabiîdir. Gûya bizim memleketimizde de ayrı ayrı sınıflar varmış gibi teessüs eden partiler yüzünden şahit olduğumuz neticeler malûmdur. Halbuki Halk Fırkası dediğimiz zaman bunun içinde bir kısım değil, bütün millet dahildir. Bu defa halkımızı gözden geçirelim. Biliyorsunuz ki, çoğunluğu çiftçi ve çobandır. Bu böyle olunca buna karşı büyük arazi ve çiftlik sahipleri akla gelir. Bizde büyük araziye kaç kişi maliktir? Bu arazinin miktarı nedir? Tetkik edilirse görülür ki, memleketimizin genişliğine nazaran hiç kimse büyük araziye malik değildir. Binaenaleyh bu arazi sahipleri de himaye edilecek insanlardır. Sonra sanat sahipleriyle kasabalarda ticaret eden küçük tüccarlar gelir. Bittabi bunların menfaatlerini, hal ve gelecekleriini temin ve muhafaza mecburiyetindeyiz. Çiftçinin karşısında olduğunu farzettiğimiz büyük arazi sahipleri gibi bu ticaret erbabının karşısında da büyük sermaye sahibi insanlar yoktur. Kaç milyonerimiz var? Hiç. Binaenaleyh biraz parası olanlara da düşman olacak değiliz. Bilâkis memleketimizde birçok milyonerin hatta milyarderlerin yetişmesine çalışacağız. Sonra işçi gelir. Bugün memleketimizde fabrika, imalâthane ve saire gibi müesseseler çok mahduttur. Mevcut işçimizin miktarı yirmi bini geçmez. Halbuki memleketi yükseltmek için, çok fabrikalarla donatmak lâzımdır, muhtacız. Bunun için de işçi lâzımdır. Binaenaleyh tarlada çalışan çiftçilerden farkı olmayan işçiyi de himaye etmek ve korumak icabeder. Bundan sonra aydınlar ve ulema (âlimler) denilen kimseler gelir. Bu aydınlar ve ulema kendi kendilerine toplanıp halka düşman olabilir mi? Bunlara düşen vazife halkın içine girerek onları uyarma ve yükseltmek ve on-

lara ilerleme ve uygarlaşmada önder olmaktır. İşte ben milletimizi böyle görüyorum. Binaenaleyh muhtelif meslekler erbabının menfaatleri birbiriyle karışmış olduğundan, onları sınıflara ayırmak imkânı yoktur, heyet-i umumiyesi halktan ibarettir.» (7 Şubat 1923)

«Bizim halkımız birbirinden ayrılır sınıflar halinde değil, bilâkis mevcudiyetleri ve çalışmalarının birleşmesi birbirine lâzım olan sınıflardan ibarettir. Bu dakikada dinleyicilerim çiftçilerdir, sanatkârlardır, tüccarlardır ve işçidir. Bunların hangisi birbirinin karşıtı olabilir. Çiftçinin sanatkâra, sanatkârın çiftçiye ve çiftçinin tüccara ve bunların hepsine, birbirine ve işçiye muhtaç olduğunu kim inkâr edebilir. Bugün mevcut fabrikalarımızda ve daha çok olmasını temenni ettiğimiz fabrikalarımızda kendi işçilerimiz çalışmalıdır. Müreffeh ve memnun olarak çalışmalıdırlar ve bütün bu saydığımız sınıflar aynı zamanda zengin olmalıdır ve hayatın hakiki lezzetini tadabilmelidir ki, çalışmak için kudret ve kuvvet bulabilsin.» (17 Şubat 1923)

Bu görüşler, memleketini had derecede seven bir insanın, iyiniyeti sonsuz olan bir düşüncenin, samimiyetin, ümidin ifadesidir. Ancak, gerçeğin çerçevesinde güçsüz kalmaktadır. Eşrafın çıkarıyla, büyük topraklara sahip olmasıyla, kazancıyla, bunları sağlayan sosyal yapıyla, köylü kitlelerinin çıkarı kaçınılmaz şekilde çelişmektedir. Birinin varlığı süregelmiş geri yapının devamında, ötekinin çıkarı bu yapının yıkılmasındadır. Hem ağanın toprağını korumak, hem de bu toprağı köylüye dağıtmak imkânı yoktur. Bir yönetim ya o yolu seçecektir, ya da öteki yolu deneyecektir. Günümüzün iyiniyetli çevrelerinde hâlâ savunulan **«tarafsız hakem olmak»**, aslında, bilmeden taraf tutmaktır. Güçlüyle güçsüzü, kurtla kuzuyu bir araya koyup «ben sizin karşınızda tarafsızım, siz kardeşçe yaşayın» demektir. Nitekim bürokratların tarafsızlığı, bilerek yahut bilmeyerek, onlara tutucu güçlerin müttefiki görevini yaptırmıştır.

Dr. Turan Tokgöz, «Hakçılığın Hikâyesi» başlıklı incelemesinde, bürokratların bu tutumunu şu nedenlere de bağlıyor: «Bunun sebebi bizce, ihtilâlci kadronun Osmanlı imparatorluğunun kısır fikir hayatı içinden yetişerek gelmiş olmasıdır. Siyasî ve ekonomik alanda bir bütün haline gelen hiçbir fikir sistemi bu ortamda gelişmemiştir. Mustafa Kemal ve çevresindeki samimî ihtilâlcilerin büyük eksiği budur. Bunun içindir ki, birkaç ay evvel İzmir'de denize döktükleri emperyalist orduların, bugün gene İzmir'de (iktisat kongresinde) kabul ettikleri serbest teşebbüs ekonomisinin çocukları olduğunu görmemiştir. O vakit çelimsiz olduğu için karşılarında iki büklüm emir bekleyen serbest teşebbüs erbabının, biraz palazlanınca, kendilerine kafa tutacağım ve yeniden dışardaki emperyalist çevrelerle halkı sömürmek için pazarlığa girişeceğini görmemişlerdir.

İhtilâlcilere ışık tutmak mevkiinde bulunan aydın kadro ise bu hususta daha büyük bir becerisizlik göstermiştir. Halkçılığın gerçekleştirilmesi için bünyemize uygun bir hukuk, eğitim, ekonomi politikası bulamamış, en büyük çabasını Batıyı kopye etmekle göstermiştir.» (228)

Cumhuriyetin bu ilk döneminde Anadolu'nun genel görünüşü değişmemiş, yüzyıllardır süregelen sömürü değişmeden devam etmiştir.

Yönetimin iyiniyetli kanadı istese dahi başka türlü davranabilir miydi sorusuna olumlu cevap vermek güçtür. Eşrafın nüfuzunu ve çıkarını kırmaya yönelen davranışlar belki de Cumhuriyete karşı eşrafın «din elden gidiyor» sloganıyla bayraklaştırdığı bir isyana yol açacaktır. Çeşitli güçlüklere yenileri eklenecektir. Bürokratlar, tüccar karşısında da buna benzer bir açmazdadırlar. Ekonominin çarkını çevirmek için asgarî bilgiye sahip bir müttefike ihtiyaç vardır ki, bu bilgi ancak tüccarda mevcuttur.

Bu nedenlerin yanı sıra, kendi toplumsal kökeninden ötürü zaten büyük değişimlerin öncülüğünü yapacak ni-

telikte olmayan bürokrat kadronun çıkış yolunu Batılaşmakta araması, onu zorunlu olarak tüccar ve eşrafla ittifaka götürmektedir. Batılaşmak, (daha önce kısaca değindiğimiz, günümüzdeki önemini ilerde inceleyeceğimiz nedenlerden ötürü) halkın eğilimlerine karşı çıkmayı gerektirmektedir. Gelişmenin, Batı model ve yöntemlerini kopya etmekle gerçekleşeceğine samimiyetle inanan bürokrat kadro, bu noktada, Batılaşmanın sağladığı maddî imkânların peşindeki tüccarla birleşmektedir. İlerici kanat kendi hedefine varmak için aynı hedefin peşindeki tüccarı kollamak, onun desteğini sağlamak zorundadır. Aynı şekilde, halkın Batılaşmaya karşı muhtemel tepkisini engellemek için eşrafla işbirliği zorundadır. Eşrafın bu dönemdeki tutumu, Tanzimattaki gibi, kendi varlığına çeşitli garantiler getiren yönetici kadrodan yana çıkmaktır. Eşraf bu tutumunu çok partili döneme kadar sürdürecektir. Prof. Turan Güneş'in deyişiyle, «Batılaşma ameliyesine en yatkın zümreler, CHP'nin kurulduğu senelerde, mahallî eşraf ve memurlardı. Atatürk, inkılâplarını yaymak için, devlet kadrosu olarak memurları, parti teşkilâtı olarak da mahallî eşrafı kullanmıştır.» (229)

Bu ters koşullar içinde biçimlenen Cumhuriyet yönetimi, toplumun üstyapısına ileri biçimler getirmek isteyen bürokratlarla temeldeki geri sosyal düzeni aynen sürdürmek amacındaki eşrafın ve üstyapı Batılaştığı oranda daha çok kazanan tüccarın bir koalisyonu olmuştur. Bu güçbirliğinin sonucu, durgunluktur, çok yavaş bir değişimdir. Cumhuriyetin son Osmanlılardan devraldığı geri sosyal düzenin uzun süre devam etmesi, bu gerçeğin en açık belirtisidir. Medenî Kanun gelmiş, hilâfet gitmiş, Cumhuriyet kurulmuş, kıyafet değişmiş, harfler değişmiş, fakat sosyal ve ekonomik düzen temelde aynı kalmıştır. İnkılâplar bu sosyal temeli değiştirememiş, değiştirmeye yönelen gelecekteki bir iktidarın karşılaşacağı engellerden bazılarını kaldırmıştır.

O iktidar ise gelmemiştir.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

ATATÜRK SONRASINDAN AMERİKAN YARDIMINA

İsmet Paşa iktidarı, son birkaç yılı dışında, talihsiz bir dönemi kapsamaktadır. Yeni idare başa geçer geçmez çeşitli aksaklıklar ve yolsuzluklarla mücadeleye girişmiştir. İş Bankasının faaliyetleri dikkatle denetlenmiş, şeker fabrikaları, şişe cam fabrikası gibi işletmeler ve devletin öteki ekonomik yatırımları ciddiyetle ele alınarak yolsuzluklar önlenmiştir. Ancak, bu olumlu davranışların devamına II. Dünya Savaşının yarattığı ters koşullar imkân vermemiştir.

§ 1. SAVAŞIN TÜRKİYE'DEKİ YANKILARI

Savaşın Türkiye'ye yüklediği ilk zorunluk, 500.000 kişilik bir ordunun silâh altına alınması, beslenmesi, giydirilmesi, kuşatılmasıdır. Bu, zayıf ekonominin kaldıramıyacağı bir yüktür. İktidardaki kadro askerî harcamalarla başedebilmek için geleneksel sağlam para siyasetini bırakacak ve enflasyon yolunu deneyecektir. Tedavüldeki para 1938'deki 219 milyon TL'dan 1940'ta 433, 1944'de 994 milyona yükselecektir. [230]

Enflâsyonun toplum bünyesinde yarattığı bunalım oluşurken, ekonomik güçlerin askerî alana kaydırılması tarımsal üretimde azalmaya yol açacak; besin maddelerinin sıkıntısı, ünlü «ekmek karneleri», yer yer kıtlık başgösterecektir. Üretimin düşmesi, tüketim maddelerinin kıtlaşması, paranın değerini kaybetmesi sonucunda fiyatlar hızla artacak, görülmemiş bir pahalılık sabit ve dar gelirlileri kasıp kavuracaktır. Pahalılığın göstergesi olan Toptan Fiyat Endeksi, 1938'de (100) iken 1942'de (340)'a, 1943'de (590)'a fırlayacak, 1944-46 yıllarında 450 civarında duracaktır. [231]

Savaş, plânlı kalkınma çabasına da son verdirtecek, sanayi ancak savaşın zorunlu kıldığı birkaç alanda gelişebilecektir: Ordunun giyim ihtiyacını karşılayan dokuma sanayii, stratejik hammaddelerin üretimi, demir-çelik gibi. Bunun dışında sanayileşme duraklayacak ve 1939 - 45 arasındaki üretimin yıllık artışı %2,5 çevresinde kalacaktır.

İkinci Dünya Savaşının yarattığı zorluklar İnönü'nün katı namus ve düzen anlayışıyla, ciddiyetiyle birleşince iktidardaki sacayağının bürokrat bölümü ağır basmış, öteki ortakların hoşlanmayacağı bazı çabalara girişmiştir. Ancak iktidarın bu yeni tutumu soyut bir rahatsızlık yaratmaktan başka sonuç vermemiş, ortaklar, her zamanki gibi işlerini yürütmüştür.

§ 2. ÖZEL SEKTÖRÜN SINIRLANMASI VE HARP ZENGİNLERİ

Savaşın yarattığı zorluklar karşısında İnönü yönetimi çeşitli önlemler almak durumundadır. Kaynakların başıboş harcanması önlenecek, toplumun genel çıkarını ilgilendiren konularda kişisel hürriyetler sınırlanacaktır.

İnönü'nün çevresindeki bürokrat ekip bu amaçla **Millî Korunma Kanununu** çıkarmış, **Varlık Vergisini** getir-

miş, ithalât ve ihracatı sınırlamıştır. Ticaret Vekâleti ihraç mallarını denetlemekte, ihracattan % 10 vergi almaktadır. İthalât izine bağlanmış, ithâl bedelini önceden Merkez Bankasına yatırmak kaydı getirilmiştir. Ünlü Millî Korunma Kanunu uyarınca hangi malın ne kadar üretileceğine devlet karar verecek, yatırımlar hükümetin izniyle yapılabilecektir. Bu yeni kurallara uymayan işletmeler ise tazminatı ödenerek devletleştirilecektir.

Ne var ki bürokrat kanadın iyiniyetle başvurduğu bu önlemler etkisiz kalmış, hatta ters gelişmelere yol açmıştır. Özel sektör elverişli enflasyon ortamından yararlanmasını, genel kıtlığı kendi bolluğuna dönüştürmeyi başarmıştır. Kayıtlar ve kontroller, rüşvet mekanizmasını ustalıkla kullanan bazı tacirlerin vurgununa, karaborsaya, **harp zengileri**'nin türemesine imkân vermektedir. İşbilir tüccar, devletin koyduğu sınırlamalara uymak şöyle dursun, bunu fırsat sayıp daha çok kazanmaktadır. Savaş yıllarında herkes harp zenginlerinden söz etmektedir. Bu kimselerin yönetici kadrodaki bazı büyüklerle işbirliği durumunda olmaları yönetenlere karşı halktaki inançsızlığı yaygınlaştırmaktadır. Hikmet Bayur'un mecliste açıkladığına göre, memlekette «30-40.000 kadar harp zengini vardır. Bazıları henüz milyoner olmamakla beraber, yüzbinlerce liraya sahiptirler... Bu şahısların harcadıkları paranın hesabı yoktur.» (232)

Ticaretin, özellikle ihtikârın çok kârlı olması yeni servetlerin birikmesine, büyümesine neden olmaktadır. Örneğin, «İzmir'de harpten önce ancak 9 büyük özel şirket varken, harp içinde bunların sayısı 41'e çıkmıştır. İstifçilik veya ihtikâr yapan tüccarın bazı büyük devlet memurlarının yanında, askerî müteahhitler, devletle yabancı sermaye arasında aracılık yapan tüccar, gelişen bazı sanayi kollarındaki sanayiciler harbin yarattığı büyük zenginler arasındadır.» (233)

İktidardaki sacayağının tüccar kesimi, bir yandan bürokrat kanadın sınırlamalarını ustalıkla kullanırken,

öte yandan tatlı kârları sürdürmekte, hatta yeni başarılar elde etmektedir. 1944 yılının rakamlarına göre, maaşlı ve ücretliler 186 milyon lira vergi verirken, milyonlarca lira kazanan 45.000 tüccar müteahhit sadece 9 milyon vergi ödemektedir. ([234]) Yüksek gelirliler, gelir vergisine tâbi olanların %41'ini meydana getirmekte, buna karşılık toplam gelir vergisinin sadece %14'ünü vermektedirler.» ([235])

İktidardaki tüccar ortağın bir başarısı da, 1942'de fiyatları serbest bıraktırması olmuştur. Aynı yılların Millî Korunma Kanunu ile yanyana konup bakıldığında insana «bu ne perhiz, bu ne lâhana turşusu» dedirten serbestlik kararı, istifçilerin ekmeğine yağ sürmüştür. Fiyatlar bir anda iki üç kat artmış, servetlere servetler eklenmiştir.

Bu karmaşık ortamda, (**Milliyetçi** tüccarın verdiği ilhamla olsa gerek) devlet **Varlık Vergisi Kanunu**'nu çıkarıp uygulayacaktır. Kanun, azınlıkları hedef almakta ve tahminî bir takım hesaplara dayanmaktadır. Aslında bütün tüccar için tasarlanmış olduğu, fakat iktidarın «millî» tacir ortaklarının direnmesiyle nitelik değiştirdiği düşünülebilir. Varlık Vergisi uygulaması çeşitli haksızlıklara, rüşvet yedirmelere, şikâyetlere yol açmıştır. Bazı durumlarda serveti olmayanlar bile komşulardan edinilen bilgilere dayanarak vergilenmişler; kimi zenginler rüşvet verip çok az vergi ödemişler, güçsüz olanlardan borcunu 15 günde yatırmayanlar ise Aşkale'deki taşocaklarında çalıştırılmışlardır.

Varlık Vergisi, aynı doğrultudaki kanunların kendisine de uygulanmasından ürken **yerli** burjuvazinin bir süre sonra tepkisine yol açmıştır. Bunlar, işin tatlı yerde kesilmesini istemiş ve Varlık Vergisi Kanununun uygulanmasına, düşünülen miktarın %75 kadarı tahsil edildikten sonra son verilmiştir.

Varlık Vergisi, devlete 300 milyon lira civarında bir gelir sağlamakla beraber, hareket noktası olan «**dış tica-**

retin millî çıkarlara uygun işlemesi» amacına ulaşmamıştır. Dış ticaret mekanizması, vergi öncesindeki gibi sonrasında da alışılmış yolunu izlemiştir. İktidarın bürokrat kanadı, bazı ekonomik fonksiyonların milliyetten arî oldukları gerçeğini, her zamanki saflığı ile, gene görememiştir. Ya da görmemek, sınıfsal ideolojisine ve tercihlerine uygun düşmüştür.

Savaş döneminin tarım kesimine gelince: Kıtlığı ve açlığı önlemek için devletin aldığı önlemler, en çok iktidarın eşraf ortağını sarsmış, köylünün büsbütün yoksullaşmasına yol açmıştır. Millî Korunma Kanununun verdiği yetkilere de dayanan devlet, tarım ürünlerinin fiyatını çok düşük tutmakta (*), köylü yığınlarında ve eşrafta geniş hoşnutsuzluk yaratmaktadır. Bu tedbirlerin yanısıra köylüden alınan yol vergisi, hele 1943'te çıkarılan Toprak Vergisi savaş bunalımını âdeta köylünün sırtına yüklemektedir. Ürünün %10-12'sini Toprak vergisinden ötürü aynî olarak devlete vermek zorundaki köylü, çoğu halde varını yoğunu satmakta, el kapısına ırgat girmektedir. **«Tahsildar baskısıyla Jandarma dayağı»** bugün bile köylerde hatırlanmaktadır.

Devletin tutumu eşrafa da zarar vermiştir. Ancak iktidarın bu ortağı, eski sömürüyü sürdürmesini, yeni durumlardan yararlanmasını da verecektir. Köylünün yoksullaştığı oranda tarlalar elden çıkmakta, büyük çiftliklere katılmaktadır. Tapu dalavereleri had safhadadır. El altından karaborsacılara nakledilen ürünler çok tatlı kârlara yol açmakta, tarımdaki servet birikimi hızlanmaktadır.

(*) 1942'de fiyatlar serbest bırakılınca buğdayın 13,5 kuruştan 100'e, zeytinyağının 85'ten 350'ye fırlaması, düşük fiyat politikasından köylünün uğradığı zarar hakkında bir fikir vermektedir.

§ 3. SAVAŞ DÖNEMİNİN SİYASAL GELİŞMELERİ

Cumhuriyetin üçlü koalisyonu II. Dünya Savaşının sonunda çatırdamaya başlamıştır. «İktidar içi» bir kavga, ufukta belirmektedir. Eşraf ve tüccar takımı, ortakları bürokrasinin savaş yıllarındaki tutumundan ötürü artık ona güvenmemekte, onsuz kurulacak bir iktidarın hesaplarını yapmaktadır. Gerçekten de bürokratların dâvranışları, bir temelden yoksun olmakla beraber, hayli ürkütücüdür. İnönü'de fazlasıyla varolan namuslu memur niteliği savaşın yarattığı koşullarla birleşerek bürokrat kanadı «aşırı» önlemlerin savunucusu, «tehlikeli fikirlerin sözcüsü» yapmıştır.

Tüccar, Millî Korunma Kanunuyla devletin ekonomiyi dizginlemesinden, bu kanuna 1942'de yapılan ek uyarınca devletin hiç bir kayda tâbi olmaksızın işletmelere el koyabilmesinden şikâyetçidir. Gerçi iktidar bu alandaki imkânları çok sınırlı kullanmıştır ama, bürokratların nelere kalkışabileceğini de açığa vurmuştur.

Varlık Vergisini düşünebilmek bile, tüccarla eşrafın gözünde affedilmez bir suçtur. Azınlıkların yok pahasına sattığı gayrimenkullerin kapışıldığı ilk günlerin sevinci yerini kısa zamanda kuşkuya bırakmış, «bugün ona, yarın bana» sözü tüccar çevrelerinde sık sık işitilir olmuştur. Üstüne üstlük, sevimsiz görüşler koalisyonun en yüksek kademelerinde de yankı bulmaktadır. Başbakan Refik Saydam, 1941 yılında, şunları söyleyebilmektedir: «Biz tüccarı millet hayatında lâzım bir unsur telâkki ediyoruz. Fakat tüccar bunu böyle telâkki etmezse, tamamen içimizden çıkması lâzım gelen bir unsur olduğuna kanaat getirerek, ona göre hareket etmek kararındayız.» İnönü'nün sözlerinde de aynı tehditkâr hava hakimdir: «Bulanık zamanı bir daha ele geçmez fırsat sayan eski batakçı çiftlik ağası ve elinden gelse teneffüs ettiğimiz havayı ticaret metaı yapmaya yeltenen gözü doymaz vurgun-

cu tüccar ve bütün sıkıntıları politika ihtirasları için büyük fırsat sayan ve hangi yabancı milletin hesabına çalıştığı belli olmayan birkaç politikacı, büyük bir milletin bütün hayatına küstah bir surette kundak koymaya çalışmaktadırlar. Üç-beşyüz kişiyi geçmeyen bu insanların vatana karşı aşikâr zararlarını gidermek yolu elbette vardır...» (1942)

İktidarın (yahut CHP'nin) bürokrat kanadı bu sözlerin tam karşıtı davranışlarda da bir sakınca görmeyecektir. Hatta, partinin ilkeleri sağa kaydırılacak, tüccar ortağa tâviz verilecek, özelciliğin şampiyonu Amerika'yla işbirliğine gidilecektir.

Ancak bir kere kulağına kar suyu kaçmış olan tüccar, artık kazanılamıyacaktır.

İktidar koalisyonunun üçüncü ayağı olan eşrafın savaş dönemi bürokratlarından sıtkı sıyrılmıştır. Tarım ürünlerinin fiyatına konan sınırlamalar ve Toprak Vergisi gibi sevimsiz usullere, 1945'e doğru bir de toprak reformunun hayali eklenince, bağlar tamamen kopmuş, ortaklık bozulmuştur.

İnönü'nün bu konuda tehlikeli görüşleri öteden beri vardır: «Yurdumuzda topraksız çiftçinin sayısı her tasavvurun üstündedir. En ziyade toprağı taksim edilmiş yerlerde bile, köylünün yarısına yakın bir miktarı topraksızdır. Başkalarına ait toprak üzerinde çok fena şartlar içinde ve çok verimsiz olarak çalışmak mecburiyetindedir...» İnönü'nün 1936'da söylediği bu sözlere zaman zaman öteki bürokratlar da katılmakta, İçişleri Bakanı ve Parti Genel Sekreteri Şükrü Kaya, «15 milyon Türk köylüsünün birçoğu kendi toprağında çalışmaz» demektedir.

Bu düşünceler 1945'e doğru yoğunlaşmış ve toprak kanunu tasarısı hazırlanarak meclise sevkedilmiştir.

Hayli ılımlı olmasına rağmen tasarı mecliste büyük gürültülere yol açmıştır. Meclis Komisyonu Başkanı Adnan Menderes ve öteki toprak ağaları tasarıyı uyutmak

ve kuşa çevirmek için büyük çatışmalara girişmişlerdir. Tasarıyı kurtarmak amacıyla bir ara hükümet çok radikal bir madde eklemişse de, bu madde sonradan yumuşatılmış, tasarı etkisiz bir hale sokulmuştur. Parti içinde sert tartışmalara, Menderes'in komisyon başkanlığından istifasına yolaçan tasarı, ancak İnönü'nün ağırlığını koymasıyla kanunlaşabilmiştir.

Tasarının kabulünden hemen sonra, devrin büyük toprak ağası Cavit Oral Ziraat Vekili olacak ve taze kanun onun «usta» ellerine teslim edilecektir. Hiç bir uygulanma imkânı bulamayan, 1950 seçiminden önce «tadil» edilerek işlemez hale getirilen bu Toprak Kanunu meclisten çıkarken, eşrafla bürokrat arasındaki ortaklık onarılmaz şekilde kopmaktadır. Eşraf, bundan böyle, Toprak Kanununa muhalefetten doğan Demokrat Partinin Adnan Menderes, F. L. Karaosmanoğlu, Emin Sazak gibi toprak ağası liderlerinin etrafında kümelenecek, ayakbağı durumundaki bürokratlardan kesinlikle kurtulmanın çaresine bakacaktır.

***

Kısaca incelediğimiz Atatürk ve İnönü dönemlerinin sonucu, bu bölümün başlığında özetleniyor: 1923-1947 yıllarında Türkiye emperyalizmden (şimdilik) kurtulmuştur ama, geri kalmışlıktan değil...

1. Dünya Savaşı sonrası Türkiye'sinin koşulları önüne getirildiğinde, Atatürk gibi bir siyaset dehâsı olmaksızın bağımsızlığa kavuşmanın zorluğu anlaşılıyor.

Evet, Atatürk ve İnönü'nün tek partili Türkiye'si bağımsızdır. Ne var ki, geri kalmışlığı yenemeyen bir bağımsızlık geçici olmaya mahkûmdur. Nitekim, İkinci Dünya Savaşının sonrasında oluşan yeni koşullar «yeni sömürgecilik» diye bir kavramı yaratmış, Türkiye, bu kavrama örnek gösterilen ülkelerden biri durumuna düşmüştür.

Geri kalmışlığın kalıcılığında başlıca neden, 1919'ların belki de zorunlu kıldığı bir iktidar koalisyonudur. Koalisyonun lideri görüntüsündeki bürokratlar (ilk Meclisin %43'ü, ikinci Meclisin %54'ü), Millî Mücadele kahramanlarından, yüksek memurlardan meydana gelmiştir. Bu zümre genellikle iyiniyetlidir. Ancak, kendi yapısı gereği, büyük sosyal değişimlerden çıkarı değil, daha çok zararı olabilir.

Bürokrasinin evrensel niteliği egemen sınıfa yardımcı olmaktır. Tek parti döneminin egemen zümreleri ise, tüccar ve eşraftır. Tek başına bir kuvvet, bir sınıf olmayan bürokrasiden, o dönemin koşullarında ve o dönemin özellikleri çerçevesinde, temel niteliği tüccar ve eşrafa yardımcılık olan bir görevden başkası zaten beklenemez.

Ne var ki, «yardımcılık görevi» de kendi kişiliğine özgü kalmıştır: Bürokratlar bir yandan burjuvazi ile kaynaşıp onu desteklerken, öte yandan Osmanlılardan devraldıkları alışkanlıkla aynı burjuvaziye ayakbağı yaratmış ve ona serbest gelişme imkânı tanımamıştır. Bu ilginç çelişki, Türkiye'nin 1950'lerde yapacağı ekonomik ve sosyal sıçramayı geciktirmiş; durgunluğun önemli nedeni olmuştur.

Tüccar ve eşraf ise bürokratları kullanabildiği sürece iktidardaki ve partideki ortaklığını sürdürmüştür. Ancak bu iki zümrenin sözkonusu dönemdeki özelliği, gücü, yapısı, hareket alanı ve çıkarlarıyla, geriliği yıkacak yöntemlerin arasındaki çelişme, zaten sosyal değişimlerden yararlanacak güçleri temsil etmeyen Tek Parti hükümetlerinin durgun ve donuk karakterini belirlemiştir. Bir bölümü yüzeysel reformlar yapmış; **dönem, geriliğin temel nedeni olan sosyo-ekonomik yapıya el atılmadan kapanmıştır.**

1923'den beri süregelen üçlü koalisyon tüccar ve eşrafın eski ortaklarına güvenlerini kaybetmeleriyle yıkılmıştır. 1947'lerde, bu güveni fazlasıyla sağlayacak bir hâ-

mi vardır ufukta: Amerika. İktidarı kesinlikle tüccar ve eşrafın egemenliğine sunacak bir sistem vardır: Demokrasi. Bir de, eşrafla tüccarı hedefe götürecek araç vardır: Halk. Yeni ufuklara yönelen eşraf - tüccar ikilisi, ilerde inceleyeceğimiz tarihsel koşullardan yararlanarak, eski ortakları bürokrasiye arada küçük tavizler de vererek, egemenliklerini günümüze dek sürdürecektir.

BEŞİNCİ BAŞLIK

TEMELDEKİ BOZUKLUK, DÜN VE BUGÜN

«Doğulu bir topluma dinamik Batı medeniyetinden unsurların girmesi, garip bir şekilde, o toplumdaki geriliklerin güçlenmesiyle sonuçlanmaktadır...»

Français Leger

(Les infuences Occidentales dans la Révolution d'Orient)

Türkiye, onu yüceltmek amacındaki çok sayıda lider görmüştür.

III. Selim'den Enver Paşa'ya, İnönü'den Demirel'e kadar memleketin kaderine yön verenlerin hemen hepsi Türkiye'nin ilerlemesini arzulamış, bunun için kafa yormuş, çalışmıştır.

Ne var ki ulaşılan yer, dünyadaki gelişme çerçevesinde, bir arpa boyu ilerlemeden öte değildir. Dünkü «eyaletimiz»in kimisi, ancak 1945'den sonra hamle yapmalarına rağmen, bugün bizden hayli üstün bir ekonomiye sahiptirler. Sanayi ülkeleriyle aramızdaki mesafe her gün biraz daha açılmaktadır. 1940'ların **afyonlanmış** Çin'i bugün dünyaya kafa tutmakta; dünün sömürgesi Kuzey Kore'den, «Le Monde» gazetesi **«Ekonomik mucize»** diye söz etmektedir.

Hızla gelişen ülkeler arasında Türkiye'nin geride kalması, hemen bütün iktidarların değişik görünümlerine rağmen aynı yanlışı paylaşmalarından ileri geliyor.

«Temeldeki Bozukluk» başlığı altında işte bu **«yanlış»**ı araştırmaya çalışacağız.

BİRİNCİ BÖLÜM

BATI VE BATILAŞMAK NEDİR?

Batı ve Batılaşma kavramları tarihimizde önemli bir yer tutar. Bu kavramların kabulü, reddi ve uygulamasında sürekli mücadeleler yapılmıştır. Oysa, 200 yıldır tartışması devam eden **Batı** kavramının, en ateşli savunucuları tarafından dahi doğru değerlendirildiği söylenemez.

I

BÜTÜN İKTİDARLARIN ORTAK GÖRÜŞÜ

İmparatorluğun, sonra Cumhuriyetin incelenmesi, sosyal ve ekonomik sorunların çözümlenmesi için hep aynı çerçevenin içinde düşünüldüğünü; Türkiye'ye iktidar olan bürokrasi ve burjuvazinin hep aynı hedefe yöneldiğini gösteriyor: III. Selim'in Islahat hareketleri, İdareye «Avrupaî bir manzara» vermek amacındadır. II. Mahmut Batılı yaşayış tarzının ve kurumlarının memlekete ithali ile imparatorluğun kurtulacağı kanaatindedir. Tanzimat Paşaları Batı'ya benzemek tutkusunu Avrupa Devletle-

rinin maşası olacak kadar ileri götürmüşlerdir. Jön Türklere göre, Avrupaî «hürriyet» anlayışının aynen uygulanması tek çözüm yoludur. İttihatçılar, aynı görüşleri «milliyet» çerçevesinde savunmaktadırlar.

Atatürk döneminde dava, Batı medeniyetine yaklaşmak, ona benzemektir. «Atatürk'ün ıslahattan (anladığı), sonraki icraatından anlaşıldığına göre, Türk toplumunu Batı'ya yöneltmek için sosyal hayatımızda ve kültür vasıtalarımızda bazı değişiklikler yapmaktır.(236) AP lideri Demirel'in de bu konudaki yorumu gerçekçidir: «Atatürk Batı medeniyetçiliğine gönülden bağlanmıştı. Onun gerçekleştirdiği hukuk reformu, medenî kanun ve onunla birlikte getirilen kanunlar sistemi, Batı medeniyetinin ferde, ferdin haklarına büyük değer veren Atatürk'ün hayat görüşünün, başka yorumlara imkân bırakmıyacak açık tezahürüdür.» (237) Atatürk döneminin ilerici düşünürü Şevket Süreyya bile, «Batı medeniyetinden ayrılmak, bilâkis ondan faydalanarak, onun seviyesine ulaşmak» görüşünü savunduğunu açıklamakta, «liberal bir inkişaf ümidinin uyuşturucu tesirinden çıkmak için bu lâzımdı» demektedir. (238)

İnönü'nün iktidarı, savaş yıllarının zorladığı bazı değişikliklerin çerçevesinde, fakat aynı hedefin peşinde olacak, Batı'dan ilk «yardım» bu dönemde alınacaktır. Bayar-Menderes yönetimindeki Türkiye ise, NATO'ya girmesine kayıtsız bir Avrupa'ya, şımarık çocuk edasıyla, Batılı olduğunu ispat çabasındadır. Celâl Bayar durumu şöyle anlatıyor: «Atlantik paktına girmemize ilkin tereddüt gösteren İngiltere'ye, şunu sorduk: **Bizi Avrupa medeniyetinden saymıyor musunuz...**» (239) Menderes'in amacı «Türkiye'yi küçük Amerika yapmak»tır. Bu dönemde, «Batı» kavramı Avrupa yerine artık Amerika'ya temsil ettirilmektedir.

Demirel döneminin niteliği ise açık ve seçiktir. Batı sözcüğü dillerden düşmemekte, amaç her fırsatta tekrar edilmektedir. Başbakan Demirel, basın toplantılarının bi-

rinde şöyle demektedir: «Türkiye, Batı medeniyet dünyasının müesseselerini ve medenî usullerini almak, benimsemek ve bunlardan meydana gelen neticeleri de kabul etmek durumundadır. Türkiye bu yenilikleri bütün icaplariyle kabul ettiği, bunları tahammülle karşıladığı ölçüde, çağdaş medeniyetin iktisadî, sosyal ve kültürel gelişmesinden ve nimetlerinden hissesini almayı başaracaktır.» (240)

Görüldüğü gibi bütün iktidarların, iktidarı etkileyen bütün güçlerin «**fikr-i müş'ir**»i Batılaşmaktır. Çeşitli konularda görüş ayrılığına düşmekte, ancak hedef olarak hepsi Batı'yı almakta; Batı'ya benzeyerek onun yüksek yaşam düzeyine erişmeyi amaç edinmektedir.

Peki, bütün iktidarlarımızın ortak «**Kâbe**»si olan Batı, genel çizgileriyle, ne demektir?

§ 1. BATI KÜLTÜRÜNÜN KAYNAKLARI

Batı kültürünün ilk kaynağı eski Yunan'dır. Avrupalıların «Batı medeniyetinin beşiği» olarak niteledikleri ve özel bir yakınlık duydukları Yunanistan, köleci toplum biçiminin en büyük örneklerindendir. Genel çizgileriyle bu toplum iki sınıftan kuruludur: Köleler ve hür insanlar. Üretim yapmak tabiatıyla kölelere düşmekte; ticaret, askerlik, yöneticilik ve benzeri işler hür vatandaşların tekeline bırakılmaktadır. Eski Yunan'ın bir anlamdaki vârisi ve Batı'ya hukuk sistemini kazandıran medeniyet Roma'dır. Roma'nın özel mülkiyet kavramı ise Gaius'ün, Jüstinyen'in kanunları, Batı'nın hukukî temelleri olarak günümüze dek yaşamıştır.

Eski Yunan gibi köleci bir toplum olan Roma'nın yanısıra, Batı medeniyetinin üçüncü kaynağı Hıristiyanlık'tır. Çok genel olarak denebilir ki, Batı'nın günümüze dek gelen ekonomi ve hukuk anlayışı Yunan - Roma medeniyetlerinde ilk biçimlerini almış; ahlâk, kişisel sorumlu-

luk, kişinin önemi gibi kavramlarda Hıristiyanlıktan etkilenmiştir.

Batı medeniyetinin ekonomik geleneği başlangıçtan beri ağır basan bazı niteliklere sahiptir. Kültürün insana aşıladığı özelliklerle uyum halindeki ekonomik nitelikler; herşeyden önce, özel mülkiyet anlayışının katı ve taviz vermeyen biçimde olması; değer ölçüleri arasında öncelik kazanmış bulunmasıdır.

Hemen hiç bir toplumun hukuk sistemi, özel mülkiyete Romalıların sağladığı dokunulmazlığı sağlayamamıştır. Bu dokunulmazlık öylesine mükemmeldir ki, Batı ülkelerinin günümüzdeki hukuku, temel Roma kanunlarının hemen hiç değişmemiş bir devamından ibarettir.

Batı medeniyetinin çerçevesinde gelişen toplumlar bu mülkiyet anlayışına ve hukuk düzenine sadık kalmışlar; Batı milletlerinin gelişmesi bu mihverin etrafında gerçekleşmiştir.

Özel mülkiyetin ekonominin temeli olduğu bütün Batı toplumlarında daha ilk çağda başlayan kesin bir sınıflaşma vardır. Yunan'da ve Roma'da **köle ile efendi** arasındaki bu ayırım Ortaçağ'da **serf-senyör** ikiliğine; sonraları **proleterburjuva** ayırımına dönüşmüştür.

Bu çerçevede oluşan Batı medeniyetinin ilerlemesi, bir bakıma, mülkiyet sahiplerinin gelişimine paraleldir. Özel mülkiyet güçlendiği oranda içinde bulunduğu düzene kafa tutmuş, kendine dar gelen çerçeveleri yıkmış, rahatça büyüyeceği ekonomik ortamın hukukî ve siyasî üst yapısını çatmıştır. İkiyüz yıldan beri Avrupa'dan ithaline çalıştığımız **«Meclis-i Mebusan»**, **«Kanun-u Medeniye**, **«Serbesti-i ticaret»** gibi kurum ve kavramlar, Batı özel sermayesinin kendi ihtiyaçlarını karşılamak, engellerini yıkmak için yaratmış olduğu kurumlardır.

Meseleye biraz daha yakından bakalım. Üretim tekniğinin gelişmeye başladığı, ticarî servetlerin biriktiği 15. - 17. yüzyıllarda, sermaye derebeylik düzeninin tutucu çerçevesinden sıyrılmanın mücadelesine girmektedir.

Daha çok üretip daha çok kazanmanın mümkün olduğu oranda özel sermaye bölge pazarlarından millî pazarlara açılmak ve derebeyinin vesayetinden kurtulmak istemiştir. Üretimin gelişmesine paralel şekilde beliren bu zorlama, oluşan **Burjuvazi**'yi merkezî devletle, yani kralla işbirliğine götürmektedir. Feodalizm yıkılacak, sermaye dar çerçeveden kurtularak yeni ufuklara yönelecektir.

Önceki bölümlerde kısaca değindiğimiz bu oluşum 16. ve 17. yüzyıllarda tamamlanmıştır. Küçük mozaik parçalarını andıran Avrupa'nın siyasal görüntüsü değişmiş, az sayıdaki krallıklar kıtaya hakim olmuştur.

Ne var ki güçlükle ulaşılan bu aşama da gittikçe gelişen üretim tekniğinin ve büyüyen özel sermayenin gereklerini, bir süre sonra, karşılayamaz olacaktır. Güçlenen sermaye sahipleri bu kez siyasal iktidarı ele geçirmek; kralın keyfî yönetiminden kurtulmak, onun çevresindeki soyluları ve soylulara ait imtiyazları safdışı etmek üzere **meşrutiyeti** isteyeceklerdir.

Bu büyük mücadelenin parlak zaferi 1789 Fransız ihtilâlidir.

Parlamanterizm'in gelişmesiyle özel sermaye sahipleri ekonomik güçlerini siyasal güçle bütünleyeceklerdir. Bundan böyle devlet kuvveti kralın keyfî kararları uyarınca değil, meclisleri dolduran sermaye sahiplerinin ekonomik çıkarınca kullanılacaktır. Sermaye başka kıtaların fethine giriştiğinde, elindeki siyasal gücün aracılığıyla, orduları da beraberinde götürecektir. Kendi memleketinin dahilindeki sömürüyü Parlamento'ya dayanarak sürdürecektir. Roma hukukunun katı kuralları ile kendini her bakımdan güvenliğe alacak, «kutsal mülkiyet hakkına» el sürdürmeyecektir.

Batı burjuvazisi bu egemenliğini Avrupa devletlerinin arasında çıkan dünyayı paylaşma kavgalarında zayıflatacak; tarihsel gelişim işçi sınıfını güçlendirecek ve Avrupa'nın sosyal yapısı sonraları farklı biçimler alacaktır. Ancak Batı kültür ve medeniyetinin çoğu toplu-

mu, kişisel girişimlere dayanan; özel sermaye sahiplerinin baş köşeyi tuttukları; geri kalmış ülkelerin sömürülmesi sayesinde burjuvazinin işçi sınıfına daha kolay ödün verebildiği «Batı düzenini» günümüze kadar sürdürecek; özel teşebbüsçülüğü temel nitelikleri olarak koruyacaklardır.

1880'lerden beri memleketimizde egemen kılmaya çalıştığımız Batı kültürü ve kurumları, en kaba çizgileriyle, işte bu gelişmenin ve bu gereklerin sonucunda oluşmuştur.

§ 2. TÜRKİYE'DE BATILAŞMA

Batılaşma'nın Türkiye'deki ilk önemli başarısı, Tanzimat Fermanı'dır; Islahat Fermanı, 1800'lerin hukuk sistemi ve mülkiyet düzenidir. Sermayeyi merkezin keyfiliğinden (ve dikebileceği engellerden) koruyan Meşrutiyettir. 20. yüzyılın ilk döneminde, kuvvetlinin zayıfı ezmesini kolaylaştırmaktan başka sonucu olmayan soyut hürriyet kavramıdır. Batılaşmanın sonraki başarıları ise, genç Cumhuriyetin Batılaşma ülküsüne, dolayısıyla, bürokratların ve özel sermayenin egemenliğine destek yapılmasıdır; Demokrat Parti gibi tamamen özel sermayeden yana bir Batılaşma hareketinin, Batılaşmaya karşı olanların oylarıyla iktidara getirilmesidir; AP yönetimi ile DP'deki bu özelliğin devam etmesidir.

Memleketimizdeki iktidarlar sosyal ve ekonomik yapının Batı'ya benzemesi için 1800'lerden beri elbirliğiyle çalışmaktadır. Yukarıdaki «başarıların» ışığında, önce dış sömürüye imkân tanıyan, sonra «millî» olmasına uğraşılan, fakat özü «liberal» bir ekonomik düzen kurulmuş; özel sermayenin egemenliği sağlanmıştır. Bu sermayenin garantisi fonksiyonundaki bir hukuk sistemi memlekete aşılanmış, meclisler açılmış, partiler çoğalmış, demokrasi bile gelmiştir. Bunların yanısıra Batı'nın ileri hayat tarzı

benimsenmiş; kıyafet ve benzeri konularda yenileşilmiştir.

Ancak Türkiye, gene **geri kalmakta** devam etmiştir.

Avrupa toplumlarmda, tarihsel gelişmenin ve ekonomik koşulların sonucu olan bazı temel nitelikler vardır. Bunlarm en önemlileri Batılı düzenin **rasyonel**'i durumundaki maddiyatçılık ve ferdiyetçiliktir. Özel mülkiyet kavramının ve koşulların tarihsel gelişimi toplumla kişiye bu nitelikleri kazandırmış; bu niteliklerin varlığı ise, özel mülkiyete dayanan bir ilerlemenin ortamını yaratmıştır.

II

BATI'NIN NİTELİĞİ: «MADDİYATÇILIK»

Batı medeniyetinin ve kültürünün ilk temeli «maddiyatçılık»tır. Maddî tatmin'dir. Madde'nin önemidir. Prof. Mousnier ve Prof. Labrousse'un ortak eserlerinde belirttikleri üzere, Batı düşüncesiyle insanı «yakın, maddî ve **burjuva** bir mutluluğa inanır.» Avrupa'nın yükseliş dönemindeki egemen dünya görüşü olan **aydınlık** ekolüne göre, (D. Alembert, Diderot, Voltaire, vb.) insan çabası ancak kendisine maddeden «yararlı» olacak hedeflere yönelmelidir, «Kullanışlı olmayan herşey boştur.» (241)

Madde ve maddî zenginlik Batı medeniyetinin değişmez amacıdır. Bütün değer ölçüleri bu amacın yanında ikinci derecede kalır. Marx'm deyişiyle, «Burjuvazi, iktidarı ele aldığı her yerde, feodal, pederşahî, duygusal ilişki olarak ne varsa hepsini yıkmıştır. Feodal insanı doğal üstleriyle birleştiren bütün çapraşık ve değişik bağları hiç acımadan koparmış ve insanla insan arasmda **soğuk** çıkar bağından, **nakden ödeme** gereğinden başka **birşey** bırakmamıştır...» (242)

Madde'nin en büyük değer ölçüsü olduğu Batı düşüncesinin ve ekonomik düzenin motörü, itici **gücü**, ta-

biatıyla, «kazanma hırsı»dır. Bu hırs Avrupa ülkelerindeki faaliyetin olduğu kadar, kıta dışı yayılmasının da itici gücüdür. Avrupa'nın zenginleşmesinde baş rolü oynayan sömürgecilik, sistem ve kişilerdeki kazanma hırsının doğrultusunda gelişmiştir.

Batı medeniyetinin güçlendiği oranda, kazanma hırsı ve onun amaca varmak için her vasıtayı mubah gören anlayışı, eski insancıl mazeretlerden, örtülerden sayılmakta, apaçık ortaya çıkmaktadır: «16. yüzyılın İspanyol sömürgecilerinde (herşeye rağmen) yerlilerin yaşayışını düzeltme gibi bir çaba mevcuttur. 17. yüzyılda Richelieu ve Colbert gibi Fransızlar, yerlileri Fransızlaştırmayı düşünmüştür. 18. yüzyılda ise burjuva anlayışı hakimdir ve kazanma hırsının yanında bütün diğer düşünceler silinmiştir.» (243)

Denizaşırı ülkelere giden Avrupalılarm ve onları gönderen devletlerin tek hırsı para kazanmak, daha çok kazanmaktır.

18. yüzyıl Batısının öncü düşünürleri Montesqieu ve Voltaire'e, Ansiklopedistlere göre ekonomik sömürüyü gerçekleştiren denizaşırı kolonileri kurmak olumlu bir harekettir. Bu amaca hizmet eden kölecilik sistemi ahlâka aykırı değildir. (244)

Kapitalist düzende, üretim ve servet insanın tek amacı olmaktadır. (245) Bu düzende insan değeri sıfıra inmekte, herşey «madde» için, «maddî yarar» için olmaktadır. Bütün toplum bu amacı gerçekleştirmeye yönelmiş bir sistem uyarınca biçimlenmektedir; çağın anlayışına göre, madde bütün insanî değerlerden öne alınmaktadır. Diderot'un ünlü «Ansiklopedi»sine göre, «aydınlığın (bilgi, uygarlık anlamında) ilerlemesi sınırlanmıştır. Kenar mahallelere asla ulaşamaz: Çünkü oradaki insanların hepsi aptaldır.»

Aynı çağın ve düzenin dünya görüşünü yansıtan Vol-

taire ise şöyle diyor: «Saçma ve barbar olan halkın hakettiği bir boyunduruk, bir sopa ve samandır...» [246] (*)

Batı'ya kendi düşünce ve çıkarının damgasını vuran hâkim sınıfın «maddeci» dünya görüşü, garip yahut tabiî bir tecelliyle, «en büyük savunucularını 1800'lerin Mason'ları arasında bulacaktır.» Prof. Mousnier ve Prof. Labrousse, burjuvaziyle Masonluğun güçlenmesi arasında paralelliğe işaret ederek, 1717 - 1780 arasında Masonluğun bütün dünyaya yayıldığını, Montesqieu, Helvetius, B. Franklin, Voltaire gibi burjuvazinin ve maddiyatçı dünya görüşünün savunucularının Mason olduğunu yazıyor. Masonluk değişik ülkelerin rahat burjuvalarını, serbest meslek sahiplerini, düşünürlerini, hatta ilerici asîl ve krallarını aynı safta toplayarak gelişen burjuvazinin uluslararası dayanışma örgütünü, rasyonel düşünce formunu meydana getirmektedir.

Özetlersek, Batı felsefesinin ve düzeninin temeli maddî çıkara, maddî değerlerin önceliğine dayanmaktadır. Bu düzende amaç daha çok kazanmaktır; düzenin uyguladığı toplumların itici gücü, kazanma hırsıdır. İnsanın, basit bir üretim aracı olmaktan öte değeri yoktur.

Batı toplumları bu temel niteliği üç beş filozofun, siyaset adamının düşüncesi sonucunda almamıştır. Nitelik, Avrupa'nın tarihinden, temeldeki uygarlıklardan, burjuva sınıfının gelişmesinden, Avrupa'ya özgü sosyal ve ekonomik koşullardan doğuyor. Kişilerin tek tek zenginleşip servetleriyle emeği ve üretim araçlarını biraraya getir-

(*) Kendi insanım bu şekilde gören, başka kıtalardakini ise köleliğe lâyık bulan Batı düşüncesi ve bu düşüncenin temsilcileri için aynı dönemin Çin'inde oluşan karşı görüş ise ilginçtir: «Barbarlar (Avrupalılar kastediliyor) vahşi hayvan gibidirler ve medeni insana yapılacak muameleye asla lâyık değillerdir. Onlara mantığın altın kurallarını uygulamak sadece karışıklığa yol açar. Eski krallarımız bunu gayet iyi bilir, Avrupalılara karşı şiddet ve kurnazlık kullanılırdı. Onlara bu muamele yakışır...» (Histoire General des Civilisations, V. Cilt, s. 238).

melerine dayanan; özel sermayenin güçlenmesini koşul alan bir kalkınma modeli, tabiatiyle ancak maddî değerlerin önde olduğu bir ortamda gelişebilir, ancak böyle bir ortam yaratır. Bünyesinde, alışkanlıklarında, insanında **madde**'nin aşırı önem taşımadığı bir toplum çerçevesinde ise Batı kültürünün ve ekonomik düzenin oluşması beklenemez.

III
BATI'NIN NİTELİĞİ: «FERDİYETÇİLİK»

Avrupa'nın gelişmesi, girişimci, mücadeleci, pervasız kişilerin meydana getirdikleri paralı bir sınıfın, **burjuvazi**'nin iticiliğiyle gerçekleşmiştir. Bu sınıfın oluşması ekonomik şartların yamsıra bir kültür ortamını, alışkanlıkları, belirli bir insan ve sorumluluk anlayışını gerektirmektedir.

Batı kültürünün temellerinde kişiyi bu atılıma hazırlayan ilkeler; Avrupa'nın ekonomik koşullarında atılımı gerçekleştirecek unsurlar fazlasıyla mevcuttur.

Batı medeniyeti, herşeyden önce: «Eski Yunan ve Latin kültürü çevresi içinde meydana gelmiş bir Hıristiyan medeniyetidir.» (247) Batılı, «Hıristiyanlığın aşıladığı ferdî mesuliyete» sahiptir. Bu nitelik, kişinin Batı'da yalnız bırakılmış olmasından, kendi başının çaresine bakmak alışkanlığından, özel mülkiyet geleneğinden doğuyor; kişiye mücadeleci bir nitelik kazandırıyor. Bu toplum biçiminde herşey, kendini desteden sıyırıp kurtarabilecek olan içindir. Bu girişimci kişiler büyük mücadeleye, sadece paranın kanun olduğu mücadeleye atılacaklar, sermaye sahibi olacaklardır. Onların meydana getirdikleri sınıfın ilerlemesi oranında memleketleri de zenginleşecektir. Yani, bir çeşit dağ kanununun egemen olduğu ortamda, üst-

te kalabilen insanların sınıfı kendi halkını ve dünyanın öteki halklarını kullanacak, bu şekilde biriken sermaye, daha sonra, toplumu maddî refaha ulaştıracaktır.

Hal böyle olunca, bu girişimci (müteşebbis) kişi yahut sınıf, onu yaratacak olan ekonomik koşullar ve düşünce ortamı ile beraber sistemin ağırlık noktasını meydana getirmektedir.

Batı toplumlarında bütün kavram ve kurumlar bu **müteşebbis**'in çıkarınca biçimlenmiş; Batı kültürünün özü niteliğindeki **ferdiyetçilik** onun hareket serbestliğini sağlamıştır. Yakınçağ Avrupa'sında herşey, **burjuva içindir.** «Yükselmekte olan kapitalizmin ideologları, aşırı dereceye götürülen bireyciliği, her ne pahasına olursa olsun kişisel başarıya ulaşmak arzusunu övmektedirler.» [248] Hatta, kapitalizmin güçlenmesine paralel olarak gelişen ferdiyetçi anlayış, Hıristiyanlığı da kendine daha elverişli hale sokacak, kilisenin ruhanî vesayetine karşı Protestanlığı; bunun bilinçli bir şekli olan **Kalvenizm**'i getirecektir. Kalven, ferdiyetçiliğin, özel mülkiyetin ve burjuvazinin çıkarları uyarınca, «meslekî başarının Tanrı indinde sevgili kul olmaya yettiğini» söylemekte; «Tacirlerin ve işadamlarının görevi elbette ki, zenginliklerini mümkün mertebe arttırmaktır. Çünkü Tanrı bile, başkalarının yönetimini onlara emanet etti» demektedir. [249]

Ferdiyetçiliği bir düşünce sistemi durumuna koyup onu somutlaştıran; Batı medeniyetinin yalnız ve güçlü ferdini; merhametsiz mekanizmasını keskin hatlarıyla, ve övgüyle, hayranlıkla çizen düşünürler daha sonraları çıkacaktır. Kapitalizmin **«babalarından»** ünlü Malthus, **«Principles of Population»**ın 1803 baskısında, kapitalist Batı toplumunun amansız kurallarını, kişinin yapması gereken mücadelenin dehşetini şöyle anlatmaktadır:

«Zaten sahip çıkılmış bir dünyaya doğan insan (fert), eğer yaşaması için gerekeni ailesinden alamıyorsa, ve toplumda onun emeğine ihtiyaç duyulmuyorsa, bu insanın

küçücük bir lokma ekmeğe bile hakkı yoktur; aslında, bu insan fazladır. Tabiatın büyük ziyafetlerinde onun için oturacak boş bir yer kalmamıştır. Tabiat bu insanın ziyafeti terketmesini isteyecek; eğer o, davetlilerden bazılarının merhametine sığınamazsa, tabiat kendi emirlerini hemen uygulayacaktır. Davetliler sıkışıp yeni gelene masada bir yer açarlarsa, bu kez başka sonradan gelmeler hemen belirecek, onların doldurduğu salonda herkese yetecek kadar yiyecek kalmadığı bağırtıları işitilecektir. Ziyafetin düzeni ve uyumu artık bozulmuştur. Eski bolluğun yerini kıtlık almış, salonun her yanında göze çarpan sefalet ve başlayan hoşnutsuzluk asıl davetlilerin mutluluğuna son vermiştir. Şimdi, onlar da kendilerine söz verilip de sunulmayan yiyeceği bulamamanın haklı kızgınlığı içindedirler. Bu davetliler, ziyafetin büyük sahibi (tabiat) tarafından **dışardan kimseyi almamak hususunda** kendilerine verilmiş emre uymamakla ne denli hata ettiklerini çok geç farketmişlerdir.»

Fert ne yapıp edecek, bu ziyafetin aslî konuğu olacaktır. Zira... «yoksulun toplumun sırtından geçinmeye ilişkin (sözde) bir hakkı yoktur. Bu adamı tabiatın açıkladığı cezaya terketmeliyiz. Bu adam, tabiat kanunlarının, yani Tanrının kanunlarının onu yoksul yaşamaya mahkûm ettiğini bilmelidir... Bir lokma ekmek için dahi topluma karşı öne süreceği bir hakkın bulunmadığını, ancak emeğinin satın alabileceğiyle sınırlı olduğunu, bilmelidir...» (250)

Kişilerin girişeceği bu amansız mücadelenin ortamını ekonomik koşullar ve Batı düşüncesi, gelenekler hazırlıyor; onu kavgaya zorluyor. Ancak bu soyut bir mücadele değildir. Ekonomik koşullar, eğer kazanırsa, onun çabasını fazlasiyle değerlendirmektedir. Ne var ki bu kavgada başarmanın vazgeçilmez koşulu, o kişinin asgarî bir servete sahip olmasıdır. Aksi takdirde ferdiyetçilik, varılamıyacak bir hedefe ulaşmak için gösterilen çabadan;

çalışmayı, biriktirmeyi, mal almayı teşvik edici bir etken olmaktan öte önem taşımamaktadır.»

Avrupa'nın kişisel girişimlere elverişli ortamı ve dinamik, tuttuğunu koparan, yaratıcı ferdi, Batı gelişmesini sağlayan burjuva sınıfının temellerini meydana getiriyor. Denebilir ki bu ferdiyetçilik, bu egoizm güzel değildir. Eşitsizliğe, güçlünün güçsüzü ezmesine, dağ kanunlarına dayanmaktadır Ancak gözden kaçırılmaması gereken nokta, kavgacı kişi ve onun yarattığı girişimci sınıf olmaksızın, günümüzün zengin Avrupa ülkelerinin de olmayacağıdır...

IV
«...ÇOK ÖZEL BİR DURUM»

Genel koşulların, geçmişini ve özelliklerini kısaca gözden geçirdiğimiz Avrupa'nın ilerlemesi, mülkiyet sahiplerinin, yani burjuvazinin gelişmesiyle mümkün olmuştur. Burjuvazi, Batı kalkınmasının temel unsurudur. Bu temel unsurun doğup gelişmesi, kısaca, şöyle özetlenebilir:

Derebeylik düzeninin içinde büyüyen servetler ve ilerleyen üretim teknikleri, bir süre sonra, ticaret sermayesinin irileşmesine yol açacaktır. Bu servete sahip olan «tacirler» ise, günden güne gelişen üretim tekniklerinin yardımıyla servetlerini büyütebileceklerini farkederek; yeni pazarlara ve yeni ufuklara göz dikeceklerdir. Ne var ki bu gelişmeyi feodalizmin dar sınırları engellemektedir ve burjuvazi, bu düzenden sıyrılmak için onunla tarihî bir mücadeleye girecektir.

Başka bir deyişle, bu sınıfın doğuş mücadelesi ve başarısı tarihî ve ekonomik bir zorunluğun sonucu olmuştur. Üretim tekniğindeki gelişme ile burjuvazinin geliş-

mesi, birbirini karşılıklı etkileyerek hızlanmıştır. Üretim tekniğindeki yoğun yenilikler olmaksızın burjuvazinin güçlenmesi; burjuvazinin köklü gelişimi olmaksızın üretim tekniğindeki hamlelerin gerçekleşmesi düşünülemez.

Avrupa'nın bu elverişli çerçevesinde oluşan burjuvazi, son derece elverişli dünya koşullarından da yararlanmıştır. Onun gelişmesine paralel olarak yeni topraklar keşfedilmekte, pazarlar ve hammadde kaynakları bulunmaktadır. Siyasî gücü de giderek ele geçirecek olan burjuvalar, devletle özleşecek ve bütün dünyayı sömürülerinin kapsamına alarak tarihin o güne dek yarattığı en güçlü sınıf olacaklardır.

Görüldüğü gibi, özel mülkiyete dayanan kalkınma yöntemi ancak çok **belirli şartların** doğurup güçlendirdiği bir müteşebbis sınıfın aracılığıyla mümkün olmuştur.

Fransız iktisatçısı Yves Lacoste, Avrupa'nın bu **çok özel** gelişme sürecini ve Avrupa dışmdaki uygulanma imkânını şöyle anlatıyor. «Batı Avrupa'da burjuvazinin doğuşu olağan bir gelişme değil, dünyanın öteki bölgelerine kıyasla olağanüstü bir gelişmedir. Ancak Avrupa'da var olan köklü bir feodal yapıyla ve bu yapının gelişmesindeki tarihi şartlarla açıklanabilir. (...) Bu yapının çerçevesinde güçlenmeye başlayan tacirin, feodal düzende yeri yok denecek kadar önemsizdir; tacir, feodalizmin üç sosyal derecesine de dahil değildir.

Ticaret gelişip önem kazandığında, bu yeni tüccar sınıf, kendi varlığını kabul etmeyen feodal düzenin bir parçası olamamış, ona katılamamıştır. Bundan ötürü burjuvazinin kendini belirlemesi ve feodalitenin yerine kendi çıkarlarına uygun yeni bir düzen yaratması zorunluğu doğmuştur.

Mukayeseli tarihin artık ispatladığı gibi, Batı Avrupa'nın karakteristiği olan bu sosyal yapıya, o dönemde dünyanın hemen hiçbir bölgesinde rastlanmamaktadır.(...) Çin, Hint ve İslâm toplumlarında önce gerçek bir feoda-

lite, sonra gerçek bir burjuvazi doğmamıştır. Zira, bu toplumlar ya müteşebbis bir sınıfın doğmasına elvermeyen temeller üzerinde kurulmuşlardır ya da tarihî şartlar, yönetimdeki aristokratlara tüccarın karışmasına izin vermiş veya karışmaya onu zorlamıştır. Dolayısıyla bu toplumun tüccarı (mücadeleci) ve yaratıcı kişiliğini kaybetmiştir...» [251]

Batıdaki bu sınıf güçlendiği oranda siyasî mücadeleye girişecek, sosyo-ekonomik yapıyı, siyasal kurumları ve devleti kendi çıkarına şekillendirecektir. Ne var ki Avrupa'ya özgü bir sınıf olan burjuvazinin öncülüğünde kalkınma siyaseti de, tabiatıyla, Batı Avrupa'ya özgü kalacaktır.

Burjuvazi, önündeki engelleri teker teker yıkmıştır. Sözcülerinin ileri sürdüğü sorunlar gelişmekte olan bir sınıfın sorunlarıdır. Herşeyden önce, «İktidarın yeniden paylaşılması gerekmektedir.» [252] Bu paylaşım, «şüphesiz, burjuvazinin yararına olacaktır.» Burjuvazi, parlak gelişmesine rağmen, hâlâ siyasal iktidara katılamamaktadır. Yüksek memuriyetler tamamen geleneksel düşmanın, toprak, aristokrasinin elindedir. Zamanın parlamentolarını asiller doldurmakta, kralın çevresinde ve saraylarda onlar yer almaktadır. Devlet, bir bakıma, onların elindedir. Hatta, «subaylık bile bu asillerin tekelindedir ve soyluların dışındaki kişiler, maddî durumları ne olursa olsun, subay olarak orduya katılamamaktadırlar.» Burjuvalar toprak satınalmak konusunda da ikinci derecede bir muameleye tâbidirler. Asillere tanınan haklar onlardan esirgenmekte, çeşitli ek vergiler ödetilmektedir. Burjuva sınıfının günden güne artan önemiyle sabit tutulan siyasal ağırlığı arasında büyüyen bir çelişme vardır ki, bu ilerde tarihin en büyük patlamalarından birine, Fransız İhtilâline yol açacaktır.

Burjuvazinin ekonomik alandaki isteği «hürriyet, daha çok hürriyet»tir. Bu hürriyet, tabiatıyla, iktisaden

güçlü olanın, yani sermaye sahibinin yararına işleyecektir. Burjuvazinin bu ekonomik tutkusu daha başlangıçtan beri vardır. Sınıf olarak hem nicelik hem nitelik açısından güçlendikçe, isteğin ağırlığı da artacak; 18. yüzyıldan itibaren herşeyi tabiat kanununa terkeden Fizyokratların mucidi oldukları ünlü **bırakınız geçsinler, bırakınız yapsınlar** ilkesi bütün Avrupa ülkelerine egemen olacaktır. Burjuvazinin özlediği devlet herşeyden önce hürriyetçi olacak, «ticaretin, sanayinin ve denizciliğin özgürlüğünü sağlayacaktır. (...) Sonra, herkesin kanun karşısında eşit olması gözetilecek, doğuştan gelen imtiyazlar kaldırılacaktır. Ruhban sınıfı, asiller, herkes aynı vergileri ödeyecek, aynı mahkemelerde yargılanacak ve benzer suçlar için benzer cezalara çarptırılacaktır. İş alanları bütün kabiliyetlere açık tutulacaktır. Ancak tabiat insanları eşit yaratmamış, onlara farklı irade, akıl ve kabiliyet vermiştir. Kabiliyetlerin bu eşitsizliği servetlerin eşitsizliğine yol açacaktır ki, bu tamamen olağandır. Hürriyetin kullanılmasından doğan mülkiyet de tabiîdir ve kutsaldır. Devlet, mülkiyetin dokunulmazlığını ve servetlerin eşitsizliğini inatla koruyacaktır...» ([253])

Burjuvazi bu yoldaki mücadelesini sonuna kadar sürdürecek ve kazanacaktır. Önce şehirler, «kendi kendilerini yönetme hakkını, angarya ve haraçlarını azaltmak hakkını elde etmek için senyörlerine karşı amansız bir kavgaya gireceklerdir. ([254]) Sonraki aşamadaki Burjuvazi doğrudan doğruya kralın yetkilerini hedef alacak, devleti eline geçirecek ve kendi zenginleşmesinde devletin kuvvetlerini kullanacaktır. Marx'ın deyişiyle: «Bir zamanlar feodal despotlukta ezilen bir sınıf olan Burjuvazi, büyük sanayinin ve dünya pazarlarının kuruluşundan sonra modern temsilî devlette siyasî egemenliği eline almıştır... Modern hükümetler, burjuva sınıfının tümünün ortak işlerini yöneten bir komisyondan başka birşey değildir.»

Avrupa'nın kendine özgü şartları içinde oluşup güçlenen burjuvazi, 19. yüzyılda artık tek başına hakim ola-

cağı devleti kuracak, kendi hürriyetini, siyasal sistemi, kurumlarım, değer ölçülerini halkına kabul ettirecek; kayıtsız şartsız iktidarını, işçi sınıfı güçlenene dek Avrupa'da sürdürecektir.

Bizim bütün iktidarlarımızın benzeme çabasında olduğu Batı, bulunduğu noktaya, işte böyle kendine özgü bir gelişmenin sonucunda varabilmiştir.

İKİNCİ BÖLÜM

«İMKÂNSIZ»IN PEŞİNDEKİ İKTİDARLAR

Tanzimatla ithâl edilen, Tek Parti devrinde sürdürülen DP-AP döneminde halkın desteğine de dayandırılan Batılaşmanın gerekçesi, **Avrupa'nın ekonomik, hukukî, siyasî kurumlarını ve kültürünü bize aktarmak suretiyle Avrupa'nın refalı düzeyine erişileceği sanısıdır.**

Ancak koşullar tamamen değişik olduğundan, ortaya temelsiz kurumlar, karmaşık tepkiler, yozlaşmış bir kültür ve niteliği belirsiz bir toplum çıkmaktadır. Prof. Mümtaz Turhan'ın deyişiyle, «Ancak bu hayat tarzı (Batı tarzı ve kültürü) muayyen bir iktisadî nizamın, istihsal ve istihlâk vasıtalarının, muayyen bir tavrın ve dünya görüşünün mahsulü olmak üzere meydana gelmiştir. Binaenaleyh, onu bu mesnetlerinden tecrit ederek benimsemek mümkün değildir...» ([255])

Batılaşma hareketleri öz olarak, **«bir sınıfa sahip olamıyacağı nitelikleri kazandırtmak»** çabasıyla, **«ferde biriktiremiyeceği sermayeyi biriktirmek»** uğraşısıdır. Bu yola hangi nedenlerle sapıldığım ve yolun ne sonuçlar verip kimlere yaradığını sonraya bırakarak, önce iki **imkânsızı** inceleyelim.

I

FERT ELİYLE BİRİKEMİYECEK SERMAYEYİ FERDE BİRİKTİRTMEK ÇABASI

Batılaşmak, daha önce belirtildiği gibi, özünde Batının ekonomik düzenini de kopye etmektir. Nitekim biz Batılaşmaya çabaladığımız her dönemde ekonomi düzenimizi Batı modeline uydurmaya çalışmışızdır: Tanzimat'ın «ticaret serbestisi»ni «Millî İktisat» teorileri, «Millî kapitalizm», «İktisadî hürriyet» ve «Özel sektör» dönemleri izlemiştir. Bu yöntemimiz Batı kapitalizminin evrensel çıkar ve isteklerine uygundur. Burjuvazi, üretim metodlarının ve ulaştırma araçlarının gelişmesine paralel olarak dünya fütuhatını da geliştirmiş, kendi çıkarına elverişli iki ayrı düzenden birini öteki kıtalarda uygulatmıştır: Toplumlar ya doğrudan doğruya bir sömürge olacaklardır, ya da Batı sömürüsüne elverişli bir **Batı benzeri** sistemi kabulleneceklerdir.

Biz, ikinci kategorideyiz.

Dış zorlamalar ve içteki tercihler sonucunda bizim bu yola girmemiz, Tanzimat Batıcılığı yıllarına rastlıyor. Amaç, Batı'da olduğu gibi, fertlerin zenginleşmesi için her türlü ekonomik ve hukukî imkânı tanımak, sonra bu fertlerin, gene Batıda olduğu gibi, memleketi kalkındırmalarını beklemektir.

Ne var ki, koşullar, Batıdan çok değişiktir.

Tarihsel özellikler — Batı'da üretim araçlarının özel mülkiyetine dayanan kalkınma yöntemi bu kalkınmaya çok elverişli bir tarihsel gelişmeden, özel mülkiyet alışkanlığından, Roma hukukunun ilkelerinden, ferde ve maddî değerlere öncelik tanıyan bir dünya görüşünden kuvvet almış; yani, kendisine uygun bir ortamda gelişmiştir. Bizde ise ne böyle bir ortam, ne de bu alışkanlık vardır. Bilâkis, toplumumuzun temelleri tam karşıt yöndeki bir dünya görüşünün üzerinde kurulmuştur; kanaatkârlığa, toplu güvenliğe, manevî değerlere dayanmaktadır. Bu özelliklerini uzun süre korumuştur.

Ekonomik özellikler — Batı benzeri bir gelişme modeli için insanlarda güçlü olması gereken eğilimler. bizzat sermaye birikimi tarafından kuvvetlendirilmekte; sanayileşmenin doğrultusunda gelişmektedir. Mesele, bir yerden sonra, tavuğun yumurtadan, yumurtanın tavuktan çıkmasına benzemektedir: Sermaye birikimi halkın Batı düzenine yatkın eğilimlerini güçlendirmekte, bu eğilimler sermaye birikimini kolaylaştırmaktadır.

Oysa Türkiye'de, ne tavuk vardır ne de yumurta.

Fertlerin eliyle güçlü bir sermaye birikiminin sağlanamayışı, kitlelerin eğilimlerini bu yönde zorlayacak bir oluşuma yol açmamış; bu oluşumun yokluğu ise Batı benzeri bir uygulanmanın gerektirdiği **talep yaratıcı ve iştahlı** tüketiciyi uzun süre meydana çıkarmamıştır.

Meseleye salt ekonomi açısından bakıldığında da durum farksızdır.

Fert elindeki sermaye güçsüz olduğundan yatırım sınırlı kalmaktadır. Yatırımın sınırlılığı, kitlelere yayılabilecek bir refahın oluşumunu engellemektedir. Kitleler olmayan refahtan pay alamayınca, bu kez talep yaratmamaktadır. Talebin düşüklüğü ise piyasanın darlığına, dolayısıyla güçlü sermayenin birikmemesine ve yatırımın zayıflığına yol açmaktadır.

Bu ekonomik özellik Türkiye'de uzun süre egemen olmuştur. Zayıflamaya yüz tuttuğu 1950 sonrası ise, hem değişim yavaş olmuş, hem de yetersiz ve geç kalmıştır.

19. yüzyıl Osmanlı ülkesinin bir başka niteliği, yabancılara bütünüyle açık bir serbest pazar oluşudur. Yabancı kaynaklı malların doldurduğu bu piyasada, aynı malı içerde üretip yabancıyla rekabete girişmek imkânsız gibidir. Böyle bir ortamda, tabiatıyla, yerli sermaye çok güç olan sanayie değil ticarete yönelecektir. Gelişmenin önkoşulu olan sanayileşme, dolayısıyla, dış etkenler tarafından daha başından ve uzun bir süre için engellenmiş durumdadır.

Gelişimdeki bütünlük — Avrupa'da sermayenin özel

ellerde birikerek kalkınmayı gerçekleştirmesinde ikinci etken, birikimin üretim tekniklerindeki gelişmeye paralel olmasıdır. Sermaye, bu tekniklerden yararlanarak sanayie yönelmiş, üretken olmuştur. Türkiye'de ise böyle bir durum (teknoloji üretimi) söz konusu değildir. Üretim araçlarının güçsüzlüğü yahut dışardan pahalıya getirme zorunluğu vardır. Dolayısıyla sermaye hemen kazanacağı kolay alanlara, ticarete, aracılığa yönelmiştir. Önceki bölümlerde verdiğimiz 1914, 1938, 1945 yıllarına ait rakamlar ve 1960'larda özel sektör yatırımlarının %50 oranında lüks konut yapımına gitmesi, söz konusu gerçeğin uzantılarıdır. Yatırımların 1960 sonrasında üretken alanlara yönelmesi de, kaybedilmiş ve kaybedilmekte olan mesafeyi kapatamamıştır.

Gecikme durumu — Türkiye, Batıdakini andıran bir «fert elinde sermaye biriktirme» sürecine geç başlamış, bu gecikme, biriken sermayeyi sınırlayan bir başka etkeni meydana getirmiştir.

Yves Lacoste'un yukarıda zikredilen sözlerinin ışığında mesele incelenince görülmektedir ki, Türkiye'de sermaye sahibi, mevcut geri düzeni yıkmak zorunluluğunu duymamış, düzenin bir parçası olmuştur. Düzenin parçası olmak bir yana, **«tüccar»** ve **«memur»** nitelikleri uzun süre özdeşleşmiş; hattâ, saray ve orduyla iş yapan kimi tüccara, sembolik de olsa, «paşa» rütbesi bile verilmiştir.

Ancak, düzene bu şekilde katılan tüccar zümresi, siyasal yapının özelliklerinden ötürü, sürekli bir sermaye biriktirme imkânına uzun süre kavuşmamış; kavuştuğunda ise dünyadaki ve Türkiye'deki sosyo-ekonomik koşullardan ötürü iş işten çoktan geçmiştir.

Daha önce belirtildiği üzere Osmanlı toplumundaki başlıca servet biriktirme yöntemi siyasal olmuş, ya da siyasal bir görevin eşliğinde yürütülmüştür. Ancak, bu «siyasal» niteliklerden ötürü, servet sahipleri sık sık saray tarafından kösteklenmiş yahut servetlerini ekonomi dışında tüketmek zorunda bırakılmışlardır.

Osmanlılarda sosyo-ekonomik koşullardan ötürü sermayenin «olağan yollardan» birikmeyişine dikkati çeken Prof. Ülgener, bu durumun yarattığı sonuçları şöyle özetliyor:

«Hususî ve resmî ellerde biriken, ne şekilde olursa olsun bir kere kazanıldıktan sonra, düzgün bir işletme çerçevesinde az çok muntazam fasıllarla kendi kendini yenileyen —bir kelime ile «**reproductive**»— bir gelir ve istihsâl kaynağı olmaktan uzaktır ve gittikçe uzaklaşmaktadır. Vaziyet bugün normal sermaye işletmelerinde görmeye alışık olduğumuz şeklin tamamiyle aksi: Şimdiki gibi değil, ancak **bir defa için** elde edilen servet, zorlu bir müdahale ile daha başlangıçta veya yarı yolda imha edilmedikçe, zevk ve huzur içinde azar azar, fakat yine **bir defada** tüketilecek bir **istihlâk fonundan** ibarettir. Bu hal asırlarca devam ettiği içindir ki, mal ve para kazanıldıktan kısa bir zaman sonra (**çok** defa sahibinin ömrü ile ölçülü bir zaman sonunda) elde avuçta bir fazlalık, hattâ göze görünür bir iz bırakmadan ömrünü tamamlamış, tekrar geldiği yere, tarihin karanlığına gömülüp gitmiştir. Şarkta, örselenmeden yıllarca devam edecek ve nesilden nesile aktarıldıkça mikdarı artacak **bir servet** yığınının bir türlü elle yoklanır hale gelememesi en başta şu belirttiğimiz hususiyetlerle alâkalı olsa gerektir.» (**[256]**)

Fertlerin toplumu kalkındıracak ölçüde sermaye biriktirmeye teşebbüs edebilmeleri ancak servetlerin güvenliğini sağlayan Batılaşma döneminden sonra mümkün olmuştur ki, koşullar, artık bu girişimin Batıdakine benzer bir başarıya ulaşmasına imkân tanımamaktadır.

Elverişli bir ortamın gerekliliği — Avrupa'da sermayenin özel ellerde biriktiği yıllar, bu kıtanın zenginleştiği, dışardan altın ve gümüşün aktığı döneme rastlamaktadır. Değerli madenlerin akımıyla burjuvazinin güçlenmesi arasında paralellik vardır. Bu sınıfın şahikasına ulaştığı 19. yüzyılda sömürgelerden Avrupa'ya akan gümüş ve altının miktarı, 18, 17 ve 16. yüzyıllar toplamından

fazladır. Avrupa burjuvazisi doğal koşulların sonucunda doğduğundan, varlığıyla kıtanın genel zenginliğini birbirini etkilemekte, toplumu ilerletmek görevini yerine getirebilmektedir.

Türkiye'deki burjuvazi deneyinin başlaması ise, Avrupa'nın tam aksine, memleketin en güçsüz olduğu bir döneme, 1800 yıllarına rastlamaktadır. Ekonomik, siyasal ve askerî çöküntü içinde bulunduğumuz bir dönemde Türkiye burjuva yaratmak peşindedir. Zira bu sınıfın bizdeki oluşumu doğal koşulların değil, iç ve dış zorlamalarm, siyasal tercihlerin bir sonucudur. Hal böyle olunca, sunî doğumla, memleketin çok zayıf bir döneminde dünyaya gelen yerli burjuvazi cılız kalmıştır. Avrupa'da başarıyla yerine getirdiği tarihsel görevi bizde yüklenememiştir.

İç sömürü imkânları — Batı Avrupa'da kişilerin elinde büyük sermaye birikmesi, bütün öteki koşulların yanısıra, iç sömürünün de çok rahat gerçekleşmesiyle mümkün olmuştur. 17. ve 18. yüzyıllar çözülme halindeki derebeylik düzeninden kopup gelen köylü kitlelerinin şehirleri doldurduğu, anormal bir emek arzının piyasaya döküldüğü dönemdir. Burjuvazinin güçlendiği yıllarda şehirler en ağır koşullar altında çalışmak zorundaki insan yığınlarıyla doludur. Zamanın belgeleri işçilerin ekmek parası karşılığında günde 14 - 16 saat çalıştıklarını, bu şartlara rağmen iş arayanların fabrika kapılarında yığınla beklediklerini nakletmektedir. (257) Tarım kesiminden gelenlerin yamsıra, yeni üretim tekniklerinin rekabetine dayanamıyan küçük imalâthaneler de kapanmakta, eski zanaatkârlar işsiz yığınına katılmaktadır. Bu olağanüstü emek arzı burjuvazinin işçiye çok az ücret ödeyerek astronomik kazanç sağlamasını mümkün kılmıştır; ucuz emek Batıdaki sermaye birikimini gerçekleştiren başlıca etken olmuştur.

Türkiye'ye gelince: Anormal emek arzı 1800'lerde ve sonraları mevcuttur ama, emeğin rasyonel olarak ve sermaye birikimini gerçekleştirecek ölçülerle sömürülmesini

sağlayan sanayi kuruluşları yoktur. Mevcut özel sermaye cılızdır; ticaretin, komisyonculuğun, aracılığın, toprak gelirinin biriktirdiği sermayedir. Burjuvazinin elinde ülkeyi ilerletecek çapta sermayenin birikmesi için gerekli geniş sömürü ancak sanayi ile mümkündür ki, bu sanayi bizde çok uzun süre oluşmamış, cılız kalmıştır. Nisbeten geliştiği son dönemde ise, toplumun sosyal alandaki ilerleyişi, sendika, grev kanunu ve işçi oylarının önemi gibi nedenler, Batı benzeri ölçülerle emeğin sömürülmesine artık imkân bırakmamıştır. Dolayısıyla, fertlerin elinde biriken sermaye ile kalkınmayı sağlamış bulunan Batı modelinin bu önemli unsuru da Türkiye'de varolmamıştır, bundan sonra varolamaz.

Dış sömürü imkânları — Batı modelindeki kalkınmanın çok özel bir niteliği, kişilerin elindeki sermayenin bütün dünyayı sömürerek birikmiş olmasıdır. Avrupa'nın diğer kıtaları sömürmesine o dönemin koşulları son derece elverişlidir. Yeni buluşların sağladığı askerî üstünlükten yararlanan Batı, dünyanın her köşesine yayılarak sömürge imparatorlukları kurmuştur. Zenginleşmenin en kolay yolu başkalarını soymak olduğundan, Batı, karşılığında birşey vermeksizin bu sömürgelerin kaynaklarını kendi çıkarınca kullanmıştır. Daha insanî ve kurnaz metodlarla günümüzde bile kullanmaktadır.

Fertlerin elinde sermaye birikmesinin bu çok önemli unsuru da Türkiye'de yoktur; güçlü burjuvaziyi başka ülkeleri sömürmeksizin yaratmak ise çok zordur. Batılaştığı 1800 yıllarında Türkiye'nin başkalarını sömürmesi şöyle dursun, kendisi sömürgeleşmeye doğru hızla yol almaktadır. Günümüzde ise Türkiye'nin kalkıp bir başka geri kalmış ülkeyi, örneğin Kongo'yu sömürüp sermaye biriktirmesi düşünülemez.

İmparatorluk niteliğine rağmen, Osmanlıların önceki dönemlerde dahi büyük bir sömürüyü gerçekleştirdiği ileri sürülemez. Gerçi bu konuda rastladığımız belgeler kesin bir karara varmak için yetersizdir ama, bunlardan

çıkan ilk sonuç, alınan vergilerin çoklukla mahallinde harcandığı, zaman zaman merkezden de bu eyaletlere yardım ettiği şeklindedir. Gerçek durumu ve nedenlerini herhalde derinlemesine yapılacak araştırmalar ortaya çıkaracaktır. Fakat büyük ölçüde bir dış sömürü mekanizması ancak sanayileşmenin ve kapitalizmin ürünüdür. Dolayısıyla, bu mazhariyet de Avrupa'ya nasip olmuştur.

II

BİR SINIFA SAHİP OLAMIYACAĞI NİTELİKLERİ KAZANDIRTMAK ÇABASI

Batı Avrupa kalkınması, sermaye sahiplerinin meydana getirdiği «Burjuvazi»nin gelişip güçlenmesiyle gerçekleşmiştir. Bu sınıf, herşeyden önce, tarihsel ve ekonomik koşullardan ötürü maddeten güçlü bir sınıftır. Zengindir. Elinde büyük sermayeler vardır. Avrupa'nın burjuvazisi, ilerici ve ihtilâlcidir. Toplumun geri müesseseleriyle çarpışmış, eski düzeni yıkmış ve toplumu ileri bir aşamaya ulaştırmıştır. Mücadelecilik, burjuvazinin sınıfsal özelliğidir. Sonra, toplumun normal akışı içinde ve doğal gelişim sonucu oluştuğu için, sayıca da önemlidir. Özellikle 18. yüzyılın sonlarında iktidarı alacak kadar güçlüdür. Her bakımdan yüksek bir düzeye erişmiştir. Avrupa'nın bu sınıfa dayanarak kalkınması burjuvaların açıkgözlüğünden ve şansından değildir. Burjuva sınıfının bu görevi yüklenebilecek nitelikte olmasındandır.

Batı burjuvazisinin ikinci özelliği had derecede girişimci olmasıdır. Kâr için, daha fazla kazanmak için göze alamıyacağı macera yoktur. Bir İngiliz yazarının 1860'da söylediğine göre, «Sermaye çok az bir kârdan ya da kâr etmekten tıpkı tabiatın boşluktan tiksindiği gibi tiksinir. Elverişli kârlar oldu mu sermaye hemen cesaretlenir. Yüzde on kâr sözkonusu oldu mu her yerde kullanabilir-

siniz onu; yüzde yirmi kâr görünce hırslanır, yüzde elli kâr olunca çılgınca hareketlere kalkışır; yüzde yüz kâr varsa bütün insanî kanunları çiğneyip geçer; yüzde üçyüz kâr elde edeceğini kestirince, darağacına gitmek ihtimali de olsa işlemeyeceği cürüm yoktur...» (258)

Burjuvazi, sisteminin motörü olan «kâr» hırsı uyarınca sürekli olarak yeni işlere girmiş, kazanmış, kazandığını gene yatırmıştır. Doyumsuzluğu, bu şekilde, sürekli bir yayılmaya ve zenginleşmeye yol açmıştır.

Batı burjuvazisinin belki en önemli niteliği köklü olmasıdır. Tarihsel bir dönemin, ekonomik koşulların, üretim metodlarındaki gelişimin sonucunda, «kendiliğinden» oluşmasıdır. Bu tabiî doğum, tabiî gelişme onun kendi kültürünü yaratmasını, kendi düşünürlerini çıkarmasını sağlamıştır. Batı burjuvazisinin belirli kültür süzgecinden geçmesine, onun düşünce ve davranış üstünlüğüne, günümüzdeki «inceliğine» imkân vermiştir. Avrupa burjuvazisi, sözü edilen bütün özelliklere sahip olduğu içindir ki, toplumun ilerlemesinde en büyük görevi yüklenebilmiştir.

Batı'daki bu sınıf, mecbur kalınca, imtiyazlarından bir bölümünü ustalıkla terketmeyi, karşıtı olan işçi sınıfına da iktidardan pay vermeyi becermiş; çoklukla bu değişimi kazasız belâsız atlatmıştır. Günümüzün Batı burjuvazisi, şüphesiz, 19. yüzyılın iç sömürüsünü sürdürmemektedir. Ancak bu durum da tarihsel koşulların niteliğinden doğuyor. Batı'da gerçekleşen, burjuvazinin geniş dünya sömürüsünün sağladığı büyük zenginlikten kendi işçi sınıfına da pay verebilmesidir. Bu olgu, burjuvazinin egemenlik süresini uzatabilmiştir. Dış sömürü ya en ilkel şekillerde olmakta (Angola, Kongo, vb.). ya da yabancı sermaye ve dış ticaret hadleri gibi «medenî» usullerle gerçekleşmektedir. (Guatemala, Ortadoğu, genellikle bütün geri kalmışlar). Burjuvazinin ustalığı, ki bu geçmişinin, köklü olmasının, kültürünün bir sonucudur, zamanı gelince iç sömürüyü sınırlayıp dış sömürüyle yetinmeyi

bilmesi; kendi işçi sınıfına dünya sömürüsünden o işçi sınıfı bunu istemese de dolaylı pay verebilmesidir.

Türkiye'nin temelindeki bozukluğun ikinci nedeni, servet sahipleri zümresinin «Burjuva» nitelikleri kazanıp Avrupa'daki burjuvazinin fonksiyonunu görmesi için harcanan bitmez tükenmez çabalardır.

Bu, ikinci «imkânsız»ı meydana getiriyor.

Türkiye'deki sermaye sahipleri sınıfı, yaradılışı itibariyle, Batı'daki benzerinin görevini yüklenecek nitelikte değildir.

1) Batı burjuvazisi, feodal ilişkilerin çerçevesine sığamamasından ötürü, bu bağları koparmak, eski ve tutucu düzeni yıkmak ihtiyacından doğmuştur. Bizde ise böyle bir ihtiyaç olmadığından şehirli sermaye sahipleri tutucu derebeylerinin bir ürünü, doğal müttefiki şeklinde oluşmuşlardır. Kökleri hemen her zaman büyük topraklardır. Uzun süre, tarımdaki düzeni şehirlerde temsil etmişlerdir. Hal böyle olunca, az gelişmiş ülkelerin az gelişmiş burjuvaları ilkel derebeylik düzenini değiştiren ilerici güçler değil; uzun süre derebeyliğin müttefiki, devamı, hatta garantisi olmuşlardır. (*)

2) Avrupa'da burjuvazi «Millî» nitelik taşıyarak doğmuş, bu özelliğini belirli aşamalarda korumuştur. Geri ülkelerin burjuvazisi ise, iç gereklerin sonucu olmaktan çok yabancı memleketlerin «aracı ve komisyoncu» ihtiyacının karşılanması için, bu yabancıların desteğiyle, «erken doğum» yaptırılarak meydana getirilmiştir. Batı, sömürdüğü ülkede kendi işini kolaylaştıracak ve aracılık yapa-

(*) Türkiye'de burjuvazi ile toprak ağaları arasında son yıllarda başlayan çıkar zıtlaşmasını Batı benzeri bir gelişme şeklinde nitelemek yanlış gözükmektedir. Bizdeki zıtlaşma bir sınıfın toplumsal kabuğu çatlatmak yolundaki mücadelesinin sonucu değildir. Ekonomik büyüme sürecinde sanayi kesiminin kaçınılmaz öncelikler almasına tarım kesiminin tepkileri görünümündedir. Ya da, büyüyen sanayinin devletten daha büyük pay alma çabasının sonuçları niteliğindedir.

cak bir zümreye ihtiyacı olduğundan, kendi burjuvazisinin bir kopyası henüz feodalite benzeri bir iktisat dönemi yaşayan Türkiye'de yaratmaya çalışmıştır.

Bu koşullar içinde doğan güçsüz yerli burjuvazi, tabiatıyla, üretken olmaktan çok «aracı» niteliği taşıyacaktır. Asıl görevi kendi ülkesindeki yabancıların işini kolaylaştırmak, dıştan aldığı ürünlerin içteki satışını sağlamak, kendi memleketinin mallarını yabancılara satmak, bir çeşit komisyonculuk görevini yüklenmek olacaktır. Yani, Batı'daki gibi kendi başına büyük kazançlar sağlıyacak, tasarruf edecek, sermaye biriktirip bunu üretken yatırımlara yöneltecek ve bununla kalkınmayı gerçekleştirecek nitelikte olamamıştır.

Nitekim bizde daha 16. yüzyılda oluşan servetler hiç bir zaman «yeni» alanlar keşfedip değişik yatırımlar yapamamıştır. Osmanlı toplumunda biriken bu servetler, zaten süregelmekte olan bir ekonomik faaliyetin sahibini değiştirmek, devletin yerini almak çabasma düşmüştür.

Türkiye'de kapitalizmin Batı'daki gibi gelişmemesinde bu nedenin de payı büyüktür.

***

1800'den beri gelen bütün iktidarların sınıfsal niteliği, onları bu iki imkânsızı gerçekleştirmeye yöneltmiştir: Yerli burjuvaların elinde memleketi kalkındıracak ölçülerde sermayenin birikmesini sağlamak; bu sınıfa Batıdaki aslının girişimciliğini, kavgacılığını, üretkenliğini, işlevini vermek. Ancak, koşullar çok, pekçok değişik olduğundan her iki hayal de gerçekleşmemiş, hayalin ve çıkarların uğruna izlenilen yollar geriliğin altedilmesine imkân tanımamıştır. Tanzimat yılları özel teşebbüse hareket alanı vermek, onun emniyetini sağlamak için geçmiş; sonuç aracıların palazlanması ve yerli zanaatlerin yıkımı olmuştur. 1. Meşrutiyet malûmun tekrarı; 2. Meşrutiyet ve Tek Parti dönemi ise «Millî İktisatın» denendiği yıl-

lardır. Bu iki dönemdeki büyük devlet desteğine rağmen burjuvazi «aracı» niteliğini değiştirmemiştir. İyi niyetle verilen bütün krediler ithalâta yatmakta, 1939'un sanayi envanteri; «derme çatma imalâthaneler ve birkaç fabrika» şeklinde yapılmaktadır. Bu dönemde zaman zaman bürokrasi, burjuvaziyi sınırlamak, kontrolünde tutmak istemiştir ama, egemen olan, son tahlilde, burjuvazidir. Sonra, savaş yılları, sonra, içtekinden ümit kesilmiş olsa gerek, yabancı özel sermaye tutkusu. Nihayet aslında bir çeşit ithalâttan farksız olan montaj sanayii dönemi. Gerçi bu aşamalar, Türk burjuvazisinin **kendi çerçevesindeki** önemli gelişmesine işaret etmektedir: Yabancıların komisyonculuğunu yabancıların elinden almakla işe başlamış, iyi - kötü bir sanayiciliğin eşiğine varılmıştır. Ama ne var ki bizdeki burjuvazinin sınıfsal güçsüzlüğü, bu gelişmenin Türkiye'yi kalkındırmasına imkân tanımamıştır. Bu, sermaye sahiplerinin kişisel iradesinin dışındaki, **objektif** bir durumdur; tek tek insancıl ve olumlu çabalara girişseler dahi, sınıf olarak güçsüzlükleri büyük bir hamlenin öncüsünü, dayanağını meydana getirmekten onları alıkoymaktadır. Bütün çabaların sonucunda nereye vardığımızı anlamak için kalkınma savaşına bizden yirmi yıl sonra girişen ülkelere bir göz atmak, ya da en zengin mahallelerimizin iki sokak aşağısına inmek yeterlidir.

III

GERİ KALMIŞLIK NEDEN ALTEDİLEMİYOR?

200 yıllık tarihimiz, iktidarların iki imkânsızı gerçekleştirmek çabasıyla geçmiştir. Kişilerin elinde memleketi kalkındıracak çapta sermayenin birikmesine ne tarihsel koşullar, ne de iç ve dış ekonomik koşullar elvermezken, sosyal, siyasal, hukukî ve ekonomik düzen bu ulaşılması imkânsız hedefe hizmet edecek şekilde biçim-

lenmiş; memleketin bütün güçleri, hâkim zümreler uğruna ve onun çıkarınca seferber edilmiştir.

Mesele sadece bir ekonominin uygulanması olsaydı, harcanan boş çabalar o denli önem taşımıyacaktı. Ne var ki, imkânsızı gerçekleştirmek sevdası bütün bir toplum düzeninde yanlışlara, yabancılaşmalara, benimsenmeyen üst yapı değişimlerine, temelsiz zıtlaşmalara; en önemlisi, toplumun gelişmesinde zaman kaybına, gecikmeye yol açmıştır. Ortaya, yanlış ekonomik uygulamaların çok ötesindeki soysuzlaşmalar, garabet örnekleri, ikilikler çıkmıştır.

Batı'nın da çıkarına eş düştüğünden, Avrupalı devletler tercihi desteklemiştir. Ne var ki kurulan düzen Türkiye'yi kalkındıracak bir düzen olmamıştır. Batıdan aktardığımız üstyapı kurumları ve çerçeve, bizim sermaye sahiplerini de kendilerine göre ayarlanan bir toplum düzenine kavuşturmuştur. Ancak, Batı'da bu çerçeveden yararlanan sınıf, ihtilâlci ve güçlüdür. Dolayısıyla toplumu ileri götürmüştür. Bizde yararlanan ise, yapısı itibariyle, zayıftır. Dolayısıyla ithâl edilen kurumlardan ve çerçeveden memleketi kalkındırmak için yararlanamamıştır. Bilâkis, güçsüzlüğünden ötürü toprak ağalarıyla uzun süre işbirliği yapmış; Türkiye'yi sömürmek düşüncesindeki yabancılara isteyerek, ya da istemeyerek âlet olmuştur.

Hâkim zümrelerin (ve yabancı akıl hocalarının) kendi varlığını korumak ve genişletmek için yaptığı tercih Türkiye'nin bünyesine zıt gelen ve geri kalmışlığın yenilmesini imkânsız kılan bir toplum düzeninin Türkiye'de kurulmasına yol açmıştır. Tanzimat Batıcılığının amacı Batı'nın ekonomik, siyasal ve hukukî düzenini, yaşam biçimini Osmanlı İmparatorluğunda kurmaktır. Ekonomik düzen: Sermayenin gönlündekini yapmasıdır. Siyasî düzen: Paralı zümrelerin meclise girerek kendi haklarını Padişahın ve bazı bürokratlarm keyfî kararlarından sakınmalarıdır. Hukuk sistemi: Özel mülkiyetin Roma hukukuna dayanan kurallarla emniyete alınmasıdır. Yaşam

biçimi: Ancak paralıların harcı olan şatafatlı ve geleneklerin baskısından arınmış bir serbestliktir.

Geçelim Meşrutiyete; Soyut bir hürriyet kavramının, «Millî iktisat»ın ardında aynı sosyal ve ekonomik anlayış devam etmektedir. Millî Mücadelenin peşinden «Millî İktisat Kongresi» ve gene «Millî İktisat» adı altındaki burjuva yaratma çabaları gelmektedir. Daha sonra bu tutkuların açıkça belirtildiği DP - AP iktidarları, «Her mahallede bir milyoner yaratma» sevdası, liberal iktisat dönemi başlıyacaktır.

Tanzimattan bu yana ithâl ettiğimiz hemen bütün sosyal, siyasal ve ekonomik kurumlar, aslında, yerli burjuvazinin güçlenmesi, sermayesini emniyete alması, bu şekilde memleketin kalkmması amacına dönüktür. Gerçi amaca kısmen varılmış, niteliklerini daha önce belirttiğimiz yerli burjuvazi kendi çapında gelişmiştir. Ne var ki bu gelişme, tarihsel, kültürel ve ekonomik koşullardan ötürü geri kalmaya mahkûmdur. Memleketi imkânlar oranında kalkındıracak güçte olmamış, sadece sermaye sahiplerinin, o da Türkiye ölçülerinde kalkınmasına yaramıştır.

Bu tercihin faturasını ise halk, hem de pek ağır şekilde ödemiştir.

§ 1. «ZEHİRLENMİŞ HASTANIN ZEHİRLE TEDAVİSİ»

1800'lerden beri bütün iktidarların izlediği Batılaşma yöntemi hem geri kalmışlığı pekiştiren hem geri kalmışlığın yenilmesini zorlaştıran iki temel çelişkiye yol açmıştır. Bunlardan ilki ekonomiktir.

Osmanlı İmparatorluğundaki ekonomik çöküşün ana sebebi, devletçi özellikler taşıyan düzenin bu niteliğini zamanla kaybetmesi olmuştu. Özel teşebbüsün güçlendiği, topraktaki devlet mülkiyetinin zayıfladığı oranda ekono-

mik ve sosyal yapı gerilemişti. Devletin koruyucu kanadından iltizama geçilmiş, eşitliğin ve güvenliğin yerini beyler ve ağalar almış, geç gelen bir derebeylik sistemi toplumun temel düzeni olmuştu.

Bu duruma Tanzimattan beri çare aranmakta fakat hep aym tedavi uygulanmaktadır. Tedavinin özü ticaret serbestliği, özel mülkiyetin önceliği, özel teşebbüsün hareket imkânının arttırılmasıdır. Ne var ki geri kalmışlığın altedilmesi için çare sunulan bu yöntem, aslında, geri kalmamıza yol açmış bulunan oluşumla aynı doğrultudadır; onun «Batılısı»dır. İmparatorluk özel teşebbüsün başıboşluğuna kavuşması ve özel mülkiyetin ekonominin temel niteliği olması yüzünden çökmüştür; bu çöküntüyü durdurmak için uygulanmış ve uygulanmakta olan ekonomik yöntemler ise özel teşebbüsü biraz daha başı boş bırakmak, hareket alanını genişletmek, onu her türlü garantiye almak şeklindedir. Uygulanan tedavi, zehirlenmiş bir hastayı iyileştirmek için ona zehir içirmekten farksızdır.

Tanzimat, Osmanlı ekonomisini çökerten başıboş güçlerin biraz daha büyümesini ve hukukî teminata bağlanmasını «tedavi» kabul etmiştir. Meşrutiyet onların «hürriyetini» pekiştirmek, «millîlerini» kayırmak ve yaşatmak uğraşısındadır. Cumhuriyet ise aynı güçleri, önce iktidarın ortağı, sonra sahibi yaparak tedaviye devam etmiştir.

Ne var ki bu arada Türkiye her geçen gün (karşılaştırmalı olarak) biraz daha geri kalmıştır.

§ 2. BATIDAKİ GÖREVİNİ YAPMAYAN KURUMLAR

Batılaşma tutkusunun yarattığı ikinci büyük terslik sosyal ve siyasal alandadır. Bu çelişme hem geri kalmışlığı altedecek ortamın doğmasını, hem de sömürünün nedenlerini halkın farketmesini uzun süre zorlaştırmıştır.

Batı kültürünün oluşumu ve harcı Türk — İslâm kültüründen çok değişiktir. Her iki kültür ve etkiledikleri toplumlar bambaşka tarihsel, ekonomik, dinsel koşullar içinde gelişmiştir. Bu nedenle, bize aktarılan Batı kurumları, kendi memleketlerinde sağladıkları ilerlemeyi bizde gerçekleştirmemişlerdir. Bilâkis, aslında **Burjuvazinin çıkarınca meydana getirilmiş** olduklarından, Türkiye'de ters sonuçlara yol açmışlardır. Çünkü bu kurumların Batıdaki uygulanmalarından yararlanan **«ilerici»** ve **«bağımsız»** nitelikteki Burjuvaziyken, bizdeki uygulamadan yararlanan **«geri kalmış»**, bir yanıyla bürokrasiyle ve derebeylikle bağlantılı, öteki yanıyla dışarıya **«bağımlı»** Burjuvazi olmuştur.

Hukuk düzeni — Tanzimatla beraber Roma hukuku esaslarına dayanan Batı hukuku Türkiye'ye yerleşmeye başlamış, aynı esastan hareket eden İsviçre medenî kanununun kabulüyle evrim tamamlanmıştır. Ne var ki Batıda ilerlemenin başlıca nedenlerinden olan bu hukuk sistemi bizde geri sosyal yapıyı perçinlemek görevini de yapmıştır.

Tanzimat kanunlarının derebeylerinin fiilî toprak mülkiyetine hukukun güvenliğini getirdiğini; toprağın özel mülkiyete doğru evrimini hızlandırdığını daha önce görmüştük. Bu evrimin son aşaması olan Medeni Kanun da aynı görevi yerine getirmiştir. Ayrıca, sürekli olarak yapılan tapu dalavereleri bu kanuna dayanmıştır. Batı hukukunun getirdiği miras anlayışı ise toprağın verimliliği gerekleriyle âdeta alay eden bölünmelere, cüce işletmelere ve üretimin düşmesine sebep olmuştur.

Avrupa'nın hukuk sistemi, kendi doğal ortamında, Batı'yı ileri götüren sınıfın hareketlerini kolaylaştırmıştır. Bizde ise bir yandan derebeyliğine güç kazandırırken öte yandan, daha çok derebeyinin müttefiki olan yerli burjuvazinin hareketini kolaylaştırmıştır. Batı'dan aktarılan hukuk, Batı ve Türk burjuvazisi arasındaki nitelik far-

kından ötürü, geri kalmışlığın yenilmesini değil, kökleşmesini kolaylaştıran bir fonksiyonu yerine getirmiştir.

Siyasal çerçeve — Meşrutiyetin ve demokrasinin Batı'daki doğuş nedeni, devrimci burjuvazinin, siyasal iktidara ve devlete ortak çıkmak, asillerin ve kralın tutuculuğunu kırmak istemesidir. Burjuvazi bu amacını gerçekleştirince hareketin imkânları artmış ve tarihsel görevini yerine getirmiştir. Osmanlılarda ve Türkiye'de ne tutucu aristokrasi, ne de devrimci burjuvazi vardır. Bizde meclislerin doğuşu, herşeye rağmen toplum çıkarını da kollayan devletin başıboş ekonomik güçler üzerindeki denetimini yıkmak anlamını taşımıştır. Nitekim o gün bugün meclisleri dolduranların büyük çoğunluğu her zaman geri sosyal yapıyı savunmuş, bir anlamda, Ağa-Tüccar ikilisiyle özdeşleşmiştir. Bu durumda parlamenterizm uzun süre, Türkiye'nin kalkınmasında öncü olmayacak güçlerin egemenliklerini koruyup pekiştirmelerinde bir araç olmuştur. Ancak burada önemli bir noktayı gözden kaçırmamak gerekir. Az gelişmiş Burjuvazinin iradesi dışında oluşan bazı gelişmeler, özellikle 1960 yıllarında parlamanterizme yeni bir anlam kazandırmıştır. Parlamento kendi yapısından ötürü hızlı bir kalkınmayı gerçekleştirmezken, parlamentonun temsil ettiği 1961 anayasası düzeni, bu kalkınmayı gerçekleştirebilecek güçlerin ve düşüncelerin oluşmasına ve hızlanmasına imkân tanımıştır. Yani, parlamanterizm, kapitalizm çerçevesindeki klâsik fonksiyonunun ötesindeki gelişmelerin yardımcısı olmuştur. Garip bir çelişme sonucunda, parlamento kendi sınıfsal yapısıyla zıtlaşan güçlerin gelişmelerinde bir dayanak, bir araç durumuna düşmüştür.

§ 3. HEDEFİNİ ŞAŞIRMIŞ BİR TEPKİ

Geri kalmışlığın yenilmesini engelleyen bir diğer etken, temeldeki bozukluğun sonucunda halkın tepkisini şaşırtan bir ortamın yaratılmış olmasıdır.

Bu yanılgının başlıca nedeni «Batılaşmaktır.»

Batılaşmanın asıl fonksiyonunun hakim zümreleri güçlendirmek olduğunu daha önce belirtmiştik. Dolayısıyla halk kitleleri kendi yoksulluklarını Batılaşmanın dış görüntülerinden bilmişlerdir. Ekonomik mekanizmasını sezemedikleri bir oluşumun sadece belirtisini, hukukunu, giyimini, «medenî» yaşayış tarzını suçlamış; Batı şekillerine bürünenlerle onu savunur durumdaki zümrelere, özellikle bürokratlara düşman olmuşlardır.

Bu gelişme, «İlericilik-gericilik» diye sunî ve temelsiz bir ikiliğin doğmasına, gerçek sömürü nedenlerinin ve sınıf çıkarlarının halktan gizlenebilmesine, dolayısıyla, düzenin hakim zümrelerin gönlünce korunmasına yol açmıştır.

Bu karmaşık ortamda eşraf, «Batılı» düşman karşısında halkla aynı safta gözükmektedir. Halka, çelişkinin dinli ile dinsiz arasında olduğunu, dinden uzaklaşmanın sonucunda yoksulluğun geldiğini telkin etmektedir. Az gelişmiş burjuvaların da özellikle demokrasi döneminde ustalıkla kullanacakları bu sunî zıtlaşma, halkın sınıfsal çelişmeleri görmesine, tepki göstermesine karşı büyük bir engeli uzun bir süre yaratacaktır. Aslında Batılaşmayı ve Batının özü olan mülkiyet düzenini savunan kişiler, halkın ekonomik ilişkiyi görmemesinden yararlanarak, onun Batılaşmanın yüzeysel belirtilerine karşı olan kinini uyanık tutarken öte yandan Batılaşmanın ekonomik düzenini uygulayacaklardır.

Batılaşmanın, geriliğin altedilmesini zorlaştıran başka bir fonksiyonu daha olmuştur. Batı'nın yenileşmeyle, medeniyetle eş anlamda tutulması, nice namuslu Osmanlı ve Türk aydınının «Garplılaşmayı» savunmasına yol açmıştır. Batı'nın insanî gözüken iç ilişkileri, nezaketi, kültürünün inceliği karşısında düşünürlerimizin gözü kamaşmıştır. Aydınlar, özellikle düşünce özgürlüğüne ve hoşgörüsüne hayran oldukları Batı'yı savunurken, ister istemez, Batı benzeri ekonomik düzenin de yerleşmesine yardımcı

olmuşlardır. Çoğu aydının tutkusu olan soyut bir «ilericilik» hem onun görüş açısını daraltmış hem de halkla arasındaki köprüyü yıkmıştır. Batılaşmanın bu sonucu, 1970'lere kadar etkin olabilmiştir.

IV
TEMELDEKİ BOZUKLUK

Türkiye'nin temellerindeki bozukluk, şu şekilde özetlenebilir: Burjuvazinin doğuşunu geciktirmiş olan, onu güçsüz kılan ve gelişmesini engelleyen bir ortamda, burjuvaziye dayanarak kalkınma çabası.

Ortam, ne burjuva sınıfına Avrupa'daki benzerlerinin özgür gelişme imkânını vermiş ne de başka bir alternatif çıkarabilmiştir. Burjuvazinin yaratıcılığından yararlanamayan ve yaratıcı halk gücünün oluşumuna her çeşit engeli koyan bir düzen, 19. yüzyıldan başlayarak 1950'lere kadar kişiliğini korumuştur.

§ 1. CUMHURİYET ÖNCESİNDE

Osmanlı toplum yapısı, burjuva sınıfının doğup gelişmesine uzun süre imkân tanımamıştır. Bu özellik, Osmanlıları bir takım dengesizlik ve eşitsizliklerden, acılardan sakınmıştır. Ancak, iç ve dış koşulların klâsik Osmanlı düzenini sarstığı tarihsel an geldiğinde, toplum, kendini geliştirerek, içsel dinamikten yoksun olarak bu yeni aşamaya girmiştir. Avrupa toplumlarını ileriye götüren burjuvazi, Osmanlılarda oluşamamış, gelişememiş, Batıda yarattığı güçlü dinamikten Osmanlıları yoksun bırakmıştır. Osmanlıların çeşitli özellikleri, bu arada devletin kendine hiçbir rakip tanımayan katı merkeziyetçi ideolojisi ve burjuvazinin doğuşuna Batı'da kaynak olan

ara tabakaların —devletle fert arasında yer alan bir ölçüde özerk kurumların— İslâm toplumlarında gelişmemesi gibi nedenler, bu yeni sınıfın doğuşunu engellemiş, hiç değilse geciktirmiştir.

Bir sınıf olarak burjuvazinin Osmanlı tarih sahnesinde belirdiği 19. yüzyıl ise, bütün şartların onun aleyhine döndüğü bir dönemdir. Sanayileşme doğrultusunda gelişmesi, dış koşullar tarafından ve Avrupa mallarının açık pazarı olmuş bir ülkede önlenmiştir. Varolan dünya konjonktüründe ve Osmanlı gerçeğinde yerli burjuvazinin yapabileceği tek şey, yabancılar adına aracılık ve komisyonculuktur.

Osmanlı bürokrasisi, yer yer kendisine organik bağlarla bağlı olan bu yeni sosyal güçle şartlı bir işbirliği kurmuş; onun karşısında çok yanlı ve zaman zaman çelişmeli bir tavır almıştır.

Osmanlı paşaları —ya da yüksek bürokrasi—, bir yanıyla burjuvazinin yardımcısıdır; yer yer onunla özdeştir. Burjuvazinin özlemleri, aynı paşalar aracılığıyla ve ortak çıkarların ürünü olarak Saray'a kabul ettirilmektedir. Tarihçilerin işaret ettiği gibi, burjuvazi, bir bakıma bu paşaların içinden doğmuş, hiç değilse onların yanıbaşında doğup bir iş ve çıkar birliği içinde serpilmiştir.

Ne var ki bu yeni sınıf —daha önce belirttiğimiz nedenlerle— zayıftır. 19. yüzyıl Osmanlı burjuvazisi, bütün imtiyazlı zümreler gibi dışa bağımlı olması bir yana, bürokrasinin de vesayeti altındadır. Gölgesinde büyüdüğü bürokrasi, onun iplerini asla bırakmayacak, alanı ona tümüyle terketmeyecektir. Devlette etkinliğini sürdüren, toy burjuvazinin güçsüzlüğüne karşılık yüzlerce yılın gücüne dayanan bürokrasidir.

Cumhuriyetin kuruluşuna kadar bürokrasi egemenliğini hem fiilen hem de şeklen sürdürmüştür. İktidar, özünde, burjuvalarla bürokratlarm ortak malıdır ama, gereğinde, kendi tercihini yaptıran ve öne çıkan, bürokrasidir. İktidarın iç dengesinde bürokrasi ağır basmaktadır.

Karar ve icra organları, bürokrasinin tekelindedir. Devletin militarist —dolayısıyla bürokratik— özelliği, burjuvaya rağmen aynen devam etmektedir. Cumhuriyetle bu denge görünümde değişecek ama 1950'ye kadar kendini sürdürecektir.

Bu dönemin siyasal çekişmeleri, aslında, burjuvazinin güçlenmesiyle değişen bir iktidar bileşiminin dışa yansımasıdır; iktidarın kendi iç mücadelesidir. Bu çekişmede, asker-sivil bürokratın siyasal temsilcileri her zaman ağır basmıştır. Ordunun siyasal kuruluşu olan «İttihatçı» parti (*) ile sivil özellikleri de olan «Hürriyetçi» partinin mücadelesi, bir bakıma bürokratla burjuvanın, askerle sivilin iktidarda kendi ağırlığını kabul ettirmek çekişmesidir. Kendini ilerde çok duyuracak bir iktidar içi mücadelenin ilk çekirdeğidir.

Bütün bu oluşumlardan çıkan sonuç, kendi egemenliğini kuracak güçte olmayan bir burjuvaziye bu imkânı bürokrasinin zaten tanımadığıdır. Hem geliştirilmeyen hem de özgürce ve iktidara tek başına el koymak üzere gelişecek güçte olmayan sermaye sahipleri sınıfına dayandırılmış bir ekonomik düzenin, üstelik, bürokrasinin bünyesel tutuculuğu altındaki Türkiye'yi kalkındıramaması, olağandır.

§ 2. CUMHURİYET

Cumhuriyetin 1923 - 1945 dönemi, Osmanlıların sosyal özelliklerini genel çizgileriyle andırmaktadır.

İktidar, gene bürokrasi ve burjuvazi tarafından paylaşılmıştır. İktidar görevlerinin yerine getirilmesinde eski militarist öz bu defa sivil görünüm altında kendini de-

(*) Prof. Tarık Zafer Tunaya, şu yorumu yapıyor: İttihat ve Terakki orduya hâkim olmamıştır. Ordu İttihat ve Terakki'ye hâkim olmuştur.

vam ettirmektedir; yönetici kadrolar büyük ölçüde asker yahut sivil kökenli bürokratlardan kuruludur. Burjuvazi, bürokrasinin vesayetinden gene kurtulmamıştır. Bürokrasi, yardımcılık görevine sâdık kalarak iktidar ortağını güçlendirmekte, fakat ipin ucunu asla elinden kaçırmamaktadır. Gereğinde, burjuvaziye dur diyebilmektedir. İktidar içi çelişmelerin dışa yansıması ise Cumhuriyet öncesinden pek farklı değildir: Cumhuriyet Halk Partisi, asker görünümü hafifleyip sivil görünümü artan aynı bürokrasinin sözcüsüdür; İttihat ve Terakki'nin bir çeşit çağdaş tekrarıdır. Onun karşısına zaman zaman çıkmaya çalışan ise, burjuvazinin özlemlerini dile getiren siyasal kuruluşlardır: Serbest Fırka, daha sonraları Demokrat Parti, vb.

Bu dönemde de, burjuvazi hem bağımsız olacak güçte değildir hem de bürokrasi ona bu imkânı tanımamıştır. Bürokrasi, «millî iktisat» deneyleriyle yardımcı olduğu ve sakındığı burjuvaziye, aynı zamanda hâkimdir. Onun özgür gelişmesini frenleyen, kendi iradesinin altında tutan bir anlayıştadır.

Bu iki sosyal güce dayanan, gelişmesini hem burjuvaziden bekleyip hem de onu bürokrasinin tutucu vesayeti altında sınırlayan bir düzenin, Türkiye'yi bu dönemde kalkındırmayacağı açıktır.

Türkiye'deki geri kalmışlık sürecinde, burjuvazinin gelişmesinin bürokrasi tarafından engellenmiş olmasının payı vardır. Ancak, teorik olarak bu sınırlanmayı yok saysak bile, durumun fazla değişeceği şüphelidir. Zira, sınırlama sadece bürokrasinin gücünden ileri gelmemiştir; Türkiye'deki burjuvazinin tarihsel güçsüzlüğünün de bir ürünüdür. Burjuvazi, 1950 dönüşümünü gerçekleştiren güce daha önce kavuşmuş olsaydı ve aynı elverişli dış koşulları bulabilseydi, bürokrasinin vesayetinden daha erken tarihte ve nasıl olsa kurtulurdu.

§ 3. DEMOKRASİ DÖNEMİ

Burjuvaziyi güçsüz kılmış tarihsel koşullar bütününde burjuvaziye dayanarak kalkınma zorunluğunun yarattığı çelişki, 1950 sonrasında da etkilidir. Ancak bu dönem, geçmişten farklı özellikler de getirecektir.

1950, bir bakıma Türkiye'de burjuvazinin ihtilâlidir. Halk kitlelerinin özlemleriyle belirli bir zaman kesiti için aynı paralelde olan çıkarları ve artan gücü, burjuvaziyi artık tek başına iktidara sahip kılmaktadır.

1950 yılında, Türkiye'nin iktidar bileşimi köklü bir değişim geçirmektedir. Burjuvazi, artık, eski ortağını onun aslî görevine, yani yardımcılık görevine bütünüyle yöneltecek güçtedir. Ne var ki bürokrasinin zaman zaman karşı koymak özlemini duyacağı bu güç, «ülkeyi kalkındırmaya yeterli güç» değildir.

Burjuvazinin kuvvetlenerek bağımsızlığına kavuşması, kendi sınıfsal yaratıcılığını kullanma imkânını da ona vermektedir. Bu yaratıcılık, Türkiye'nin 1950'den başlayarak geçmişten çok farklı bir hareketliliğe ve gelişme temposuna ulaşmasının başlıca nedenidir. Özellikle 1965 - 1970 dönemi, Türkiye'nin hem sosyal hem de ekonomik açıdan en hızlı yıllarıdır.

Buna rağmen, geri kalmışlık durumu, yani, «karşılaştırmalı» ve «göreceli» gerilik, altedilmemiştir. Ancak iki yüzyılda kesin iktidarını kurabilmiş burjuvazi, tabiatıyla, ülkeyi kalkındıracak güce yirmi - yirmibeş yılda kavuşmamıştır. Günün gereklerini bir ölçüde karşılasa bile, hızlı bir kalkınmanın motörü ve itici kuvveti olamamıştır. İçinde oluştuğu tarihsel koşullar ve bu koşulların yarattığı gecikme durumuyla az gelişmiş nitelikler, onu böyle bir görevi Batı'lı benzerleri gibi yerine getirmekten dün olduğu gibi bugün de alıkoymaktadır.

Burjuvazinin Türkiye'deki tek başına iktidarı, çeyrek

yüzyılı aşmıştır. Çağımızın teknolojik imkânlarında, toplumların gerçekleriyle tutarlı sistemlerde, ve halk kitlelerinin öncülüğünde, çeyrek yüzyıl, bir ülkenin «yok»u «var» etmesine yeterli bir süredir.

Burjuvazinin öncülüğünde ve bizde yetmemiştir.

ALTINCI BAŞLIK

TEMELDEKİ BOZUKLUĞUN SONUÇLARI

Şol beylerin ettikleri,
Tamu yanlış tutukları,
Kavga üzre gittikleri,
Yaktıkları can olusar...
Beyler elvan gül üstünde,
Zevk-u işretin mestinde,
Ahd-u âmân var destinde,
Seslerimiz ban olusar...
Gitti beyler mürüvveti,
Bindikleri Arap atı,
Yedikleri insan eti,
İçtikleri kan olusar...
Âşık Yunus der ey beyler,
Toprak insansız ne eyler,
Yağmalandı yitti köyler,
Bir bozuk-düzen olusar...

Yunus Emre

(İlk, ikinci ve son dörtlük Erol Toy tarafından Türkmenlerden alınmıştır.)

BİRİNCİ BÖLÜM

SINIFSAL VE SİYASAL TERCİHLERDE KARMAŞIKLIK

Temeldeki bozukluğun günümüze dek süregelen ilk sonucu, Batılaşmanın halkın siyasal ve sınıfsal tercihlerinde yarattığı karmaşıklıktır. Bu özellik imtiyazlı zümreler tarafından her dönemde değerlendirilmiştir. Tercihlerdeki karmaşıklıktan faydalanılarak sömürü mekanizması halktan gizlenmiş, halkın tepkisi sebeplerden çok sonuçlara yöneltilmiştir. Ne var ki durum, üç beş yılın ve üç beş aldatmacanın sonucunda belirmiş değildir. Halkın tutumu, kendi açısından, doğrudur. Köklü tarihsel nedenlere dayanmaktadır.

I

HALKIN BATILAŞMAYA TEPKİSİ

Tanzimattan hatta Patrona isyanından yakın geçmişimize dek hemen bütün kitle hareketleri ister oyla, ister gösteri yahut şiddet yoluyla kendini belli etsin, Batılaş-

maya karşı bir nitelik taşır. Bu hareketlerden kimisinin sınıfsal özellikte olduğu da söylenebilir.

§ 1. BİLİNÇSİZ BİR SINIFSAL TEPKİ

Abdülhamit dönemi dışında, Tanzimattan 1950'ye kadar Türkiye Batılaşma ve yenilik adına yönetilmiştir. Bu iktidarların ortak yanı, Batı'nın üstyapı kurumlarını ve yaşayış biçimlerini şiddetle savunmalarıdır. Sözü geçen 1950 öncesi iktidarlarının halka getirdiği ise ekonomik sömürünün artması ya da devam etmesi olmuştur. Önceki bölümlerde izlediğimiz gibi, halk, ekonomik yaşantısını değiştirmeyen ve hep **Batıdan** sözeden yöneticiler karşısında, Aysberg'e benzettiğimiz Batılaşmanın ekonomik fonksiyonunu göremediğinden, tepkisini onun üst yapısına, görüntüsüne, savunucularına; **onun** iktidarlarına yöneltmiştir. Ortada bir iktidar, onun zorla kabul ettirmeye çalıştığı Batılaşma, bir de ekonomik durum vardır. Celâl Bayar'ın deyişiyle, «Taa... Üçüncü Selim'den bu yana yenilik hareketleri tepeden tabana, yukarıdan aşağıya yapılmıştır. Devletin üstyapısını teşkil eden kuvvetler, çeşitli sebepler ile **Batılaşma zorunluğunu** duymuş ve bunu altyapıya (halka) kabul ettirmeye çalışmıştır.» [259]

Halk, bu zorla kabul ettirilmeye çalışılanı, kabul etmemiştir. 1950'ye kadarki her yenilik hareketiyle ve Batılaşmada ilerlenilmesiyle, sömürünün ağırlığı biraz daha artmıştır. İktidarlar ise hep Batılaşmayı savunmuştur. Bu durum, halkın gözünde kendi yoksulluğuyla Batılaşma arasında bir eşliğin doğmasına, Batı yeniliğini getirenlere karşı tepkinin oluşmasına ve İdris Küçükömer'in deyişiyle, «Halk yığınlarının savunma cephesinin» kurulmasına yol açmıştır.

Bu cephe, çeşitli nedenlerden ötürü, **İslâmcı** bir nitelik taşıyacaktır.

§ 2. DİNSEL TEPKİNİN MANTIĞI

Osmanlı halkının görüşünce, bütün bir düzenin temeli «şeriat»tır. Dinsel kurallar ve geleneklerdir. Dinin her alanda temeller koyduğu, **dünyevî** nitelik taşıdığı, devlete biçim verdiği, din ve dünya işlerinin beraber yürütüldüğü bir ortamda yüzyıllardır yaşayan insanların bu görüşte olmaları doğaldır. Dolayısıyla, temelinde İslâmın bulunduğu kurumları, gelenekleri ve yaşam biçimini Batılaşmanın değiştirmesi, halkın gözünde, dinden uzaklaşmak anlamındadır. Bu uzaklaşmanın getirdiği düzen halkın mutluluğu doğrultusunda olsaydı, mesele çıkmayabilirdi. Oysa eski düzenden, **şeriat**'ten uzaklaştıkça, başka nedenlerden bile olsa, gerçekten de, yoksulluk değişmemiş yahut artmıştır.

Tarihsel koşullar Osmanlı halkını, sonra Türk halkını, şöyle bir düşünce sistemine götürmüştür: Şeriattan (sonraları dinden, geleneklerden) uzaklaşıp Batılaşıldığı oranda yoksulluk artmakta, ya da sürmektedir. Dolayısıyla Batılaşma (halk dilinde gâvurlaşma) kötüdür, sakınılmalıdır. Şeriatın (yahut dinin, geleneklerin) yozlaştığı oranda durum kötülemektedir. Dolayısıyla ona dönüş ve ondan arta kalanı korumak tek çıkar yoldur.

Bu, koşullar gözönünde tutulursa, mantıklı bir düşünce silsilesidir.

Batılaşmanın ekonomik özü farkedilmeyip görüntüsüne düşman olunduğundan, ekonomik farklılaşma ve sınıfsal çelişkiler gözden kaçmakta; sunî, verimsiz bir ikilik doğmaktadır. Bu ikilik çağımıza dek önemini korumuş ve hâkim zümreler geri sosyal yapının devamı doğrultusunda ondan yararlanmıştır.

Batılaşmanın toplumda yarattığı sürekli yıkım genişledikçe, «İslâmcı-Doğucu» kitle yoğunlaşmış, bir «cephe» halini almıştır. [260] Cephe kendi sözcülerini çıkarmış,

bu akımı kullanan partiler güçlenmiştir. Batılaşmayı ve yeniliği, ki uzun süre eş anlama gelmişlerdir, Patrona Halil «küfr» saymıştır. Ondan sonraki sözcü ve liderlerin kimi içtenlikle İslâmcılığı savunmuş (Mehmet Akif, Sait Halim Paşa, vb.). kimi halkın tepkisini yabancıların adına kullanmış (Prens Sabahattin, yeni tezlere göre Derviş Vahdeti), kimi de iktidarı almak için ondan faydalanmıştır (DP). Ortadaki vakıa, mutluluğuna ters düşen Batılaşma karşısında «Büyük halk yığınlarının kendi savunma cephesinin giderek kurulmuş olduğu» ve sözü geçen sebeplerden dolayı «cephenin İslâmcı, içe dönük, ve kapalı olmaya itildiğidir.» ([261])

Osmanlı ve Türk halkının davranışını temeldeki bu oluşum büyük ölçüde etkileyecektir. «İslâmcı Doğucu» cephe bazen isyan ederek (Patrona Halil, Kabakçı Mustafa, 31 Mart, vb.), bazen muhalefetin dayanağı olarak (Hürriyet ve İtilâf, Terakkiperver ve Serbest Fırkalar) bazen iktidarın içindeki baskı grubu görevini yüklenerek (DP' nin İslâmcı kanadı) ağırlığını duyuracaktır. Hele seçim ve oy söz konusu olduğunda, cephe «çığ gibi» (*) büyüyecektir. Bu cephenin karşısında gördüğü zümreler ise her zaman Batılaşmadan, yenileşmeden yana olanlardır. İttihat ve Terakki, CHP, bürokratlar, vb.

Ne var ki toplumda oluşan bu ikilik temeldeki bozukluğun bir sonucudur. Dolayısıyla, aslında ekonomik nedenlere dayanmasına rağmen, halkın bu tepkisi yabancılar ve hâkim zümrelerce imtiyazlarının devamı doğrultusunda kullanılmıştır.

(*) Prof. Tunaya, Doç. Küçükömer ve Doç. Özek, bu konuya değinen ayrı eserlerinde, İslâmcı-Doğucu akımı âdeta sözleşmişçesine aynı sıfatla, «çığ gibi» sıfatıyla tanımlıyorlar. (Bkz. İslâmcılık Akımları, Düzeninin Yabancılaşması, Türkiye'deki Gerici Akımlar) Prof. Güneş ise aynı sıfatı DP Muhalefeti için kullanmaktadır.

§ 3. İSLÂMCI CEREYANIN HALKÇI TEPKİYLE ÖZDEŞLEŞMESİ

Batılaşma hareketleri karşısında kurulan bu cephenin bazı sözcüleri kendi dönemlerinin hayli gerçekçi bir tahlilini yapmışlardır. Tahliller ekonomik gözlemden uzak olmak ve çareyi şeriate dönüşte aramakla beraber, çok önemli nedenlere işaret etmektedirler. Hatta denebilir ki, bir meselenin ekonomik özünü görmeksizin onun nedenleri ve sonuçları ancak bu kadar iyi belirtilir.

İslâmcı düşünürlere göre, aslında, İslâmcı bir sosyal yapının «kavanin ve müessesat-ı ecnebiyenin kabul ve ithali sayesinde yenileşeceği» kaidesi, bütün «fenalıkların» asıl ve tek kaynağını teşkil etmektedir. «Osmanlı idareci sınıfı, Batı medeniyetini anlamıyarak tatbik gafletinden» kendini kurtaramamaktadır. Mehmet Âkif, İslâmcıların «**Sebilürreşad**» dergisinde şöyle haykırmaktadır:

«...Dini taklit, dünyası taklit, âdatı taklit, kıyafeti taklit, kelâmı taklit, hulâsa herşeyi taklit bir milletin fertleri de insan taklidi demektir ki, kaabil değil, hakikî bir heyet-i içtimaiye vücuda getiremez; binaenaleyh yaşıyamaz.» Said Halim Paşa ise şu soruyu (haklı olarak) sormaktadır: «Çinlilerin ahlâkiyatını, Hindlilerin içtimaiyatını, Meksikalıların siyasetini kabul eden bir Fransız acaba ne olabilir..» ([262])

Döneminin ünlü İslâmcılarından M. Şemsettin (Günaltay)ın «**Zulmetten Nura**» eserinde (1905) «Hanoto'nun hücumuna karşılık Şeyh Muhammed Abduh'un cevabı» hayli ilgi çekicidir: «Batı yalnız kendi insanlarını değil, Doğuyu ve birçok devletleri medeniyet vazifesi ve taşıyıcılığı maskesi altında istilâ ve istismar etmektedir...» ([263])

Doğucu-İslâmcı cephenin sözcüleri halkı etkileyen kişilere inebilecek, halkla özdeşleşeceklerdir. «İslâmcı istek, Osmanlı vatandaşlarını sarmış ve İslâmcı çözümler, Meşrutiyet arifesinde bizzat halk tarafından teklif edilmiştir.» Prof. Tunaya'nın belirttiği üzere, İslâmcı akım binlerce

camide verilen binlerce vaazın aracılığıyla halka rahatça ulaşabilmiştir. (264)

§ 4. İSLÂMCI CEPHENİN ETKİSİ VE EKONOMİK KOŞULLAR

İslâmcı tepkinin bir özelliği de, her zaman ekonomik ve sosyal koşulların çerçevesinde biçimlenmesidir. Tepki tek başına etkili olmamakta, ancak somut ekonomik tercihlerin sonucunda anlam ve önem kazanmakta, onların yönünde gelişmektedir.

Tarihin çeşitli olaylarından anlaşıldığına göre İslâmcı tepki mutlaka ekonomik hoşnutsuzluğun doğrultusunda güçlenmektedir.

Önce İttihatçılara bakalım. İttihat ve Terakki, Meşrutiyetin başında, bizzat liderlerinin ismi anılarak dinsel yayınlarda ve camilerde övülmektedir. İttihatçıların yenilik vaad etmelerine, II. Abdülhamid'e karşı olmalarına rağmen, bazı İslâmcılar bu desteği «o dururken başka partiye ihtiyaç yok» demeye kadar götürmektedir. (265)

Ne var ki «Millî İktisat» politikasının öncüleri kısa zamanda ekonomik başarısızlığa uğrayacak, destek çökecektir. İttihatçıların «**Türkçü-İslâmcı-Batıcı** üçgen üzerine kurulan tavizci ve telifçi politikaları» (266) bu defa İslâmcıların hedef tahtası olacak, **«İttihatçı gâvuru»** sözü ağızlardan düşmeyecektir.

İslâmcı-Doğucu cephenin 1950 muhalefetinin içinde yaptığı tercih de aynı duruma tanıklık etmektedir. O günün oy kavgasında, Millet Partisi İslâmcılık açısından ağır basmaktadır. Tutumunu alenen ilân etmiştir ve DP'den kopmasında esas sebep budur. Ancak, İslâmcı - Doğucu cephe, MP'ye oy vermemiştir. Ekonomik bunalımı ve sosyal baskıları gidermek yolunda daha vaatkâr ve ciddî gözüken DP oyları toplamıştır.

Cephenin kendi içinde yaptığı tercihin bir örneğine de 1968 senato seçimlerinde rastlıyoruz. «Dinin ve Nurcuların Kalesi» olan Konya'da, MP adayı, nurcu olduğu ısrarla belirtilen Diyanet İşleri eski başkanı Elmalı'dır. Ve seçimi AP'li rakibinin karşısında kaybetmektedir.

Aynı şekilde, CHP'nin 1947 - 50 arasmda halk cephesinin İslâmcı görünümüne tâviz vermesi, varolan ekonomik sıkıntısından dolayı, etkisiz kalmıştır. İlkokullara din dersi konması (1949), Hacca gideceklere döviz tahsis edilmesi (1948), İmam Hatip kurslarının (1949), İlâhiyat Fakültesinin (1949) açılması halkın CHP'yi değerlendirmesinde değişiklik yapmamıştır.

Görüldüğü gibi, İslâmcı - Doğucu cephenin siyasal tercihlere etkisi, tepkinin dinsel özelliğine rağmen ekonomik ve sosyal koşullardan bağımsız değildir. Tek başına anlam taşımamakta, yönü değişebilir bir tepki özelliği göstermektedir. Patrona isyamndan DP'nin güçlenmesine kadar İslâmcı tepkinin rol oynadığı bütün kitle hareketlerinin derininde mutlaka ekonomik bunalım vardır.

II

KARMAŞIKLIĞIN HAKİM ZÜMRELERCE KULLANILIŞI

Özünde ekonomik, görünüşünde **İslâmcı** olan bu tepki, önemini uzun süre koruyacaktır. Ne var ki tepkinin sadece Batılaşmanın görüntüsüne karşı olması, onun Batılaşmadan en çok yarar sağlayan zümreler tarafından ve bizzat İslâmcı halk kitlelerine karşı kullanılmasına da yol açacaktır.

Birikimin özellikleri — İslâmcı tepkinin 1950'ye kadar süren önde niteliği, bütün iktidarlara muhalif olmasıdır. Onun indinde ve gözünde III. Selim, II. Mahmut, Batılaşmayı getiren Tanzimat, İttihat ve Terakki hep gâ-

vurdur. Cumhuriyeti kuranlar temeldeki yanlışta, yani şeriattan uzaklaşmada ısrar ettiklerinden, İttihatçıların devamıdırlar. (267)

Bu gidişe karşı İslâmcı halk cephesi daima muhalefetten yana çıkacak; şeriata yakın gördüğü (dolayısıyla yoksulluğu gidereceğini umduğu) ve karşısında tek alternatif olan İtilâfçıları, sonra Terakkiperver Fırkayı, Serbest Fırkayı ve DP'yi destekleyecektir. Kitlelerin gözünde iktidar, giyimi kuşamı, yaşamı ve her şeyiyle **«yabancı»** olanların temsilcisidir. «Bürokrat kadro»nun çeşitli davranışlarıyla beslediği bu tepki (*), baskı altında tutulduğu dönemlerde bile kaybolmayacak, hele kendini belli etmek imkânına kavuşunca, ona dayanan muhalefet çığ gibi büyüyecektir. Şevket Süreyya Aydemir'in Serbest Fırka hareketiyle ilgili şu gözlemi hayli anlamlıdır:

«Ama ne var ki, Mustafa Kemal'in de düzenleyebileceği ve düzenlemeyeceği şeyler vardır :

Fethi Bey arkadaşları ile parti teşkilâtı için seyahate çıkar. Ve daha ilk merhalede, herşey allak bullak olur. Meselâ ilk merhale İzmir'de Fethi Bey geliyor diye yer yerinden oynar. Daha sekiz yıl önce başta Mustafa Kemal'in kumandasında düşmandan kurtarılan İzmir'de halk dalga dalga Fethi Bey'in, neredeyse ayaklarına kapanır, haykırırlar:

— **Kurtar bizi, kurtar.**

Hatta bu karışıklıkta bir polis kurşunu ile vurulan bir yavruyu kucağına alan yaşlı bir baba, bu kurbanı getirir, Fethi Bey'in ayaklarına serer:

— **Bu ilk kurbanımız, ama daha kurbanlar lâzımsa vereceğiz, fakat bizi kurtar,** diye inler. Meydanda gözyaşı

(*) Anadolu ihtilâlinden sonraki Bürokrat-Tüccar yöneticilerinin halktan uzaklığını Dr. Turhan Tokgöz şu dokunaklı cümleyle özetliyor: «Halk, bu yeni sınıfı yeni Ankara Palas'ın yanındaki yıkıntıdan, çullar çaputlar içinde, onlar kürkleri ve frakları ile dans etmeye gelirken ancak görebilmektedir.» (Yön Dergisi, 6.6.1962).

selleri çağlar. Her tarafta bir takım resimler yırtılır, parçalanır...

Halbuki Fethi Bey, halk için bilinmeyen bir adamdır. Ve sonra, kim kimi, kimden kurtaracaktır? Bu İzmir, daha sekiz yıl evvel, düşman işgalinden kurtarılmadı mı? Ve bu şehri kurtaranlar, şimdi bu halkın:

— Bizi onlardan kurtar, dedikleri değiller mi? O halde sekiz sene içinde ne oldu? Bu gözyaşları, bu kurbanlar, niçin?» (268)

İktidarlar hem halkın beklediğini vermemekte, hem de şeriatten uzaklaşmaktadır. Bu durumda halk kendi görüşünün doğruluğuna bir kez daha inanmakta, iktidara düşman olmakta, şeriat doğrultusunda göz kırpan muhalifleri desteklemektedir.

Esastaki ekonomik çıkarları halkın görme imkânı dardır. Batı kültürünü, kurumlarını ve yaşantısını zorla kabul ettirmeye çalışan fakat hiç bir ekonomik rahatlama sağlamayan bürokrat rengindeki iktidarı halk düşman bellemektedir. Oysa iktidarın dış görüntüsü durumundaki bürokratlar sadece belirli ekonomik düzenin uygulayıcısıdırlar; adı üstünde, memurdurlar. Bu düzenin gerçek sahipleri ise karışık ortamda göze çarpmamaktadır. Batılaşmayı temsil eden bürokratlarla halk arasındaki çelişki, hem de en önemli çelişki biçiminde ortaya çıkmaktadır. Ekonomik menfaatlere ve sınıflara dayanan asıl çelişme böylece gözden saklanmakta; ikinci derecedeki halk-bürokrat çelişmesinin yarattığı çözüm yolları ise, sınıfsal kurtuluş yöntemlerinin doğmasını zorlaştırmaktadır.

Yabancı Devletler — Halkın İslâmcı tepkisinin yabancılar tarafından kullanılmasına Anglo-Saksonlar çok sayıda örnek getirmişlerdir. Prens Sabahattin ve Hürriyet ve İtilâf Fırkası dinci tepkiye İngilizlerin çıkarınca yön vermiştir. 31 Mart vakasının doğuşunda da yabancıların payı olmuştur. İngiltere, İslâmcı akımı İttihatçıların «Millî» olmak heveslerine ve dış politikalarına karşı kullanmıştır.

Müttefik devletler mütareke döneminde İslâmcı cepheyi Anadolu ihtilâline karşı oynamayı denemiştir. Ne var ki Atatürk usta bir taktisyendir; kurnaz manevralarla bu deneyi sonuçsuz bırakacak, koşullardan çok iyi yararlanarak halk cephesiyle arasındaki ikiliği, eşrafın da yardımıyla, Millî Mücadele süresinde kaldıracaktır.

Yabancılar, dinci tepkiyi kendi çıkarlarına alet etmek üzere sonraları yeniden teşebbüse geçmişlerdir. Bu kez hareket **Arabian - American oil Company** (ARAMCO)nun ve Suudî Arabistan'ın aracılığıyla, A.B.D. tarafından yönetilmektedir. Bağdat Paktı, CENTO, İslâm Paktı gibi teşebbüsler, İslâmcı cephe liderlerini Suudî Arabistan'da eğitmek çabaları hep aynı hedefe, dinci tepkinin Orta Doğu'daki tutucu çerçeveyi güçlendirmesi hedefine yönelmiştir.

Hakim Zümreler — İslâmcı cephenin tepkisinden asıl yararlanan memleket içindeki geleneksel hakim zümreler; eşraf, ağa, tüccar olmuştur.

Eşraf ve ağa, bu tepkiye katılmak suretiyle köylüyle arasındaki çıkar çatışmasını gizlemeyi, onunla aynı safta görünmeyi becermiştir.

Halk cephesinin düşüncesindeki Batılaşmış düşman **(gâvur)** kavramı yaşatıldığı sürece bütün kötülüklerin nedeni ona yüklenebilmiş; köylünün yoksulluğunun asıl sebebini görmesi böylece zorlaşmıştır. Eşraf ve ağa ikilisi «lâik bir göstermecilik içinde olmadıklarından» ([269]) bilfiil sömürdükleri insanların gözüne **onlardan biri** şeklinde görünebilmişlerdir. Batılaşma sayesinde sömürenle sömürülen ortak düşmana karşı birleşmektedir.

Halk cephesinin dinsel tepkisini en başarılı şekilde kullanan şüphesiz DP olmuştur. CHP'ye yöneltilen en şiddetli bir hücum, onun «dinsizliği» üzerinedir, Eşref Edip'in **Sebilürreşad** mecmuasında yazdığına göre, CHP «Frenk meşreplerin partisidir.» ([270]) Hakim zümrelerden eşraf, ağa ve tüccar takımı eski ortakları bürokrasiden kurtulmak için siyasal tercihlerdeki karmaşıklıktan us-

taca yararlanacaklardır. Bu zümreler, «DP» olarak iktidarı aldıktan sonra da aym oyunu sürdüreceklerdir. Batılaşmanın ekonomik yanını güzelce kullanırken onun görüntüsüne karşıymış gibi davranacak, İslâmcı halk cephesine tavizler vereceklerdir.

1950 - 1960 arasının mücadelesi, genel çizgileriyle, «ilericilik - gericilik» şeklinde beliren kısır ve sunî bir çekişme halinde geçecektir. Kavga «rejim» sorunları, üstyapı kurumları üzerinedir. Batılaşmanın görüntüsünden yana olanlar **ilerici**, karşı olanlar **gericidir**. Batılaşmanın özü, ekonomik esası ise tartışma konusu bile değildir. Bu konuda iktidarla muhalefetin görüş birliği vardır...

1960 devriminden sonra hakim zümreler İslâmcı-Doğucu tepkinin kullanılacağı yeni alanlar keşfedeceklerdir: Sol muhalefet ilk defa etkili bir şekilde yapılabilmektedir. Batılaşmanın özüne karşı ilk muhalefet anlamındaki bu hareketin karşısına da, Batılaşmanın özünü farketmeyip görüntüsüne düşman olan İslâmcı - Doğucu halk kitleleri çıkarılacak; hakim zümreler, körebe oyununu bir süre daha sürdüreceklerdir.

Sol muhalefet, tarihsel gelişimin koşullandırdığı bir ortamda Batılaşmanın özüyle mücadeleye girişmiştir. Ancak bu muhalefetin görüntüsü de, halkın gözündeki Batılaşmayla eş düşmektedir: Dinden sözedilmemekte, şeriatten dem vurulmamakta, Batılaşma yerilmemektedir. Üstelik, Solu savunan aydınlar yıllardan beri Batılaşmayı koruyan bir zümrenin parçası olarak halkın gözünde suçlu durumundadır. Hakim zümreler ise Batılaşmanın özünü savunmalarına rağmen (özel teşebbüs düzeninin korunması, vb.) Batılı görüntünün düşmanı, geleneksel yaşantının dostu durumundadırlar. (Liderler namaz kılmakta, imam-hatip okulları açılmakta, eşraf-ağa ikilisi yenilikçi sola karşı halkın koşullandırılmış görüşünü paylaşmaktadır.) İslâmcı halk cephesi ise Batılaşmaya karşıdır, fakat ekonomik mekanizmayı görmemektedir. Dolayısıyla, Batının özünü hedef alan Solun tabiî müttefikiyken, aynı

Solun görünüşteki Batılılığından ötürü, ona kayıtsız kalmakta, hakim zümrelerin daha kolay bir müttefiki olmaktadır.

Halkın bu tercihini yorumlarken gözden kaçırılmaması gereken nokta, İslâmcı tepkinin dün gibi bugün de ekonomik gerçeklerden bağımsız olmadığıdır. Eğer DP ve AP desteklenmişse, bunun temel nedeni, halkın ekonomik ve sosyal yaşantısına **izafî (göreceli)** olarak bir rahatlık getirmiş olmalarıdır. Ne var ki bu dönemlerin yarattığı yeni özlemlerle sorunlar ve yer yer yoksullaşmalar halkı meselenin ekonomik özünü farketmeye yöneltirken, Batılaşmanın doğurduğu karmaşıklık, gerçeklerin görülmesini **geciktiren** bir faktör olmuştur.

***

Meseleye bu açıdan bakınca, 1800'lerden günümüze dek süren ilericilik - gericilik tanımlarının yanıltıcı olduğu anlaşılıyor. Siyasal iktidarlarla muhalefetlerin aynı sosyal iktidarın iç çelişmelerini yansıtan mücadelesinde, halk zorunlu olarak taraflardan birini, kendi çıkarına daha yakın gördüğünü tutmuştur. Ancak bu oluşumu ilerici gerici formülleriyle izaha kalkışmak, bütünüyle yanlıştır. Prof. Cahit Tanyol'un deyişiyle, «...zira daima din ile düşünce karşı karşıya getirilmiştir. Halbuki din, inanç alanına ait birşeydir. **İleri** ve **geri** ise düşünce alanına aittir.» [271]

Ne var ki bu siyaset oyununu oynayan iktidarlar ve muhalefetler, oyunun şartladığı halk yığınlarının kendi yoksulluğunun temelindeki nedenleri görmesini elbirliğiyle engellemiş, hiç değilse geciktirmiştir.

Türkiye'nin yakın siyasal tarihinin biçimlenmesinde çok önemli yeri olan bu etken, 1970'lerde (*) artık gücünü kaybetmektedir. Türkiye tarihi üzerine getirilen ye-

(*) 1970'lere ilişkin bu değerlendirmeler, ilk baskısı 1970'de yapılmış bu kitabın sonraki baskılarında yer almaktadır.

ni yorumlar, sosyalist hareketin 1965 - 1970 dönemindeki çabaları, CHP'nin 1968 sonrasında Ecevit hareketiyle kendi geçmişine yeni bir açıdan eğilerek bunun özeleştirisini yapması, halkın tercihlerinde etkin olabilen özel bir durumu, yavaş yavaş silmiştir. 1970'ler Türkiyesinde artık gerçek anlamıyla ilerici olanlar, Batılaşmanın görüntüleriyle, körü körüne savunmasıyla özdeş olmaktan kendilerini kurtarmaktadır. Batı sisteminin özünün tartışma alanına getirilebildiği oranda, yanılgılar da, yanlışlar da azalmıştır. İlerici ve gerici tanımları gerçek yerine oturtulurken, kitlelerin de bir zamanlar sezgileriyle yapmış oldukları nitelemelerin yerini, bilinçli tercihler alabilmektedir. 1970'ler Türkiyesinde, bir takım üstyapı özellikleri sol ve ilerici kesimlerin indinde nasıl «ilericilik» için yeterli değilse, bu kesimler yakın tarihi değerlendirmelerinde nasıl yeni yaklaşımlar içindeyseler, halk kitlelerinin de insanları ve akımları tartışındaki temel ölçü, artık, bunların görünümleri değildir. Söyledikleri ve davranışlarıdır. Kitleler, geçmişte, insanların ve akımların Batılı bir görünüm içinde olmalarını onlardan uzak durmak için yeterli saymışlar ve çoğu durumda yanılmamışlardır. Oysa 1970'lerde çok şey değişmektedir ve kitleler de bunun farkındadır.

Türkiye sanayileşme, kentleşme ve demokratikleşme sürecinde adımlar attıkça, geçmişin dumanlı havası artık tarihe karışmakta, yeni bir Türkiyenin sağlıklı ve pırıl pırıl, çağdaş ölçüleri oluşmaktadır.

İKİNCİ BÖLÜM

BATILAŞMAYA BÜROKRASİYE, CHP'YE TEPKİ; DEVRİM VE AP İKTİDARI

İnönü iktidarının macerasına bıraktığımız yerden dönelim: Çeyrek asırlık hakim zümreler koalisyonu çökmek üzeredir. İnönü önderliğindeki bürokratların savaş içindeki tutumu, öteki ortakların güvenini sarsmıştır. Toprak kanunu tasarısı hazırlayan, özel sektörü «Milletin dışına kovmaktan» söz eden bu ekip **yasak elmaya** uzanmakta, «kutsal özel mülkiyete» dokunmaktadır. Tüccar-eşraf takımının gözünde artık öküz ölmüş, ortaklık bozulmuştur.

I

DP'NİN DOĞUP GÜÇLENMESİNDEKİ NEDENLER

Tüccar ve eşrafın bürokratları, yahut CHP'yi yüzüstü bırakması sadece hırsın yarattığı anlık bir tepki değildir. Değişen bir dünyanın yeni koşulları tüccar-eşraf ikilisinin önünde yepyeni ufuklar açmakta, onu bürokrasinin

vesayetinden kurtulmaya itmektedir. II. Dünya Savaşı sonrasında yepyeni bir evren kurulmaktadır. Hürriyetten ve demokrasiden yana olanlar karanlık diktatoryaları mağlup etmiştir. Bu cephenin güçlü önderi Amerika, elindeki hürriyet meşalesini eski dünyaya uzatmakta; kendi ekonomik düzenini, işbirliğini, yardımını vaadetmektedir.

Tüccar ve eşrafın, bürokrata ihtiyacı artık gerçekten yoktur.

§ 1. TÜCCARIN DESTEĞİ

DP, daha kurulduğu günden beri tüccarın ve eşrafın partisi olmuştur. Bu zümreler, DP'nin aracılığıyla kayıtsız şartsız bir iktidar peşindedirler. Yeni parti manen ve maddeten desteklenecek, büyük para imkânları sağlanacaktır.

Şehir tüccarının yamsıra, eşrafın bir kolu olan Anadolu tüccarı da yeni partiyi desteklemektedir. Eşraf, yıllardan beri «kollamak» zorunda olduğu bürokratlardan; vali, kaymakam, mal müdürü ve benzerlerinden sıyrılmak amacındadır. Bundan böyle onların denetiminden, hatta onlara pay vermek külfetinden kurtulacaktır. Bayar'ın yıllar sonra yazacağına göre, CHP orduyu ve aydınları (bürokratları) devlete ortak getirmek istemiş, bu yönde çalışmıştır. DP ise, gene Bayar'a göre, devleti sadece halk egemenliğine terketmek amacındadır. Bu **halkçı görüş**, gerçekte, tüccar ve eşrafın memur ortaklığından kurtulmasında bir araç olacaktır.

Dünyadaki ve yurttaki değişimin doğrultusunda bir faaliyet DP'nin kurulmasıyla hızlanmıştır. «Dolar diplomasisinin sihirli havası Türkiye'yi sarmaktadır.» 1947, Amerika'yla askerî yardım anlaşmasının, 1948, ekonomik işbirliği anlaşmasının imzalandığı yıllardır... 1947'de gelen bir Amerikalı uzman, Max Thornburg, çeşitli çevrelerle temas etmekte, Türkiye'nin kalkınması üzerine ra-

por hazırlamaktadır. Sonradan kapitalizmin en büyük sözcüsü **Fortune** dergisinde yayınlanan bu önerilerin hedefi tek cümlede özetlenmektedir: Türkiye'de gelişen liberal eğilimlerle dolar diplomasisini bağdaştırmak.» (272)

1947'de **Tüccar kulübü** kurulmuş, 1948'de kulübün düzenlediği bir **iktisat kongresi** İstanbul'da toplanmıştır. Kongre, aynen 25 yıl İzmir'de yapılan iktisat kongresine benzemektedir. Öneriler, düşünceler, sunulan çözüm yolları hep eşittir. Tek fark şudur ki, İzmir'de öğütler milliyetçi bürokratlara yöneltilmiş, onların, şartlanması için uğraşılırken, İstanbul'da artık kollanacak bürokrat yoktur; amaç ondan büsbütün kurtulmaktır. Direktifler, sermayeci çevrelerin öz malı, temsilcisi olan DP'ye verilmektedir.

DP'nin gelişmesi, dünya koşullarının elverişliliği oranında kolaylaşmış, tüccarın ve eşrafın büyük desteği ile gerçekleşmiştir.

§ 2. EKONOMİK VE SOSYAL BUNALIM

DP, halkın savaş yıllarından bunaldığı, «hükümet zulmünün» son kerteye vardığı, ekonomik darlıkla sosyal ve siyasal baskının kol gezdiği bir dönemde doğmuştur.

Yakınmaların başında yol vergisi, toprak vergisi gelmektedir. 1940 - 45 yıllarının Anadolusunda, âdeta keyfî şekilde toplanılan bu vergilerin protestosu artık bir çığlık şeklinde yükselmiştir. Vergi mekanizması, ona bizzat hedef olanlardan dinlediğimize göre, şöyle işlemektedir: Memurlar köylünün tarlasına bakıp (yahut mal müdüründen, muhtardan soruşturup) «şu kadar kilo ürünün» vergi olarak alınmasına karar vermektedirler. İstenilen miktar genellikle köylünün ve tarlanın gücünün üstündedir. Vergilerin ödenmesi için toprağın bir bölümünü ağaya satanların sayısı çol..ur. Köylü binbir güçlükle toparladığı aynî vergiyi köyünde tartıp, kasabaya bizzat taşı-

maktadır. Ne var ki bu kez sorumlu memurların tartı hileleriyle karşılaşmakta, vergisini tam ödemediği, belirli bir kiloya daha gerek olduğu kendisine söylenmektedir. Bu durumda köylü ya rüşvet vermek zorunda kalmakta, yahut jandarma dayağına rıza göstermektedir.

Bu konudaki anılar tazeliklerini günümüze dek korumuştur. Bunlarda mübalâğa payı varsa da, acı bir gerçeği yansıttıkları muhakkaktır.

Yıllardan beri değişmeyen bir sosyal ve ekonomik geriliğin içinde bulunan köylü, DP'yi bir ümit kaynağı olarak görmektedir. Şehirlerde durum farklı değildir. İşçiler alışılmış baskı ve sömürü kurallarına tâbidirler. Suistimal söylentileri ve savaş zenginleri iktidarı bir kat daha yıpratmakta, muhalefetin hızla gelişeceği ortamı hazırlamaktadır. Örneğin, Türk parasını devalüe eden 7 Eylül kararlarının CHP iktidarı yakınlarına önceden bildirildiği, CHP kodamanlarının piyasa oyunu yaptırttığı, açıktan milyonlar kazandırılarak komisyon alındığı söylentileri, o dönemde, ayyûka çıkmıştır. Celâl Bayar, aradan yıllar geçmesine rağmen hatıratında bu olaya değinmekten kendini alamamakta, halkın DP'yi desteklemesinde 7 Eylül kararının da payı olduğunu söylemektedir: «Günün ticaret vekili Atıf İnan, Halk Partisinin İzmir listesinden milletvekili çıkmıştı. İzmir'in bazı tütün, pamuk ve üzüm ihracatçıları, mallarını dışarıya satmakta güçlük çekiyorlardı. İhracat sistemi rahat çalışmadığı için ticaret vekâletini zorluyorlardı (...) Yeni bir para ayarlaması yapılarak dolar 100 kuruştan 280 kuruşa çıkarıldı.

İşin en kötü tarafı, bu karar yayınlanmadan önce piyasa tarafından duyulmuştu. Ticaret vekili Atıf İnan'ın bazı dostlarına bu kararı önceden çıtlattığı ileri sürülüyordu: İthal malları bir anda piyasadan çekildi, halk sıkıntıya düştü. Kararın ilân edildiği gün, DP olarak kararın mahzurlarını sayıp döktüğümüz için, dediklerimizin bir bir çıkması milletin ümidini yine muhalefete çevirdi.» ([273])

Piyasadan çekilip depolanan mallar karardan sonra (devalüasyon oranında değerleri artmış olarak) tekrar sürülecek, bazı «işbilirler» durdukları yerde %180 fazla kâr edeceklerdir.

Bir yandan elverişli dünya koşulları, bir yandan memleketin içinde bulunduğu ekonomik-sosyal-siyasal baskı nedeniyle, DP büyük çoğunlukla iktidara gelmiştir. Prof. Güneş'in deyişiyle «Büyük kitleler, DP iktidarını 15 Mayıs sabahı çirkin karılarını bile güzel yapacak bir mucize olarak karşılamışlardır...» (274)

§ 3. BATILAŞMAYA TEPKİ VE DP

DP hareketinin başarısındaki tarihsel etken, temeldeki bozukluğun dolaylı bir sonucu olarak, Batılaşmaya karşı mevcut tepkinin DP muhalefetinde somutlaşmasıdır. İdris Küçükömer'in deyişiyle, «Seçim işe karışınca, bürokrata (CHP) muhalefet hemen gelişecektir. Nitekim tarihî Doğucu-İslâmcı cepheye dayanacak yeni parti, öteki örneklerde olduğu üzere, çığ gibi büyüyecektir.» (275)

CHP'nin geleneksel talihsizliği, halkın gözünde Batılaşma ile özdeşleşmiş olmasıdır. Dolayısıyla, halk tepkisinin değişmez hedefi CHP'dir. Çünkü Batılı yaşam biçimini o savunmaktadır, şeriatten o uzaklaşmıştır, v.b. Temeldeki bozukluktan ötürü halk yoksulluğunu Batılaşmanın görüntüsünden bilmekte, bu görüntüyü ise CHP ve bürokratlar temsil etmektedir. Dolayısıyla, görüşünü açıklama fırsatı ne zaman halkın eline geçse, kendi açısından haklı nedenlerle CHP'nin karşısında yer almaktadır. «Bu oluşum, politik hayatımız içinde günümüze dek gelmiş, Serbest Fırka, Demokrat Parti, Adalet Partisi olaylarında da, bazı değişikliklerle aynı durum gerçekleşmiştir.» (276)

DP, halktaki bu tepkiye, başka nedenlerin de yardımıyla, ustaca yön vermiştir.

Prof. Tunaya, bu oluşumu şöyle anlatıyor:

«1945'ten önce, muhalefet kitlesi hazırdı. 1945'de dünya şartlarının da yardımı ile CHP'ne karşı muhalefet başlamıştı. DP geniş hoşnutsuzluğu bir iptidaî madde olarak kullanmasını bilmiş ve geniş bir kitle kendisini benimsemiştir. Tek parti iklimi değişince de, çeşitli fikir akımları, bu arada, Meşrutiyet İslâmcılığını, değişik şartlar altında devam ettirmek isteyen bir cereyan da ortaya çıkmıştır. Bu cereyan Türk devrim hareketlerinin karşısında yer almış, muhafazakâr çevreleri dile getirmiş ve muhalefetin destekleyicisi olmuştur. Bu fikirler, iktidarların tereddütlü ve maksatlı tutumları ile siyasî hayattaki tesirlerini gitgide arttırmışlardır. Bu artma bilhassa CHP iktidarının ekonomik buhranı içinde oy toplama politikasının gelişmesi ile oranlı olmuştur. Çok partili rejim, sosyal hayat içinde bastırılmış, fakat için için yaşamaya devam etmiş olan dinci cereyanları canlandırmıştır. Bunlar kendilerini Meşrutiyetin İslâmcı cereyanına bağlamışlardır.» (277)

Ancak, cereyanların ekonomik kökenlere dayandığını burada da unutmamak gerekir. Kitlelerin DP'yi desteklemesinde din faktörü ortak bir özellik gibi belirmekteyse de beraberlik, aslında, halktaki sosyo-ekonomik özlemlerin yeni partice karşılanacağı inancından doğmaktadır.

DP hareketinin üst kademesinde tüccarın yanısıra eşraf da vardır. Tüccar partililer Amerika'ya ve büyük şehir burjuvazisine hoş görünmeye çalışırken, eşraf, geleneksel liderliğin kendine verdiği alışkanlıkla, İslâmcı - Doğucu halk kitlelerini Batılaşmaya ve CHP'ye karşı yeni partide toplamaktadır. Eşraf, CHP'nin bazı ekonomik davranışlarını kendi varlığı için zararlı görmekte, ayrıca, kasaba memurları karşısında elpençe divan durmayacağı bir sosyal sıralanmanın (hiyerarşinin) özlemini çekmektedir.

Eşraf Batılaşmayı her dönemde kullanmış, onu ortak düşman yaparak köylüyle özdeşleşmiş, kendi sömürüsü-

nün yarattığı yoksulluğu Batılaşmanın görüntüsüne yüklemiştir. DP'nin doğuşuna kadar hem CHP'nin iktidarına katılmış, hem de halkın indinde CHP'ye karşı gözükmeyi başarmıştır. Şimdi, değişen koşulların çerçevesinde yeni bir strateji uygulamakta, artık bürokratsız bir iktidara oynamaktadır. Eşrafın aracılığı sayesinde dinci tepki daha kolaylıkla DP'de birikecek ve özellikle partinin örgütlenmesine yardımcı olacaktır.

DP liderleri, alt kademelerin pervasızca giriştikleri bir dinsel muhalefeti dikkatle, çok ölçülü şekilde, hatta biraz ürkeklikle yürüterek başarı sağlayacaklardır.

DP'nin 1949 kurultayında «Türk Milletinin Müslüman olduğunu ve Müslüman olarak Allahına kavuşacağını» söyleyerek hayli alkış toplayan Bayar, bu konuda temkinli davranmaya çalışanlardandır. Ne var ki DP, «dayandığı kitlenin baskısı altında, 1950'den itibaren uygulayacağı bir din politikasının tohumlarını' (daha muhalefetteyken) saçmaya başlamıştır.» (278) DP'nin kuruluşunda hayli emeği olan Cihad Baban, bu konuyla ilgili bir anısını şöyle anlatmaktadır: «CHP'nin dinsiz olduğu, camileri ahır yaptığı, toplantılarda hergün tekrar ediliyor, alkış topluyor; DP kurucuları da bu sözlerin karşısına, hep aynı endişe ile, yani oy kaybetmek korkusuyla çıkamıyorlardı. (...) Aslında oy toplama kaygusu ile arkadaşlarının vermiş oldukları tâvizler, onu (Bayar'ı) tesirsiz hale getirmişti. Daha muhalefet devrinde Zonguldak'taki kongrede bir delege: **Kadınlar evlerine dönmelidir, dairelerde bunlara maaş vermek kötülüğe teşvik etmektir. Biz ezan sesiyle uyumak, ezan sesiyle uyanmak istiyoruz** dediği zaman, Bayar kulağıma eğilmiş; **Bu geri ve iptidai insanlarla ne yapacağız** diye sormuş, fakat söz sırası kendine geldiği zaman oyları ürkütmemiş olmak için, o densiz delegenin haddini bildirmemişti.» Geleneksel tepkinin DP'de somutlaşmasında halka tepeden bakan CHP bürokratlarının önemli katkısı olmuştur. Başından beri halka uzak ve yabancı gözüken CHP, özellikle DP'nin büyüme-

sinin yarattığı şaşkınlıkla bu uzaklığı arttıracak bir tutumu benimsemiştir. «Bir memur ve eşraf teşkilâtlanması halinde görünen parti (CHP) karşısında, kitleler, siyasî ve toplumsal hayatın dışında kalışlarını bilhassa bu partiden bilmişlerdir. DP'li kitlelerin hızla büyümesi ve CHP'nin karşısına bir husumet cephesi gibi dikilmesi üzerine bir kısım CHP'liler ve memurlar irkilmişler, DP'lileri **Hasolar, Memolar** yahut **baldırıçıplaklar** diye adlandırmışlardır. Bu ise, fakir sınıflarda CHP husumetini daha da kuvvetlendirmiştir. Demokrat Parti liderleri de bu temel tepkiyi sonuna kadar kollamışlardır. **Ey kasketli kasketli** diye şiirler yazılmış, DP'nin kitlevî karakteri daha da belirli bir hal almıştı.» [279]

1950 arifesinde bütün şartlar CHP'nin karşısında ve DP'nin yanındadır. Halk, Batılaşmanın temsilciliğini (öz ve görüntü olarak) yapmanın kefaretini CHP'ye ödetmekte, muhalif partiye dört elle sarılmaktadır. Geleneksel halk lideri durumundaki eşrafın da CHP karşısında bulunması, kafa hesabına dayanan yeni düzende iktidar yolunu DP'ye açmakda, dünya şartları yeni partiye hız vermektedir.

Bu şekilde doğan DP hareketi, aslında, parti kavramını aşan bir isyan niteliğindedir. Yoksulluğa, baskı rejimine, yabancılaşmış iktidara, tepeden bakılmaya ve bütün bunların nedeni olarak değerlendirilen **Batılaşmanın** gürüntüsüne karşı. Prof. Güneş'in yorumuyla, «DP'nin başındakiler kim olursa olsun, hatta hangi fikirleri temsil ederlerse etsinler, DP, sadece bir **kitlelerin isyanı** olayı şeklinde karşımıza çıkmaktadır. (...) Kitlelerin isyanı vâkıası, liderlerin fikrî yapısını sonuna kadar örtecektir.» Gerçekten de, halktaki birikimin gücü ile yoksulluğun nedeni olarak gördüğü zümrelere hıncının büyüklüğü, DP'ye, partinin davranışlarından âdeta bağımsız olarak halkın desteğini sağlamıştır.

Ancak koşullar ne kadar elverişli olursa olsun, halk

desteğinin **devamı** iktidarın bir takım somut ekonomik davranışlarına bağlıdır.

Ne var ki DP, bu açıdan da talihli bir kuruluştur. Eskinin aşırı sevimsizliği ve ülkedeki ekonomik potansiyelin büyüklüğü, elverişli bir uluslararası ortamın imkânlarıyla birleşince, DP'nin en küçük bir olumlu hareketi bile halka nimet gibi gelecektir. DP'nin yaptığıyla **yapabilmesi mümkün olanı** kıyaslayamayan halk, tabiatıyla, yapılanla **eskiden yapılmış olanı** kıyaslamış ve DP'yi desteklemeye devam etmiştir.

H
DP İKTİDARINI HALK NEDEN TUTTU

Bu koşulların çerçevesinde başa geçen DP iktidarını halkın kendine yakın bilip benimsediği, 27 Mayıs devrimi yapılmamış olsaydı daha bir süre destekliyeceği inkâr edilemez.

Bu gerçeği incelemekte günümüz açısından da fayda vardır.

§ 1. TEMELDEKİ DOĞRU TEŞHİSLER

Bayar ve arkadaşları Türk toplumundaki bazı eğilimlere ve niteliklere doğru teşhis koymuşlardır. Doğru teşhis DP yönetiminin halk tarafından tutulmasını, izlenen politikanın kendi çerçevesinde başarılı olmasını sağlamıştır.

DP öncelikle «Devlet» kavramının Türk toplumundaki özelliğini, halkın devletten ne beklediğini kendi açısından doğru teşhis etmiş; stratejisini buna göre ayarlamıştır. DP'nin bu konudaki tutumunun raslantı olmayıp dikkatli bir incelemenin sonucunda meydana getirildiği-

ni Celâl Bayar ileri sürmektedir. Bayar'ın DP'ye maletti̇ği görüşler ve kullandığı mantık silsilesi ilgi çekicidir; DP'nin bazı önemli gerçeklerin bilinciyle hareket etmiş olduğu izlenimini vermektedir. (280)

Celâl Bayar'ın yazdığına göre, DP öncelikle «Türkiye toplum yapısının, Batı milletleri toplum yapısına uymadığını» görmüştür. «Bizde kölelik, derebeylik ve bunun sonucu olan aristokrasi doğmadığı» kanısındadır. Bu ortamda oluşan devlet, «halka dayanmıştır.» «Devlet, bütün tarih boyunca millî devlet vasfını taşımıştır. Onun için her tabakadan halk, **Devlet Baba** der. Bu söz başka dillerde yoktur, halk böylece devleti kendinden saydığını göstermektedir. Koruyucu devlet yönetimi geleneği Türkiye' de yerleşmiştir.»

Dolayısıyla, DP iktidarı «bin yıllık geleneğimizin içinden gelen koruyucu devlet felsefesi» uyarınca «Millî ekonominin temelini tarıma dayıyan» bir anlayışla hareket edecektir. «Öncelikle köylünün ürününü değerlendiren bir politika»yı sonuna kadar izleyecektir. Ayrıca, 1950'ye kadarki yönetimin «yukarıdan aşağıya, devletten millete doğru» işlediği kanısındadır. Oysa DP «Milletten devlete doğru bir fikir ve uyarma hareketinin gerektiğine» inanmaktadır, «devlet yönetimini aşağıdan yukarıya doğru işleten» bir parti olacaktır.

Değerlendirmenin önemli bölümü, hele CHP'nin tutumuyla kıyaslanmıyacak kadar gerçekçidir. Bu çerçevede düşünüp hareket eden DP iktidarı halka yakın düşen yöntemleri bulmakta zorluk çekmeyecektir. CHP gibi halkı karşıdan sömürenlere yahut sömürüye alet olanlara dayanmak yerine, DP'nin **bizzat halkın yanında olup** onu sömürenlere (eşrafa) dayanması, bu yöntemlerin bulunmasını kolaylaştıracaktır. Gerçekten de DP iktidarının devleti «şiddet»den uzaklaşacak, memur-tahsildar baskısına son verecek, köylü kitlelerini gözeten bir siyaset izleyecektir.

Temeldeki bozukluğun yarattığı koşullarda ve sana-

yileşme, kentleşme sürecinin yeni hız kazandığı bir ortamda, halk asıl çelişkileri zaten farketmemektedir. CHP iktidarının jandarmalı «ceberrut» devleti aracılığıyla sömürülmektense, DP'nin güler yüzlü, «koruyucu» devleti aracılığıyla sömürülmek, ona, şüphesiz, daha yakın gelecektir.

§ 2. İSLÂMCI-DOĞUCU TEPKİNİN KOLLANMASI

DP'nin iktidara gelmesinde büyük payı olan halk tepkisinin İslâmcı özelliklerini yeni iktidar dikkatle kollayacaktır. Bu tepkinin varoluşu nedenini özetleyelim: Tarih boyunca Batılaşma hareketleri hem yoksulluğun artmasına yahut devamına yol açmış, hem de eski düzenden, şeriatten uzaklaşma anlamı taşımıştır.

DP, ekonomik nedenlere dayanan bu olguyu ustaca kullanmış, dinsel eğilimlere, dolayısıyla büyük kitlelerce iyiye gereğinde tâviz vererek politikasını rahatça uygulamıştır. Görüntülerde halka yakın düşmek, esasta halkı istismarı, hem de halkın desteğiyle halkı istismarı mümkün kılmıştır.

İktidarın ilk hediyesi — İslâmcı halk hareketinin DP'nin başarısındaki payını parti yöneticileri bilmektedir. Dolayısıyla, yeni iktidarın meclisten geçirdiği ilk kanunlardan biri (14 Haziran 1950) iki DP Milletvekilinin hazırladığı **Ezanın Arapça okunması** teklifi olacaktır.

Teklifin gerekçesinde belirtildiğine göre, Arapça ezanın yasak edilmesi Müslümanların istedikleri gibi ibadet etmelerine engel olduğundan vicdan hürriyetine aykırıdır. Şu halde lâikliğe de aykırıdır ve huzursuzluk doğurmaktadır. Müslüman çoğunluğun isteğine uygun olarak ezan Arapça okunabilmelidir. Eskisinin etkilerinden kurtulmak için bu yola gidildiği gerekçesi yerinde değildir. Sabık iktidar (CHP), lâikliği din düşmanlığı şekline getirdiğinden Arapça ezanı da yasak etmiştir. DP Arapça eza-

nı okutturmak zorundadır. Çünkü, seçmen DP'yi seçmekle bu isteğini belirtmişti. Millî irade, DP'ye Arapça ezanı serbest bırakmak borcunu yüklemiştir. ([281])

Seçimin şaşkın mağlûbu CHP'nin de muhalefet etmediği teklif büyük çoğunluğun onayıyla kanunlaşmıştır.

Ezanın Türkçeden Arapçaya döndürülmesi aslında hiçbir önem taşımayan bir değişikliktir. Ne var ki bu davranış, ikiyüz yıldan beri ekonomik durumunun kötülemesiyle şeriatten uzaklaşması arasında bağ kurmuş kitlelerin gözünde DP'ye kıymetli puanlar kazandırmıştır.

«Devrimlerden» tâviz — Yeni iktidar, halka sevimsiz gözüken «İnkılâplar» konusunda tâviz vermeye hazırdır. CHP'nin sert tutumu terkedilmekte, inkılâpları kabullenip kabullenmemek halkın tercihine bırakılmaktadır.

Başvekil Menderes 29 Mayıs 1950'de meclise sunduğu hükümet programında **tutan ve tutmayan inkılâplar** ayrımını yapmaktadır. Başvekile göre, millete malolan inkılâplar korunacak, malolmayanlar üzerinde ise ısrar edilmiyecektir. Menderes aynı konuyu 1951'de tekrar ele almakta ve şöyle demektedir: «İnkılâp kanunları halk tarafından benimsenmemişse; jandarma zoruna dayanacaksa, milli vicdanın hilâfına olan bu kanunları kaldırmak demokratik idarenin başta gelen vazifesi olmak icab eder.»

İslâmcı kitlelere bu şekilde başlayan tâvizler dizisi DP'nin bütün iktidarı boyunca sürecektir. Arapça tedrisata göz yumulacak, tarikatlar nisbeten serbest bir ortama kavuşacak, dinci çevreler tatmin edilecektir. DP'nin tutumu kendisine ve temsil ettiği ekonomik düzene birşey kaybettirmemekte, bilâkis halkın desteğini sağlamakta, dinli dinsiz ayırımının güçlenmesi partinin işine gelmektedir. İslâmcı akımın sözcüsü durumundaki kişiler ve yayın organları (ki bunların DP'yi desteklemesi sadece Tanrı aşkına değil, çoklukla maddî çıkar uğrunadır) iktidarı göklere yükseltmekte yarış halindedir: **Sebilürreşad** dergisine göre «Din düşmanlığı terörüne DP son vermiştir. DP iman ve itikat cephesinin partisidir. Elli yıldır baskı

altında tutulan Müslümanlık DP sayesinde kurtulmuştur.» **Fetih dergisi** «Müslüman Türk Milletinin DP'yi iktidardan düşürmeyeceğini; şu halde maneviyat düşmanlarını da (CHP'yi) iktidara getirmeyeceğini» yazmaktadır. ([282]) İslâmcı akımların en katı temsilcisi olan Nurcular bile «Dine serbestiyet verdiği» gerekçesiyle DP'yi destekleyecek, Menderes'i yeşil bayraklarla karşılayacaklardır.

Prof. Tunaya'nın deyişiyle, «14 Mayıs 1950 seçimi, yalnız DP için değil, lâiklik ve devrimcilik prensiplerinden hoşnut olmayan kişiler ve çevreler için de yeni bir devrin başlangıcı sayılmıştır. 1908 Meşrutiyetinde halkın Kanun-u Esasî'den beklediği mucize gibi, muhafazakâr çevreler 1950 seçimini İslâmın bir zaferi olarak karşılamışlardır.

Temeldeki bozukluğun bir sonucu olan ileri-geri, dinli-dinsiz çatışmalarını DP her zaman uyanık tutmuş, bu çatışmada taraf olmuştur. Böylece, aldığı oyu korumak için önemli bir desteğe sahip çıkmıştır.

§ 3. EKONOMİDEKİ GELİŞME

DP yönetimi, yapılması gereken işler konusunda gerçekçidir. Bayar'a göre, «Halkın gözü ile görmek istediği hizmetler vardır. Kendi hayatında bir kolaylık, bir değişiklik olsun ister. Bunu görmedi, hissetmedi mi, iktidar ağziyle kuş tutsa, halkın gözündeki itibarını yavaş yavaş kaybeder..» ([283])

Sorunları bu çerçevede ele alan yeni iktidar, cesaret sahibidir. Menderes yapılacak işleri şöyle sıralamaktadır:

«Türkiyenin yüzde sekseni köylerde yaşıyor. Köylerde üretim toprağa bağlıdır. Toprak iyi tohum ister, gübre ister, makine ister, sulama ister... Köylümüz bunları bir başına yapamaz. Devlet olarak ona elimizi uzatmamız gerekli. Ziraat Bankası yolu ile, kooperatifler yolu ile,

ucuz faizli krediler sağlayacağız. Köylümüz bunları kullanarak makine alacak... Tohumunu ıslah edeceğiz, onu ekecek. Ucuz gübre sağlayacağız, onu kullanacak. Bunlar da yetmez. Malını pazara götürebilmesi için yolunu yapacağız, sağlığını koruyabilmesi için içme suyunu getireceğiz. Sağlık memurlarını ayağına kadar götüreceğiz. Bu da yetmez... Mahsulünü değer fiatıyla satmasını temin edeceğiz. Toprağa dayanan istihsal deyince, buna kara yolları politikası, demiryolları politikası, büyük sulama tesisleri, limanlar girer... Bütün bunları yapmak için paraya ihtiyaç vardır. Maliye Vekili arkadaşımız, kesenin ağzını açmanın çarelerini arayacaktır...» (284)

Celâl Bayar ise Menderes'e ve hükümete cesaret vererek para bulmayı dert etmemelerini öğütlemektedir: «Bütün bu sayılan şeyleri kolaylıkla yapacaksınız, bundan şüpheniz olmasın. (...) Paradan korkmayınız.. Rantabilitesi olan bir işe her zaman, her yerden para bulunur. Siz yeter ki yapılacak işleri ortaya koyun.» (285)

Bu düşünceler ilerde başvurulacak enflâsyon politikasının, her ne pahasına olursa olsun alınacak borçların çekirdeğini taşımaktadır. Ne var ki Bayar'ın çok doğru teşhis ettiği üzere halk «kendi hayatında bir kolaylık, bir değişiklik» istemektedir. Bunu sağlayan iktidar, borçlanmanın getirdiği bağımlılık ve enflasyon halkın günlük yaşantısına kısa sürede yansımayacağından, kitlelerden destek bulabilecektir.

Bu noktadan hareket eden DP, bütün iktidarı boyunca dış borcu ekonomiye şırınga edecektir. Üstelik talihi de yaver gitmektedir. Kore Savaşı dışa sattığımız ürünlerin değerini birdenbire yükseltmiştir. 1950'de sattığımız ürünlerin ortalama fiyatı ton başına 2.500 liradır ki, Türkiye bu rakamı bir daha bulamayacak, 1955-60 arasında (dolar önceki kurdan hesaplanırsa) ortalama fiyat tekrar 1.600 lira civarına düşecektir. Bu gelişmelerin çerçevesinde, millî gelirin artış temposu hızlanacak, hele 1950 - 1953 yıllarında %13'e ulaşacaktır.

Elverişli şartlardan yararlanan DP iktidarı yol, muamele, hayvan vergisi gibi halkın şikâyetçi olduğu uygulamalara son verecek; tarım ürünlerinde yüksek fiyat politikası izleyecektir. 1949'da 21 - 27 kuruştan alınan buğday 1951'den sonra 38-45 kuruşa çıkarılacak ve bütün tarım ürünlerinde benzer gelişmeler olacaktır.

İktidar, tarımsal kredileri de görülmemiş ölçüde genişletecek, 1950'deki yarım milyardan 1960'ın 2,5 milyarına ulaştıracaktır. Gerçi bu kredinin yarısı az sayıdaki büyük işletmelere verilmektedir ama, gene de küçük köylüye pay kalmaktadır. (Ortalama 300 - 500 liralık borçlar şeklinde)

Bu etkenlerin yanısıra enflâsyon köylünün «para hasretini» gidermekte, «köylünün cebi para gördü» sloganı DP militanlarınca sık sık tekrarlanmaktadır.

Dış borçlar ve enflâsyon sermayedar sınıfın da kıpırdanmasına yol açmıştır. Devlet bankalarının özel teşebbüse açtığı kredi 1950'deki 300 milyondan 1960'da 7,5 milyara varmaktadır. Bu gelişmelerin sonucunda başlayan ekonomik faaliyet geçmişle kıyaslanmıyacak kadar hızlıdır. DP Türkiye'sinin insanları, çoğunlukla, 1950 öncesinden daha rahat bir hayat düzeyine kavuşmuştur.

***

DP iktidarını halkın benimsemesi öncelikle bu nedenlere dayanmaktadır. DP, halkın eğilim ve isteklerine doğru teşhis koymuştur. Tüccar ve eşrafın çıkarını temsil eden iktidarına Batılaşmaya karşı olan halk tepkisini destek yapmıştır. Borçlanma olanağını sonuna kadar kullanarak güdülen enflâsyonist ve girişimci bir ekonomi politikası bir ölçüde halkın ihtiyaçlarına cevap vermiştir. Sanayileşme ve kentleşme süreci hızlanırken geçmiş iktidar dönemine oranla daha ileri ve dinamik bir ortam, gerçekleşmiştir.

III
DP'NİN GERİ KALMA SÜRECİNDEKİ YERİ

DP dönemi eşraf - tüccar ikilisinin iktidara kayıtsız şartsız sahip oldukları yılları kapsamaktadır. Bu dönemin özelliği, özü değişmeyen bir yapının çerçevesindeki kapitalist gelişmenin hızlanması; bürokratın yerine, yabancı hâmilerin dolaylı biçimde iktidar sacayağına dahil edilmesidir.

§ 1. EKONOMİK VE SOSYAL YAPI

DP iktidarının halka olumlu gözükmesi, onun ekonomik başarısından çok, eski devirle yapılan bir kıyaslamadan ileri gelmektedir. DP, Türkiye'de köylülüğün geleneksel bağlarından kurtulmasında ve bir demokratik sürecin başlamasında önemli rol oynamıştır. Kitlelerin özlemleriyle hâkim zümrelerin çıkarları arasında geçici bir beraberliği sağlamıştır.

1950 - 60 döneminin geçmişten çok hareketli fakat gene de yetersiz ekonomisine gelince :

Gayri safî hâsıla yıllık artış oranı %6 kadardır. Sanayi alanındaki ilerleme düzensiz ve başıbozuktur. Yatırımlar kalkınmanın temeli olacak çapta ve nitelikte değildir; kârı büyük, tehlikesi küçük alanlara, özellikle ticarete ve konut yapımına, arsa spekülâsyonlarına yönelmiştir. 1954 - 57 arasında özel sektörün sanayie yatırımı 635 milyon, gayri menkule yatırımı ise 1,5 milyar liradır. 1957 - 61 döneminde ise özel sektör yatırımlarının %57'si konut yapımına ayrılmıştır. Kredilerin önemli bölümü ticarete verilmektedir. 1956'da yapılan bir sayıma göre memleketteki anonim şirketlerin % 71'i, limited şirketlerin % 90'ı ticaret alanındadır. ([286])

On yıllık DP iktidarı geri kalmışlığı altedecek bir sanayi kurmaktan, ileri hamlelerin temelini atmaktan çok uzaktır. Bütün yapılanın özeti, borçlanmayla ve enflâsyonla (1950 - 60 arasında tedavüldeki para beş kat artmıştır) meydana getirilen bir ekonomik canlılıktan kitlelere küçük (fakat geçmiştekinden büyük) pay vermek, gerisini eşrafla tüccar arasında bölüşmekten ibarettir. Bu yıllarda «her mahallede» değilse bile, her alanda milyonerler yaratılmıştır. Ticaret ve Sanayi Odaları'nın bir yetkilisi tarafından 1956'da bildirildiğine göre, «vergi dairesine beyanname verenlerden en az ikiyüzü milyonun üzerinde yıllık kâr etmişlerdir.» (287)

Tarım kesimindeki gelişme de aynı doğrultudadır. DP iktidarının eşraf kanadı devletin desteğiyle ağalıktan kapitalistliğe geçmenin kapısını aralamakta, üretim tekniğini ilerletmeye çalışmaktadır. Tarımsal kredilerdeki artış makinalaşma sürecini hızlandırmış ve buna bağlı olarak tefecilik, tarlaların tekelde toplanması, ırgatlaşma, şehre göç durumu yaratmıştır. Traktör sayısı 1948'deki 1750'den 1960'da, 40.000'e yükselmiştir. Ne var ki bu gelişme belirli kişilerin zenginleşmesini ve modern bir kesimin doğuşunu sağlamasına rağmen tarımsal sorunları çözümlemekten uzaktır. Toprakların küçük bölümü modernleşmenin nimetlerinden yararlanmıştır. Çoğunda hâlâ karasaban egemendir. Son yıllarda artan kimyasal gübre ve ilâç tüketimine rağmen hektar başına verim yükselmemiş, ya da çok az yükselmiştir. Tarımdaki makineleşme, sadece erozyon ve benzeri etkenlerin tarımsal verimliliği azaltmasını önlemiştir. Hızlandırdığı ırgatlaşma ve şehre göç ise yeni sorunlara yol açmıştır.

Dönemin özelliği, 150 yıllık geçmişi olan Kapitalistleşme sürecinde önemli adımlar atılması ve bu süreç içinde halk kitlelerine belirli yararlar sağlayan bir siyasal ortamın kurulmasıdır.

§ 2. BAĞIMLI EKONOMİ VE DIŞ SİYASET

DP yönetimi halkın oylarıyla işbaşına gelmiştir. Bayar'ın daha ilk günden doğrulukla teşhis koyduğu üzere, iktidarda kalmak için halkın günlük yaşantısında **kolaylıklar** sağlanması gerekmektedir. Oysa bu «kolaylığı» Türkiye'nin öz varlığına dayanarak halka vermeye, CHP yahut DP felsefesindeki bir iktidarın gücü yetmemektedir. Tek parti yönetiminde pek önemli görülmeyen bu durum, şimdi iktidar oya dayandığından, hayatî önem kazanmaktadır. Dolayısıyla, «kolaylığı» sağlamanın en kestirme yoluna, dışa borçlanmaya gidilecek, yabancı kaynaklar Türkiye'ye davet edilecektir. Bayar, partisinin kuruluşunu açıkladığı ilk basın toplantısında (7.1.1946) bu gerçeği şu sözlerle belirtmektedir: «Memleketin kalkınması için yabancı sermayeye ihtiyaç vardır.» (288)

Gene Celâl Bayar, Cumhurbaşkanlığını tebrik eden İnönü'ye yaptığı iade ziyaretinde, CHP liderine şu soruyu sormaktadır:

«...Ve meselâ dedim:

— NATO'ya niçin girmediniz?

Bu sorumdan alınmış göründü.

— **Onlar istediler de biz mi girmedik, Celâl Bey?**

Samimi maksadımı izah ettim, gerçek durumu, NATO'ya girip girmemek hususundaki esas fikrini öğrenmek istediğimi söyledim. Zaten verdiği cevaptan anlaşılıyordu ki mukadderatımızı NATO'ya bağlamaktan zarar değil, fayda görmektedir. Bunu sarahatle ifade etti. Esasen benim görüş ve kanaatim de bu yolda idi. Fikir birliği içinde bulunuşumuzdan huzur duydum.

Bunun üzerine dedim ki:

— Devletin öyle sırları olur ki bunlar çelik kasalara dahi emanet edilemez. Bu konuda bana söyleyecekleriniz var mı?

Bunun üzerine, dış politikamız hakkında güzel bir açıklama yaptı. Takip edilen siyasî politikanın esas hat-

larım çizdi. Netice olarak, **NATO'da yer almamızın, memleketimizin emniyet ve selâmeti için esas teşkil ettiğini söyledi.**

Sayın İnönü, dış politika üzerindeki ciddî ve samimî düşüncelerini böylece bana anlatmış oluyordu. Teşekkür ettim.» (289)

Bayar, NATO'ya katılmak konusunda heyecan içindedir. Atlantik Paktına bir kere girilse, borç ve yardımlar yağacak, karada ölüm olmayacaktır. Ankara'ya gelen özel yetkili Amerikan heyetine «Türkiye'nin NATO'ya kabulünde gönülsüz davranılmasından» Bayar âdeta yanıp yakınmaktadır: «Atlantik Paktının ortak teminatını» istemekte Türkiye'nin «güveninin buna bağlı olduğunu» söylemektedir. Kendi ifadesiyle, «diplomatik ölçüleri ve sınırları zorlayacak kadar sert ve kesin» konuşmaktadır. Bayar'a göre, Amerika hem Türkiye'ye silâh verip karşı «blok»u (*) tahrik etmekte, hem de NATO'ya girmesini sağlamayıp onu tehlikeye hedef yapmaktadır. Bayar'ın bu konuda Amerikalılara verdiği örnek şöyledir:

«Tutalım, bir şirket kurmuşuz. Bu kurduğumuz şirketin, hukuk ve adalet ölçüleri içinde olması lâzımdır.

(*) Bayar, Hürriyet'te yayınlanan hatıralarının NATO'yla ilgili bölümünde sık sık şu hatâyı, yahut unutkanlığı tekrarlamakta, ya da sözlerini kaleme alan gazetecinin hatasına kurban olmaktadır: Bayar'a göre, Türkiye'nin NATO'ya girmesindeki temel etken «Varşova Paktı»dır. «Bulgaristan'ın bu pakta girmiş olmasıdır», v.b. Oysa bilindiği gibi Varşova Paktı, Türkiye'nin NATO'ya katılmasından (1953) çok sonra kurulacaktır. Bayar'ın bu sözlerini, Cumhuriyet'in dış politika yazarı Mehmet Barlas şöyle yorumluyor: «Bir eski Cumhurbaşkanı yazılarında en önemli olayları bile yanlış anlatırsa, okuyanlarda haklı şüphelere sebep olur... O kadar ki, Acaba Türkiye, NATO'ya girdiği zaman, Cumhurbaşkanımız karşısında Varşova Paktı var mı sanıyordu? diye düşünürüz...

Eğer böyleyse iş, İnönü, gerçekten haklıdır. Çünkü bu kadar karanlık ancak kuyu dibinde vardır.» (Cumhuriyet gazetesi, 21.7.1969).

Ama bakıyoruz, şirket kâr ediyor, kârlar bir tarafa gidiyor... Zarar ediyor, zarar da karşı tarafa gidiyor. Biz, bu şirketin zarar tarafında kalıyoruz demektir. Tekrar ediyorum, bu şartlar altında milletimin mukadderatını açıkta bırakamam.» (290)

Bayar'ın görüşlerine Menderes de candan katılmıştır. Sözü gene Bayar'a bırakalım :

«Bakanlar, teker teker konuştular. Hariciye Vekili Fuat Köprülü'den sonra Başvekil, derin görüşlü bir icmal yaptı: Amerika ile dost, İngiltere ve Fransa ile müttefiktik. Anlaşmalarımız yürürlükte idi. Fakat bu müttefiklerimiz bizi kendi aralarına almak istemez görünüyorlardı. Öyle ise Türkiye durumunu yeni baştan ve bir kere daha gözden geçirmeli, öteki dünya milletleri ve memleketleriyle ilişkilerini bu açıdan güçlendirmeliydi. Halk iradesine dayanan demokratik bir devlettik. Demokrasi cephesinin bu devlete yerini vermesi bir zorunluktu. Güvenle teşebbüsleri yenilemeliydik.

Başvekil Menderes'in bu umutlu, cesaretli ve kuvvetli konuşması, müzakereye yeni bir moral getirdi. Son sözü ben aldım ve Bakanlar Kurulu toplantısını kapatırken:

— **«Hazır olun arkadaşlar,** dedim. **Atlantik Paktına gireceğiz.»** (291)

Bunun başka türlü olmasına zaten imkân yoktur. İktidara gelen eşraf-tüccar ikilisi, kendi güçsüzlüğünden ötürü, yabancı ülkelerin «dostluğuna» sığınmak, ortalıktan uzaklaştırdığı bürokratın yerine yeni bir hâmî bulmak zorundadır. Genç iktidar ancak bu şekilde kuvvet kazanacaktır. Azgelişmiş Burjuvazinin, üstelik halkın desteğini de gerektiren demokratik yönetimi, yabancılara mutlaka kapıları açmak durumundadır. Mevcut ekonomik düzen içinde ancak yabancıların katkısıyla halka birşey verebilmekte, oy toplanmaktadır.

DP iktidarı, CHP'nin son yıllarında temelleri atılan siyasal bağımlılığı geliştirmesi ve ekonomik bağımlılığı

yaratmasıyla geri kalmışlık tarihindeki yerini almaktadır. Azgelişmiş Burjuvaziye dayanarak kalkınma çabası eşraf-tüccar ikilisini yabancı devletlere yöneltmiştir. Güçsüz ekonomiyi harekete geçirmek için yabancının parası, zayıf iktidarı her çeşit garantiye almak (ve ekonomik yardımı sağlama bağlamak) için yabancının vesayeti aranmıştır.

Lozan Konferansında Türk delegasyonuna «Boşuna direnmeyin, nasıl olsa bize muhtaç düşeceksiniz, kapımızı çalacaksınız» mealinde sözler söyleyen Lord Curzon'un kehâneti, yıllar sonra doğru çıkmaktadır.

IV
DEVRİM VE AP İKTİDARI

DP dönemi 27 Mayıs 1960'ta yapılan bir askerî darbeyle sona ermiştir. Askerler birbuçuk yıl içinde gerçekten önemli bazı işleri tamamlamış ve iktidarı halkın seçimine sunmuşlardır. Seçim söz konusu olunca tabiatıyla İslâmcı halk cephesi tekrar ağır basacak, tüccar ve eşrafın yeni koşullara uymayı becerebilen ve halkın desteğini koruyan temsilcisi AP, iktidara gelecektir.

§ 1. 27 MAYIS HAREKETİ

27 Mayısın kökleri hayli derindedir ve hareket çeşitli nedenlere dayanmaktadır. İktidar koalisyonundan düşürülen bürokratların burukluğunu İnönü daha 1950 yılında dile getirmektedir: «Ordudan (subaydan) tapu memurına kadar bütün devlet teşkilâtında memurlar, kimin ne iftirasiyle ne muamele göreceklerini beklemektedirler...» (292)

1950'de başlayan dönem, İnönü'nün hemen teşhis et-

tiği gibi, asker-sivil memurlar için bir düşüş dönemidir. Yeni iktidarın kayıtsız şartsız sahipleri Türkiye'nin her yerinde memurları horlamakta, bir zamanlar yanında elpençe divan durdukları eski ortaklarından 27 yılın acısını çıkarmaktadırlar. Asker-memurların durumu sivillerinkinden iyiyse de, eski prestijleri yok olmuştur. «Kendilerinden» olan İsmet Paşa iktidarı kaybetmiştir. 1950 seçiminin öncesi ve sonrasında ordunun müdahale edip DP'yi kapatmak için İnönü'den izin istediği ısrarla söylenmiştir. Yeni iktidar orduya kuşkuyla bakmakta, onun bir an önce kışlasına gerçekten dönüp dünyasına kapanmasını beklemektedir. CHP döneminde kendi yarattığı iktidarın yanında olan, bir bakıma kendi sivil kadrosuna devlet yönettiren ordu, şimdi, hem de sivillerin emriyle kışlasına kapanmaktadır. Bu duruma Kore Savaşı bir değişiklik getirecekse de ordu baskı grubu olarak gücünün büyük kısmını artık kaybetmiştir. 27 Mayısı hazırlayan nedenlerin arasında, DP iktidarının asker-sivil bürokratlarda yarattığı ve yaşattığı düşüşü ve burukluğu da saymak gerekir.

27 Mayıs hareketi tarafından devrilen Cumhurbaşkanı Bayar'ın, bu devrim hakkındaki ilginç görüşleri de kavganın geçmişteki kökenlerine ışık tutmaktadır.

Celâl Bayar'a göre, 27 Mayıs **«fiilî durumu»** DP ile CHP'nin devlet anlayışları arasındaki çatışmanın sonucudur. DP, (Bayar, Atatürk'ün de aynı görüşte olduğunu ileri sürmektedir) egemenliğin kayıtsız şartsız millete ait olduğu inancındadır. CHP ise iktidara ve egemenliğe iki ortak getirmek amacındadır: Ordu ve Aydın. Bu iki kuvvetin yönetime ortak olmasını «Atatürk anayasası reddetmiştir.» Ne var ki Atatürk'e duyulan güven sebebiyle **bil-fiil** yönetim dışında kalmaya itiraz edemeyen ordu ve aydının **bil-kuvve** ortaklığı sürdürdükleri, 27 Mayıs'ta anlaşılmıştır. Nitekim devlet yönetimine ortak getirmek anlayışındaki CHP, DP'yi «Anayasa ihlâli» ile suçlayınca, «Üniversite ve ordu güçleri derhal harekete

geçmiş», 27 Mayıs'ı bir fiilî duruma sokmuştur. «Bu, Osmanlılardan kalma geleneksel yönetimimizdeki ordu-medrese işbirliğinin, kanun yapma ve yürütme gücüne karşı direnişi, müdahalesidir.»

Bayar'a göre, CHP'nin ortaklı yönetim anlayışı uyarınca hazırlanan yeni anayasada milletin egemenliği asgariye indirilerek ordu ve aydına yer açılmıştır. «Önemli olan, devletin gerçek sahibi olan milletin yanına getirilen yeni ortaklardır. Anayasanın karakterine bakarak bu yeni ortakları, **ordu ve aydın** diye niteleyebiliriz. Ordu Millî Güvenlik Kurulu ile; aydın Anayasa mahkemesi, Üniversite, TRT, Plânlama hattâ Senato'nun seçim dışı gelen üyeleriyle devlet ortaklığına girmektedir.» (293)

Bayar'ın görüşleri kaçınılmaz sübjektiviminden arıtıldığında 27 Mayıs'ın bir başka önemli nedenine ışık tutmaktadır. Gerçekten de, ordu ve aydın 1950'de yönetimden uzaklaştırılmıştır. Ne var ki onları uzaklaştıran Atatürk değil, 1950'deki iktidara gelen eşraf-tüccar ikilisidir. Bu açıdan bakıldığında, 27 Mayıs, yönetim dışında kalmış ordu ve aydının (bürokratların) kendi partileri CHP ile işbirliği yaparak tekrar iktidara ortak çıkmaları şeklinde belirmekte; 27 Mayıs'ın bir sebebi de bürokrasinin yeniden ortaklığa katılma amacı, yahut iktidarı etkileme isteği olmaktadır.

27 Mayıs hareketinde DP'nin enflâsyonist politikasının payı büyüktür. Hızla yükselen fiyatlar sabit gelirli memurların ve askerlerin yaşama düzeyini yıl be yıl kötületmiştir. General Fahri Belen 27 Mayıs'tan sonra yazdığı kitabında ekonomik darlığın subaylara yansımasını şöyle anlatıyor: «Ordu, keyfî hareketlerden, DP'nin koruduğu adamların orduya girmesinden memnun değildi. Fakat asıl derin yara maddîydi. Ordu efradının eski kışlalardaki hayatıyla iktisadî devlet teşekküllerindeki lüks hayat bir tezat teşkil ediyordu. Emeklilerin durumu da orduyu endişeye düşürüyordu. Maişet derdiyle, gece şo-

förlük ve buna benzer işler yapan subaylar da vardı...» [294]

DP'nin enflâsyonist politikasının cenderesindeki sabit gelirlilerin ve şehirlilerin hoşnutsuzluğu devrimin ortamını hazırlamıştır. Ve ona «şehirli aydınların eseri olmek» niteliğini vermiştir. [295]

27 Mayıs birikiminin eyleme çevrilmesinde namuslu bürokrat geleneğinin payı büyüktür. İktidarın peşpeşe aldığı tedbirler ve bir numaralı bürokrat İnönü'ye reva gördüğü muamele karşısında, subaylar, demokrasinin sona erdiği, diktatörlüğün kurulmak üzere olduğu inancındadırlar. Memleketin uçurumdan kurtarılması, demokrasinin yeni ve sağlam temellere oturtulması gerekmektedir. 27 Mayısçılar'dan Ahmet Yıldız'ın anlattığına göre, tedbirler kanununun görüşülmesinden sonra «Birçok subay rejimin tehlikeye girdiği, korunması gereken birçok müessesenin susturulmak tehlikesinde olduğu» görüşündedir. Subaylar, meslekleri icabı Anadolu'yu ve halkı tanımakta, «erlerin içinde bulunduğu sefaleti, cehaleti; çektikleri açlık ve işsizlik korkusunu» bilmektedirler. [296] O günlerin nice aydını gibi subaylar da yoksulluğu «rejim» meselesine bağlamaktadır; «dürüst» bir yönetim kurulup «inkılâplara» sadık kalınsa; rejim, çift meclis, Anayasa mahkemesi gibi kurumlarla pekiştirilse o zaman Türkiye kalkınacak ve yoksulluk ortadan silinecektir.

Bu şekilde oluşan koşullar ve kökleri eskiye dayanan nedenler, CHP'nin askerî müdahaleden yana tutumuyla birleşince, memleketin esenliği için başka çare kalmadığına inanan Silâhlı Kuvvetler 27 Mayıs darbesini yapmıştır.

27 Mayıs, amacının çok ilerisindeki oluşumlara yol açmış bir devrimdir. Değişik şartların biraraya gelmesi sonucunda 27 Mayıs sadece rejim meseleleriyle uğraşmamış, ekonomik ve sosyal yenilikler getirmiş ve bu alanda girişilecek mücadelelere elverişli bir Anayasayı hazırlayıp görevini tamamlamıştır.

27 Mayıs ekibi yahut **Millî Birlik Komitesi,** kendi yapısı gereği, halkın sıkıntılarını bilmektedir. MBK üyelerinin hemen hepsi geçim darlığı çekmiş ailelerin çocuğudur. Ayrıca, bu komitenin herhangi bir tüccar-eşraf kuruluşu ile maddî bağı, özel teşebbüste maddî çıkarı yoktur. MBK, memlekete faydalı **birşeyler** yapmak amacındadır. Nitekim MBK, iktidar mevkiinin sağladığı imkânlarla ve geniş perspektiflerle Türkiye'ye baktığında, çözümlenmesi gereken çok başka sorunların varlığını görmüştür.

MBK'nin «Toprak reformu», «grev hakkı», «vergi kaçakçılığı» gibi işin başlangıcında pek düşünmediği konulara eğilmesinde, kendi sosyal yapısının, Ankara'nın elverişli kültür ortamının ve ekonomik anlamda ilerici olan aydınların etkisi büyüktür. Örneğin, kurucu meclis**te** yeni Anayasa tartışılırken Siyasal Bilgiler Fakültesi' nin düzenlediği sürekli seminerlerin en sadık dinleyicisi MBK üyeleri olmuştur. İstanbul ve Ankara'nın hazırladığı Anayasa taslakları arasındaki çekişmeyi daha «sosyal» olanı kazanmış; bürokrat tanımının ötesinde bir «ilericilik» olduğunu görebilen aydınlar meclis komisyonuna seçilmiş; 1961 Anayasasını hazırlamışlardır: Prof. Turan Güneş, Prof. T. Z. Tunaya, Prof. E. Z. Karal, Prof. Bahri Savcı, Prof. Muammer Aksoy, Doç. Mümtaz Soysal, Doğan Avcıoğlu gibi. Aynı şekilde, kurucu meclisin daha çok gazeteci ve öğretmen üyeleri de (Ö. S. Coşar, İlhami Soysal vb.) 27 Mayıs'ın kalıcı etkisi olan 1961 Anayasasının sosyal bir nitelik almasına hizmet etmişlerdir. (297)

İlerici aydınların az sayıda olmalarına rağmen ağır basmalarına, tutucu güçlerin «meseleyi fazla uzatmadan bitirmek» telâşı da yardım etmiştir. Askeri yönetimin uzamasından rahatsız olan klâsik parlamenterler Anayasanın bir an önce hazırlanıp «normal rejime dönülmesi»ni arzuladıklarından, önce direnmelerine rağmen, inatçı azınlıkla uzun süreli çatışmalara girememişlerdir.

Çeşitli ekonomik ve sosyal hakları güvence altına

alan ve bu haklar uğruna yapılacak mücadeleleri meşru kılan 1961 Anayasası 27 Mayıs devriminin özeti, sonucudur. Bu açıdan bakıldığında, 27 Mayıs hareketi, çeşitli koşulların biraraya gelmesi sonucunda bir kısım bürokratların ezilen zümrelere, işçi ve köylülere yaptığı tarihsel bir yardım şeklinde belirmektedir.

Devrimin kabul ettiği bazı kanunlar ve Kurucu Meclisin hazırladığı 1961 Anayasasının çeşitli ilkeleri, parlamento tarihimizde tüccar-eşraf ikilisinin maddî çıkarına karşı olan ilk büyük hareketi meydana getirmektedir.

Daha önce rastlanılan bu yoldaki davranışlar ya çok önemli gereklerin ya da özel durumların sonucudur: 1924 Anayasasına kamulaştırma konusunda getirilen değişiklik, Millî Korunma kanunu, Varlık vergisi kanunu, Toprak kanunu gibi. Ancak önceki parlamentoların bu tür sayılı davranışları hep soyut kalmışken, 27 Mayısınkiler günlük hayatı etkileyen somut değişiklik niteliğindedir. 1961 Anayasası işçiye grev hakkını, bağımsız sendika kurmak hakkını sağlamıştır. Vergi reformu, toprak reformu, personel reformu gibi önemli ilkeleri ve uygulanmalarını mümkün kılacak çerçeveyi getirmiş; çeşitli sosyal hakları güvenceye almıştır.

27 Mayıs hareketinin geri kalmışlık açısından en önemli sonucu siyasal kurumlara yeni bir anlam ve işlev kazandırmış olması, ülkedeki siyasal ortamı köklü bir değişime zorlamasıdır. Batı parlamanterizminin Türkiye'deki taklidini incelerken, geri kalmışlık tarihimizin çeşitli dönemlerinde, meclislerin geriliği güçlendiren bir görev taşıdığını belirtmiştik. Meclisler ve parçası oldukları siyasal düzen bir yandan sosyal ve ekonomik değişmezliği korumakta, bir yandan da bu değişmezliğin tartışılmasını engellemekteydi. Meclislerin ve siyasal ortamın «zorunlu» olarak uydukları yeni Anayasa düzeni ise, geri kalmışlığın altedilmesine dönük görüşlere, tartışmalara, hareketlere meclis dışında ve içinde imkân tanımaktadır. Geri kalmışlığın sosyal ve ekonomik temellerine inecek, bu

temelleri yıkacak bir iktidarın yakın bir gelecekte meclislere hakim olması beklenemez. Ne var ki 27 Mayısın yaratmış olduğu çerçeve bu yoldaki birikimi, doğruların aranmasını, tartışılmasını, geri kalmışlığı hedef alabilen bir eylemin oluşumunu mümkün kılmaktadır. Bu açıdan, 27 Mayıs sonrasının siyasal ortamı ve meclisleri Devrim öncesiyle kıyaslanmıyacak kadar önemli bir görevi yerine getirmektedir.

Sonuç olarak 27 Mayıs hareketi, geri kalmışlığın altedilmesi yönündeki düşünce, birikim ve eylemlerin oluşmasını mümkün kılarak son derece önemli bir iş başarmıştır.

§ 2. AP İKTİDARI

Temeldeki önemli siyasal sorunları çözen 27 Mayıs, halkın gözünde ve kısa vadede başarısızdır, siyasal tercihlerdeki karmaşıklığı pekiştirmek bu kez ona düşmüştür; «seçme olanağına kavuşunca», İslâmcı-Doğucu görünümü olan halk cephesi, malûm, gene «çığ gibi» büyümüş ve tüccarla eşrafın AP'sini, (kendi çıkarlarına da o anda yakın düştüğünden) iktidara getirmiştir.

1961 seçiminin arifesinde nice iyiniyetli aydın CHP'nin nihayet seçim kazanacağını ummuştur. Oysa sonuç, her zaman olduğu gibi, bürokratı temsil edenin değil, onun karşısındaki güçlerin zaferidir.

DP 1957 seçiminde oyların %47,7'sini almışken, AP+YTP 1961'de %48,5'ini almıştır. CHP ise 1957'deki %40,9'undan %36,7'ye düşmüştür. Görüldüğü gibi 27 Mayıstan sonraki ilk seçimde (darbeden 1,5 yıl sonra) devrik DP, AP+YTP olarak yeniden seçilmiştir ki, bu aslında olağandır. Çünkü ne eşraf-tüccar ikilisinin gücünde bir azalma olmuştur, ne de çoğunluğun CHP'ye meyletmesi için ortada neden vardır.

DP'nin iktidardan uzaklaştırılması özellikle köy nü-

fusuna ters gelmiştir. Aydınlar ve subaylar tarafından ileri sürülen gerçeklerin hiçbiri belirli bir çevrenin dışında anlam taşımamaktadır. Köylünün, Prof. Turan Güneş'in deyişiyle «müşahhas hürriyet anlayışı» vardır ki, bunun ölçüsü günlük hayatındaki maddî olanaklar ve dört yılda bir kullanmaya alıştığı seçme hakkıdır. «Hakim teminatı», «çift meclis», «tedbirler kanunu», «Anayasanın çiğnenmesi» gibi kavramlar, çoğunluğun indinde anlamsızdır.

Köylünün 27 Mayısı değerlendirmesi bir yana, karşı çıkması için de neden vardır. Bir kere, oyunu bilerek kullananlar kendi tercihlerinin hiçe sayılmasıyla karşı karşıyadırlar. Sonra, DP, eskiye oranla daha rahat bir yaşamı köye getirmiş, ürün fiyatlarını arttırmış, jandarma baskısını yok etmiş, İslâmcı-Doğucu akımları memnun etmiştir. Halkın gözünde DP'nin ve özellikle Menderes'in sonu haksız bir sondur.

Bu nedenlerin yamsıra, 1960-61'in kısacık MBK döneminde halkı olumsuz etkileyen ekonomik gelişmeler vardır. MBK yönetiminin ilk yaptığı iş, henüz tamamlanmamış 448 belli başlı yatırım projesini, bu projelerin sıhhatini gözden geçirmek amacıyla durdurmak olmuştur. Bu davranış ekonominin çarkını yavaşlatmış, kitlelere kadar ulaşan olumsuz etkiler yaratmıştır. Eşraf-tüccar ikilisinin 27 Mayıs devrimine karşı tepkisi piyasaları ve iş hayatını dondurmaktır. 1961'de para hacminin artmasına rağmen para harcanmayıp elde tutulmaktadır. Dönemin Maliye Bakanının belirttiğine göre, «işe yatırılmıyan para miktarı tahminen 800 milyon lira civarındadır.» ([298])

Piyasalardaki durgunluğa ek olarak, 1960-61 döneminde tarımsal üretim düşmüştür. Bu etkenlere bir de MBK'nin (sonradan vazgeçeceği) «Buğday fiyatlarını arttırmamak» kararı katılınca, halk alışılmış tepkiyi göstermiş, durumunun kötülemesini dindar iktidarı yıkan CHP'den ve onunla eş gördüğü subaylardan bilmiştir.

MBK üyeleri 27 Mayısı halka anlatmak için çaba sar-

fetmiş, Anadolu gezilerine çıkmış, hatta, Diyanet İşleri Başkanlığına «Anayasamızın dinimize uygundur» diye risale hazırlatıp referandumdan önce dağıtmışlardır. Ancak gene de köylüye yaranamamışlardır. Amerikalı araştırmacı Weiker'in yorumuna göre, «sonuç olarak, Türk köylüsünün MBK'ini pek ciddiye almadığı söylenebilir.» (299)

Görüldüğü gibi ortam, eşraf-tüccar ikilisinin 27 Mayısta sarsılan egemenliğine yeniden kavuşmasına elverişlidir. Eşraf ve tüccar, «sadece çıkarı toplumun çıkarlarıyla bağdaşmayan ufak bir grup insandan ibaret değildir. Uzun bir süreden beri iktidarı elinde tutmuş olan teşkilâtlı bir kuvvettir. (...) Politik ve ideolojik üstyapı da onun çıkarlarını korumaktadır.» (300)

Bu güçlü zümre DP'nin yerine AP olarak teşkilâtlanacak ve iktidara yeniden gelecektir. AP'yi DP'den ayıran önemli bir temel ekonomik görüş farkı yoktur. İki parti aynı çıkar ve zümrelerin değişik dönemdeki temsilcisidir. Her ikisi de, bu çıkarlarla kitlelerdeki özlemlerin benzer doğrultuda olduğu belirli bir zaman kesitinin ürünüdür. Türkiye halkının demokratik haklarını kazanmak sürecinde olumlu payları vardır. 1961 sonrası iktidarının bir farkı, 27 Mayısın bazı kurumlarla iktidara zorla ortak ettiği bürokratları da (Millî Güvenlik Kurulu vb.) AP'nin yer yer kollamasıdır.

AP, bürokratlar tarafından iktidarın işine karışılmasına ve bazı davranışların sınırlanmasına göğüs germek durumundadır. Ne var ki bürokrasi bir ekonomik ve sosyal sınıf niteliğinde değildir. Dolayısıyla tepkileri şartlıdır ve yeni iktidarın ekonomik tutumuna ayakbağı yaratmamıştır. Öte yandan, mevcut ekonomik düzenin nimetlerinden bürokratlara pay ayırarak onlardaki hırçın eğilimleri yumuşatmayı, bir noktaya kadar, AP başarmıştır.

Kabul etmek gerekir ki AP, kendi ekonomik anlayışı çerçevesinde Türkiye'de yaratılabilecek en akıllı ve tem-

kinli bir iktidarı kurmuştur. Yahut halktaki ve Türkiye'deki gelişme AP'yi bu yola zorlamış, parti sosyo-ekonomik koşulları tersine çevirmek gibi boş bir çabadan dikkatle kaçınmıştır.

AP, hakim zümrelerin kendi içlerinde bölünecekleri 1965 sonrasına kadar başlangıçtaki özelliklerini koruyacaktır. Bu tarihten sonra AP'nin hakim kanadı önemli tercihler yapmak zorunda kalacak; tercihler hem bölünmeye, hem de bürokrasinin büyük tepkilerine yol açacaktır.

AP'nin, halk kitlelerinin demokratikleşmesini ve ülkenin sanayileşmesini kolaylaştırıcı bir işlev taşıdığı, bu niteliğini 1970'e kadar sürdürdüğü söylenebilir.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

BAĞIMLI VE GÜÇSÜZ EKONOMİK DÜZEN

Temeldeki bozukluğun üçüncü sonucu, Türk ekonomisinin dışa bağlanması ve güçsüzlüğü olmuştur. Günümüzdeki geri kalmışlığın en büyük belirtisi ve kalkınmanın en zorlu engeli ekonominin bu olumsuz niteliğidir.

Konuyu Türkiye çerçevesinde ele almadan önce, dünyadaki bağımlılık mekanizmasına bakalım. Türkiye'nin ekonomik bağımlılığı, çeşitli özelliklerine rağmen, evrensel mekanizmanın bölünmez bir parçasıdır. Bu alış-veriş düzeninin kısaca incelenmesi, Türkiye'nin daha doğru değerlendirilmesine yardımcı olabilir. (*)

I
DÜNYADA EKONOMİK BAĞIMLILIĞIN İŞLEYİŞİ

Yabancı devletlerin çıkarınca yürüyen ve göz göre göre bağımlılığı zorunlu kılan bir ekonomik düzen, hemen bütün geri kalmış ülkelerin ortak niteliğidir. Bu dü-

(*) Kitabımızın ilk baskısında yer alan bu bölümdeki istatistiklerin tarihi eskimiş olmakla beraber, objektif ve evrensel bir duruma işaret etmektedir.

zenin kalkınmayı sağlayacak güçten yoksun oluşu bir yana, o bozuk haliyle yaşaması bile dışarının himmet ve yardımıyla mümkündür. Sanayileşmiş ülkeler, geri kalmışları ancak ayakta tutacak kadar borç vermekte, onları yaşatıp, verdiklerinin çok fazlasını başka yollardan geri almaktadır.

§ 1. DIŞ BORÇLAR VE BAĞIŞLAR

Geri kalmış ülkeler konusundaki ünlü uzman Mydal'ın «Bir ülkenin aslında kendine yardım edip başkalarına yardım vermenin manevî zevkini tatması» şeklinde tanımladığı borç-bağış ilişkileri, uluslararası sömürünün göz kamaştıran paravanasıdır. Dış ticaretten ve özel yatırımdan sağlanan çıkarların bu perdenin ardında gizlenmesine çalışılır.

Yabancı devletlerden gelen ve hatalı bir alışkanlıkla tümü «yardım» şeklinde tanımlanan paralar, aslında, **borç** ve gerçek anlamdaki yardım olan **bağış** şeklinde ikiye ayrılmaktadır. Yardım sözcüğünün sadece «bağış» ve çok düşük faizli kredileri belirtmesi gerekirken, verilen her çeşit borç da propaganda amacıyla «yardım»ın içinde gösterilir.

Kalkınmadaki Pay — Sanayi ülkelerinden geri kalmışlara yılda ortalama olarak borç ve bağış şeklinde 6 milyar dolar gelmektedir. Bunun yarısı eski borçların taksiti ve faizi olarak verene geri dönmekte, 3 milyarı geri ülkelerde kalmakta, onların borç yüküne eklenmektedir. (301)

Üç milyar dolarlık net borç ve bağışın, geri kalmışlıktan kurtulma ve kalkınma açısından hiçbir anlamı ve önemi yoktur. Zira, konuyla ilgili iktisatçıların belirttiğine göre, bu ülkelerin ilerlemesinde gerçekten etkili olacak bir dış finansmanın yılda 50 milyar dolar olması, üç yıllık ilk dönemden sonra her yıl 20 milyar dolar artarak devam etmesi gerekmektedir... (302)

Birleşmiş Milletler Teşkilâtının yaptığı araştırmalar ise daha karamsardır. Geri kalmışların tümünü kalkındırmaktan vazgeçilse de, adam başına gelirin 100 dolardan az olduğu koyu yoksulluk içindeki ülkelerin hayat düzeyini 35 yılda iki katına, yani 200 dolarlık bir düzeye çıkarmak istense, bunun için bile her yıl 20 milyar dolar dış finansman gerekmektedir... (303)

Geri ülkelerin kalkınmasında gerçekten yararlı olacak 50 milyarlar, 20 milyarlar, rica minnet ile alınıp yarısı eski borçlara kesilen 6 milyarın çok uzağındadır. Üstüne üstlük, gelişmeye katkısı sınırlı olan bu paralar, geri ülkeleri büyük bir borç yükünün altına sokmuştur.

Gerçek bir kalkınmayı etkileyecek çaptan uzak, uzmanlara göre «komik» denecek kadar az, ekonominin tümündeki yeri çok önemsiz olan borç ve bağışın peşinden bütün politikacıların koşması ve en ağır koşullarda alınan borcun bile meydan savaşı kazanılmış gibi ilân edilmesi, geri kalmış ekonomik yapıların güçsüzlüğünden ötürüdür. Bu yapı öylesine güçsüzdür ki, o çok küçük borç ve bağış olmasa bu ülkelerin ekonomisi ve düzeni, kendi hakim zümreleriyle beraber yabancıların çıkarlarını da sürükleyerek yıkabilir.

Bağışlar ve borçlar «şartlı» verilmektedir — Sanayi ülkelerinin verdikleri paralar, sağlanan büyük çıkarların yanısıra, bazı koşulları kabullenmeyi de zorunlu kılmaktadır. Koşulların ilk amacı, veren ülkeye yan ekonomik kazançlar sağlamaktır. Diğer amacı ise geri ülkeye borç verenin çıkarına uygun değer yargılarının yerleşmesini kolaylaştırmak, onunla işbirliği durumundaki zümreleri güçlendirmektir.

Amerikan borç ve bağışının büyük bölümünü dağıtan ünlü **«Import-Export Bank»**ın ülkelere kredi verirken öne sürdüğü resmî koşullar, bu konuda örnek bir niteliktedir:

1) Verilen borç, ülkedeki Amerikan sermayesiyle rekabete yol açabilecek alanlarda kullanılmayacaktır.

2) Karşılığının dolarla ödeneceğine dair normal garanti verilmelidir.

3) Borcun geri ülkede yaratacağı gelir Amerikan mallarının ithalinde kullanılacaktır... (304)

Bu tür hesapların yanısıra, borç verenler geri kalmışlardaki işbirlikçilerini güçlendirmek ve kendi çıkarlarına uygun düzeni sürdürmek amacıyla da çeşitli kayıtlar koymaktadırlar. Türkiye'ye verilen borçların bir bölümünde «paranın kullanılacağı kuruluşlarda hisselerin yarıdan çoğunun özel sektöre ait olması» gibi siyasal koşullar öne sürülmektedir. (305) Geri kalmış ülkeye gelen dış finansmanla beraber, kaçınılmaz olarak, özel sektörcü anlayış da girmektedir.

Yardım uluslararası statükonun da koruyucusudur — Son kademedeki amacı geri ülkelerdeki düzenin yıkılmasını önlemek olan borç ve bağışlar, dolaylı şekilde, uluslararası ekonomik statükonun da devamına hizmet etmektedir.

Sanayi ülkeleri zenginliklerini uluslararası **«işbölümü»** ile bir çeşit güvence altına almıştır. Tarihsel koşulların ve sömürge gerçeğinin getirdiği bu işbölümü, geri kalmışların tarımsal ürün ve hammadde satıp gelişmişlerden sanayi ürünleri almalarına dayanmaktadır. Sanayi ülkeleri, kendi açılarından çok kazançlı olan bu alış-veriş düzenini sürdürmek, gerekli hammaddeleri sürekli ve ucuz almak, sanayi fazlalarını bu pazarlarda satmak amacındadır.

Geri ülkelerin uluslararası işbölümündeki yerleri, onların **geri kalmaları** ile kaimdir. Geleneksel işbölümü, taraflardan biri hammadde ve tarımsal ürün sattığı sürece yaşayabilir. Geri ülkelerin kendi kaynaklarını kendi başlarına işletmeleri, sanayileşmeye başlayıp «pazar» durumundan çıkmaları, gerçek bir kalkınma hamlesine girişmeleri «geleneksel ekonomik işbölümünü» temelinden yıkacak bir değişime yol açar.

Borç ve bağışlar, sanayileşmeye ve kalkınmaya im-

kân tanımayan düzenin devamını sağladıklarından geri ülkelerin «pazar» niteliklerini sürdürmekte; bir yanın zararına öte yanın kazancına yol açan uluslararası işbölümünü dolaylı olarak güçlendirmektedir.

Borç ve bağışın getirip götürdükleri — Gelişmiş Batı ülkeleriyle geri kalmışların arasındaki ekonomik ilişkilerin bilânçosu karşılıklı para ve sermaye transferini ölçmekle, ticaret hadlerindeki değişimin sonucunu bu toplama eklemekle yapılabilir. Bu matematiksel bilânçoda yabancı şirketlerin yol açtığı kaynak israfları, siyasal ve askerî tâvizler gözönünde tutulmamaktadır.

Borç-bağış ilişkisinden, ticaret hadlerindeki gelişmeden, şirket yatırım ve transferlerinden meydana gelen böyle bir bilânçonun geri kalmışların lehinde gözüken tek kalemi 1970'lerde yılda 10 milyar doların altında olan borç ve bağıştır. Bunun yaklaşık üçte ikisi bağış, üçte biri borçtur. (1970 sonrasında, bu toplamın bağış kalemi küçülmek, borç kalemi büyümek eğilimi göstermiştir.) Gene her yıl, geri ülkelerden gelişmişlere 5-6 milyar dolar kadar borç taksiti ve faiz ödemesi yapılmaktadır. Bu durumda her yıl 3-4 milyar çerçevesinde bir para geri ülkelerde kalmaktadır. Ancak, ödenecek borçlar faizlerin de eklenmesiyle çok büyük bir rakama varmış ve 1967 sonunda geri ülkelerin borç yükü 41 milyar doları bulmuştur. ([306]) 1970'lerde 50 milyarı aşmaktadır. İşin bir başka acı yanı, dış borç ve bağışa 10 milyar ayrılırken, 1970'lerde her yıl yaklaşık 200 milyar doların silâhlanma ve savunmaya gitmesidir. (*)

(*) Petrol fiyatlarının 1973'teki hızlı artışı ve petrol üreticilerinin oluşturduğu dayanışma, (OPEC) üyesi petrol üreten ülkelerin olağanüstü dış ticaret geliri elde etmesini sağlamıştır. Bu gelir, çeşitli yollardan ve özellikle sanayi ürünlerine yapılan zamlarla, para piyasasının mekanizmalarıyla geri çekilmekteyse de, hemen tümü azgelişmiş olan OPEC ülkelerine büyük dış ticaret fazlası getirmiştir. Bu fazla, 1976-1978 döneminde yılda toplam 65 milyar dolar kadardır.

§ 2. TEK ÜRÜN VE DIŞ TİCARET

Geri kalmışların geri kalmalarındaki önemli etkenlerden biri dış ticaretin bu ülkelerdeki yapısı ve niteliğidir. Dış ticaret bağımlı bir ekonomik düzenin temeltaşı olmakta, geri kalmışların büyük çapta, hem de pek farkına varmadan sömürülmelerine yol açmaktadır.

Dış ticaretteki sömürü mekanizması, önce geri kalmış ihracatın bu ülkelerde birkaç **temel** ürüne (hammadde ve tarımsal ürün) dayanmasından ileri gelmektedir. Sonra, temel ürünlerini satıp mamûl eşya almak durumundaki geri ülkeler, sanayi memleketlerinin yönetimindeki dünya piyasalarında yaratılan fiyat değişikliklerinden ötürü büyük zarara uğramaktadır. Sattıkları ürünlerin fiyatı her yıl biraz daha düşmekte, aldıklarınınki ise artmaktadır.

Tek ürün sorunu diye adlandırılan «ihracat maddelerinin birkaç temel ürünle sınırlı olmaları durumu» ve dış ticaret mekanizması, kalkınmanın en güçlü engellerinden birini meydana getirmektedir.

Tek ürün sorunu — Geri kalmışların ihracatında bir ya da birkaç ürünün aşırı öneminden ötürü, o maddelerin fiyatlarındaki düşmeler yahut hava koşullarının olumsuz etkileri dış gelirin bir yıldan ötekine büyük çapta azalmasına sebep olmaktadır.

Geri ekonomilerin ihracat gelirleri, bu özelliklerinden dolayı «talihe kalmış» bir durumdadır. Bu, onların biraz daha dışa bağımlı ve muhtaç olmalarına yol açmaktadır. İhracat gelirlerindeki düşmeler geri kalmışların mutlaka dıştan almak zorunda oldukları maddelerin karşılığını başka yollardan sağlamaya, yeni tâvizler vermeye onları mecbur etmektedir.

Geri ülkeler az sayıda temel ürünlerle uğraşadursunlar, sanayi memleketlerinin bu ürünleri satın alma eğilimleri (değerli madenlerin dışında) her yıl biraz daha azalmaktadır. Sanayi memleketleri bir yandan bazı

tarımsal ürünleri yetiştirirken öte yandan dıştan aldıkları hammaddelerin yerine, tekniğin gelişmesi sonucunda, kendi imâl ettikleri **«sunî maddeleri»** kullanmaya başlamışlardır.

Örneğin, Amerika Birleşik Devletlerinde 1900 yılında millî gelirin %23'ü hammaddelere harcanırken, bu oran 1960 yıllarında %12'ye düşmüştür.

Aynı şekilde, 1929-1957 yılları arasında A.B.D.'nin dıştan aldığı hammadde ve tarımsal ürünün miktarı % 7 artmışken, aynı ürün ve maddelerin tüketimi % 35 çoğalmıştır. Yani, artan tüketim geri ülkelerden alınanla değil, bizzat Amerika'nın yetiştirdiği ve sunî olarak yaptığı ile karşılanmıştır. Batı Avrupa'da ise dıştan alınan tarımsal ürün ve hammaddeler aynı yıllar arasında % 9 artmış; bu maddelerin tüketimi ise % 35 fazlalaşmıştır... ([307])

Sunî kauçuk, sunî ipek, naylon, plâstik gibi yenilikler ve teknik gelişme geri kalmışları, gerekliliği her yıl biraz daha azalan maddelerin satıcısı durumuna sokmuş, taleple beraber fiyatlar da, tabiatıyla, düşmüştür.

Geri kalmış ülkelerde tüm dışsatımın toprak ya da toprakaltı kaynaklarından gelen birkaç ürüne dayanmasının çeşitli nedenleri vardır.

Geri kalmışların hemen hepsi tarımsal bir ekonomik yapıya sahiptir. Bu ülkeler sömürge durumuna düştüklerinde, yabancıların ilk amacı kendi işlerine gelen bir ürünü o ülkede yetiştirmek olmuştu. Bu şekilde geri ülkenin tüm ekonomik gücü o ürüne yönelecek, sömürgeci devletin şirketleri bunu dünyaya satarak para kazanacaktır. Örneğin Cezayir'e gelen Fransız sömürgecileri bu toprakların şaraplık üzüm yetiştirmeye çok elverişli olduğunu görmüşlerdi. İlk iş olarak buğday tarlaları «bağ yerine» çevrildi. Sonra, büyük toprak parçaları sırf üzüm üretimine ayrıldı ve insangücü, bağlarda çalışmaya zorlandı; sonuç olarak Cezayir, bütün üretim gücünü şaraplık üzüme yöneltmiş bir ülke durumuna girdi. Oysa, bu

gelişme bir yandan besin üretiminin yapıldığı alanların bağa cevrilmesinden ötürü açlık sorununu yaratırken, öte yandan Cezayir'in üretimini çeşitlemesine ve kalkınmasına engel olmuştur. Nitekim, 1960'larıı Cezayir'i bile hâlâ dışa satım gelirinin yarısını şaraptan sağlamaktaydı.

Tek ürün, dışa bağımlılığı kolaylaştırır — Tarımsal ürünlerin ve hammaddelerin uluslararası piyasadaki değeri yıldan yıla büyük değişiklikler göstermektedir. Piyasaların sanayileşmiş Batı ülkelerinin denetiminde bulunmaları, hava koşulları, gelişmiş ekonomilerin geri kalmışlara da yansıyan ekonomik bunalımları, savaş gibi etkenler temel ürünlerin fiyatlarında yılda %12 kadar bir oynama yaratmaktadır. (308)

Sanayi mamûllerinin değeri düzenli bir artış gösterirken bu ürünlerdeki oynaklık, dış gelirinin çoğu birkaç ürünle sağlanan, umudunu bu maddelere bağlamış geri ülkeleri zor duruma sokmaktadır. Sattıkları az sayıdaki malın iki yıl üst üste değer kaybetmesi onlarda onarımı imkânsız yıkımlara yol açmaktadır. İşin kötüsü, fiyat oynamaları geri ülkelerin sattıkları temel ürünlerin değerini sürekli düşürme eğiliminde olmuştur. Nitekim Türkiye, dışa satım mallarındaki değer kaybından ötürü özellikle 1954'ten sonra büyük zarara uğramıştır.

Öte yandan, geri kalmışların dışa satım ürünlerinin tümü, hemen her zaman tek bir büyük ülke tarafından satın alınmaktadır. Cezayir'in şarabını Fransa; Venezüella'nın petrolünü, Brezilva'nın kahvesini, Bolivya'nın bakırını, Türkiye'nin tütününü Amerika; Britanya Milletler Topluluğuna bağlı geri kalmısların ürünlerini İngiltere'nin alması gibi. Belirli ülkelere satım yapılması bir yana, çoklukla mal, o ülkenin de belirli bir şirketine satılmaktadır: Türk tütününün American Tobacco'ya, Latin Amerika'nın meyvalarmın United Fruit'a satılması vb.

Fakir satıcılarla zengin alıcılar arasındaki bu ticaret ilişkisi, tabiatıyla, zenginlerin gönlünce yürümektedir. Örneğin Amerika, isterse, tütünü Türkiye yerine Yuna-

nistan ve Yugoslavya'dan, kahveyi Brezilya yerine Kolombiya'dan alabilir. Ama Türkiye ve Brezilya, dünya piyasalarındaki koşullardan ötürü, bu ürünlerini Amerika'dan başkasına kolay kolay satamazlar. Bir çeşit «haksız rekabeti» andıran bu durum, fakir satıcıları zengin alıcıların yan emirlerine uymak, söz dinlemek, tâviz vermek, hatta bile bile aldatılmak zorunda dahi bırakmaktadır.

§ 3. DIŞ TİCARET HADLERİ

Geri kalmışların dışa sattıkları tarımsal ürünlerin ve madenlerin (petrol dışında) dünya piyasalarındaki değeri sürekli olarak düşmektedir: 1954-60 döneminde geri ülkeler sanayi ülkelerine sattıkları bir tonluk mal karşılığında ortalama olarak 100 alırlarken, 1970'lerde aynı bir tonun karşılığında 80 alabilmektedirler. Yani, mallarının ticarî değeri bu süre içinde %20 oranında eksilmiştir. ([309])

Buna karşılık geri ülkelerden aldıkları sanayi ürünlerinin değeri aynı süre içinde %10 artmıştır. 1950-60 yıllarında bir tona ortalama 100 öderlerken 1960-70'lerde 110 ödemektedirler.

Batılı sanayi ülkelerinin denetimindeki uluslararası piyasalarda geri kalmışların sattıkları mallar sürekli olarak değerinden kaybetmekte ve bu ülkeler her yıl milyarlarca dolar zarara girmektedirler. Buna karşılık aldıkları sanayi ürünlerinin fiyatı sürekli şekilde artmakta ve zarar katmerli olmaktadır. Dış ticaretteki değer düşüş ve artışlarından ötürü fakir ülkelerin uğradıkları bu zararı Uluslararası Para Fonunun kongresinde Brezilya delegesi şöyle belirtmektedir: «1954'de bir otomobili dışardan alabilmek için karşılığında 19 çuval kahve veriyorduk. Bugün aynı otomobili almak için 32 çuval kahve vermemiz gerekiyor...» ([310])

Ticaret hadlerinin dünya çapında hesaplanması güç ve karmaşık bir iştir; her ülkenin ve dışa satım ürününün tek tek incelenmesini gerektirir. Birleşmiş Milletler uzmanları geri kalmışların dışa satımındaki ortalama birim değerinin düşüşünü inceleyerek gerçekten korkunç olan sonuçları günışığına çıkarmışlardır. Bu değer kaybı 1875' ten günümüze (1970) kadar şöyle bir yol izliyor:

1872 yılında geri ülkelerin satmış oldukları temel ürünlerin ortalama değeri 100 şeklinde belirtilirse bu birim değeri 1900 yıllarında 85'e, 1913'te ise 60'a düşmüştür. Sonra dünya savaşı dönemlerinde artarak 1948'de 70'e ulaşmıştır. Görüldüğü gibi, geri ülkelerin dışa sattıkları ürünlerin değeri yüzyıla yakın bir dönemde sürekli olarak düşmüş ve zaten fakir olan bu ülkeleri büsbütün yoksullaştırmıştır.

1950-53 döneminde ise Kore savaşının yarattığı ortam temel ürünlerin değerini geçici olarak yükseltmiş; 1953 sonrasında fiyatlar yeniden düşerek eski eğilim devam etmiştir.

Birleşmiş Milletlerin son dönemle ilgili olan ve temel yıl olarak 1954'ü alan istatistiklerine göre, geri ülkeler dışa satımın 1954'de 100 olarak belirtilen değeri her yıl azalarak 1958'de 92'ye, 1962'de 90'a ve günümüzde 80'e düşmüştür.

Bu rakamlardan 1960'lı yıllar için çıkarılabilecek sonuç, dış ticaret hadlerindeki değişimden ötürü, 1954 durumuna göre her yıl az gelişmiş ülkelerin ellerine 10 milyar dolar eksik ticaret geliri geçtiğidir. Sadece ticaret hadlerinden ötürü uğranılan zarar, tüm borç ve bağış toplamından fazladır; faiz ve anapara ödemeleri düşüldüğünde, giren net borç ve bağıştan yılda 5-6 milyar dolar fazla para kaybedilmektedir. Gelişmiş ülkeler, bir elleriyle verdiklerinin çok fazlasını, salt ticaret hadlerindeki değişimden ötürü öteki elleriyle geri almaktadırlar. Bu rakamın ve farkın 1970'lerde çok daha büyüdüğü söylenebilir. Ancak, petrol fiyatlarındaki patlamadan ötürü, pet-

rol üreticisi ülkeleri hesabın artık dışında tutmak gerekir. Türkiye gibi hem petrol üretmeyen hem de sanayi ürünü satın alan az gelişmiş ekonomilerin durumu ise, 1973 sonrasında bir yıkım olabilmiştir.

Sanayi ülkelerinin kurdukları, yönettikleri ve korudukları uluslararası piyasaların biçim verdiği dış ticaret hadleri, geri kalmışların sömürülmesinde en önemli araçlardan biri olmaktadır.

Prebisch Teorisi — Birleşmiş Milletlerin Lâtin Amerika komisyonunun eski başkanı ünlü iktisatçı Raoul Prebisch, ticaret hadlerinin gelişmesine dayanarak «Geri kalmışlardaki üretkenliğin (productivité) artmasından kendilerinin değil, sanayi ülkelerinin yararlandığını» ortaya koyan teoriyi meydana getirmiştir.

Prebisch'in klâsikleşmiş ve olaylarla ispatlanmış teorisine göre, geri ülkelerin dışa satım maddelerinde üretkenliği arttırmak amacıyla yaptıkları teknik yatırımlar, kullandıkları yeni metodlar ve tüm çabalar kendilerine değil bu ürünleri alan sanayi ülkelerine yaramakta, büyük ölçüde «onlara transfer olmaktadır.» «Belirli bir ürünün daha çok ve daha verimli yetiştirilmesi, ürünün dışa satım fiyatındaki sürekli düşüşten ötürü, geri kalmışa önemli birşeyler kazandırmamaktadır: 1 hektarda 1.000 kilo ürün yetiştirip bunu 1.000 dolara satan geri ülkenin 1000 dolar fazla yatırım yapıp üretkenliği arttırdığını ve 120 kilo yetiştirdiğini düşünelim. Ancak, dışa sattığında, ticaret hadlerinin aleyhte gelişmesinden dolayı, bu ülke gene eskisi gibi 1.000 dolar alacaktır. Bu durumda, hektar başına verimi 1.000 kilodan 1.200'e çıkarmak uğruna geri ülkenin harcadığı çabalar ve 100 dolarlık ek yatırım kendine bir şey kazandırmamaktadır. Sanayi ülkesi ise eskiden 1.000 dolara 1.000 kilo alırken, şimdi 1.200 kilo almakta; geri ülkede sağlanan üretkenliğin ve harcanan çabanın kazancı, doğrudan doğruya sanayi ülkesine transfer olmaktadır...»

§ 4. YABANCI ŞİRKETLER

Sömürgeciler mazlum milletlerin topraklarına ayak bastıklarında, kendi değer ölçülerini, dinlerini ve şirketlerini beraberlerinde getirmiş; geri kalmış ülkelerin önemli doğal kaynakları ve ekonomilerinin temel direkleri yabancı şirketlerin eline geçmiştir. Bunun örnekleri bütün geri kalmışlarda bol bol vardır: **Kara altın** petrol, Venezüella'dan Katar şeyhliğine kadar her geri ülkede tamamen Amerikan, İngiliz, Fransız ve Hollanda şirketlerinin denetimindedir. Dünyanın bakır rezervlerinin %26'sına sahip olan Amerika, İngiltere ve Belçika, geri ülkelerdeki şirketlerinin aracılığıyla, dünyadaki tüm bakır rezervlerinin %83'ünü elinde tutmaktadır. Kuzey ve Güney Rodezya'da üretimin %90'ı, eski Belçika Kongo' sunda %75'i, Kenya'da %80'i, Seylân'da çay üretiminin %80'i, Guatemala'da meyva üretiminin %100'ü yabancı şirketlerin elinde yahut kontrolündedir. Çastro öncesi Küba'sında ise telefon ve elektrik şebekesinin %90'ı demiryollarının %50'si, şeker kamışı üretiminin %40'ı ve bankadaki paraların %25'i Amerikan şirketlerine aittir. [3n]

Gelişme, yatırımların azalması yönündedir — Yabancı özel sermaye yatırımları 1950 öncesi ve sonrası olarak iki döneme ayrılabilir. İlk dönemin özelliği sermayenin büyük ölçüde sanayi ülkesinden geri kalmışa yönelmesidir. İkinci dönemde ise, siyasal bağımsızlık akımları ve varolan tüm kaynaklara el konulmuş olması gibi nedenlerden ötürü geri ülkelere yapılan yatırımlar azalmış, bir sanayi ülkesinden diğerine yönelmiştir.

Sömürgeciler elde ettiklerini korumak için muhafazakâr bir tutumu artık benimsemişlerdir ve bu yeni durum özellikle 1960'dan sonra çok güçlenmiştir: Gelişmişlerden geri kalmışlara giden tüm sermaye akımının içinde şirket yatırımlarının payı 1951-59 döneminde %45 iken, 1961 sonrasında bu pay %15'e düşmüştür. Yabancı - özel sermayenin 1950 sonrasındaki büyük özelliği korkak

ve ürkek olması, başına bir iş gelmeden koyduğundan çoğunu almak için aceleci ve kapkaççı bir nitelik taşımasıdır.

Geri kalmışlardaki yabancı sermayenin 1950 sonrasındaki bir diğer niteliği de hızlı milliyet değiştirmesi, Amerikanlaşmasıdır. Bu ülkenin geri kalmışlardaki sermayesi günümüzde 100 milyar doları aşmıştır. İkinci Dünya Savaşından sonra Avrupa'nın düştüğü ekonomik bunalım, özellikle Afrika'da İngiliz, Fransız şirketlerini Amerikan şirketlerinden borç almak ve yeni hisse senedi çıkarıp Amerikalılara satmak zorunda bırakmıştı. Bu zorunluk şirketlerin Amerikan denetimine ve giderek mülkiyetine girmelerine, ellerindeki kaynakları kaptırmalarına yol açmıştır. Amerikan şirketlerinin Afrika'daki sermayeleri 1939'da 83 milyon dolarken 1959'da 850 milyona ulaşmıştı. Bu süre içinde **«Gugenheim»** (uranyum), **«Rand American Int.»** (altın), **«American Metal»** (bakır), **«Vanadium Corp of America»** (krom), **«Rhodesia Crom»** (krom) gibi Amerikan şirketleri Afrika'daki Avrupa kuruluşlarının hisse senetlerini ele geçirerek onlara hâkim olmuşlardır. Kongo'daki ünlü **«Union Miniere du Haut Katanga»**mn üç sahibinden **«Tanganyka Konzern»** şirketi ise bir diğer Amerikan şirketinin, **«International Bank Commodity»**nin denetimine girmiştir. New York valisi ve 1968 Amerika Başkanlık seçiminin talihsiz aday adayı Nelson Rockefeller, aynı zamanda, **«International Basic Commodit»**nin de idare kurulu başkamdır... [312]

Görüldüğü gibi, Afrika ormanlarından **Wall Street'e** hatta gereğinde **Beyaz Saray'a** uzanan dünya çapındaki bir mekanizma sonucunda yabancı şirketler geri ülkelere gelmiş ve kök salmışlardır. On yıldan beri kazançlarını arttırmaktan çok korumak eğiliminde olan bu şirketlerin varlığı, geri kalmışlığı altetmenin en büyük engellerinden birini meydana getirmektedir.

Şirketlerin götürdüğü para getirdiğinin tam 3,5 ka-

tı — Yabancı şirketlerin bir ülkede varolmaları, herşeyden önce, ülkedeki bazı kaynakların daha çok yabancıların yararına işletildiklerini gösterir. Şirketler geri kalmışın kaynaklarından ötürü büyük kazanç sağlamakta ve bunun önemli bölümünü kendi ülkelerine transfer etmektedir. Bu durumda, geri ülkede yaratılan ve onun kalkınmasında kullanılabilecek değer yabancı ülkelere gidip onların ekonomisine katkıda bulunmaktadır. Şirketlerin aracılığıyla geri ülkelerden gelişmişlere giden kazanç, sömürgelerin bağımsızlık kazanmaları gibi nedenlerle eskiye oranla daha insaflı ölçülerde olmasına rağmen, çok yüksek bir düzeydedir. 1966 yılında gelişmiş ülke şirketlerinin geri kalmışlara götürüp yatırımda kullandıkları para 1 milyar 130 milyon dolardır. Aynı yıl içinde şirketin geri ülkelerden kendi memleketlerine transfer ettikleri kâr ise 4 milyar 915 milyondur. Yani, geri ülkeler bir yıl içinde tam 2 milyar 784 milyon dolarlık kayba, sırf yabancı şirketlerin kâr transferi yüzünden girmişlerdir... (313)

Hemen şunu belirtelim ki, şirketlerin kazancı sadece transfer ettikleri paradan ibaret değildir. Gene 1966 yılında sağlanmış 1 milyarlık kazanç ülkede tekrar yatırılmış ve şirketlerin varlığı büyütülmüştür. Yuvarlak rakamlarla, yabancı şirketler geri ülkelere 1966'da 1 milyar dolar götürmüş ve aynı sürede 5 milyar kazanmışlardı. Bu net kazançlarının 4 milyarını memleketlerine transfer etmiş, geri kalan 1 milyarı da yeniden işe yatırmışlardır.

Aşağıdaki tablolarda, gelişmiş ülkeler şirketlerinin geri kalmış ülkelere yatırımları ve kendi ülkelerine transfer ettikleri kârların dökümü, 1966 yılı için verilmiştir. 1970'lerin trendi, durumun özelliklerini daha büyük rakamlar ve farklarla korumasıdır. Tarihi eski olmakla beraber, bir objektif ve evrensel durumu saptayan bu rakamları aynen veriyoruz:

1) A.B.D. Şirketleri (Milyon dolar olarak)

Bölge	Giren yeni yatırım fonları	Net kâr transferi	G. kalmışların net kayıpları
Lâtin Amerika	162	962	800
Afrika	89	340	251
Asya	206	1.013	807
Toplam	**457**	**2.315**	**1.858**

(2) İngiliz şirketleri

(Milyon dolar olarak)

Bölge	Giren yeni yatırım fonları	Net kâr transferi	G. kalmışlığın net kayıpları
Lâtin Amerika	20		
Britanya Milletler Topluluğu (Kanada, Y. Zellanda, Avusturya dışında)	186		
Diğer geri kalmışlar	15		
Toplam	**221**	**600**	**379**

(Kaynak: Board of Trade Journal, U.K .Balance of Payements, 1967)

3) Öteki gelişmiş ülkelerin şirketleri:

(Milyon dolar olarak)

Bölge	Giren yeni yatırım fonları	Net kâr transferi	G. kalmışlığın net kayıpları
Bütün geri ülkeler	453	1000	547

KAYNAK: OECD Developement assistance, 1967 Review; IMF'nin yıllık raporu

4) Gelişmiş ülke şirketlerinin geri kalmışlara toplam yatırımı ve kâr transferi

(Milyon dolar olarak)

Giren yeni yatırım fonları	Net kâr transferi	G. kalmışların net kayıpları
1.131	3.915	2.784

Geri kalmış ülkeler kaynaklarının sömürülmesinin yanısıra şirketlere bir de «tatlı kâr» imkânı tanımaktadırlar. Geri düzen ve yerli işbirlikçilerin sayesinde yabancı şirketler kendi ülkelerinde hayâl edemeyecekleri çapta büyük kazanç sağlamaktadır. Aşağıdaki çizelgede, geri kalmış bir bölge olan Portoriko'daki Amerikan sermayesinin 1955'de sağladığı net kârla aynı daldaki başka şirketlerin Amerika'daki kazancı karşılaştırılıyor: (314)

	Net kârın sermayeye oranı %	
Sanayi dalı	Portoriko'daki A.B.D. şirketleri	Amerika'daki A.B.D. şirketleri
Gıda	11	9
Tekstil	19	5
Giyim	37	6
Kimya	29	14
Kauçuk	65	13
Deri	37	8
Makine	73	9
Elektrik araçları	67	13
Şirketlerin toplamı	35	12

Tüm geri kalmışları ve farklı dönemleri küçük değişikliklerle kapsayabilecek bu örnek, şirketlerin geri düzende kendi ülkelerinden yaklaşık üç kat yüksek kârlılıkla çalıştıklarını göstermektedir.

Türkiye'de sermayeye oranla yılda %50 dolayında olan bu tatlı kâr, yabancı şirketlerin geri ülkelerdeki başlıca varoluş nedenidir.

Batı'nın sanayi ülkeleri ile geri kalmışlar arasındaki ekonomik alışverişin ve ticaret mekanizmasının 1966'daki sonucu aşağıda örnek olarak verilmiştir. 1970'lerde, (Petrol satıcısı ülkeler dışında) geri kalmışların zararı çok daha büyümüştür.

1966 YILINDA (Milyar dolar)

		SONUÇ
Alınan borç ve bağış toplamı	6,4	
Ödenen borç ve faiz	4,0	+ 2,4
Yabancı şirket yeni yatırımları	- -	
Yabancı şirket kâr transferi		— 2,8
Dış ticaret hadlerindeki değişimin on yıl öncesine oranla verdiği yıllık zarar		—10,0
Yıllık zarar toplamı		—10,4
Geri kalmış ülkelerin 1967 sonundaki borç toplamı		41,0

Batı'nın geri ülkelere borç ve yardımı, bu tatlı sömürü mekanizmasının devamı ve onu mümkün kılan geri kalmış ekonomik düzenlerin yaşaması amacıyla verilmektedir. Bu gerçeğin dışında öne sürülen hamiyetperverlik iddiaları inananların günden güne azaldığı birer boş masadan ibarettir.

Şimdi, çeşitli özelliklerine rağmen bu evrensel mekanizmanın küçük bir bölümünü meydana getiren Türk ekonomisine bakalım.

II

BAĞIMLI TÜRK EKONOMİSİNİN DOĞUŞU

1948 yılında Amerika ile imzaladığı «Ekonomik işbirliği» anlaşmasıyla, Türkiye, ekonomisini yabancıların himmetine teslim edecek adımı atmaktadır. CHP'nin başvurduğu bu yola yeni iktidarın bütün gücüyle sarılmasını ise, yeni koşullar zorunlu kılacaktır.

Burada şu soru sorulabilir: DP yönetimi, yabancıların Türkiye üzerinde kaçınılmaz egemenliğiyle sonuçlanacak bir yola neden girmiş, bu yolda neden hızla ilerlemiş, gerçeği farkettiğinde bile bu yoldan neden dönmemiştir?

Bu sorunun cevabı, yeni iktidarın sınıfsal bileşimin-

de ve tercihlerinde yatmaktadır. Sermayenin, bir tür bürokratik vesayetten kurtulma özlemini de içeren DP hareketindeki yeni burjuva unsurlar, sınırların ötesinde kapitalist sistemle bütünleşmek ihtiyacını duyacaklardır. Bu hem sistemin mantığı gereğidir, hem de, sermayeyi eski iktidar ortağı bürokrasinin tepkilerinden yada gelişebilecek sol akımlardan sakınan bir güvencedir. Bir ülkenin «bağımlılığı» diye tanımlanabilecek olgu, bu özel durumda ve kimi sınıfsal güç açısından tamamen göreli kalabilmekte ve bir «güvence» olarak görülebilmektedir. Öte yandan, Türkiyenin öz kaynaklarına dayanarak halkın yaşama düzeyini hızla yükseltmeye, imkânsızın peşindeki iktidarların gücü yetmemektedir. Bu güçsüzlük, başta kalmak için seçmenin oyuna muhtaç olmayan tek parti iktidarı için önem taşımamaktadır; Celâl Bayar'ın gerekliliğini ilk günden farkettiği «halka günlük yaşantısında müşahhas kolaylıklar vermek» koşulu, tek parti yönetimi için «olmazsa olmaz» bir koşul değildir, iktidar her zaman için ellerindedir.

Oysa 1950 sonrasında devir değişmiştir. Gene imkânsızın peşinde olan bir iktidar, bu kez seçmeni de memnun etmek zorundadır. Öz kaynakları buna yetmiyorsa, dıştan alıp «müşahhas kolaylığı» seçmene verecektir. Borçlanmanın ve yabancı etkisine girmenin nelere mal olacağını düşünmeksizin bu seçmeyi yapacaktır. Çünkü kendi felsefesine ve sınıfsal çıkarına uygun yöntem, hem öz kaynaklara dayanıp hem de halkı memnun etmeye bu koşullarda elvermemektedir.

DP'nin borçlanmaya başlayarak bunun kaçınılmaz sonucu olan bağımlılık yoluna sapmasını kolaylaştıran ikinci etken, bu yöndeki girişimleri belki de biraz frenleyebilecek muhafazakâr ve milliyetçi bürokratların artık iktidar ortağı olmamalarıdır. (Kaldı ki, bu yolun temellerl bizzat o milliyetçi bürokratlar tarafından atılmıştır.) Şimdi tüccar-eşraf ikilisi alabildiğine hürdür.

Bu ikili, her şeyden önce, aracılık geleneğine sahiptir. Temelsizliği onu büyük girişimlerden alıkoymaktadır,

Tanzimattan beri asıl uğraşısı yabancı malı içte satmak, memleketin ürününü dışa satmaktır. Bu yapıdaki burjuvazi ve eşraf tabiatıyla yabancılarla işbirliği arayacak, kendi faaliyetini ve kazancını arttıran borçlanmalardan, yabancı sermayeden yana çıkacaktır.

Borçlanma ve bağımlılık yoluna girilmesindeki bir başka sebep, az gelişmiş burjuvazinin kendi siyasal gücüne güvenmemesidir. Tüccar-eşraf ikilisi güçlü bürokrat ortak olmaksızın iktidarda bulunmanın rahatsızlığı içindedir. Halk desteğinin muhalefeti sürdürmeye bile yetmediğini gösteren Terakkiperver Fırka, Serbest Fırka örnekleri mevcuttur. Tek başına halk desteğinin iktidarı sürdürmeye yeteceği ise, hele ordunun koyu «Paşacılığı» gözönüne alınırsa, şüphelidir. Üstelik memleketin içinde sosyalistlerin küçük olmakla beraber huzur kaçıran mücadelesi vardır. Bu güvensiz çerçevede, taze iktidarın borçlanma yoluyla bile olsa Amerika'nın koruyucu kanadına sığınması, hem bürokratlarm tepkisinden hem de solun bir tehlike yaratmasından onu sakınacaktır. 27 yıllık üçlü iktidar koalisyonunda bürokrattan boşalan sandalyede, bundan böyle, Amerika oturacaktır...

§ 1. İKTİDARIN BÜTÜNLENMEK GEREĞİ

1950'nin tüccar-eşraf iktidarı kendi güçsüzlüğü nedeniyle başa geçer geçmez Amerika'nın eline ve ağzına bakar olmuştur. Yabancı kaynaklardan yararlanıp halkın oyu, yabancı devletlerin desteğiyle iktidarın güvenliği sağlanacak; bu ortamda kârlı bir ticaret ve aracılık imkânı gelişecektir.

Kendisini teslim etmeye bu derece arzulu olan, Bayar'ın anlattıklarına göre adeta NATO ve Amerika isterisine tutulmuş iktidara, ABD, kendi çıkarlarını rahatça dikte ettirecektir. Bu dış çıkarlar Türkiye'nin değil, fakat tüccar-eşraf iktidarının çıkarına eş düştüğünden, DP onları hemen benimseyip uygulayacaktır.

Amerika Türkiye'den ne bekliyor — 1947'nin Amerikası, günümüzde Vietnam savaşının yavaşlamasıyla doğan problemin çok daha ağırıyla karşı karşıyadır; II. Dünya Harbinin devleştirdiği savaş sanayiini genel işsizliğe ve ekonomik bunalıma yol açmaksızın yaşatmak zorundadır. Dolayısıyla, barışın sevinç havasında silâhların bir köşeye bırakılıp ABD fabrikalarının iflâsa, milyonlarca Amerikalının işsizliğe terkini önleyecek bir buluş gerekmektedir.

Buluşun adı **Soğuk Harp**'tir.

Amerika'nın güçlü savaş sanayicileriyle ABD iktidarının bu stratejisi zaman zaman Kore'deki gibi «ısınan» bir sürekli gerginliği dünyada yaratacaktır. Bu şekilde ABD ordunun ihtiyaçlarında önemli bir azalma olmayacaktır; gerginliği kaçınılmaz şekilde hisseden öteki ülkelere ise ya doğrudan silâh satılacak ya da ABD hükümetine satılıp onun aracılığıyla «yardım» biçiminde gönderilecektir. Soğuk harbin yarattığı silâhlanmaya devam gereği, savaş sonrasında üretimi %40 azalan ABD savaş sanayiinin kazancını bu şekilde güvenliğe alacaktır.

Amerikan çıkarlarının bu niteliği açısından Türkiye özel bir yer almaktadır. Askerî yardım anlaşması ve sonradan girilecek NATO sayesinde, Türkiye, ABD hükümetinin aracılığıyla ABD savaş sanayiine yeni bir pazar kazandırmaktadır. ABD ordusunun eski silâhları Türkiye'ye gönderilmekte, yenileri ısmarlanmakta ve böylece sürümün devamlılığı sağlanmaktadır. ABD'nin Türkiye ile soğuk harp açısından ilgilenmesinin öteki nedeni memleketin stratejik durumu, Sovyetler'e ve Orta Doğu'ya yakınlığıdır. ABD, Türkiye'nin coğrafî özelliğini soğuk harbin güçlü bir aracı olarak kullanacak; harp «sıcağa» dönüşürse, ondan tampon bölge şeklinde yararlanacaktır.

ABD'nin DP iktidarından beklediği bir başka davranış ABD çıkarlarınca biçimlenip ona bağlanacak ekonomik düzenin kurulmasıdır. Bu düzen, ABD'nin kendi

kontrolündeki bütün Asya-Afrika-Amerika ülkelerine kabul ettirdiği hedeflere dönüktür:

1) Tarıma öncelik verilerek Batı'nın sınaî ürünlerine pazar ve hammadde kaynağı olunacaktır. ABD uzmanları Türkiye'yi daha ilk günden bu amaca yönelterek bizim «Hür dünyanın hububat ambarı» olacağımızı söylemişler, verilen borcun özellikle «tarımda makineleşme yolunda kullanılmasını» ([315]) sağlamışlardır. Türkiye'ye uygun görülen bu rolün doğal sonucu olarak tarım kesiminin ağır bastığı bir ekonomik yapı DP iktidarınca muhafaza edilmiştir. (*)

2) Türkiye «hür» ekonomik düzeni benimseyecektir. «Hür»den murad edilen, gümrük duvarlarının kaldırılması, ithalât serbestliği, yabancı sermayenin memlekete girmesidir. Sonra, Türkiye'de bu «hür» ekonomik düzenden yana olanların kollanması istenmektedir. Borçların önemli bölümü, özel sektörce kullanılması koşuluyla verilecektir. Ereğli Demir Çelik Fabrikaları bu uygulamanın son büyük örneğidir. Yatırımın %60'ını yapan devlet, borç anlaşması uyarınca, şirketin yönetiminde öteki «özel ortaklardan» daha az söz ve reye sahip olmaktadır. Amerika, verdiği borcun kendi doğal müttefiki saydığı yerli özel sektörün ağır bastığı bir düzende kullanılmasını koşul getirmektedir.

3) Verilen borç öncelikle ABD mamûllerinin satın alınmasında kullanılacak; borcun yol açtığı yatırımlar Türk piyasalarında satılan ABD mallarıyla rekabete yol açmayacaktır.

Çıkarların uyumu — Özetlersek, ABD'nin 1950 Tür-

(*) Batı'nın hemen her zaman Türkiye'de bir «hububat ambarı» görmek istemesi ilginçtir. Türk ekonomisindeki hastalıkların Batı'da tartışılır olduğu 1978 sonbaharında, Batı sermayesinin önemli sözcülerinden «The Economist» dergisinde Türkiye'ye şunlar önerilmektedir: «...Türkiye sanayi malları ihraç etmeyi düşüneceğine tarım ve hayvancılık ürünlerine büyük önem vererek, bölgenin manavı, kasabı, sütçüsü olsun. Bu hem kendisinin hem de bölgenin yararına olacaktır.» (Cumhuriyet Gazetesi, 27/VIII/1978)

kiye'sinden bekledikleri şöyle sıralanabilir. 1) Savaş sanayiine, ABD hükümetinin kendi sanayicisine ödeyeceği para karşılığında müşteri olmak, fakat ABD'nin Türk ordusuna karışmasını kabullenmek; 2) Soğuk harbin uzak karakolu, sıcak harbin ilk hedefi olmaya rıza göstererek, ABD borç, yardım ve desteğini sağlamak; 3) Tarıma önem verip sanayileşmeyi ikinci plânda tutmak; 4) «Hür» ekonomi düzenini benimseyerek, yabancı mallara ve sermayeye kapıları açmak; 5) «Hürriyet» düzeninin temeli olan özel sektöre borcun kullanılmasında öncelik tanımak.

Bu isteklerin tümü, 1950 iktidarının kayıtsız şartsız sahibi tüccar-eşraf ikilisinin çıkarlarına harika bir şekilde uymaktadır.

1) Amerikan askerî yardımı alıp savunma masraflarından tasarruf etmek DP yöneticilerine Kristof Kolomb un yumurtası kadar cazip görünmektedir. Bu şekilde «halka birşeyler vermeyi» mümkün kılan fonlar serbest kalacaktır. (Bu hesabın yanlışlığı sonradan çıkmıştır.)

2) Soğuk harbin aracı olmak, Türkiye'nin önemini arttırıp Amerika'dan borç almayı, onun siyasal ve ekonomik kanadına sığınmayı kolaylaştıracaktır. Borcun yaratacağı ferahlık ise iktidarın devamı için gereken oyların toplanmasında, en büyük etkendir. Türkiye'nin hürriyet nizamının koruyucusu Amerika'ya yanaşması ise hem CHP ve bürokratlara gözdağı verecek, hem de tüccar-eşraf ikilisini herhangi bir sol kıpırdanmasına karşı emniyete alacaktır. «Sıcak» harpte Türkiye'nin içine düşeceği tehlike ise 1950'lerin toz pembe havasında düşünülecek iş değildir.

3) Tarıma önem verip sanayii ikinci plânda tutmaya yeni iktidar gönülden razıdır. Yapısı buna denk düşmektedir. Tarımda başlayacak makineleşme, herkesten önce eşraf ortağı memnun edecektir. Büyük sanayi girişimlerine ise az gelişmiş burjuvazinin niteliği ve gelenekleri zaten yatkın değildir. Burjuvazi, ancak 1960'larda sanayileşme özlemlerini duyacaktır.

4) Yabancı malların Türkiye'ye doluşması ve yaban-

cı sermayenin gelmesi, iktidardaki tüccar ortağın her zamanki rüyasıdır. Amerika gibi bir devin himayesinde yapılacak yeni komisyonculuklar ve aracılıklar, yerli burjuvaziye görülmemiş kazançlar sağlayabilecektir.

5) Verilecek borcun kullanılmasında özel sektöre öncelik tanınması ise bizzat iktidardaki zümrelere öncelik tanımak anlamındadır ve DP'nin kayıtsız şartsız kabulüdür.

Görüldüğü gibi, 1950 yıllarında Amerika'nın tüccar - eşraf iktidarından bekledikleri ile iktidarın Amerika'dan beklediği, Fransızların «Mariage parfait» dedikleri cinsten tam bir uyum, «Kusursuz evlilik» yaratmaktadır.

§ 2. EKONOMİNİN DIŞA AÇILMASI

Amerika'nın savaş sonrası ihtiyaçları ve açtığı yeni ufuklar 1947'den itibaren Türkiye'yi etkilemeye başlamıştır. Truman Doktrini uyarınca ABD Senatosunda kabul edilerek 22 Mayıs 1947'de yürürlüğe giren **Türkiye ile Yunanistan'a Yardım Tasarısı**, «Türkiye ve Yunanistan'ın ABD Başkanının bilgi ve onayı olmadan yardımları amaç dışı kullanamayacağını» ve «yardımın kullanılması konusunda ABD temsilcilerinin ülkede serbestçe inceleme yapmalarının engellenmeyeceğini» şart koşmaktadır. (316)

O günlerin buğulu havasında, bağımsızlığımıza ağır kayıtlar getiren bu yardımseverliği Cumhurbaşkanı İnönü de alkışlamaktan geri kalmamıştır. İnönü, yayınladığı mesajda onu şöyle nitelemektedir: «Birleşik Amerika'nın Cihan barışının devam ve teyidi uğrunda kendisine düşen büyük rolü tamamiyle benimsediğini gösteren parlak ve ümitlerle dolu bir işaret...» (317)

Bu çerçevede başlayan askerî ve ekonomik yardım alma tutkusu, 1948'de imzalanan iktisadî yardım anlaşmasına rağmen Türkiye'nin gönlünce karşılanmamıştır. Batılı uzmanlar savaş sonrasında Türkiye'nin elinde 245

milyon dolarlık bir altın ve döviz stokunun bulunduğuna işaret etmekte, yardım talebimizi çevirmektedirler. Son CHP hükümetlerinin borçlanmak ve yabancı sermaye çekmek çabaları da sonuç vermemiştir: Yabancı yatırımların dışarıya serbestçe döviz transfer edebilmesiyle ilgili kararname (22.5.1947), yabancı özel sermayeyi teşvik eden ilk kanun (1.3.1950) ve benzer çabalar yabancılara cazip gelmemiştir. Yabancılar, Türkiye'yle yakından ilgilenmek için tüccar-eşraf ikilisinin kayıtsız şartsız iktidara gelmesini beklemektedir.

Dış çevrelerin kendisine bağladığı ümitleri DP iktidarı boş çıkarmayacaktır.

Avrupa İktisadî İşbirliği Teşkilâtının önerilerine uyan iktidar, başa geçer geçmez ithalâtta liberasyona gitmiş, kısa zamanda Batı'nın lüks tüketim malları ve her çeşit ürünü iç piyasayı kaplamıştır. DP'nin bu davranışı, temsilcisi olduğu aracı burjuvazinin yapısına ve çıkarına uygundur. İthalâtın hızla artması komisyonculuğa dayanan yerli burjuvalara geniş kâr imkânları sağlamıştır. Aynı şekilde, Batılı sanayi ülkelerinin gözündeki Türkiye hayaline denk düşen ve davranışla, DP, kendinden beklenen «memleketi pazar yapmak» görevini yerine getirmiş olmaktadır.

Ne var ki sonuç, 1838 ticaret anlaşmasını hatırlatan bir yıkım getirmiştir. Gerçi tüccar zenginleşmiş, halka «birşeyler» verilmiştir ama, 1952 yılında Türkiye elindeki döviz stoklarını tüketmiş, yabancı mallar, memlekette var olan güçsüz sanayi kuruluşlarını ve imalâthaneleri zor durumda bırakabilmiştir. Liberasyon rejiminden DP iktidarı 1952 eylülünde aldığı bir kararla vazgeçmiş, ithalâtı yeniden kayıtlayıp sınırlamıştır. Ne var ki artık geç kalınmıştır. Kore harbinin dışa satım ürünlerinde yarattığı geçici pahalılığa rağmen dıştan mal getirecek döviz stoku tükenmek üzeredir. Kore savaşı süresince tarımsal ürünlerini stok eden Amerika'nın savaş bitiminde «damping»e giderek eldeki stokları eritmesi, tarımsal ürünlerin dünya piyasalarındaki değerini hızla düşü-

rerek Türkiye'yi etkilemiştir. 1950 yılında dışa satılan ürünlerin ton başına ortalama değeri 2.600 TL iken, bu ortalama değer 1952'de 1.460, 1953'te 1.580 liradır.

DP iktidarının tüccar ortağın kazancını arttırmak, kendini siyasal alanda bütünleyen Batılı dostlara yaranmak için dışa açılması, memleketin bağımlılığına sebep olan başlıca etkenlerden biridir. 1952 eylülünde DP şöyle bir çıkmazın eşiğine gelmiştir. Ekonomi çarkının dönmesi, fabrikaların işlemeye devam etmesi, halkı memnun edip oy toplaması için ithalâtın devamı şarttır. Ancak, bundan böyle akıllı ölçülerle yürütülecek bile olsa, dışardan gerekli malları almaya, tükenmiş döviz kaynakları ve yerinde sayan ihracat el vermemektedir. Dolayısıyla, mutlaka, ama mutlaka, dıştan borç alınmalıdır.

1952'den sonra dış borç, böylece, ekonomik çarkın iyi kötü dönmesinde «vazgeçilmez unsur» olmaktadır. Ne var ki alıcının muhtaçlığı oranında borç verenin daha büyük tâvizler istemesi, bağımlılığı kullanması eşyanın tabiatı icabıdır. Türkiye ekonomisinde bu şekilde oluşan borç ihtiyacı, onun dışa bağımlı olmasına, bağımlılığın gittikçe artmasına yol açmıştır. Zayıf ekonomi, hamle yapmak şöyle dursun, günlük yaşantısını sürdürmek için bile borç bulmak zorundadır. Dolayısıyla, alacaklının sözünü dinlemesi gerekmektedir. Aksi halde ekonominin çarkı duracak, baştakiler tehlikeli durumlarla karşılaşacaktır. Alacaklı dış çevreler ise öldürmeyecek kadar vermekte, kendi çıkarlarına elverişli muhtaç düzenin devamını sağlamakta, gereğinde onu âdeta bitkisel hayata mahkûm edebilmektedir. Bu hayat tarzı bağımlı ekonomilerin evrensel niteliğidir. (*)

(*) Bağımlılığın bu sonucu, kimi dönemde kendisini en ağır biçimde duyurabilmektedir. 1978 yılında bunun ilginç örneği yaşanmıştır. Türkiye, borç bulmak için çalmadık kapı bırakmamış, hammadde darlığından fabrikalar yavaşlayıp yer yer dururken, hükümetler, «...70 cente muhtaç» hazineyi kurtarabilmek için, kendilerine «çok ağır gelen» dış girişimlere mecbur kalmışlardır.

Eşraf-tüccar ikilisinin tarihsel güçsüzlüğü, kendine güvenmeyişi ve yeni aracılık imkânları kollanması, «yabancı sermaye»yi de DP'nin baştacı etmesine yol açmıştır. Yabancı sermaye gelecek, yerli burjuvazinin gücünün yetmediği yatırımları yapacaktır.

Yerli sermayenin iş imkânlarını ve halkın çalışma alanlarını genişleten bir canlılık, böylece yaratılmış olacaktır. DP yöneticileri, tabiatıyla, yabancı sermayenin götüreceklerini, bağımlılıktaki payını düşünmemektedirler. Buna ne siyasal, ne de sınıfsal çıkarları el vermektedir.

DP yönetiminin yabancı özel sermayeye kapıları açan ilk kanunu 1951 yılına rastlamaktadır. Ne var ki bu kanun yetersiz görülecek ve 1954 yılında **Yabancı Sermayeyi Teşvik Kanunu** adı ile, yabancılara tanıdığı haklar bakımından dünyada eşi benzeri bulunmayan bir kanun daha çıkarılacaktır. Yabancı uzmanların denetiminde, aynı yıl, bir de ünlü **Petrol Kanunu** kabul edilecektir. Ancak bu çabaların ilki büyük çaptaki özel sermayenin gelmesine yetmeyecektir. Öteki ise, kalkınmaya temel olabilecek bir kaynağı yabancıların Türkiye'ninkiyle çelişen çıkarlarına terkedecektir.

III
BAĞIMLI EKONOMİNİN GÖRÜNÜŞÜ

Türkiye'nin ekonomisi, öteki geri kalmış ülkelerde olduğu gibi, belirli mekanizmaların işlemesiyle dışa bağlanmıştır. Ancak, bu araçların bağımlılıktaki rolü bizde değişiktir. Türkiye, kendini öteki geri kalmışlardan ayıran temel özelliklerinden dolayı, dünyadaki genel kurallara bazı ayrıcalıklar getiren kendine özgü bir örnek yaratmaktadır.

§ 1. TÜRKİYE'NİN DIŞ BORÇLARI

Genel durum — Dünyada borç ve bağışların verilmesinde amacın ekonomik bağımlılığı ve özel şirketlerin kazancını sağlayan çerçevenin yaşatılması olduğunu daha önce belirtmiştik. Türkiye'de ise, borç verenlerin elde ettiği asıl büyük çıkar, ekonomik olmaktan çok siyasaldır. Dünyadaki astronomik kazançlara alışkın yabancı şirketler için petrolün dışında önemli bir kaynağımız yoktur. Türkiye'deki yabancı sermayenin kâr transferleri bizim ölçülerimizle büyüktür ama, dünyadaki benzerleri arasında yeri küçüktür. Türkiye'ye verilen paraların asıl karşılığı siyasal ve askerî tâvizlerdir; koskoca Türkiye'nin bir **tampon** bölge olarak başka ülkelerin emniyet süpabı şeklinde ve topun ağzında bulundurulmasıdır; ordumuzun uzak çıkarlar gereğince kurulmuş bir paktın içinde, hem de çok ucuza tutulmasıdır; başkalarının Ortadoğu'daki ekonomik çıkarlarını sürdürmesi için Türkiye'nin bir çeşit jandarma görevini yüklenmesidir.

Son kademedeki amacın değişik olmasının yanısıra, ekonomik düzeni bağımlı kılmak için dış ülkelerin kullandıkları araçlar da dünyadaki genel örneklerden ayrıdır. Öteki geri kalmışların bağımlılığı tarihsel sömürge şartlanmasının yarattığı elverişli ortamda, o ülkelerin iliklerine kadar işlemiş, kökleşmiş yabancı şirketler tarafından sağlanmaktadır. Lâtin Amerika ve Afrika'daki gibi. Bu bölgelerde bağımlı ekonomik düzenin iki ana unsuru sömürge şartlanması ve şirketler olmuş, **borçlandırarak bağlamak** daha önemsiz bir görev taşımıştır.

Türkiye'deki durum değişiktir: Dış ülkelerin verdiği paranın 1970'lere kadarki bölümünü dünya ortalamasında %65 bağış, %35 borçken, ülkemizde bu oran %15 bağış, %85 borçtur... Yabancıların Türkiye'yi bağlamak ve çıkarlarınca kullanmak için «borçlandırmaya» dayanan değişik bir strateji uygulamaları, Türkiye'nin tarihsel koşullarından ve gerçeklerinden ileri gelmektedir.

1) Diğer geri kalmışların hemen tümünde var olan

sömürge şartlanmasına Türkiye tarihinin hiç bir döneminde girmemiştir. Yabancıların ve yerli işbirlikçilerin bu yoldaki son çabaları hem yenidir, hem de kökleşmek yeteneğinden uzaktır.

2) Bağımlılığın büyük aracı «yabancı şirketlerin» ciddi ölçülerle Türkiye'ye girmeleri ancak 1950'den sonradır. Hem Türkiye'deki çapları, hem de geçmişlerinin kısalığı açısından bünyemize yerleşip bağımlılığın temel taşı olacak güçte değillerdir.

3) Türkiye borcuna sadık bir ülkedir. Onu borç altında tutmak, borç yükü ile tehdit etmek ve istediğini yaptırmak mümkündür. Türklerin borca verdikleri önem ve borç ödeme konusundaki namusları, Düyûn-u Umumiye taksitlerinin ödenmesiyle de ispatlanmıştır.

4) Ve nihayet Türkiye, borcun kesilmesi durumunda büyük çıkmaza saplanacak olan bağımlı bir ekonomiye sahiptir.

Türkiye'nin bu gerçekleri, onun bağımlılığını sağlamak amacıyla hareket eden yabancı devletlerin temel araç olarak «borçlandırmayı» kullanmalarına yol açmıştır.

Borçlanma bağımlılığı arttırıyor — 1951 - 1977 döneminde, Türkiye yaklaşık 12 milyar 500 milyon dolar toplam borç almıştır. Aynı süre içinde, gene yaklaşık olarak, 2,6 milyar borç taksidi ödemiş; 1,1 milyar dolar faiz vermiştir. Başka bir deyişle, bu dönem içinde alınan 12,5 milyar karşılığında 3,7 milyar dolar geriye ödenmiştir.

Durumun bunalıma dönüştüğü 1978 yılında, yaklaşık rakamlarla şöyle bir tablo vardır: Türkiye'nin toplam dış borçları 11 milyar dolara yaklaşmaktadır. Bunun 5 milyarı, vadesi 1978'de gelmiş borçlardır. Yani, Türkiye 5 milyar dolar bir ödeme yapmak durumundadır. Oysa, bunu gerçekleştirmek imkânsızdır ve Türkiye, bir yandan ithalâtını büyük ölçüde azaltarak sanayi üretimini, yatırımlarını ve milli gelir artış hızını düşürmek zorunda kalmıştır, öte yandan alacaklılarını kapı kapı dolaşarak —ve bir takım dış siyasal «yumuşamalar» göste-

rerek— erteleme çareleri aramıştır. Sonuçta, vadesi gelmiş bu borcu ödeme gücüne Türkiye'nin maddeten sahip olmadığı alacaklılara bildirilmiş, ertelenmesi istenmiştir. Ne var ki, ekonominin ihtiyaç duyduğu 1,5 milyar dolarlık ek taze paranın bu arada ancak yarısı sağlanabilmiş, geri kalanın bulunamaması ise ciddî sorunlar yaratmıştır.

Büyük bir borç yükünün altında ezilen Türkiye, aldığını ödemek ve ekonomisinin bozuk düzenini sürdürebilmek için her yıl yeniden borçlanmakta, sırtındaki kambur ağırlaşırken yeni borç onu daha bağımlı, daha muhtaç duruma sokmaktadır.

Sanayii mamûl madde ithalâtçısı durumundan kurtaracak uzun vadeli bir plân ve bu plânla uyumlu gerçekçi bir borçlanma imkânı yaratılamadıkça, ekonomik bağımlılığın azalması beklenmemelidir. Türkiye'nin süregelen ekonomik yapısı çerçevesinde, borçlanma, «vazgeçilmez» bir nitelik taşımaktadır :

1) Hacmi küçük dahi olsa, dışardan aldığı bu paraya Türkiye'nin ihtiyacı vardır. Dış kaynakların borcu kestiklerini yahut veremediklerini düşünelim. Türkiye eski borçlarının taksitini ödemek uğruna, zaten yetersiz olan kalkınmasını durdurmak zorunda kalacaktır. Böyle bir durum büyük patlamalara ve toplumsal değişimlere yol açacağından hakim zümreler ne yapıp etmeli, bütün siyasal ve askerî tâvizler verilmeli, fakat yeni borç alınmalıdır.

2) Türkiye'nin bu muhtaç durumu ise alacaklılar için biçilmiş kaftandır. Kendi açılarından çok önemsiz bir parayı, hem de önemli bölümünü borç taksiti ve faiz olarak her yıl geri almak koşuluyla vermekte; bunun karşılığında kendi çıkarlarına elverişli düzenin yaşamasını sağlamakta ve maddî değeri ölçülemeyecek kadar büyük tâvizler almaktadırlar.

3) Veren de memnun, alan da. Türkiye çizilen sınırın dışına doğru küçük bir adım atsa borçlanmanın yarattığı Demokles'in kılıcı yabancıların elinde hazır beklemektedir. Düzenin geleceği hem yabancılar hem de iç-

teki hakim zümreler açısından sağlama alınmıştır. Borçlanılacak, bağımlılık artacak ama bunları mümkün kılan düzen yaşayacaktır.

Borç, verimli olmamıştır — Kalkınma çabasındaki bir ülkenin aldığı borç, ağır sanayinin kurulmasında ve büyük alt yapı yatırımlarında kullanıldığı takdirde faydalı olmaktadır. Bu tür yatırımlar doğurgandır; yeni sanayi kollarının gelişmesine, dolayısıyla borçlanılan paranın yeni değerler yaratmasına yol açmaktadır. Böyle bir uygulamanın sonucunda alınan borcun ödenmesi kolaylaşmaktadır. Yok eğer borç pahalı hammadde gerektiren ve yeni sanayi kolları yaratmayan kısır alanlarda kullanılmışsa, ödeme zamanı geldiğinde, borçlu sıkışıp kalmaktadır.

Türkiye'nin aldığı borç verimli sınaî yatırımlar yerine, tüccar-eşraf ikilisinin çıkarı ve niteliği uyarınca, genellikle verimsiz alanlarda kullanılmıştır. Sonraları sınırlanan tüketim malları ithaline, kısır bir sanayinin hammadde, daha doğrusu mamûl madde gereğinin karşılanmasına yaramıştır. Borcun sanayi yatırımlarına ayrılan bölümü ise uzun bir süre ikinci planda kalmıştır.

Dış borcun kullanılışında fonların önemli bölümünü tarımsal makineleşme almıştır. Oysa, genel kanaatin aksine, bu makineleşmenin, ilk aşamadaki bir sanayileşmenin koşulları çerçevesinde ekonomiye büyük katkıda bulunması zordur. Makineleşmenin asıl önemi, kullanılan işgücünü azaltmak, emek ihtiyacını kısmaktır. Türkiye'deki uygulanışı da bu sonucu vermiş, hektar başına verimin artışına pek yaramamıştır. Tarımdaki makineleşme ancak varolan işgücü yetmediğinde, sağlanan fazla işgücüne ihtiyacı bulunan bir sanayinin varlığında önem kazanmaktadır. Oysa Türkiye'de ne böyle güçlü bir sanayi, ne de onun karşılanmayan işgücü talebi 1950'lerde hattâ 1960'larda vardır. Dolayısıyla makineleşme, emeğe olan bağımlılığı azaltarak büyük çiftçilerin kârını artırmış, verimliliği fazla etkilememiştir. Verim artmayınca, borcun ödenmesini kolaylaştıracak değer yaratılamamıştır.

Bu alanda kullanılan dış borçlar, dolayısıyla, memleket içindeki gelir paylaşımını etkilemiş, fakat kısır kalmıştır. Bu kullanış şekli büyük çiftçinin kârını çoğalttığından iktidardaki eşraf ortağın çıkarına uygundur. Onun 1950' lerdeki ekonomik tercihi şeklinde belirmektedir.

Borçların verimsiz kalmasındaki bir başka neden sanayileşme çabalarının niteliği olmuştur. Tüccar-eşrafın güçsüzlüğü ve aracı özelliği onun yönetimindeki sanayileşmeye yansımaktadır. Zahmetinden ve kârının azlığından ötürü temel sanayi kolları kurulamamış, dışarının endüstri mamûllerini satın alıp içerde birleştirmeye dayanan bir sanayi tercih edilmiştir. Bu sanayi biçimi hem kolay hem de kârlıdır. Ancak verimli değildir. Birleştirici sanayinin mamûl maddelerini dıştan getirmek uğruna, alınan borçlar tüketilmiştir. Örneğin, kimya sanayii kurulmaksızın ilâç-boya-plastik ve benzeri iş kollarına yatırım yapılmış; borç, temel kimyasal maddelerin dıştan alınmasında harcanmıştır. Bu çerçevedeki bir uygulama ise ödemeleri kolaylaştıracak değeri borcun yaratmasını imkânsız kılmıştır; yarı mamûl maddelerin sürekli ithalini gerektirdiğinden, borçlanmanın da sürekliliği gerekmiştir. Borcun kesilmesi halinde yarı mamûl madde ithalâtına dayanan sanayi de duracağından dışa bağımlılık artmıştır.

Sonuç olarak denebilir ki, alınan borçların kullanıldığı alanların tüccar-eşraf iktidarınca seçimi, ikilinin çıkarma uygunsa da, Türkiye açısından yanlış olmuştur. Borçlar genellikle verim artışı sağlamayan tarımsal makineleşmede, niteliği tartışma götürür bir sanayinin ithalât gereğinde, imalâtçı yabancı özel sermayenin yarımamûl madde ile bütünlenmesinde kullanılmıştır. Bu çerçevedeki bir borçlanmanın verimli olmamasını tabiî karşılamak gerekir.

Borcun sebep olduğu kayıplar — Türk ekonomisini dışa bağlamanın yanısıra, borçlanma, çeşitli zararlara da yol açmaktadır. Bu zararlardan biri, borçla alınan malın daha pahalıya gelmesidir.

Borcu veren devlet yahut onun meydana getirdiği

kredi kuruluşu, kendi ülkesindeki sanayici yahut ihracatçıyı gözetmek zorundadır. Bu zorunluk dolayısıyla yabancı devlet bazı şirketlerini yahut malları göstererek borcun o çerçevede kullanılmasını şart koşmaktadır. Ne var ki bu şekilde zorunlu seçilen mallar dünya piyasa fiyatlarının hemen her zaman üzerinde olmaktadır. Bu konudaki en çarpıcı örneği Ereğli Demir Çelik Fabrikaları meydana getiriyor. Rakamlarla ispatlandığına göre, 3 milyara mal olan bu işletmelerin eşini Japon ve Doğu Avrupa firmaları 1-1,5 milyara maledebilmektedir. Ne var ki finansmanın Amerikan kuruluşları aracılığıyla sağlanması tesislerin belirli firmalara yaptırılması zorunluluğunu yaratmış, meydanı boş bulan bu şirketler ise maliyeti ve kârı en son noktaya çıkarıp 1.5 milyarlık tesisi Türkiye'ye üç milyara maletmiştir. (319)

Elektrik mühendisleri kongresinde sunulan ve bir trafo merkeziyle ilgili olan hesaplar da konuya ışık tutmaktadır. «Varılan sonuca göre, bu işi kendi dövizimizle yaptığımız takdirde maliyetine (1) desek, çeşitli memleketlerden alınan kredilerle yapılan maliyeti derece derece (1)'nin üstüne çıkmakta ve Amerikan kredisinde 3,5'a varmaktadır. Dolayısıyla bu konuda 1 dolarlık yatırım yapabilmek için Amerika'ya 3.5 dolar borçlanmak gerekmektedir...» (320)

Bağımlık — 1923'ten beri süregelen kalkınma çabası, 1950'den başlayıp 1970'lere kadar sürecek kesin bir dışa bağımlılık dönemi yaşamıştır.

a) İhracat artmamıştır. Türkiye'nin dıştan aldığı malların parası dışa satılanlarla karşılanmamış, aradaki fark yıldan yıla büyümüştür.

b) Sanayileşme çabası ithalâtı yeterince azaltmamıştır. Yeterince azalmak bir yana, bağımlılığı büsbütün arttırmıştır. Zira çeşitli alanlardaki sanayi yaratıcı olmaktan çok montajcıdır. Memleketin hammaddesini, yahut dışarının ucuz hammaddesini alıp onu işleyen sıhhatli bir sanayi değil, Avrupa'nın zaten işlenmiş parçalarını alıp birbirine ekleyen israfçı bir sanayi kurulmuştur. Bu

sanayi, Avrupa'nın mamûl parçalarına, ithalâta mühtaçtır. Dolayısıyla dış borçlara muhtaçtır. Bu durumda yabancı devletlerin Türkiye'ye verdiği borcun önemi söz konusu dönemde bir kat daha artmıştır. Borcun azalması halinde belirecek tehlike sadece belirli malların alımı, belirli sanayi dallarının kurulamaması, yatırımların azalması değil, bütünüyle sanayinin ve bağımlı ekonomik düzenin çökmesidir.

Ne var ki Türk ekonomisinin bu özelliği, yabancı devletlerin eline eşi benzeri olmayan bir silâh vermiştir. Üstelik tüccar-eşraf hem ekonomik düzenin sarsılmasından en büyük zararı görecek zümredir, hem de Türkiye'nin iktidarı ve yabancıların muhatabıdır. Bu durum alacaklı devletlere fazladan bir koz sağlamaktadır. Zira borcu kıstıkları anda, derme çatma sanayiyle beraber eşraf-tüccar iktidarı da yıkılmaya mahkûmdur.

Böylece biçimlenmiş bir çerçevede, alacaklıların, istedikleri projeyi bize kabul ettirip kendi şirketlerine yüksek fiyata yaptırmaları; işlerine gelen kaynakları gönüllerince kullanmaları; kanunları etkilemeleri; rahatlıkla üs yahut tesis kurup bizi kendi güvenliklerinde uzak karakollukla görevlendirmeleri doğaldır.

Dış borcun yarattığı bağımlılık, işçi dövizinin artacağı ve sanayi mamûlleri ihracatının ilk adımlarının atılacağı 1970'lere kadar ekonominin önde gelen özelliği olmuştur. (*)

§ 2. TÜRKİYE'NİN DIŞ TİCARET HADLERİ

Türkiye diğer tarım memleketleri gibi dışa tarımsal ürün ve maden satmakta, gelişmiş ülkelerden sanayi mamûlleri almaktadır. Dolayısıyla, uluslararası piyasalar-

(*) Bir ara farkedilmez gibi olan ekonomik bağımlılık, Kıbrıs harekâtının yol açtığı değişimler sonucunda, Türkiye, ekonomisindeki bünyesel hastalıkları ve bağımlılık gerçeğini ağır biçimde duymuş ve 1977-1978'in bunalımına girmiştir.

daki değer değişiklikleri bütün tarım ülkeleriyle beraber Türkiye'de de yansımakta, onu aynı zarara uğratmaktadır. Ülkemizdeki durumu incelemeden önce, hem geçmişe ışık tutması, hem belge niteliği taşıması, hem de 38 yıldır aynı dertlere çare arayıp bulunmadığını göstermesi açısından, Vedat Nedim Tör'ün 1932 yılında **«Kadro»** dergisinde yayınlanmış bir makalesinden bazı bölümleri izleyelim :

«Osmanlı İmparatorluğunda Düyûn-u Umumîye, kapitülâsyon ve gümrük esareti rejimini kuranlar bu rejimin devamını temin edecek mükemmel bir formül bulmuşlardı :

Türkiye bir ziraat memleketidir ve bir ziraat memleketi kalacaktır.

Bu formül, Türkiye'yi emtia ve sermayeleri için **açık pazar** olarak kullanmak istiyenlerin menfaatlerine, hiç şüphesiz ki, çok uygundur.

«Bu itibarla bize müstemleke siyasetinden devrolunan bu formülü millî kurtuluş ideolojisinin mikroskopu altına almak ve onun irticaî mahiyetini açığa vurmak zarureti vardır. Osmanlı İmparatorluğu, yalnız fabrika emtiası ve banka sermayesi için değil, aynı zamanda fikir emtiası için de açık bir pazardı.

Meselâ, **Edebiyatı Ceddide** mektebi, Garba karşı san' at sahasındaki mânevî kapitülasyonumuzun sadık bir ifadesi değil midir? Aynı teslimiyeti fikir hayatımızın bütün tecellilerinde müşahede edebiliriz.

Nitekim iktisat ilmi de memleketimize Garbın liberal kanallarından akmıştır. Sanayi emtiasına ve müterakim sermayesine pazar arayan memleketlerde yetişen **serbest rekabet, şahsi teşebbüs, serbest mübadele** v.s. gibi siyaset prensipleri Darülfununumuzda bile ebedî iktisat nazariyeleri ve idealleri halinde uluorta tamim olundu.

İşte, **Türkiye bir ziraat memleketidir ve bir ziraat memleketi kalmalıdır** düsturu da böyle, iktisadiyatımızın inkişaf imkânlarını ve zaruretlerini hiç hesaba katmadan

yabancı telkinlerin tesirile kabulleniverdiğimiz aykırı bir fikir unsurudur.

Çünkü: Ziraat memleketleri ile sanayi memleketleri arasındaki mübadele münasebetlerinde, birincileri aleyhine bir kıymet farkı vardır. İşte müstemlekelerin istismar mekanizmasını işleten motör budur.

Ticaret muvazenemizin müzmin açığında en ziyade müessir olan âmil, ithalât emtiamız fiyatlarile ihracat emtiamız fiyatları arasındaki aleyhimize olan farktır:

Toptan Fiyat İndeksleri
(Altın esasına nazaran)

Yıllar	İthalât Emtiası	İhracat Emtiası
1913—14	100	100
1927	175	125
1928	173	124
1929	171	118
1930	149	85

Yani ithalât emtiamızı, 1930 senesinde 1913 senesine nispetle %49 daha pahalıya alıyoruz. Ve ihracat emtiamızı ise %15 daha ucuza satıyoruz. Yani hem satarken, hem de satın alırken, iki taraflı zarardayız.

Bu ne demektir? Bu, Türkiye'nin iktisadiyatının dünya piyasasına olan tâbiiyeti gittikçe artıyor demektir. Yani Türkiye muayyen kıymetteki ithalât emtiasını ödeyebilmek için gittikçe daha fazla kıymette ihracat yapmak mecburiyetindedir. (...)

Çünkü ihracatımız ekseriyet üzerine ziraat mahsullerine ve ithalâtımız ekseriyet üzerine sanayi mamûllerine inhisar ettiği için bu iki emtia zümresi arasındaki fiyat makası daima aleyhimize işleyecektir.» (321)

Türk ekonomisinin bu temel özelliği, kendisini ilke olarak korumuştur. Sınaî mamûl üretimi de, ihracatı da hiç kuşkusuz artmış, özellikle sanayinin nicel büyümesi yüksek yıllık oranları bulabilmiştir. Ne var ki, bu sanayi hem yeterince ihracat yapamamıştır hem de, dıştan

getirilecek mamûl maddelerin montajına da dayandığından, sürekli artan bir ithalât ihtiyacı yaratmıştır. Nitekim, Türkiye'nin ithalâtı hemen tümüyle sanayi mamullerinden oluşmaktadır ve bunun önemli bölümü Türk sanayiinin pahalı ve lüks «hammaddesi» niteliğindedir. İhracat ise, 1970'lerin sonunda bile geleneksel tarım ürünlerine dayanmakta; sınaî ürünlerin oranı artmış bulunmakla beraber ihracatın tarımsal niteliğini etkilemektedir.

Ne var ki dünya piyasalarında sanayi mamûlleri sürekli değer kazanmakta, tarımsal ürünlerdeki fiyat artışı ise, bunun çok gerisinde kalmaktadır. Türkiye'nin 'dış ticaret hadlerindeki' bu özellikten ötürü uğradığı zarar, her yıl milyonlarca doları bulmaktadır. Hele petrol fiyatlarının 1973'teki büyük sıçramasından sonra, sanayi ülkeleri buna karşı koyabilmek için ürünlerini bir kat daha pahalılaştırmış, Türkiye gibi hem petrol hem de sanayi ürünü alıcısı olan ülkelerin dış ticaret dengesi altüst olmuştur.

Türkiye'nin yetersiz sanayileşmesi sonucunda uğradığı büyük zarar, 1951 - 1965 dönemine ve 1968 - 1977 dönemine ilişkin iki incelemede ortaya şöyle konmaktadır:

Devlet Plânlama Teşkilâtı'nın ikinci beş yıllık plân için hazırladığı «Türkiye Ticaret Hadleri» çalışmasına göre, Türkiye ihracatının ortalama değeri 1951'de «100» olarak belirtilirse, satılan malların değeri sürekli şekilde düştüğünden 1965'te 80 olmuştur. Yani, 1951'de 100 liraya satarken, aynı mal 1965'de satıldığında karşılık olarak sadece 80 lira alabilmekteyiz.

İhracatta ton başına ortalama değerin hesaplanması, sadece genel bir fikir vermekle beraber, aynı gelişmeye işaret etmektedir: 1950 - 54 döneminde, Türkiye, sattığı malların her bir tonu karşılığında 1.844 lira almıştır. 1955 - 1959'da ise bu değer 1.664 liraya, 1960 - 64'de 1.476 liraya düşmüş, 1965 yılında 1.568 TL. olmuştur.

Dışa satım ürünlerinin değer kaybından ötürü uğranılan zarar, Türkiye'nin sanayi ülkeleri tarafından dış ti-

caret yoluyle ezilmesinin sadece ilk bölümüdür. Öteki bölümü dıştan alman mallardaki değer artışları meydana getiriyor.

Türkiye'nin dıştanalımı (1970 devalüasyonundan önce) 7 milyar lira çerçevesindedir. Alınanlar, bütün geri kalmışlar gibi, sanayi maddeleridir: Kazan ve makineler (% 35), kimyasal maddeler (% 13), taşıt araçları (% 9), demir-çelik (% 7) ve öteki mamûl maddeler.

Dünyadaki genel eğilime uygun olarak, alman bu maddelerin ortalama birim değeri her yıl biraz daha artmaktadır. Devlet Plânlama Teşkilâtının sözü geçen çalışmasında, dıştanalım maddelerimizin 1956 - 1964 yılları arasında %10 pahalılaştığı belirtilmektedir. Yani, fiyatlar 1956'nın düzeyinde kalmış olsaydı, 7 milyara satın aldığımızı 6,3 milyara alabilecektik. (322)

Ancak, sanayi ürünlerinde birim başına fiyat artışı sadece piyasa oyunlarından değil, aynı zamanda sanayî mamûlünün kalite ve kapasitesindeki gelişmelerden de ileri gelmektedir. Bir ton fıstık bundan on yıl önce neyse, bundan on yıl sonra da küçük farklarla eş olacaktır. Oysa bir motörün dün 1.000, bugün 1.500 dolara satılmasında sadece ticaret hadleri eğilimlerinin değil, motörün niteliğindeki gelişimin de payı vardır.

Devlet Plânlama Teşkilâtının çalışmasına göre dış ticaret hadlerinin Türkiye'nin zararına gelişmesi, 1963 (100) olarak belirtilince, 1956'daki 127'den 1965'deki 95'e doğru düşmüştür.

DPT'nin aynı çalışmasında belirtildiğine göre, 1956'daki ithalât ve ihracatının fiyat düzeyini Türkiye koruyabilmiş olsaydı, 1956 - 1965 döneminin dış ticaret açığı 10 milyar lira olacaktı. Yani, dış ticaret hadlerindeki olumsuz gelişme, bu dönemde Türkiye'ye döviz olarak 7,4 milyar liralık (yılda 820 milyon) bir zarara malolmuştur.

1968 sonrasında ise önce birkaç yıllık durgunluk, 1972 - 73'te ise tarım ürünlerinin dünyadaki değerlenmesi nedeniyle yükselme görülmüştür. Ne var ki petrol fiyatlarındaki sıçrama bu dengeyi bozmuş ve Türkiye'nin dış

ticaret hadlerinde hızlı bir düşüş başlamıştır. 1968 (100) olarak belirtildiğinde, durum şöyle gelişmiştir :

1968 : 100	1972 : 104	1976 : 82
1969 : 99	1973 : 106	1977 : 77
1970 : 97	1974 : 85	
1971 : 98	1975 : 76	

Prof. Necdet Serin, '1978 İlkbaharında Türkiye'nin durumu' çalışmasında, dış ticaret hadlerindeki olumsuz gelişmenin somut sonuçlarını şöyle belirtmektedir : 1968 - 1977 döneminde ihraç ettiğimiz ürünlerin birim fiyatındaki artıştan ötürü, Türkiye'nin kazancı 8 milyar dolar olmuştur. Buna karşılık, satın aldığımız malların fiyat artışları nedeniyle aynı dönemde Türkiye'nin ödediği fazla bedel, 30 milyar dolardır. Dış ticaret hadlerindeki değişimin bu dönem içinde Türkiye aleyhine yarattığı fark, 22 milyar dolardır...

§ 3. YABANCI ÖZEL SERMAYENİN GENEL GÖRÜNÜŞÜ

Batı şirketlerinin Türkiye'nin siyasal bağımlılığındaki payı öteki ülkelere oranla küçükse de, yol açtığı olumsuz gelişmeler önemlidir. Değişik zaman kesitlerine ilişkin olan aşağıdaki rakamlar bir süreç içinde değişseler bile, 1960'ların ve 1970'lerin özelliklerine işaret etmekte, bir trendi ortaya koymaktadır:

Yabancı şirketlerin Türkiye'deki toplam yatırımlar içindeki oranı düşüktür; % 2 civarındadır. Ancak, bu şirketlerin ekonominin en dinamik ve kârlı alanlarında yoğunlaşması, Türk ekonomisini fiilen yabancı merkezlerin kararına, hattâ çıkarına bağımlı kılmıştır.

Ticaret Bakanlığının 1972'nin son günlerinde açıklanan bir raporunda, durum, bütün çıplaklığıyla şöyle sergilenmektedir:

1) Türkiye'de imalât, maden ve hizmetler sektörün-

ae 70 kuruluş, yabancı şirketlerin kontrolu altındadır ve bu kuruluşların yarıdan fazla hissesi yabancıların elindedir.

2) 50 kuruluşta ise, yabancı sermayenin payı % 17 - % 30 oranındadır.

3) Söz konusu 120 şirketin toplam sermayesi 3 milyar 996 milyon liradır ve bunun 1 milyar 852 milyonluk bölümü yabancı sermaye hissesidir.

Toplam yatırımlar içindeki payı az da olsa, yabancı şirketler belirli alanlarda toplanmaları ve Türkiye'de sağladıkları kârın kendilerine tanıdığı genişleme imkânıyla, Türkiye'nin en büyük ekonomik kuruluşları arasında yer alan 120 işletmeyi doğrudan doğruya yahut dolaylı olarak kontrollerinde bulundurmaktadır.

Yabancı şirketlerin ciddî şekilde Türkiye'yle ilgilenmeye başladığı 1951'den 1971 sonuna kadarki yatırım toplamı bir milyar liradan biraz fazladır. Şirketlerin getirdiği para aslında çok az olup, yatırım toplamının büyük bölümü aynîdir (Makine ve âlet); geri kalanı ise patent hakkı, royalty gibi soyut değerlerdir. Yabancı sermayenin bu özelliği, aşağıdaki çizelgede görülüyor :

1965 sonuna kadar gelen yabancı özel sermaye :
(Milyon dolar)

	Para	Ayni	Patent, vb.	Toplam
Petrol Kanunu	72	93	71	236
Ereğli Demir Çelik	164			164
Yabancı Sermaye Kanunu	41	49	4	94 (*)
Toplam	**277**	**142**	**75**	**694**

Bu özel sermaye memleketimize üç ayrı yoldan girmiştir: 1) 6224 sayılı Yabancı Sermayeyi Teşvik Kanunu; 2) 6326 sayılı Petrol Kanunu; 3) Ereğli Demir ve Çelik Fabrikaları T. A. Ş. kanalıyla.

(*) Bu rakam 1968 sonuna aittir. Öteki alanlarda 1966-68 yılları önemli değişiklik getirmediğinden, çizelgenin genel bir durumu yaklaşık olarak yansıttığı kabul edilebilir.

1) 494 milyon dolarlık yabancı özel sermayenin 94 milyonu (% 20) 1951 ve 1954'ün **yabancı sermayeyi teşvik kanunları** çerçevesinde gelmiştir. Bu sermayenin sadece % 44'ü (41 milyon dolar) paradır. Gerisi makine ve teçhizat % 52 (49 milyon dolar) ve gayri maddî sermaye % 4 (4 milyon dolar) şeklindedir.

Bu kanundan yararlanan yabancı şirketler, 1951 - 68 arasında, toplam sermayenin % 38'i, nakdî sermayenin ise %85'i oranında bir kâr transferi yaparak anavatanlarına 35 milyon dolar götürmüşlerdir. Ancak bu şirketlerin aynı süre içinde sağlamış oldukları kârın toplamı 70 milyon dolar çerçevesindedir. Dolayısıyla, daha 30 - 35 milyon doları, istedikleri yıl memleketlerine göndermek yetkisini kanun onlara tanımıştır. (323)

DPT'nin eski uzmanlarından Doç. Dr. Baran Tuncer, yabancı sermaye kanunu çerçevesinde gelen şirketlerin Türk ekonomisindeki yeriyle ilgili çeşitli rakamları, özellikle DPT kaynaklarına dayanarak vermektedir. (324)

Yabancı sermayenin % 79'unu dört ülkenin şirketleri getirmiştir: Amerika (% 30), İsviçre (% 18), Hollanda (% 16) ve Almanya (% 15).

Bu sermayenin % 85'i imalât sanayiine, sırasıyla lâstik-kauçuk (% 13), gıda (% 11) ve madenî eşya, taşıt araçları, makina gibi alanlara yatırılmıştır.

Yabancı Sermaye Kanunu çerçevesindeki yatırımların toplam özel yatırımları içindeki yeri, 1963'de % 2,2; 1964'de % 1,6; 1965'de % 1,9'dur. Hemen tümüyle yöneldiği imalât alanında payı ise 1963'de % 9; 1964'de % 6,6; 1965'de % 7,4 olmuştur. Batılı şirketlerin özellikle kârlı buldukları imalât alanlarında ise payları yüksektir:

Yabancı Sermayenin Özel Sektör Yatırımlarına Oranı

	1963	1964	1965	1963-65
Lastik-plâstik	% 54	% 37	% 21	% 36
Kimya	% 8	% 9	% 42	% 16
Elektrikli makine	% 2	% 18	% 13	% 15
Taşıt onarım ve imalâtı	% 54	% 37	% 0,30	% 17

Bu rakamları değerlendirirken, yabancı sermayenin genellikle yerli sermaye ile ortak kuruluşlarda toplandığı gözden kaçırılmamalıdır. Dolayısıyla, yabancılar, sermayenin küçük bölümünü getirmekle beraber belirli işkollarının hemen tümünü etkileri altına almışlardır.

TÜSİAD Genel Sekreteri T. Güngör Uras'ın henüz yayınlanmamış kitabı «Türkiye'de Yabancı Sermaye Yatırımları»nda, konuya ilişkin son rakamlar ve bulgular verilmektedir. Yazarının izniyle naklettiğimiz bu bilgilere göre, 1975 yılı sonu itibariyle, 6224 sayılı kanun kapsamındaki 109 yabancı sermayeli kuruluş şu özellikleri taşımaktadır :

— 109 yabancı sermayeli kuruluşun toplam sermayeleri 5,4 milyar TL.'dir.

— Toplam sermayenin % 40'ı (2,1 milyar TL.) yabancı sermayeyi oluşturmaktadır.

— 109 yabancı sermayeli kuruluştan 93'ü imalât sanayii kesiminde çalışmaktadır.

— 1950 - 1975 döneminde sadece % 40'ı nakdî olmak üzere 286 milyon dolarlık yabancı sermaye girişine izin verilmiş, bu izinlerin %48'i oranında 137 milyon dolarlık fiili yabancı sermaye girişi olmuştur.

Yabancı sermayeli kuruluşların Türk ekonomisi içindeki yerlerini ortaya koyan rakamların başlıcaları ise şöyledir :

— Yabancı sermayeli kuruluşların satışları 1973 yılında 13.7 milyar TL., 1975'te 23,3 milyar TL.'dır.

— Yabancı sermayeli kuruluşların imalât sanayii tüm satışları içindeki payları 1973'te ve 1975'de % 10 oranındadır.

— Yabancı sermayeli kuruluşlar 1975 yılında 45 bin kişiye istihdam imkânı sağlamışlardır. (Bu kuruluşların faaliyet gösterdiği sektörlerin toplam istihdamı 550 bin kişi olduğundan, kuruluşların istihdamdaki payı % 9 dolayındadır.)

— 1975 yılına ait bilgilere göre, imalât sanayiinde

yabancı sermayeli kuruluşların kullandıkları tüm girdilerin % 52 oranındaki kısmı doğrudan ithâl edilmektedir.

— İmalât sanayiindeki yabancı sermayeli kuruluşların toplam satışlarının % 3'ünü ihraç ettikleri anlaşılmaktadır.

— Yabancı sermayeli kuruluşların 1975 yılında toplam kârlılıkları, ortalama ödenmiş sermayelerinin %47,6'sı oranındadır.

2) **Petrol kanunu uyarınca gelen yabancı sermaye:** Yabancı şirketlerin Türkiye'de büyük ilgisini çeken alan, değerli petrol kaynaklarıdır. Yabancı yatırımların %53'ü petrol araması, tasfiyesi ve dağıtımıyla ilgilidir. 236 milyon dolar civarındaki bu yatırımın da (yaklaşık olarak) sadece 72 milyonu para şeklinde yurdumuza girmiştir. 93 milyonu «aynî»dir; gayri maddî haklar (royalty, patent v.b.) ise 71 milyon çerçevesindedir. Amerikan, İngiliz, Hollanda şirketlerine aittir. Asıl amacı Türkiye'deki petrol kaynaklarını kontrol etmek ve petrol ithalâtında aracı olmaktır.

3) Ereğli Demir Çelik Fabrikası aracılığıyla getirilen sermayenin toplamı ise 164 milyon dolardır.

§ 4. YABANCI ŞİRKETLERİN GERİ KALMIŞLIKTAKİ ROLÜ

Ekonomi alanındaki geri kalmışlıktan kurtulma çabası belirli yollardan geçer: Ülkedeki kaynakların kendi çıkarınca kullanılması, yatırımların en faydalı alanlara yönelmesi, gereksiz ithalâttan kaçınılması, kaynakların yurt dışına transferinin önlenmesi, v.b.

Bu ilkeler neyse, Türkiye'deki yabancı sermaye o değildir; olmasına kendi varoluş nedeni engeldir. «Şurasını iyice öğrenelim ki, yabancı sermaye Türkiye'ye mevcut gümrük vergilerinden kurtulmak için gelmektedir. Mamûlünü gümrük vergisi ödeyerek Türkiye'ye sokacağına, o malı gümrük duvarının gerisinde imâl etmek gibi tamamen ekonomik bir kuralı uygulamaktadır.» [325]

Doç. Dr. Vural Savaş'ın açıkladığı bu noktaya, bir de sermayenin kendi memleketinde sağlayamıyacağı astronomik bir kâr oranına ulaşmak tutkusu eklenince, yabancı sermayenin ülkemizdeki varlığının gerekçesi meydana çıkmaktadır.

Kâr transferleri: Gerçekten de, bu şirketlerin Türk ekonomisine ilk olumsuz etkisi, sağladıkları büyük kârın dışa transfer edilmesi yahut ilerde edilmek üzere bekletilmesidir. Rakamlara bir göz atalım: Plânlamanın verdiği bilgiye göre, yabancı sermaye kanunu çerçevesinde gelen şirketlerin Türkiye'deki ortalama kârı yılda % 50 gibi çok yüksek bir düzeydedir. ([326]) (1975'de % 47,6)

Bu oran, yerleşmiş Avrupa memleketlerindeki düşük kâr oranıyla kıyaslanmak şöyle dursun, Türk özel sanayiinin 1960'larda % 20 dolayındaki kârlılığından bile 2,5 defa fazladır... Hele bazı şirketlerin ve alanların yabancılara sağladığı kazanç, akıl durduracak kadar yüksektir. Bütün yatırımı 358 bin dolarlık makine ve teçhizat olup tek kuruş nakit getirmeyen bir İsviçre-İtalya ortak firması, tam 3 milyon 300 bin dolar kâr transfer etmiştir. ([327]) (Getirdiği aynî sermayenin on katı.) Hele şirketlerin ortalama olarak kârın % 35'ini transfer ettiği gözönünde tutulursa, Türkiye'nin çok tatlı kazançlara imkân tanıdığı anlaşılmaktadır. Yabancı sermayenin özellikle ilgilendiği madenî eşya, elektrik aletleri, ilâç ve gıda sanayiinde ise kâr yılda %60 - %80 arası değişmektedir. ([328])

Ödedikleri kurumlar vergisine göre, bazı yabancı sermaye şirketlerinin 1968'de sağladıkları yaklaşık kâr şöyledir: Ünilever Türkiye Ltd. Şirketi (Sana-Vita) 30 milyon TL., The Shell Company of Turkey Ltd. 35 milyon TL., Mobil Oil T. A. Ş. 22 milyon TL., Türk Pirelli Lâstikleri A. Ş. 11 milyon TL., Goodyear Lâstikleri T. A. Ş. 21 milyon TL., The Coca-Cola Export Com. 10 milyon TL., Pfizer İlâçları A. Ş. 10 milyon TL. ([329])

1975 yılında, imalât sanayi kesimindeki 33 yabancı sermayeli kuruluştan 25'i, ülkenin en büyük 100 firması sıralamasında yer almıştır.

Kâr oranının bu yüksekliği, yabancı şirketlerin kısa zamanda büyük meblâğları dışa transfer edebilmelerine yol açmaktadır. Yabancı sermayenin bu imkânı hemen her ülkede dikkatle sınırlanmışken, Amerikalı uzmanların önerileri uyarınca hazırlanan bizim kanunumuz, sanki dövizimiz çok bolmuş gibi kârın dışa transferine hemen hiçbir kayıt koymamıştır. Gerçekten, yabancı sermayenin dışa transfer ettiği kâr, yatırımının sadece yarısının para olarak Türkiye'ye girdiği, öteki yarısının aynî ve isim hakları olduğu gözönünde tutulursa, hayli yüksektir. Dışa transfer olunan kârlar, özellikle dövizimizin kıt olduğu dönemlerde Türk ekonomisini zorlamış; en olumsuz etkisini bu yıllarda göstermiştir.

Ticaret Bakanlığının 1972 sonunda açıkladığı rakamlara göre; yabancı şirketlerin toplam yatırım ve kârından dışa transfer ettiği bölüm, şöyledir:

		Gelen Yabancı Özel Sermaye (Milyon Lira)	Kâr Transferi
(Son 20 yıl)	1952—1971	1,050	550
(Son 5 yıl)	1967—1971	413	292
(Son yıl)	1971	102	63

1972 sonrasında ise, transfer edilen kârın miktarı da, gelen sermaye oranı da büyümektedir. Bu dönemde Türk Lirasının değeri önemli düşüşler gösterdiğinden, aşağıdaki tablo hem dolar hem de o yıla ait Lira karşılığı ile verilmiştir; parantez içindeki rakamlar doları belirtmektedir:

YIL	Gelen Yabancı özel sermaye	Kâr T. Transferi
	Milyon lira	Milyon lira
1972	559 (43)	455 (35)
1973	1,014 (78)	455 (35)
1974	1,144 (88)	922 (71)
1975	2,142 (305) (*)	584 (36)
1976	378 (27)	1,162 (83)
1977	1,139 (50)	1,972 (114)

Türk - Irak petrol boru hattı yatırımının gözüktüğü 1975 yılı rakamının dışında bakarsak, yabancı sermayenin kâr transferinin giderek önemli bir düzeye çıktığı, her yıl gelen yabancı özel sermayeye yaklaştığı, bazen aştığı görülmektedir. Yabancı özel sermaye tanımına girip girmediği tartışmalı olan petrol hattı yatırımının yer aldığı 1975 dışında, dönemin toplam sonucu şöyledir: Beş yıl içinde Türkiye'ye 4 milyar 234 milyon lira (288 milyon dolar) girmiştir. Buna karşılık, özel yabancı şirketler aynı beş yılda 4 milyar 966 milyon lira (338 milyon dolar) kâr transferi yapmışlardır. 77 milyon dolarlık yeni yatırıma karşılık yurt dışına transfer edilen 197 milyonluk kârıyla, 1976 - 1977 özellikle dikkat çekicidir.

Görüldüğü gibi, kâr transferlerinin gelen sermayeye oranı her dönem biraz daha artarak zaten dar boğazda olan dış ödemelerimizi büsbütün zorlamaktadır. Hele sermayenin önemli bölümü para değil mal olduğundan, durum tam bir çıkmaza yönelmiştir. Türkiye'deki yabancı sermaye ekonomiye önemli bir katkıda bulunmamakta, para olarak getirdiğinin, bazı yıllarda, tam iki katını dışarıya götürmektedir. (330)

Döviz tasarrufu sağlıyor mu? — Yabancı şirketlerin ithalât azaltarak önemli döviz tasarrufu sağladığını söylemek de mümkün gözükmemektedir.

Kârın çokluğu gibi nedenlerle yabancı sermayenin itibar ettiği alanlar oto lâstiği, ilâç, boya, buzdolabı, çamaşır makinesi, otomontaj ve benzer sanayi dallarıdır. Bu alanların ortak özelliği «hammadde» diye ithâl edip kullandıkları aksamın, aslında, mamûl parça olmasıdır. Örneğin, **ilâç sanayii** kimyevî maddeyi kendi ana şirketinden ithal etmekte, bunun karşılığında dışa döviz ödenmektedir. Yapılan kamyon, buzdolabı, radyo gibi malların da önemli parçaları dıştan gelmekte, Türkiye'de birleştirilmektedir.

(*) 1975 rakamına Irak - Türkiye petrol boru hattı yatırımı girdiğinden bu kadar yüksek gözükmektedir.

Hal böyle olunca, yabancı sermaye kuruluşları **sanayici** değil üstü örtülü bir **ithalâtçı** gibi gözükmektedir. Zira, yaptığı üretimin memlekete sağladığı döviz tasarrufu hem azdır, hem de, DPT'nin konuyla ilgili çalışmasında belirtildiği üzere «gittikçe düşmektedir.» Yabancı sermayenin Türkiye'deki bu döviz tasarrufunun ortalaması şöyledir: Yaptığı her 100 liralık satış, memlekete 40 liralık döviz kazandırmıştır. Bu kazanç 1955'de 62, 1956'da 73, 1957'de 70, 1958'de 78 lira olmuş, sonra düşmüştür. (331) Düşüşün nedeni, ithalâtın yerini almak gerekçesiyle gelen yabancı sermayenin, bilâkis, ithalâtı gerektiren kuruluşlar meydana getirmesi, bunları daha kârlı görmesidir. İhracatın tüm satışlardaki payı, % 3 kadardır.

Odalar Birliği'nin eski «ihtilâflı» başkanı Prof. Necmettin Erbakan, meseleleri en yakından izleyebilecek bir mevkide bulunmak sıfatıyla şöyle anlatmaktadır: «Bugün Türkiye'de yabancı sermayenin durumu nedir? Bunu kimse bilmez. Ben bunu iki yılda tesbit edemedim. Yabancı sermaye birçok yerde taahhüdünü yerine getirmemiştir. Hisselerin yüzde 49'u geçmemesi lâzımken hisse nisbeti % 99'a çıkarılmıştır, şu kadar sene sonra ilâcın içerisindeki müessir maddenin Türkiye'de imâl edileceği taahhüt edilmişken, ilâç sanayiimiz halen paketlemeden ileri gidememektedir.» (332)

Yabancı sermayenin göz bebeği karayolu taşıtları montajında ise «1962, 1963 ve 1964 yıllarında sağlanan döviz tasarrufu, sırasıyla % 15, % 12 ve % 13 kadardır. (333) Kimya **«sanayiinde»** başarılan iş, dışardaki kimya sanayiinin ürünlerini ithal edip onu ilâç şekline sokmaktan ibarettir.

Şirketlerin ithalâtı kendi ana şirketlerinden yapmaları ise, Türkiye'yi fazladan bir döviz kaybına uğratmaktadır ve hemen her alanda şöyle bir mekanizma yürürlüktedir: Türkiye'deki şirket mamûl maddeyi kendi ana kuruluşundan ithâl ettiğinden normalin üstünde bir fiyatı dışa ödemekte sakınca görmemektedir. Bu fazladan **kâr**

ana şirketi memnun ederken, içteki kuruluş masrafı fiyatlara yansımakta ve kendisi kazanmaktadır. Bazı kimyasal hammaddelerin basında açıklanan ithal fiyatları ilgi çekicidir: Türkiye'ye ithâl edilen aynı madde için, almış ülkesine göre, 12, 70, hatta 254 kat fazla döviz ödenmektedir... Yabancı şirketlerin ithâl ettikleri hammadde konusunda Prof. Sadun Aren şu hükme varıyor: «Kâr transferlerinin bir de görünmeyen kısmı vardır. Şöyle ki, yabancı sermaye fabrikalarının hemen hepsi hammaddelerini dışarıdaki ana şirketlerinden ithâl ederler. İşte bu ithalâtı çok yüksek fiyatla yaparak, içerideki yabancı sermaye, kârlarının büyük bir kısmını daha peşinen dışardaki ana şirketlerine transfer etmiş olur. Bu surette yapılmakta olan kâr transferlerini kesin olarak bilmeye imkân yoktur. Ancak, ortaya çıkarılmış bazı örneklere dayanarak, bunun, en az resmen transfer edilen miktar kadar olduğunu emniyetle söyleyebiliriz.» (334)

Pahalılık — Bu tür bir mekanizmanın nimetlerinden yararlanıp kıt dövizimizin israfına yol açan yabancı sermaye, çeşitli alanlardaki tekel durumundan yararlanarak (ilâç, radyo, ampul, otomontaj, lâstik, vb.) ürünlerini görülmemiş fiyatlara satmaktadır. Sağlık Bakanlığının Meclis'te açıklanan bir araştırması, piyasadaki ilâçlardan çoğunun % 300 - 500 kârla satıldığını göstermiş, basında uzun tepkilere yol açmıştı. Türkiye'deki taşıt araçları Avrupa'daki benzerlerinden iki misline yakın pahalıdır. Hemen bütün yabancı sermaye yatırımlarında varolan bu pahalılıktan, Prof. Halûk Cillov, 1960'lardaki bir konferansında şöyle yakınıyor: «İmalât sanayii otomobil lâstiğini 300 liraya satar ve yerli malı diye iftihar ederiz. Avrupa'ya gidersiniz, eşini 100 liraya alırsınız. Bu sanayileşmek değildir...

Türkiye'de bir pil alırsınız radyonuza, yerli malı diye iftihar edersiniz, bir hafta kullanabilirsiniz. Avrupa'da aynı pili daha ucuza alır, üstelik bir ay kullanırsınız.

Bence bu, yüzkarasıdır. Bu şekilde bir yazı yazdım diye beni dava bile ettiler.»

Memleketimizdeki «Yabancı sermaye» işte bu özellikleri taşıyor. Özel sektör yatırımlarının % 2 dolayında küçük bir bölümünü meydana getiren bu sermaye, bazı alanlarda birikmesiyle ve geniş kâr imkânlarıyla önem kazanmıştır. (Yabancı sermayenin büyük çalışma imkânı yarattığı iddiası da doğru değildir. Türkiye'deki sanayi işçisinin sadece % 2 kadarı yabancı sermaye kuruluşlarında çalışmaktadır.)

Yabancı sermayenin yol açtığı oluşum geri kalmışlığın altedilmesi yönünde bir katkı yaratmamış; bilâkis, mamûl madde ithalâtına bağımlı, montajcı ve israfçı bir sektörün doğuşuna hizmet etmiştir.

§ 5. PETROL ŞİRKETLERİNİN ÖZEL MİSYONU

Tüccar-eşraf ikilisinin kendini iktisaden bütünlemek amacıyla dışa açılmasının bir diğer önemli sonucu, en değerli kaynağımızın yabancılara terkedilmesidir. Petrol kanunu yabancılar tarafından hazırlanmış, yabancılara yaranmak amacıyla çıkarılmıştır. Türk ekonomisine verdiği zararın anlatılmasına ciltler dolusu yazının yetmeyeceğine işaret edip, özetlemeye çalışalım.

Uluslararası kapitalizm tarihinin en kanlı sayfaları petrolle ilgilidir. İtalyan petrolcüsü Mattei'nin uçağına bomba konmasından Musaddık'ın devrilmesine kadar çeşitli olayın temelinde petrol vardır. Petrolün sağladığı astronomik kârlar ve büyük sömürü imkânı, onun uğruna hükümetlerin devrilip kurulmasına, ihtilâllere, milyonlarca liralık propaganda faaliyetlerine, gizli teşkilâtlara gizli paraların ödenmesine yol açmıştır. (335)

1954'de gene bir Amerikalıya hazırlatılan petrol kanunuyla, dünyanın bu en azılı yabancı sermayesine Türkiye kapılarını açmıştır. Yabancılara yaranmak gereğinin sonucu olan bu kanun, geri kalmışlığın yenilmesinde kullanılacak kaynaklarımızı, akıl durduracak bir garabet örneği şeklinde, kullanmaktan vazgeçişimizin belgesidir.

Türkiye, petrol ihtiyacı nedeniyle 1960'larda her yıl dışa 60 milyon dolar kadar bir ödeme yaparken, bu rakam, 1970'lerin sonunda yılda 2 milyar doları bulmuştur. Yaklaşık olarak, tüm ihracat gelirlerinin karşılığı sadece petrol alımında kullanılmaktadır.

Öte yandan, Türkiye'nin topraklarında, şu ya da bu ölçüde, ama mutlaka petrol vardır. Nitekim, toplam ihtiyacının yaklaşık üçte birini, Türkiye kendisi üretmektedir.

Bu durumda, 1950'lerden başlayarak Türkiye'nin yapması gereken, topraklarındaki kaynağı kendi yararına en akılcı biçimde harekete geçirmek; sanayisinin enerji ihtiyacını ise bu pahalı kaynağa değil, bol miktarda sahip olduğu kömüre ve akarsulara dayandırtmaktadır. Oysa bunun tam aksi yönde bir politika izlenmiştir. Yabancıların ve petrol şirketlerinin de katkısıyla hem kurulan sanayi başlıca enerji kaynağı olarak petrolü almış hem de yerli petrol üretiminde Türkiye'nin çıkarları ikinci plâna itilivermiştir. Sonuç, ekonomiyi altüst eden bir döviz harcamasının petrole gitmesi ve Türkiye'nin kendi kaynaklarından yararlanamayışı üzerine ciddî kuşkulardır.

Mesele, yabancı şirketlerin olaya bakış açısıyla, Türkiye'nin bakış açısı ve çıkarları arasındaki farklılaşmadan, çelişkilerden doğmaktadır. Yabancı petrol şirketleri ve onların ülkeleri açısından Türkiye, herşeyden önce, muhtemel bir petrol rezervidir. Dünya ölçeğinde ve bu güçlerin çıkarınca yapılmış uzun vadeli plânların, küçük bir parçasıdır Türkiye. Şirketler için, konu sadece Türkiye değildir; amaç, mutlaka Türkiye'de petrol bulup çıkarmaktan çok, bu petrolü dünya ölçeğindeki plânın öngördüğü biçimde kullanmak ya da kullanmamaktır. Örneğin, Türkiye'nin çeşitli bölgelerinde imtiyaz almış yabancılar, buldukları petrolü çıkartıp çıkartmama kararını, Ortadoğu ülkelerindeki siyasal konjonktüre göre belirleyebilirler, zamanlamayı başka etkenlere göre ayarlayabilirler, vb.

Bu, onların evrensel ölçekte bir sermaye kuruluşu olmalarının, kendi ülkelerinin siyasal odaklarıyla ilişkilerinin doğal sonucudur.

Şirketlerin politikasına salt ekonomik çerçevede bakıldığında da, bunun Türkiye'nin yararıyla çelişen uygulamalar yaratabileceği görülmektedir. Türkiye açısından, düşük verimli ve pahalı kaynakları bile işletmek, döviz darlığı nedeniyle, ticarî bir davranıştır. Buna karşılık, maliyetleri ve kârları uluslararası ölçülere göre belirlenen yabancı petrol şirketleri açısından, ancak bu ölçülerle ticarî olan kaynakları harekete geçirmek sözkonusudur. Nitekim, TPAO'nun çalışmaları yabancı şirketlerinkiyle karşılaştırıldığında, bu gözlemi doğrulayan rakamlar ortaya çıkmaktadır: TPAO, Türkiye'nin ihtiyaçları uyarınca, hemen her olasılığı değerlendirip sondaj yapmakta, üretimi düşük olan kuyulardan bile petrol üretmektedir. Buna karşılık, yabancı şirketlerin çalışması, «ticarî» verimi yabancıların üst düzeydeki kârlılık ölçüsünü karşılayan alanlarla sınırlıdır. Nitekim, 1970'lere kadar TPAO'nun yaptığı sondaj, yabancı şirketlerin toplam sondajından fazladır; TPAO 227 petrollü kuyudan üretim yaparken, 16 kuyudan üretim yapan bir SHELL şirketinin üretimine ulaşamamaktadır. Başka bir deyişle, yabancı şirket imtiyaz aldığı alanlarda sadece 16 kuyudan, TPAO'nun 227 kuyuda elde ettiğinden fazlasını çıkarabilmektedir.

Bu rakamların açıklaması, bir yönüyle, TPAO'nun verimli petrol yatağı bulmaktaki yetersizliğinde aranabilir. Ama öteki yönüyle, en azından teorik olarak, yabancı şirketin kendi imtiyaz alanındaki küçük yatakları kârlı görmeyip işletmediğini ortaya kor. Oysa Türkiye'nin yararı, mevcut petrol imkânlarını yabancı şirketlerin çıkarınca belirlenen ölçülerle değil Türk ekonomisinin ihtiyacınca değerlendirmektir. TPAO'nun yaptığı gibi, bulunan petrolü son damlasına kadar çıkarmaktır. Nitekim 1960'larda TPAO, Şelmo yöresinde günlük 80 varil veren

kuyuyu işletirken, Mobil şirketinin günlük verimi 1000 varilden düşük gözüken yatakları işletmeye sokmadığı belirtilmiştir.

Öte yandan, yabancı petrol şirketlerinin Türkiye'de petrol ararken aynı zamanda Türkiye'ye petrol satmaları da bu faaliyetin yoğun olduğu 1960'larda üretimi etkilemiş gözükmektedir. (336) Bu satış, özel anlaşmalar nedeniyle uzun süre dünya piyasalarından daha pahalıya yapılmıştır.

Çin'in petrol konusunda geçirdiği tecrübe, bizim açımızdan, hayli ilgi çekicidir. Çin'i gezen Türk gazetecilerinden Oğuz Akkan'a Çin petrol enstitüsünün müdürü şu bilgiyi vermektedir : «İhtilâlden önce ünlü İngiliz, Fransız, Amerikan şirketleri çeşitli bölgelerimizi kapatmış, petrol aramaları yapmış, kuyular açıp petrol bulamamış, aldıkları olumsuz sonucu bize bildirmişti. İhtilâlden sonra Sovyetler Birliği, Romanya ve Çekoslovakya'dan teknisyen ve mühendis ekipleri getirterek petrol gücümüzü anlamak istedik. Bu ekiplerin içinde en başarılısı Çekler oldu. Sebebi de şu: Ruslarla Romenler, Çin'in çeşitli bölgelerine dağılıp araştırma yaparken, Çek ekibi başka yerde vakit kaybetmeden hemen Batılı şirketlerin geçmişteki sondaj bölgelerine gidip, «verimsizlikle» nitelenmiş topraklarda araştırma yaptılar; «kör» kuyuları tekrar incelediler. Aldıkları sonuç şaşırtıcıydı: Bu kuyuların % 75'inde Batılılar petrol bulmuş, fakat hemen kuyuyu körletip durumu bizden gizlemişlerdi. Bulunup gizlenmiş petrolü kısa zamanda ortaya çıkaran Çek ekibi, tabiatıyla, öteki ekiplerden daha faydalı oldu.» (337)

Türkiye'de petrolün macerası, uzun süre, kendi yararlarımızı ve imkânlarımızı ikinci plâna atmak biçiminde gelişmiştir. Millî petrol kuruluşu olan TPAO'ya, sanki o da bir yabancı kuruluşmuş gibi muamele edilmiştir. Arama izni verilirken, petrol bölgeleri saptanırken, TPAO, hattâ kösteklenmiştir. Bu kuruluşun gelişmesinin neredeyse bilinçli ve kasıtlı olarak iktidarlarca engellen-

diğini söylemek mümkündür. (*) Bir yandan da, kendi çaresizliğimiz, güçsüzlüğümüz üzerine yaygın bir propaganda geliştirilmiş, ancak yabancı özel şirketler sayesinde birşeyler yapılabileceği, 1960'larda TPAO'nun tek başına tüm sondaj çalışmalarının %60'ını gerçekleştirmesine rağmen söylenmiştir. (338)

1960'larda millî ve halkçı güçlerin başlattığı petrol kampanyası 1970'lere doğru bazı sonuçlar vermiştir. Yabancı şirketlerin petrol üretimi önemli oranda artarken TPAO'nun üzerindeki ambargo da hafiflemiştir. Bununla beraber, petrol gibi aynı zamanda teknik olan bir konunun 1970'lerdeki gelişmesi üzerine yorum yapmak için henüz vakit erken gözükmektedir. Özet olarak söylenebilecek olan, petrol politikasının da tüm ekonomi politikaları gibi, sınıfsal iktidarın niteliğinden, iç ve dış dayanaklarından ayrı düşünülemeyeceğidir.

Ne var ki yabancıları memnun ederek kendi durumunu sağlamlaştırmak iktidardaki tüccar-eşraf ikilisinin zayıflığından doğan tabiî bir tercihtir. Gerçekten de, iktidardaki zümrelerin ağır basan niteliği ne olmuşsa, Türkiye'nin ekonomik düzeni onu yansıtmıştır. Milliyetçi bü-

(*) TPAO'nun eski Genel Müdürü İhsan Topaloğlu, bu «kösteklemeye» faaliyetinin son durumuyla ilgili olarak şu bilgiyi veriyor: «Birinci Beş Yıllık Plâna göre 1964 yılında yapılan 5 yeni sondaj makinası sipariş edilmiştir. Böylelikle artan sondaj kapasitesinden tam olarak yararlanmak üzere 1966 yılı için 31 bin metre derinliğinde 16 arama kuyusu delecek şekilde programlar hazırlanmış ve uygulanmıştır. Bu miktar daha sonra gittikçe azalarak 1968 yılında 7 arama kuyusuna (Wildcat) inmiş, bunun için de 14.000 metre sondaj yapılmıştır. Bu nedenle petrol bulma şansı da bu oranda azalmış olmaktadır. Yeni makinaların alınması ile hızlanması beklenen aramalar azalırken Türkiye Petrolleri Anonim Ortaklığını daha ziyade ham petrol ve tabii gaz ithal eden ve petrol alışverişi yapan bir kurum haline getirmek gayretleri gittikçe artmaktadır. Yabancı şirketlerin aramalarına fazla bel bağlamanın ham bir hayal olduğu ise, petrol kanunu çıkalı beri artık anlaşılmıştır.» (Enerji Sorunumuz ve Petrol, Akşam Gazetesi, 22.3.1969)

rokratların yer aldığı iktidar koalisyonu Türkiye'yi dışa muhtaç etmemiş, bağımlı kılmamıştır. Fakat kurdukları ekonomik düzen hem iç sömürüyü devam ettirmiş, hem de donuk bir özellik taşımıştır. Az gelişmiş burjuvazinin tarihsel niteliği ise aracılık ve komisyonculuktur, yabancılarla işbirliğidir. Bu zümrenin hakim olduğu iktidarın şekillendirdiği ekonomi, kaçınılmaz şekilde bağımlı olmuştur. Aynı burjuvazinin ve iktidar ortağı eşrafın kuracağı sanayide ise, ikilinin öteki niteliği olan güçsüzlük mutlaka yansıyacaktır.

III
GERİ KALMIŞ SANAYİ DÜZENİ

1952'den sonra başgösteren döviz darlığı ve ithalâtı sınırlamak zorunluğu gibi nedenlerle, tüccar-eşraf ikilisi bu kez «sanayici olmayı» deneyecektir. Ne var ki bu «sanayileşme» kaçınılmaz şekilde az gelişmiş burjuvazinin niteliklerini hatırlatmaktadır.

§ 1. «GİRİŞİMCİ DEĞİL, ÜRKEK...»

Türkiye'de burjuvazi, sanayiciliği uzun süre ikinci sınıf iş kabul etmiştir. Öncelik, girişim gerektirmeyen ve kolay para kazandırtan konut yapımı, arsa spekülâsyonlarındadır. Parasını inşaata bağlayan sermayedar, bunun kaybolmayacağından emindir. Yaptığı binayı yahut aldığı arsayı ne zaman satarsa, yaptırdığından çok fazlası eline mutlaka geçecektir. Dolayısıyla işin ne tehlikesi, ne ince hesabı, ne de yorucu çalışması vardır.

Bu oran, 1963 - 1971 döneminde % 42 olacak, (*)

(*) İlk ve ikinci kalkınma plânında konut yatırımlarının üzerinde uzun boylu durulmakta, mutlaka azaltılmasının gerekliliği ısrarla belirtilmektedir.

1977'ye ait son rakamlara göre, % 30 dolaylarında duracaktır. Özel yatırımlar arasında konutun çeyrek yüzyıl başköşeyi tutması, sanayileşme adına ciddî kayıptır. Üstelik, nicel büyümesine rağmen, imalât sanayii, özel sermaye yatırımları arasında hem inşaat yatırımının arkasında kalacak hem de oran olarak payını fazla yükseltmeyecektir : 1963 - 1971 döneminde bu oran % 29'dur. 1977' de ise, % 24'e düşmüştür.

Tüccar-eşrafın sanayiciliği, tabiatıyla, inşaatçılığından sonra gelecektir. Ancak bu sanayicilik de girişimci değil, ürkek olacaktır. Plânın öngördüğü alanlara itibar etmeyecek, hafif sanayi alanına, yapımı kolay tüketim maddelerine yönelecektir.

Aslında bu duruma şaşmamak gerekir. Dünyanın her yanında özel sermaye, kendi tabiatı icabı, plâncıların ona uygun buldukları iş kollarına değil, en çok kazanacağı alanlara yönelmektedir. Hele bu özel sektör Batıdaki gibi mücadeleci ve girişimci değilse, sadece kârlılıkla yetinmeyip bir de aşırı güvenlik ve kolaylık arayacak; öncelikle konutu, sonra kolay sanayii seçecektir.

Bu sanayi zaman içinde elbette bir ölçüde gelişmiş, 1970'lerde yılda % 9 oranında büyümüş, geçmişe oranla daha büyük işletmeler kurabilmiş ve güçlenen bir işçi sınıfını ortaya çıkarmıştır. Türkiye'nin ve sanayinin 1925' ten de 1950'den de çok ileride olduğu açıktır. Ne var ki, gerek azgelişmiş burjuvazinin nitelikleri gerekse onun kurduğu sanayinin yapısı, Türkiye'nin kalkınmasına yetmemiştir.

§ 2. «ARACI VE KOMİSYONCU»

Türkiye'de yerli özel sanayi, ithalâtçı ve aracı yanı ağır basan, dışa bağımlı bir nitelik taşıyacak; Prof. Gültan Kazgan'ın ona taktığı sıfatla, **«montajcı»** olacaktır. Bu nitelik, onun doğuşunu etkileyen şartların kaçınılmaz sonucudur.

Bu şartların belki de en önemlisi, bizdeki sanayinin ithalât sınırlamaları zoruyla meydana çıkıp gelişmesidir. Döviz yokluğu 1952 sonrasının bütün hükümetlerini bir kısım ithalâtı yasaklamaya mecbur etmiştir. Ancak, memleketteki gelir dağılımı değişmedikçe, çoklukla lüks ve dayanıklı tüketim maddelerine konan bu yasaklar aynı maddelere olan talebi etkilemeyecektir. Zira «talep, sadece ihtiyaç demektir. (...) Nelerin talep edileceğini ise, gelir dağılımı tayin eder. Gelirlerin büyük kısmı az sayıda insanların eline geçiyorsa, o memlekette lüks mal talebinin yüksek olacağı açıktır. (...) Lüks bir mala talep varken bunun üretim ya da ithalâtı yasaklanırsa, kaçakçılık başlar. Eğer kaçakçılık da önlenirse, bu sefer talep başka lüks mallara döner.» (340)

İktisat dilinde böylece ifade edildiği üzere, talep, onu destekleyen gelirin değişmemesi durumunda sabit kalmakta ve mutlaka kendine uygun bir karşılık bulmaktadır. Bizim sanayimizin kuruluşundaki başlıca etken, satınalma gücü elinde birikmiş varlıklı zümrenin yarattığı talebin ve piyasası genişlemekte olan bir sanayiinin ithalât yasağından ötürü, birdenbire karşılanamaz olmasıdır. Bu durumda, liberal ekonominin kuralları talebi içte karşılayacak sanayinin hemen kurulmasını öngörmektedir. Ne var ki talebi karşılayacak malların köklü şekilde üretilmesine şartlar el vermemektedir: Örneğin, radyo imalâtı için elektronik sanayiinin varlığı ve belirli teknolojik düzeye ulaşılmış olması gerekmektedir. Oysa memleketin böyle bir temel sanayii yoktur. Dolayısıyla radyo imâli mümkün değildir. Ancak talep, karşılığını sabırsızlanarak beklemekte; tatlı kâr ufukta gözükmektedir.

Bu durumda, tüccar-eşraftan olma sanayici işin «kolayına» gidecektir. İşin kolayı «montajcı» bir sanayi kurmak, bu şekilde talebi karşılamaktır. Eğer memleketin radyo yapacak gücü yokken radyoya talebi yaratan bir gelir birikimi varsa, o zaman radyonun «parçaları» yurda sokularak imalâtın tümünü değil, «son safhasını» yapan bir sanayi kurulacaktır.

Örneğin, binek otomobili yapımında, 1973 yılında % 69 oranında «yerli malzeme» kullanıldığı üretici tarafından belirtilmektedir. Ne var ki, bu «yerli malzeme»nin önemli bölümünde, ithâl malı girdiler bulunmaktadır. «Yerli» diye nitelenen parçaların ithâl girdileri DPT'nin bir araştırmasında incelenince, binek otomobilinde sadece %23 oranında yerli malzeme olduğu, %67'nin doğrudan yahut dolaylı ithâl girdileri olduğu gerçeği ortaya çıkmaktadır. Bu oran üretim dalına göre değişmekte, yıldan yıla azalacağı umulmaktadır. Ancak genel çizgileriyle, 1970'lerdeki durum böyledir.

Türkiye'deki özel sanayi kesiminin yapısındaki bozukluk budur. Ülkenin ekonomik gücü hesaba alınmaksızın **«yaratıcı»** değil, **«yapıştırıcı»** bir sanayi kurulmuştur. Bir malı meydana getiren parçaların yaratılması safhası, ekonominin gücü yetmediğinden ve tatlı kâr hazır beklediğinden, atlanmıştır. Ancak, iş imkânı artar, bir miktar döviz tasarruf edilir, gerekçesiyle desteklenmesine rağmen, kurulan aceleci sanayi kaçınılmaz şekilde güçsüz ve israfçı olmuştur. Yurt kalkınmasını gerçekleştirmemiştir. Güçsüzlüğü sanayiden çok ithalâta benzemesidir; hammadde değil parça ve işlenmiş madde ithâl etmesinden doğmaktadır. Sanayi, büyüdüğü 1970'lerde bile bu özelliğinden kurtulamayacaktır.

Temel sanayinin kurulmasından sonra gerçekleşmiş olsa ithalâtı ve döviz kaybını asgarîde tutacak sanayi dalları, ilk kademe atlanarak meydana getirildiklerinden, sürekli ve büyük israfa yol açmışlardır. Oysa bu işkolları güçlü bir temel sanayinin kurulmasından sonra meydana getirilmiş olsalardı, döviz ihtiyaçlarını önemsiz bir düzeye düşürebilirlerdi.

Özel sanayi kuruluşlarının montajcı - ithalâtçı niteliği gelişme süreci içinde azalsa bile, bünyesel bir hastalık olarak 1970'lerin sonunda da etkinliğini korumaktadır. Hammadde diye ithâl malı mamûl madde kullanan bu sanayi, kendi girdilerinin pahalılığından ötürü ancak yük-

sek maliyetle üretim yapmakta, bu kez yaptıklarını dışarıya satma imkânını çok zor bulabilmektedir.

Sanayinin bu özelliği, Türkiye'nin sanayileşme temposunu olumsuz etkilemiş, özellikle 1960'larda, hemen hiç derecesinde ihracat yapan özel sanayinin hammadde ihtiyacını sağlamak uğruna, ülkenin gelirinin yarısı tüketilmiş; yatırımları geliştirmek için bu kaynaktan yararlanılamamıştır. Bu dönemde, bir bölümünü imalât sanayinin oluşturduğu toplam sanayi ürünlerinin dışa satımından yılda yaklaşık 80 milyon dolar elde edilirken, imalât sanayinin yıllık «hammadde» gereği için gene her yıl yaklaşık 150 milyon dolar ödenmiştir. İlâç, boya ve benzeri sanayinin sadece 1967'de dışarıya hammadde için ödediği, 72 milyon dolardır. «1966'daki ihracatı 23 milyon lira olan tekstil sanayiinin o yılki ithalâtı, merinos, sunî ve sentetik elyaf ve iplik, mamûl madde olarak 400 milyon liradır.» ([341]) vb.

1970'lerde, sanayinin güçsüzlüğünden ileri gelen sonuçlar bir ölçüde hafifleyerek ama özelliklerini koruyarak kendilerini sürdürmektedir. 1970'lerin sonunda, sanayinin ihracattaki payı % 30 civarındadır. 600 - 700 milyon dolarlık bu katkıya karşılık, aynı sanayi, bir milyar dolardan fazla bir hammadde, daha doğrusu, mamûl madde ithalâtına bağımlıdır. Bu niteliğinden ötürü, sanayi, hem yatırımda kullanılabilecek fonları kendi montaj maddesi ihtiyacında kullanmakta hem de Türkiye'yi sık sık döviz darboğazına sokabilmektedir. Ekonominin dışa bağımlılığına ve sürekli borç aranmasına da, bu durum yol açmaktadır.

Tüccar-eşraf ikilisinin öncülüğündeki sanayileşme, ancak böylesini gerçekleştirebilmiştir. Köklü bir sanayinin kurulması girişimcilik, büyük sermaye, tecrübe ister ki, bunlar az gelişmiş burjuvazide ya yoktur, ya da çok gecikerek eksik oluşmaktadır. Ne var ki bu özellikteki bir sanayileşmenin Türkiye'yi kalkındırdığını söylemek 1970'lerin sonunda da mümkün değildir.

Dünyanın her yanında sağlıklı bir sanayi, hammad-

desini kendi ülkesinden yahut tarım ülkelerinden sağlarken, bizimki «hammaddesini» uzun süre Avrupa'dan getiren, lüks bir sanayi olmuştur... (*)

§ 3. «DAĞINIK VE İSRAFÇI»

Sanayideki güçsüzlüğün bir başka belirtisi de, çok küçük birimlerden meydana gelmiş olması ve israfçılığıdır.

1960'larda imalât sanayiindeki işletmelerin % 55'i, 10 kişiden az işçi çalıştırmaktadır. 800'den fazla işçinin çalıştığı fabrikaların sayısı 65'tir ki, işyerlerinin sadece % 1'ini meydana getiren bu yerlerin büyük çoğunluğu devlete aittir. Prof. Aren, üretim gücünde büyük kayıplara yol açan cüce işletmeciliği şöyle izah etmektedir. «Özel sektörde işletmelerin böyle küçük olmalarının sebebi, her sermayedarın kendi başına buyruk olmak istemesidir. Elinde büyük işletme kuracak kadar çok sermayesi olanlar azdır. Ayrıca, kapitalistlerin sermayelerini bir araya getirerek büyük işler kurmaları usulü de memleketimizde henüz yerleşmemiştir. (...) Demek oluyor ki işletmelerin küçük oluşu, kapitalizmin (özel sektörün) bünyesinden gelmektedir. Az gelişmiş memleketlerde kapitalist sınıfın mensupları elinde büyük sermayeler birikmemiş olduğundan, bunlar eliyle yürütülecek bir sanayileşmenin cüce ve küçük işletmelerden ibaret olacağı da tabiidir. Oysa diğer taraftan da biliyoruz ki, küçük birimlerle sanayileşmek mümkün değildir. İşte özel sektör eliyle (kapitalist yoldan) kalkınmamızın mümkün olmayışının temel nedenlerinden birisi de budur.» (342)

Özel sanayideki bu niteliğin değişik bir örneğine kârın bol olduğu alanlarda rastlıyoruz. İlâç sanayii, taşıt montaj sanayii, ampul sanayii, gazoz sanayii vb. Bu iş

(*) Sanayi, ancak 1980'lerde ve kitlelerin ciddi kaybı pahasına ihracattaki payını artırabilmiştir.

kollarındaki kazancın cazibesine kapılan sermayedarlar hemen bir yabancı ortak edinerek şirket kurup yatırım yapmaktadırlar. Bu nedenle gereksiz sayıda işletme aynı alanda birikmekte, kapasitesinin çok altında bir üretimle yetinmektedir. Gerçi bu, sınırlı çalışma temposu bize fazlasıyla kazandırtmakta, ancak, üretim kapasitesinin önemli bölümünün kullanılmamasından ötürü değerli sermayeler boş yere bağlı kalmaktadır.

Bu nedenlerle sanayide oluşan âtıl kapasite tek kelimeyle korkunçtur; özel sektörcü gelişme çabasının yol açtığı israfın en büyük örneği olarak karşımıza dikilmektedir. Türkiye'nin milyonlarca liralık dövizi ve sermayesi boş yere kullanılmıştır. İlk beş yıllık plânda belirtildiğine göre, 1962 yılında dokuma sanayii kapasitesinin ancak %30'unu; makine ve aletler sanayii %35'ini kullanmaktadır. Gerisi âtıldır. 1966'nın rakamları da pek parlak değildir, çeşitli alanlarda israf edilen âtıl kapasite şöyle belirtilmektedir : Ampul imalinde % 65, plâstik konfeksiyon % 70, tarım aletleri montajı % 53, dokuma ipliği % 22, yün ipliği % 50, yünlü dokuma % 67... (343)

Âtıl kapasite sorunu ancak 1970'lerde bir dengeye ulaşmış; imâlat, sanayii toplamında % 25'e düşürülmüştür.

Prof. Aren'in belirttiği üzere, az gelişmiş ülkeler kapitalizminin «özünde» bulunan bir başıbozukluk, Türkiye'nin fakir kaynaklarının mirasyedi cömertliğiyle uzun süre israfına yol açmıştır.

***

Tüccar-eşraf ikilisinin önderliğindeki sanayileşmenin pek içaçıcı sayılamıyacak görünüşü işte böyledir. Kuruluş gerekçesi zayıf, **hammaddesini** Avrupa'dan ithâl eden, israfçı bir sanayidir bu. İthalât gereği yıldan yıla artmakta, önemli ihracat yapamamaktadır. Bu imalât sanayiinin döviz ihtiyacını karşılama zorunda olan ihracat ise hâlâ geleneksel maddelere dayanmaktadır. 1953'de adam başına 17 dolar olan ihracat, 1966'da 15 dolara düş-

müştür. (344) Bu rakamın 1971'de ulaşabildiği nokta, ancak 20 dolardır. 1970'lerin sonunda 40 dolara varması ümit edilmektedir. (Yunanistan'dan beş kere düşük.)

Bu nitelikteki bir ihracatın desteğine muhtaç olan ithalâtçı sanayi, tabiatıyla, dış borçlara (sonraları işçi dövizine) bakar olmuştur. Tüccar-eşraf ikilisinin tarihsel güçsüzlüğü ve aracı özelliği, damgasını kolay silinemiyecek bir şekilde Türk sanayiine vurmuştur.

V
GERİ KALMIŞ TARIM DÜZENİ

Türk halkının günlük yaşantısında en etkili bir sorun, topraktır. 1960'larda cezaevlerindeki insanların %82'si temelinde tarla ve su kavgaları yatan suçlardan hüküm giymiş; her yıl milyonlarca insan aynı nedenle mahkemeye düşmüştür. (345)

Türkiye'de nüfusun büyük çoğunluğu köylüdür; milli gelirin en önemli kaynağı tarımdır; 1960'larda ihracatın % 80'ini, 1970'lerde % 60'ını tarımsal ürünler meydana getirmektedir. Bu öneminden ötürü, çeşitli sorunların kaynağında toprak yatmaktadır. Tarımın, eşitsizlikten verimsizliğe kadar bütün nitelikleri toplumun öteki alanlarında, gelir dağılımda, siyasal çerçevesinde, ekonomik tercihlerinde, dengesiz şehirleşmesinde yansımakta; toprak, geri kalmışlığın kilit noktalarından birini meydana getirmektedir.

§ 1. DEVİRLER DEĞİŞİYOR, TOPRAK DAĞILIMI DEĞİŞMİYOR

17. yüzyıldan bu yana Anadolu toprağı sürekli bir yağmanın hedefidir. Toprak devletin elinden sökülüp alınarak özel mülk yapılmış; mültezimlerin, âyanların, ağa

ve derebeylerin egemenliğinde günümüze kadar gelmiştir. Bu oluşum kuvvetlinin zayıfı ezdiği, çok büyük çiftliklerle cüce tarlaların yan yana yaşadığı bir toprak düzenini yaratmış, kökleşmesini sağlamıştır. Tarımdaki egemen zümrelerin, kasaba eşrafının, ağanın ve tefecinin çıkarınca biçimlenmiş olan bu düzen, birçok özelliğini, araya Tanzimatın, Meşrutiyetin, Cumhuriyetin ve demokrasinin girmesine rağmen 1970'lere dek korumuştur.

1913 yılında, kabaca derlenen rakamlar şöyle bir tarım düzeninin tablosunu çizmektedir:

	Tarımdaki aile sayısı	Çiftçi ailelerinin yüzdesi	Toplam toprak miktarı	Toprakların yüzdesi %
Derebeyi	10.000	% 1	(hektar)	
Toprak ağası	40.000	% 4	3.000.000	% 39
Orta ve az			2.000.000	% 26
topraklı köylü	870.000	% 87	2.700.000	% 35
Topraksız köylü	80.000	% 8	—	—

Geçelim 1938'deki ziraat anketinin sonucuna:

	Tarımdaki aile sayısı	Mülk sahiplerinin yüzdesi	Toplam toprak miktarı	Toprakların yüzdesi %
550 dönümden büyük mülkler	6.182	% 0,25	(hektar) 2.600.000	% 14
500 dönümden küçük mülkler	2.492.000	% 99,75	16.500.000	% 86

İstatistikler yetersizdir, değişik biçimde yapılmıştır. Bununla beraber, eşitsizliğin Cumhuriyet'in bu ilk döneminde değişmeksizin devam ettiği meydandadır. Durum, 1950'ye kadar geçen sürede de aynı kalacaktır: (346)

1950 Ziraat sayımı sonuçları

	Aile sayısı	Ailelere oranı	İşlenen alan (hektar)	Toplam işlenen alana oranı
Küçük çiftçi (1-100 dönüm)	2.122.000	% 83,5	7.650.000	% 39
Orta çiftçi (100-500 dönüm)	367.000	% 15	6.980.000	% 35
Büyük çiftçi (500'ün üstü)	33.840	% 1,5	4.826.000	% 25

1938 - 1950 arasındaki gelişme, eşitsizliğin artması yönündedir. 500 dönümden büyük mülklerin sayısı altı kat artmış, kapladığı alan toprakların % 14'ünden %25' ine yükselmiştir. Buna oranlı olarak, tabiatıyla, orta ve küçük çiftçilerin toprağı azalmıştır. 1950 sayımı, ayrıca, 400.000 ailenin tarım işçiliği yaptığını, bunların 900.000' inin tamamen topraksız olduğunu kaydetmektedir.

Gelelim 1963 sayımında A.I.D.'nin Amerikalı uzmanları denetiminde yapılan bu sayımın sonuçları önce yayımlanmış, sonra alelacele toplattırılmış, daha sonra ise bazı «düzeltmeler» yapılarak tekrar basılmıştır. [347] Dolayısıyla güvenilirliği zayıftır. Bununla beraber tarımdaki eşitsizliğin devamını doğrulamaktadır:

1963 Tarım Sayımı

	Aile sayısı	Çiftçi ailelerine oranı	İşlediği alan (hektar)	Toplam işlenen alana oranı
Topraksız	309.000	% 8,8	—	—
1—100 dönüm	3.000.000	% 76	11.000.000	% 35,8
100—200 dönüm	280.000	% 9	3.500.000	% 21
200—500 dönüm	94.000	% 3	2.500.000	% 15
fazla	15.915	% 0,52	2.100.000	% 12,4

1913'ten günümüze kadarki çizelgelerin, eksiklerine ve değişik şekilde yapılmalarına rağmen aynı sonuca işaret etmeleri, kasaba eşrafıyla köy ağası egemenliğini bütün iktidarların kabullendiğini; köylü yığınlarının ise her

dönemde aynı yoksulluğa terkedildiklerini gösteriyor: 1913 Osmanlı İmparatorluğu'nun sonudur, parçalanmanın nedeni olan Dünya Savaşının eşiğine gelinmiştir. Bakıyoruz, tarımsal nüfusun % 1'i, toprakların % 39'una el koymuştur. 1938'de Cumhuriyetin ilk dönemi sona ermektedir. İnkılâplar, çeşitli değişiklikler yapılmış, fakat bu kez de % 25, toprağın % 14'üne sahip çıkmıştır. Geliyoruz 1950'ye, CHP iktidarı da devrini tamamlamaktadır, fakat durum eşittir: Tarımsal nüfusun %1.5'u, yani bey - ağa takımının üst kademesi, toprakların %25'ini işletmektedir. Sonra DP dönemi bitiyor, 27 Mayıs devrimi yapılıyor, reform korkusuyla aile arasında topraklar bölünüp küçük gösteriliyor, fakat ağa egemenliği gene değişmiyor: Tarımsal nüfusun % 3,5'u, bu kez toprakların % 27'sini elinde tutmaktadır.

Devirler değişmiş, iktidarlar değişmiş, fakat bu küçük azınlığın dışında kalan kitlelerin durumu pek değişmemiştir. Onlar küçücük toprak parçalarında ancak günübirlik yaşamaya, elli yıl öncesinden farklı şartlar içinde, fakat aynı temel yokluğun çerçevesinde devam etmektedir.

Tarım kesimindeki bu özelliğin yanısıra, rakamlar başka gerçeklere de işaret ediyor:

a) Toprak dağılımındaki adaletsizlik, gelir paylaşımında aynen yansımaktadır. Avuç içi kadar topraklara sığınmış 20 milyon insan, 1960'larda millî gelirden aldıkları 700 - 800 lira yıllık payla yoksulluğun en alt kademesindedirler. Büyük toprakların az sayıdaki sahipleri ise Türkiye ölçüleriyle astronomik kazançlar sağlamaktadır. Amerikan Yardım Teşkilâtının (AID) kendi uzmanlarından Prof. Enos'a hazırlattığı rapora göre, Türk tarımının yüksek gelir kesimindeki çiftçilerin yıllık ortalama kazancı, en alttaki 10 milyonunkinden tam 47 kat fazla olup, bu eşitsizlik dünyadaki pek örneği bulunmayan bir rekordur... ([348])

b) Rakamların ortaya koyduğu ikinci gerçek, «Tarım ülkesiyiz», «Hububat deposuyuz», «Ortak Pazarın tarım

merkezi olacağız» gibi klişelerle yıllardan beri kendimizi aldattığımızdır. Oysa, toprakların aşırı şekilde parçalanmış olması üretimi en düşük düzeyde kalmaya mahkûm etmektedir: Tarımda, işlenen toprak birimi küçüldükçe üretim daha hızlı bir tempoyla düşmektedir. Örneğin 100 dönümlük bir tarlada 100 ton ürün alınıyorsa, 50 dönümlük bir tarlada 40; 25 dönümlük tarlada ise 15 ton alınmaktadır. Şimdi, bu gerçeği gözönünde tutarak, uzmanların «verimli ve akla uygun işlenmesi, üretimin optimala yaklaşması için» çeşitli bölgelerde tarım birimine koydukları asgarî genişlik sınırlarına bakalım: (349)

Marmara Bölgesi ve Batı Anadolu	:	75—100 dönüm
Güney ve Güneydoğu		120 »
Karadeniz Bölgesi	:	120 »
Orta Anadolu	:	200—300 »
Kuzeydoğu Bölgesi	:	600 »

Yani, toprağın ve üretimin ziyan edilmemesi, topraktan en aklî şekilde faydalanılması ve toprağın verim gücünün kısıtlanmaması için, Türkiye'nin en verimli bölgelerinde bile işletme birimi (tarla) 75 dönümden küçük olmamalıdır. Oysa, işletme birimlerinin % 65'i 75 dönümden küçüktür. Verimin gerektirdiği sınırın daha geniş olduğu bölgeler de hesaba katılırsa, Türkiye'de işlenen toprağın % 80'inde, aşırı bölünmeden ötürü, akla uygun ve ekonomik bir tarım yapılmadığı meydana çıkar. Akla uygunluğu şöyle dursun, küçük parçalarda yapılan tarım bir kaynak israfına yol açmaktadır.

c) Bu çerçevedeki tarım kesiminin klâsik bir toprak reformuyla dertlerinden kurtulacağı, hele ekonomik gücünü arttıracağı pek söylenemez. Büyük işletmelerin elinde 10 milyon dönüm kadar toprak bulunmaktadır. Bunun tümünün devletleştirildiği düşünülse bile, asgarî verimlilik şartları gözönünde tutulduğunda, yararlanacak aile sayısı 100 bin'i geçmez. Oysa sadece topraksız aile-

ler, 1963 sayımına göre, 300'000'den fazladır. Geçmişteki artış temposuna bakılarak 1970 yıllarında 500.000'e vardığı söylenebilir. Toprağı kendine yetmeyen, ortakçılık, yarıcılık yapan, cüce işletmelerde günübirlik yaşayan aile sayısı ise milyonun üzerinde hesaplanmaktadır.

Kaldı ki, 1970'ler Türkiye'sinde bir toprak reformunun artık anlamını yitirdiği söylenebilir. Toprak reformu, 1920'lerde, 1930'larda bir işlev taşıyabilir, demokratikleşme sürecini hızlandırabilirdi. Oysa kapitalistleşme ve sanayileşme olgularının yaşandığı günümüzde, zaten tarımdaki feodal ilişkiler kapitalizm tarafından yıkılmaktadır. Ağalar, büyük ölçüde, kapitalist yöntemlerle tarım yapan sermaye sahiplerine dönüşmektedir. Köylü kitleleri ise, avuçiçi kadar bir toprağa sahip olmaktan çok kentlere göç etmenin ve sanayileşme sürecinde yer almanın özlemlerini yaşamaktadır. Bir toprak reformunun bu ortamda ne kapitalist ne de sosyalist anlamda bir devrim niteliği taşıyacağı söylenebilir. Sınırlı birkaç bölge dışında, toprak reformunu düşünmek için Türkiye artık geç kalmıştır; böyle bir girişimin gerçekten ilerletici işlev taşıyabileceği tarihsel zaman kesitlerini geride bırakmıştır.

§ 2. ŞİŞKİNLİK VE VERİMSİZLİK

Geri kalmış ülke insanlarının büyük bir bölümü ekmeğini topraktan çıkarır: 1960'larm rakamlarıyla, Asya'da çalışan nüfusun %74'ü; Afrika'da % 65'i; Lâtin Amerika'da % 67'si; Türkiye'de % 70'i. 1970'ler sonunda bu oranın Türkiye'de % 50'ye düşmesi beklenmektedir. Gelişmiş ülkelerde ise bu oran düşüktür. Örneğin, Kuzey Amerika'da % 5'e, Batı Avrupa'da %15'e ancak ulaşır.

Tarımda önemli işgücünün bulunmasına rağmen geri kalmışların gıdasızlık, açlık, tarımsal üretimin düşüklüğü gibi sorunlarla karşı karşıya olmaları belirli nedenlerden ileri geliyor :

a) Geri kalmış tarımın en önemli bir niteliği, «gizli

işsizliğin» yaygın olmasıdır. «Belirli bir işin gereğinden çok sayıda insan tarafından yapılması» şeklinde tanımlanan gizli işsizlik tarım kesiminde adam başına üretim ortalamasının çok düşük olmasına yol açmaktadır. Türkiye'deki gizli işsizlerin sayısı 1960'ların kalkınma plânlarında 4 milyon olarak belirtilmiştir. Bu rakam bazı mevsimlerde 6 milyona ulaşmaktadır. Gizli ve açık işsizlik plânsız makineleşmenin hızlandığı oranda artmakta ve büyük sosyal sorunlardan birini meydana getirmektedir.

b) Tarımdaki güçsüzlüğü hektar başına verimin artış temposu ortaya koymaktadır: Gelişmiş ülkelerde bir hektarın verdiği ürün Türkiye'dekinden kabaca üç kat çoktur. Geri tarımların hemen hepsinde göze çarpan bu durum, Türkiye gibi otlaklarla ormanları bile tarlaya dönüştürmek zorunda kalan bir ülkede hayatîdir.

Türkiye'de ekime elverişli topraklar 1956 yılına kadar hızlı bir tempo ile genişletilmiştir. Büyüme 1957'den sonra durmuş, yılda % 1 oranına düşerek ekilebilen toprağın yüzölçümü 420 milyon dönümde donmuştur. [350]

Ancak hemen belirtelim ki, olumlu gibi görülen bu genişleme akıl ve mantık dışı, iktisat dışı gerçekleşmiş, kaş yapma uğruna göz çıkarılmıştır. Fazla nüfusuna iş yaratmaktan âciz bir toplum düzeni, bu nüfusu ormanları yakarak tarla açmaya yöneltmiş, kazanılan topraktan sağlanan faydanın önemli bölümü, ormansızlığın doğurduğu kaymalar (erozyon) yüzünden kaybolmuştur. Uzmanların hesabına göre günümüzün Türkiye'sinde her yıl 400 milyon ton toprak erozyondan ötürü denize kaymaktadır.

c) Tarımsal üretimde artışın «Bundan sonra ancak hektar başına verimin yükseltilmesine bağlı olduğu», zira ekime elverişli toprakların tümünün kullanıldığı 1. beş yıllık plânda kesinlikle belirtilmiştir. Ancak, işin acıklı yanı, son yıllardaki gübreleme çabalarına ve artan traktör sayısına rağmen hektar başına verim yerinde saymış ve ortaya şu gercek açık ve seçik olarak çıkmıştır: Türk tarımı öylesine keşmekeş içindedir ki, en küçük bir ilerleme için tüm toprak düzeninin kökten değişmesi ve bu de-

gişimin her alanda yapılacak hamlelerle beraber yürümesi gerekmektedir.

Verimin yerinde sayışı ve büyük tarımsal çıkmaz şu rakamlardan izlenebilir:

a) Tarımın ana kesimi hububatta 1951 - 67 arasında hektar başına düşen üretim artmamış; 1951'in 1.213 kg.'lık ortalaması, 1961'de 892 kg.'a düşmüş ve 1963'te 1.336 kg.'lık rekor düzeye ulaştıktan sonra geçtiğimiz yıllarda gene, 1.200 kg. çerçevesinde donmuştur. ([351])

b) Tarımın diğer alanlarında da verim artışı aynı tempoyu izlemiştir. Bakliyatta verim 1958'de 1.075 kg. iken 1965'te 1.052 kg.'a düşmüş; sınaî bitkilerin en önemlisi tütün üretiminde ekici sayısmm 1958 - 65 arası % 50 artarak 380 bine ulaşmasına rağmen hektar başma verim 734'ten 596 kg.'a gerilemiştir... Tarımın hemen bütün kesimlerinde verimin durakladığı göze çarparken tek önemli artış çay ve pamuktadır. Ancak bu iki ürün tarımsal gidişin yönünü etkilememiş; hele hesapsızca teşvik edilen çay üretimi, fabrikalar yetişmediğinden, milyonlarca kilo ürünün çürümesiyle sonuçlanmıştır.

İlk beş yıllık plânda tarımsal üretimin artış temposu yılda % 4,2 olarak hesaplanmışken gerçekte bu hız ancak % 3,2'ye varabilmiş yani % 3 dolaylarındaki nüfus artış hızını ancak geçebilmişti. Tarım kesiminin 1967 ve 1968 bilânçosu ise, % 3,1 artışla, tam bir çıkmazı işaret etmektedir. Üstelik duraklama traktör sayısının çoğalmasına (1967'de 75.000), sunî gübrelemenin üç yılda üç kat artmasına (1967'de 1,5 milyon ton), ilâçlamanın aynı şekilde gelişmesine rağmen olmuştur. Tarım kesiminin % 20'sinde nisbeten modern ziraat yapılması, kökü çok derinde olan sorunlara çözüm getirememiştir. 1967'de denenen ve «mucizevî» sonuçları önceden ilân edilen Meksika tohumu da yerli tohumun ancak yarısı kadar ürün vermiş ([352]) ve 1968'de 25 milyon dolarlık buğdayın ithali gerekmiştir.

1970'lerde gerçi buğday üretimi artmış ve ihracat imkânları doğmuştur ama, gübre kullanımındaki hızlı artı-

şa ve traktör sayısının 250 bine yaklaşmasına rağmen, tarım kesimi duraklamıştır. Sonuç olarak, nüfus artış hızına ancak ulaşan, 1977'de ise ancak binde bir oranında büyüyen bir tarımsal üretimle, Türkiye karşı karşıyadır.

***

Tarım kesiminde başlıca yararlı yatırım gibi gözüken traktörün özelliği «dönüm başına elde edilen ürün miktarını arttırmaktan çok, aynı ürünün daha az işgücü ile üretilmesini» mümkün kılması olmuştur. Gübreleme ve ilâçlamanın zararını ancak karşılamaktadır. Tarım kesimi, bu haliyle, hem büyük eşitsizliklerin kaynağı olmakta hem de ilerlememekte, durmaktadır.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

İKİLİ SOSYAL YAPI

Devir değiştikçe güçlenen ve bilinçlenen «Batı modeli uyarınca kalkınma» özlemiyle bu özlemin sonucu olarak ulaşılması imkânsız hedeflerin peşinde koşulması, Türk toplumunu müthiş bir ikiliğe (düalizm) mahkûm etmiştir. Batı'nm başka ülkeler halkına uygulamış olduğu «gücü gücüne yeten» şeklindeki dağ kanununu, Batı'ya benzemek hevesiyle biz kendi halkımıza uygulamışızdır: Şehrin gücü köye yetmiştir, Batı'nınki Doğu'ya, ağanınki küçük köylüye, ve her alanda eklenen yeni halkalarla bu zincir uzayıp gitmiştir.

Türkiye'deki millî gelirin 22 milyon «vatandaş» açısından taşıdığı değeri inceleyerek meseleye girelim (*)

I

25 MİLYONUN MİLLİ GELİRDEKİ PAYI: 1977'DE ADAM BAŞINA 3.700 TL.

Millî gelirin düşüklüğü ölçüsü Türkiye'yi dünya istatistiklerinin ortalarına yerleştirmektedir: 1977'nin res-

(*) Kitabımızın ilk baskısında yer alan aşağıdaki rakamlar eskimiş olmakla beraber, bir paylaşım modelini saptamaktadır.

men açıklanan fert başına düşen millî gelir payı, (câri fiyatlarla) 19,426 liradır.

Geri kalmışlığın incelenmesinde millî gelir ölçüsünün yetersiz ve yanlış olmasının ilk nedeni, bu ülkelerdeki insanların millî geliri çok adaletsiz bir şekilde paylaşması ve ortalama rakamların aslında halkı değil, nisbeten mutlu bir azınlığı yansıtmasıdır.

Türkiye, bu eşitsizlik açısından örnektir ve zaten düşük olan ortalama millî gelir hiç bir anlam taşımamaktadır. Aşağıda, Birinci Beş Yıllık Kalkınma Plânı'nda belirtilen millî gelirin paylaşım esaslarına dayanılarak, 1977 verilerine göre Türkiye'nin millî gelir paylaşımı yaklaşık olarak saptanmaktadır. Söz konusu paylaşım esasları, 1963'e aittir; aynı yılda ve sonrasında yapılmış benzer çalışmalar yaklaşık aynı esasları vermekteyse de, bu tür saptamaların kesin olamayacağını, bir fikir vermekten öteye iddia taşıyamayacağını belirtmek gerekir. Bununla beraber, millî gelirin paylaşımına ilişkin çalışmaların, çok açık ve aşırı bir eşitsizlik durumunu kesinlikle ortaya koyduğu; varolabilecek yanlışların bu sonucu değiştirmeyeceği söylenebilir. Aşağıdaki bulgular, kalkınma plânında verilen ve başka çalışmalarca doğrulanan paylaşım modelinin 1977'nin Gayrî Safî Millî Hasıla rakamlarına uygulanmasıyla ortaya çıkmıştır. (Bütün parasal rakamlar, 1977'nin carî fiyatlarıyla verilmiştir ve Türkiye'nin nüfusu 40 milyon; tarım kesimi 24 milyon (% 60) olarak kabul edilmiştir.)

1) Birinci kalkınma plânında belirtilen bölüşüm esaslarına göre tarım kesimindeki Türk halkının (nüfusun % 60'ı) millî gelirdeki payı, 1977 yılında ancak 7.100 liradır.

2) Bu kesimdeki 24 milyon insan da kendi paylarına düşen millî geliri çok adaletsiz ölçülerle bölüşmektedirler: Kalkınma plânında belirtilen esaslara göre tarımdaki

nüfusun % 92'si tarımda yaratılan gelirin sadece % 48'ini, nüfusun % 8'i gelirin % 52'sini paylaşmaktadır.

3) Tarımda yaratılan değerler, yaratılan değerin paylaşılma yüzdeleri ve 1972 yılının resmen açıklanan rakamları birleştirilince ortaya şu sonuç çıkmaktadır: Tarım kesimindeki vatandaşın 22 milyonu (tüm nüfusun % 55'i) adam başma yılda 3.700 liralık bir payla yetinmektedir.

Düşük gelir gruplarından sadece tarımsal nüfus gözönünde tutularak yapılan bir değerlendirme bile Türkiye'deki büyük kitlelerin, yoksulluğun ve geri kalmışlığın en karanlık noktasında bulunduğunu göstermektedir. Ortalama millî gelirin geri kalmışlığa geçerli bir ölçü olmayacağı, nüfusun % 55'ine yılda 3.700 lira düşen bir ülkeyi «19.426 liralık» kabul edebilmesinden, ülkenin kendi içindeki eşitsizliği soyutlamasından ileri geliyor. Nitekim Türkiye'de ortalama yıllık millî gelir, sırasıyla, tarım kesiminde 7.100 TL., tarım dışında 40.000 lira olmakta; tarım kesiminin kendi içindeki bölüşümünde tarımsal nüfusun % 8'ine ortalama 45.000 lira, % 92'sine 3.700 lira düşmektedir.

Yukarıda belirtildiği gibi, bu tür hesaplar kesin olamaz, nihayet bir fikir verebilir. Ancak, 200 yıllık kalkınma çabasının sonucunda, iktidarlar dizisinin 22 milyon Türk vatandaşına sağlayabildiği, dünya istatistiklerinin en alt kesimindeki bu 3.700 liralık yer olmuştur.

Türkiye'deki gelir dağılımı üzerine önemli bir çalışma yapan Korkut Boratav'ın verdiği rakamlar da aynı eşitsizliği yansıtmaktadır. 1963 istatistiklerinden derlenen bu tablolarda «incelenen nüfus en az gelirliden en yüksek gelirliye doğru sıralanıyor ve beş eşit gruba bölünüyor. Her nüfus grubunun karşısına o grubun elde ettiği gelirler miktar ve toplam gelirlerin yüzdesi olarak kaydediliyor. Böylece sırf yüzdelere dayanan bir tablo elde edilmesi mümkün olmaktadır.» [353]

Ailelerin toplam gelirden aldıkları paylar

		Tarım kesiminde	Tarım dışında	Türkiye ortalaması
En az gelirli	% 20	% 6,0	% 3,4	% 4,2
Bunu izleyen	% 20	% 9,2	% 5,8	% 6,4
» »	% 20	% 13,3	% 9,7	% 10,7
» »	% 20	% 21,4	% 17,5	% 17,7
En çok gelirli	% 20	% 49,6	% 63,6	% 61,0

Bu tablolar da korkunç bir eşitsizliğe işaret etmektedir. Tarımda ve tarım dışında ailelerin ancak % 20 kadar bir bölümü «yaşayabilmekte», geri kalan % 80 tabiatın ve talihin insafına terkedilmektedir.

Korkut Boratav'ın 18 ülkedeki gelir dağılımıyla yaptığı karşılaştırma da ilgi çekicidir: Asya, Afrika ve Amerika'daki bu ülkelere ait «genel gelir dağılımlarını Türkiye'ye ait sonuçlarla karşılaştırınca, Türkiye'deki gelir eşitsizlikleri bütün bu ülkelerden fazla görülmektedir...» (354)

§ 1. EŞİTSİZLİĞİN NEDENLERİ

Türkiye'nin kademe kademe bütün hayatına yansıyacak olan bu gelir dağılımı temeldeki bozukluğun bir sonucu şeklinde belirmektedir. Ta 1800'lerden beri bütün iktidarların amacı, küçük bir zümrenin elinde sermaye biriktirtmek, bu sermayenin yöneleceği yatırımlarla yurdu kalkındırmaktır. Batı örneğindeki gibi. Ancak, koşulların değişik olması bu alanda da ters sonuçlar verecektir. Batı Avrupa öncelikle yabancı halkları sömürmüştür. Hele sermaye birikiminden, sanayileşmeden ve işçi sınıfının güç kazanmasından sonra kendi halkını sömürmesi ikinci plâna düşmüş; bir bakıma, Batının işçi sınıfı dünya talanından kendi iradesi dışında ve küçük bir payla dolaylı yararlandırılmıştır.

Türkiye'ye gelince: Batı örneğine, uymak hevesiy-

le bizim toplumumuz da ikiye bölünmüş; sermayeyi kişilere biriktirmek tutkusu küçük azınlığın çıkarına, çoğunluğun zararına olan bir gelir dağılımını yaratmıştır.

Ne var ki kapitalist yoldan sermaye birikiminin ön koşulu olan bu aşırı eşitsizlik durumu Batı'da kimi sonuçları bakımından geçici'dir. Türkiye'de ise kalıcı olmuştur. Çünkü, Batı burjuvazisi elinde biriken sermayeyi kullanmasını bilmiş; Batı'nın kendine özgü koşulları bu kalkınma yöntemini mümkün kılmış; toplam gelirin artması ve işçi sınıfının güçlenmesi kitlelerin yaşam düzeyini yükseltmiştir. Türkiye'de, ise, şartlarla Batı modeli arasındaki çelişme aşırı boyutlardaki bir eşitsizliğin kalıcılığıyla sonuçlanmaktadır: Eşraf - tüccar ikilisinin kullanabileceği tek kaynak bizzat kendi halkıdır; eline geçen sermayenin bir bölümünü çeşitli yollardan dışa vermekte; geri kalanını ise hesapsızca işletmektedir. Dolayısıyla, Batı'daki kalkınma ve bunun sonucunda eşitsizliğin azalması durumu, Türkiye'de gerçekleşmemektedir. Günümüzdeki çerçevenin korunduğu sürece zaten kapitalist sisteme özgü olan eşitsizliğin en ağır biçimiyle sürüp gideceğini son ikiyüz yıllık tecrübeler açıkça ortaya koymuştur.

§ 2. EŞİTSİZLİĞİN SONUÇLARI

Gelir dağılımının eşitsizliği öncelikle «talep»te ve dolayısıyla üretim tercihlerinde kendini belli etmektedir.

Millî gelirden aldıkları pay yılda 3.700 TL. civarında olan 22 milyon vatandaşımıza bakalım :

Bu 3.700 TL.'sı, o vatandaşın bir yıllık toplam üretiminin millî gelire katkısının değerini ifade etmektedir; yetiştirdiği buğday ve benzeri ürünlerin para karşılığıdır. İneğinin o yıl içinde yavruladığı buzağıdır, vb. Şimdi bu vatandaş elindeki ürünün, yani 3.700 liranın tümünü, ya da tüme yakın bölümünü yaşamak için bir yılda kendisi tüketecektir. Yetiştirdiği buğdayı kendi ekmeğinde kullanacaktır, vb. Bundan birşey artar ise, onu satacak, kar-

şılığında eline geçen parayla «talep» yaratacaktır. Yani, bir takım malları almak isteyecektir. Ne var ki, bir memlekette piyasa için mal üretenler, tabiatıyla 22 milyonun yarattığı bu yok denecek kadar düşük talebi değil, satın alma kudretindeki azınlığın talebini gözetecek, onun gerekleri uyarınca üretim yapacaktır. Dolayısıyla, eşitsiz gelir dağılımı sonucunda şöyle bir ikilik ve tutarsızlık belirecektir:

a) Talep yaratacak gelire sahip olmadığından, Türk halkının en az yarısı, ülkedeki ekonomik arzın dışında kalmaktadır. Tüm sınaî imalât ve çeşitli hizmetler, öncelikle öteki yarıma, hatta bu grubun da çok imtiyazlı kesimine hitap etmektedir. Bütün bir ekonomi, 22 milyon vatandaş âdeta hesapta yokmuşcasına işlemekte; açılan fabrikalar, gazeteleri dolduran ilânlar ve benzer faaliyetler kapalı ekonominin sınırlarındaki 22 milyon insanı yok saymaktadır.

Gelir eşitsizliğinden ötürü çok küçük bir azınlık para sahibi olarak «talep»te bulunmakta, memleketin ekonomik gücü, bu talep sahibi azınlığın gereğince seferber edilmektedir. Basit bir örnekle durum şöyle belirtilebilir:

Yatırım yapmak imkânındaki bir müteşebbisin karşısında iki grup insan bulunmaktadır. Kalabalık gruptakilerin en ilkel ihtiyaçları karşılanmamıştır, ayakları çıplaktır, en önemlisi, paraları da yoktur. Öteki küçük grubu ise giyimli ve paralı kişiler meydana getirmektedir. İnsancıl ve sosyal öncelik her ne kadar ayakkabı imalindeyse de çıplakların bunu alacak maddî imkânı bulunmadığından, müteşebbis kalkıp gazoz imal edecek ve paralı azınlığın lüks ihtiyacını karşılayacaktır.

b) Millî gelirden aldıkları payın küçüklüğünden ötürü talep yaratmayanlar sadece 22 milyon insan değildir. Eşitsizlik bundan sonra da devam etmekte, bütün ekonomik faaliyet, ithalât ve sınaî üretim, önemli talep ya-

ratan birkaç milyon insanın ihtiyacına göre düzenlenmektedir. Prof. Haydar Kazgan'ın hesabına göre Türkiye'deki «imalâtın % 50'si sadece 1 milyon kişiye hitap etmektedir...» (355)

c) Gelir eşitsizliğinin sonucunda beliren ikilik, bazı kitleleri ekonomik faaliyetin amacı olmaktan çıkarmıştır. Bu kitleler âdeta **yok sayılarak** mevcut düzen kurulup yaşatılmıştır.

Temeli bozuk olan bir toplum düzeni halkla azınlık arasında kesin bir sınır çizmiş, sonra bütün ekonomik faaliyetleri öncelikle azınlığın talebi ve çıkarınca biçimlendirmiştir. Eşitsizlik, talebi biçimlemiş, talep, sınaî üretime yön vermiştir. Sonuç, köylerinin yarısında içecek suyu bulunmayan bir toplumun mantar gibi biten gazoz ve bira fabrikalarında milyonlarca liralık kaynağını heder etmesi, tutarsızlığın doruğuna varmasıdır.

I
ŞEHİRLİYLE KÖYLÜ

Gelir dağılımının yarattığı ikilik çeşitli alanlarda kendini göstermektedir. Köy ve şehir kesiminin ilişkileri bu ikiliğin çerçevesinde biçimlenmekte, sonra her kesim kendi içinde yeniden bölünmektedir.

Şehirliyle köylünün ilişkileri sürekli çalışan bir emme-basma tulumbayı andırmaktadır. Tarım kesiminde yaratılan değer kademe kademe çekilerek ve her kademede yaratılan aracılar tarafından paylaşılarak şehre iletilmektedir.

Tarımla tarım dışı kesimlerin arasındaki farkın büyüklüğü sözünü edegeldiğimiz tarihsel koşullardan ve temeldeki bozukluktan doğuyor. Tarım kesimindeki 22 milyon yoksulun şehirle olan ticarî ilişkilerinde sürekli kayba uğraması ise bu farkı pekiştiren bir rol oynamaktadır.

§ 1. YOKSUL KÖYLÜ AÇISINDAN TARIMDAKİ GELİŞME

Tarım kesiminde 2 milyonla 22 milyon insan arasındaki farklılaşma, tarımsal üretim tekniğindeki gelişmelere paralel olarak büyümektedir.

Türk tarımı, özellikle 1950'lerden sonra kapitalist nitelikler kazanmaya başlamıştır. Hızlı denebilecek bir makineleşme, verimi fazla yükseltmekle beraber ağaların «tüccar»laşmasına yol açmıştır. Özellikle Akdeniz, Ege ve Marmara bölgelerinde köylü-ağa ilişkisi yeni biçimlere girmiştir. Değişimin başlıca sebebi olan makineleşme, eşrafın tüccarla beraber iktidara gelmesinden sonra hızla artmaktadır :

Yıllar	Traktör sayısı	Biçer/döğer sayısı
1936	961	104
1940	1.066	157
1948	1.750	944
1952	31.415	3.222
1957	44.144	6.523
1962	43.747	6.072
1967	74.982	7.840
1972	130.000	9.100
1977	239.000	

Ne var ki bu artış verimi pek yükseltmemiş, emeğe olan ihtiyacı azaltarak sadece büyük çiftçinin kârını çoğaltmıştır. Nitekim makineleşmeden faydalanan ailelerin sayısının 40 bin dolayında olduğu, toprakların % 50 kadarında traktör kullanıldığı tahmin edilmektedir. Bununla beraber, modern teknikle işgücünün nitelik ve niceliği arasındaki çelişme Türk tarımında ihtilâlci denebilecek değişimlere yol açmıştır :

Topraksızların sayısı artmaktadır — Piyasa için yapılan üretimin (pamuk, çay, tütün, vb.) sonucunda hem tefecilik hem de borcunu ödeyemiyen köylülerin sayısı artmış; toprakların elden çıkarılması da hızlanmıştır. Öte

yandan traktörlü ziraat yaygınlaşmakta, ağalar, geniş toprakları zahmetsizce işletmek olanağına kavuşmaktadır. Bu durumda yoksul köylünün tarlası ağaya daha cazip gelmekte; genellikle ağaya borçlu olan köylüler sonunda toprağı satmaktadır.

Nitekim 1950'de 90.000 olan topraksız köylü ailelerinin sayısı 1963'de 400.000'e yükselmiştir. Topraksızların sayısındaki bu artış, üstelik önemli toprak parçalarının ekime açıldığı bir dönemdir. Ağaların toprak gereğinin başka yollardan sağlandığı yılları kapsamaktadır: «1950 - 65 yılları arasında çok büyük bir kısmı Hazineye ait olan mer'a ve çayırlardan 96 milyon dönümlük toprak ekime açılmıştır. Aynı devre içinde devlet tarafından topraksız köylülere ve göçmenlere dağıtılan topraklar 16 milyon dönümdür. Aradaki fark olan 80 milyon dönüm toprak kapışılmış demektir. Oysa, köyde sosyal, siyasal ve ekonomik kuvvet durumu, topraksız ve az topraklı köylülerin bu kapışmaya katılmalarına ve bir pay almalarına elverişli değildir. Yani bu 80 milyon dönümlük topraklar büyük ve orta çiftçiler arasında paylaşılmıştır. Topraksız, ya da az topraklı köylüler, esas itibariyle, büyük çiftçilerin rağbet etmedikleri dağlık ve ormanlık mıntıkalarda toprak sahibi olabilmişlerdir.

Son çıkarılan Tapulama kanunuyla bu yağma hukukî bir meşruiyet de kazanmış ve tapulu mülk haline sokulmuştur.» ([356])

Günümüzde ise ağaların topraklarını genişletmek için el atabilecekleri tek alan yoksul köylünün tarlasıdır. Dolayısıyla, 1950 - 63 arasında dört kat fazlalaşan topraksız aile sayısının 1963'ten sonra daha hızlı bir şekilde arttığı ve 1970'lerde 600.000'i aştığı söylenebilir. (Çok az toprağı olup ayrıca tarım işçiliğiyle geçinen aileler - 1963'de 400.000 - bu toplamlara dahil edilmemiştir.)

İşsizlik yaygınlaşmaktadır — Tarımdaki makineleşme topraksız ırgatların ve küçük toprağı olup da ortak-

çılık, kiracılık gibi işler yapanların durumunda önemli bir kötülemeye yol açmıştır. (*)

Bir traktör, tarım çeşidine göre 10 ilâ 50 işçinin yerini alabilmektedir. Dolayısıyla, tarımda zaten yaygın olan işsizlik makineleşmeyle beraber hızla artmakta; yoksullukla beraber şehre göç eğilimleri de kuvvetlenmektedir. Makineleşme ortakçı ve yarıcıları da ırgatlığa doğru zorlamaktadır. «Modern makinelerin tarıma girmeye başlamasıyla, ağa, köylüyle ürünü bölüşme oranını değiştirmektedir. Eskiden yarı yarıya ürün paylaşılırken, köylünün payı önce üçte bire, makinelerin çoğalmasıyla sekizde bire düşürülmüş, giderek «ücret» şeklini almıştır.» (337)

Pazar için üretim, yeni sömürü şekilleri yaratmıştır — Tarımdaki kapitalist gelişme özellikle sınaî bitkiler ve dışsatım ürünleri çerçevesinde olmaktadır. Bu alanlardaki kapitalist işletmelerin yanı sıra Anadolu'da 500 yıllık kökü olan ünlü tefeciler yeni şekillere bürünerek tekrar başrole çıkmışlardır. Pamuk, fındık, yağlı tohum gibi köylünün kendi tüketmeyip satmak üzere yetiştirdiği ürünlerin son on-onbeş yılda önem kazanmalarıyla ve kapalı ekonomiden yer yer açık ekonomiye geçilmesiyle, para etkeni tarıma girmektedir. Tefecinin bu çerçevedeki yerini Korkut Boratav şöyle tanıtmaktadır.

«Küçük üretici piyasa ile temas kurduğu anda bölüşüm ilişkileri içine girer ve sömürülmeye başlar. Sadece piyasadan sağlanabilen şahsî tüketim mallarını ve üretim giderlerini bir önceki yıldan elinde kalan nakdî gelirden tamamen karşılayamadığı sürece, Türk tarımında büyük bir önem taşıyan tefecilere ve nadiren bankalara

(*) Tarımdaki ücretli işçilerin ve yarıcılarla ortakçıların sayısı kesinlikle bilinmemektedir. Eldeki rakamlara dayanarak bir milyonun üzerinde aileyi kapsadığı söylenebilir. 1960 istatistiklerinde tarım ve hayvancılıktaki ücretli işçi sayısı 651.000 olarak belirtilmektedir. Köy Envanter Etüdlerine göre ise sadece 43 ildeki tarım işçisi aile sayısı 680.000'dir.
(Doç. Dr. S. Aksoy, Türkiye'de Toprak Meselesi)

borçludur. Tefeci faizleri her yerde aşırı derecede yüksektir. Genel olarak çevredeki zengin çiftçilerden ve tüccardan meydana gelen tefeciler birçok hallerde ipotek karşılığı borç verirler ve böylece küçük işletmelerin tasfiyesine, toprak temerküzüne doğrudan doğruya vasıta olurlar. Piyasa için üretim yapan fındık, tütün, zeytin ve pamuk gibi alanlarda küçük üretici yıllık aile içi tüketimini de geniş ölçüde borçlanarak karşılamaya mecburdur; nitekim tefeciliğin de en ziyade piyasaya dönük küçük üreticilerin yaygın olduğu yerlerde önem kazandığını görüyoruz. Tefeci sermayesi, taşra zenginlerinin birikmiş varlıklarına dayandığı halde, kendi kendini besleyerek büyümüş; ve üstelik devletin kredi kaynaklarınca da desteklenmiştir. Birçok hallerde tefeci, Ziraat Bankası'ndan aldığı krediyi birkaç misli yüksek bir faizle küçük üreticilere devreder.» (358)

Yüzyıllardan beri kendi yetiştirdiğini tüketmek alışkanlığında, hatta güvenliğinde olan köylü bu yeni ve masraflı alanda dengesini kaybetmektedir. Sınırlı imkânını daha mahsûl yeşermeden tüketmekte, sonra tefecilerin, tüccarın, kasaba bakkalının eline düşmektedir. Prof. Mübeccel Kıray, bu ilişkiyi şöyle anlatıyor :

«Köylünün, mahsûlün yetiştiği devre dışında paraya ihtiyacı çoktur. Bunu en kolay tüccardan temin etmektedir. Gerekli parayı gerektiği anda hiç bir formaliteye ihtiyaç göstermeden tüccar verir. Daha sonra çok yüksek faiz ödese, bütün geleceğini onun eline teslim etse de, o anda ihtiyacı olan parayı hemen temin etmesinin köylü için hayatî önemi vardır. Köylüler pek bankaya gitmek istemezler. Onların tabiri ile banka **Gemisi yüzene yardım edermiş, yalpalayana değil.** Bunun dışında tüccar, köylüsüne, kasabadaki başka müesselere işi düştüğü zaman yol gösterir ve akıl verir. Mahkeme işlerine bakar, avukat bulur. Hastalandığı zaman hangi doktora gideceğini söyler, ilâçlarını aldırır vb. Çok kere de bu işler için gerekli masrafları görür ve bunları da borç hanesine kaydeder...» (359)

Devletin ikiyüz yıldan beri sürekli olarak güçten düştüğü bir ortamda onun görevlerini yüklenen kişiler, yaptıkları işin karşılığını halktan fazlasıyla çıkarmaktadırlar.

Tarım kesimindeki ikilik — Derebeylik benzeri ilişkilerin devam ettiği Doğu bölgelerinde köylüler ürettiklerini ağalarına, şeyhlerine teslim edip ürünün küçücük bölümünü ellerinde tutmaktadır. İkilik köylü ile bu derebeyi benzerleri arasındadır.

Pazar için üretim yapılan fakat köylünün toprağın mülkiyetine sahip olabildiği bölgelerde, mutlu azınlığı kasaba tüccarı, tefeci, ihracatçı temsilcileri, ve büyük toprak sahipleri meydana getirmektedir.

Köylünün ırgat durumuna düştüğü ve nisbeten modern bir tarımın yapıldığı yerlerde ise ikilik kapitalist çiftçi ile tarım işçisi arasında belirmektedir. Emek arzının çok yüksek olduğu ve işçinin örgütsüz, dayanaksız kaldığı bu çerçevede biçimlenen emek-sermaye ilişkisi, tabiatıyla, şehirdekiyle kıyaslanmıyacak kadar insafsız bir sömürüye yol açmaktadır.

Tarımdaki çelişme — Türkiye'nin tarımı bazı olumlu gelişmelere 1950'lerden beri sahne olmuştur. Makineleşmek ve piyasa için üretimin artması, kendi başlarına alındığında, yenilikçi ve ilerici etkenlerdir. Ancak, Türk ekonomisinin temelindeki bozukluk, bu olumlu etkenlerin köylü yığınlarına yansımasını zorlaştırmıştır.

Makineleşme hareketi köylünün işsizliğine yol açmakta; küçük işletme birimlerinin ağa çiftliklerine eklenmesi sürecini hızlandırmaktadır. Topraksızların ve tarımdaki yoksulların sayısı artarken, tarım kesimini terketmek imkânını bulan köylüler şehir gecekondularına yönelmektedir.

Piyasa için yapılan üretimin ise, ancak devletin kurup gözettiği bir çerçevede halk yararına gelişeceğini on yıllık tecrübe ispatlamaktadır. Aksi halde köylü bir süre sonra tefecilerin ve tüccarın eline düşmektedir. Borç uğruna toprağını satmakta, bazen eski durumuna özenir

hale gelmektedir. Sonuç olarak denebilir ki, eşraf çıkarınca işleyen bir çerçevede gerçekleşmesinden ötürü, tarımsal yenilikler köylü kitlelerinin kısa vadeli yararına değil, zararına yol açmışlardır.

§ 2. TARIM DIŞINDAKİ İKİLİK

Makineleşme ile beraber biçim değiştiren tarımsal ilişkilerin topraksızlığa ve işsizliğe mahkûm ettiği köylü yığınları, kurtuluşu büyük şehirlere göçte arayacaktır. Şehirdeki işçiler ve işsizler bu köylülerin de katılmasıyla hızla çoğalacak ve tarım dışındaki ikili sosyal yapının alt kesimini meydana getirecektir.

Bu alt kesimin sembolü **gecekondu**'dur.

Bölünmüş şehirler — Çok değil, 1950'lerin ikinci yarısına kadar «ikilik», medenî görünüşlü şehirle onun küçücük parçası durumundaki gecekondular arasındaydı. Şehirin en ücra köşelerine sığınmış bu mahallelerde çoklukla Bulgaristan göçmenleri ve yoksul işçiler otururdu. Şehir yaşantısının tamamen dışında tutulan bu küçük azınlık kendi kapalı yaşamını sürdürür, büyük caddelerde, sinema ve benzeri yerlerde asla göze çarpmazdı.

Anadolu'dan göç başlayınca, şehirlerin sakin görünüsü hızla ve ihtilâlci bir şekilde değişti: 1927'den beri yılda % 3 artan şehirli nüfus 1950'den sonra üç kat hızlanarak % 9 artmaya başladı. 1960 - 70 döneminde toplam nüfusun 10 yıllık artış oranı % 28'ken, kentsel nüfusun artış oranı % 70 oldu. Çoğunluğu Anadolu göçmenlerinin meydana getirdiği gecekondu yığınakları en zengin semtlerin yanıbaşında (Şişli - **Gültepe, Kuştepe, Harmantepe**) yahut tam ortasında (Ankara - **Altındağ**) yükselmeye başladı. Gecekondu mahalleleri şehrin âdeta kendisi, imtiyazlı semtler ise ayrıcalık taşıyan parçaları oldu. Şehirlerin tek buutlu ve yeknesak görünüşü ile şehir sakinlerinin mütecanis (homojen) yapısı bir daha düzelmeyecek şekilde bozuldu: 1970'lerin rakamlarına göre, İstanbul'

da tüm meskenlerin % 40'ını, şehir nüfusunun % 45'ini gecekondu ve sakinleri meydana getirmektedir. İskenderun'da oranlar buna yakındır. Ankara'da meskenlerin % 49'u gecekondudur. Her iki şehirde gecekondu nüfusunun da bu oranda olduğu söylenebilir. İzmir'de ise gecekonduların oranı % 24, gecekondu sakinlerinin % 34' tür. 1960'lardan beri her yıl yaklaşık 250 bin kişinin kentlere göç ettiği düşünülürse, bu rakamları doğal karşılamak gerekir.

16. yüzyılda büyük bir göçe hedef olan İstanbul için Prof. Akdağ'ın uygun gördüğü «...tekleme zenginlerle yaygın bir yoksulluğun yanyana yaşadıkları» tanımı, günümüzün büyük şehirlerinde aynen geçerlidir. Temeldeki gelir farklılaşması üzerine iki ayrı dünya kurulmaktadır. Tarım dışı gelirin % 64'ünü paylaşan ve tarım dışındaki ailelerin sadece % 20'sinden meydana gelen azınlık bu ayrı dünyalardan birinde ifadesini bulmakta; geri kalan % 80 ise, gelirden aldığı % 36 payla şehirlerin kenar mahallelerinde ve gecekondularda bambaşka koşullar altında yaşamaktadır.

Ekonomik farklılaşmanın yarattığı ikilik sonucunda şehir nüfusunun yapısı, sorunları, dertleri, amacı, inançları ve alışkanlıkları kesin çizgilerle ayrılmaktadır. Varlıklı zümre, tüccar ve sanayicilerden, yüksek gelirli memurlardan, serbest meslek sahiplerinden meydana gelmektedir. Öteki dünyanın insanları ise, çoklukla sürekli ya da gündelikle çalışan işçidir; ayakkabı boyacısı, simitçi gibi yarı işsizdir, yahut tamamen işsizdir. Genellikle mecbur kaldığı için şehre gelmiştir. Prof. Kemal Karpat'ın gecekondu bölgelerinde düzenlediği ankete göre, erkeklerin % 72'si göç sebebi olarak maddî imkânsızlığı göstermekte, bunu «köyde geçim zorluğu ve toprak darlığı» şeklinde açıklamaktadır. [360] Tarımda ve tarım dışında yaratılan değer, varlıklı şehirli grubun elinde toplanarak tüketime yöneltilmekte; gecekondulu grup ise kısmen yaratıcı gözükmekte, kısmen ilkinin ayak işlerine koşmakta ve yer yer parazit olmaktadır.

Adeta ayrı milletlerin insanıymış gibi birbirinden değişik olan bu gruplar, toplumsal yapıdaki önemli ikilikler-den birini yaratmaktadır.

Şehrin alt kesimi, genellikle hayatından memnundur — Aydınların genellikle dış yüzüyle değerlendirip kendi ölçülerine vurdukları ve acıdıkları gecekondulu, aslında, hayatından memnun gözükmektedir. Gecekondu halkının 1970'lere kadar hemen her seçimde iktidarı destekleyerek açıkladığı bu eğilimi, yer yer yapılan sınırlı anketler de doğrulamaktadır: Prof. Karpat'ın araştırma bölgesinde, hayatından memnun olmayanların oranı sadece % 7'dir. Büyük çoğunluk, «yaşama standardının köye nazaran yükselmiş olduğu» kanaatindedir ve göçe karar vermekle doğru davrandığı inancındadır. Memnuniyeti yaratan başlıca neden, «çalışma imkânına kavuşmasıdır. Şehrin sağladığı kolaylıklardır.» Gecekondulu kadınlar ise özellikle «kocalarının gurbetçilikten kurtulmasını» yeni hayatı sevmelerinde başlıca etken olarak görmektedir. (Şehre göçenlerin daha çok gurbete çıkmak zorundaki ırgatlar olduğuna kadınların bu düşüncesi dikkati çekiyor.) Prof. Karpat'ın anket sonucunda vardığı hükme göre gecekondulular eskiyle karşılaştırılınca bugünkü durumlarından memnundurlar. Ancak bu memnuniyet geçmişle yapılan bir kıyaslamanın sonucudur. Yoksa varılan noktayla varılmak istenen kıyaslanınca, memnunların oranı düşmektedir. ([361])

Her yıl artan göç sonucunda büyüyen gecekondu bölgeleri, Türkiye'nin geleceğini etkileyecek, siyasî ve ekonomik kararlarına yön verecek güçlü bir dinamiği bünyelerinde barındırmaktadır. Gecekondulu gerçi durumundan memnundur ama, bu geçici bir memnunluktur. Koyu bir yoksulluk olan «dün»le, yoksulluğun biraz hafiflediği «bugün»ün kıyaslamasından doğmaktadır. Oysa, ilk şaşkınlık geçip, hele genç kuşak yetişince, kıyaslama bu kez gecekondu yaşantısıyla klâsik şehir yaşantısı arasında yapılmakta, memnunluk yerini başka duygulara bırakmaktadır. Bu yöndeki bir gelişme için vakit henüz erken ol-

makla beraber, gelişmenin ve yönün kaçınılmazlığı ortadadır. Daha şimdiden belirtileri mevcuttur. Ankete katılanların «% 86'sı bugün yaptıkları işlerden başka işler tutmak istediklerini söylemişlerdir.» Gecekondulu, yaptığı işi beğenmemekte, sağlam, düzenli, devamlı ve aylık ücret veren bir işte çalışmak, «sigortalı olmak, hastalığa karşı korunmak» istemektedir. Kaldı ki, gecekonduluya parazit şekilde bile olsa geçim sağlayan şehirlerin, her yıl artan göç karşısında bu imkânı uzun süre devam ettirmesi beklenemez.

Gecekondu kesiminin bir bölümü olan sanayi işçilerinde de aynı özellikler ve aynı değişme eğilimleri göze çarpmaktadır: Korkut Boratav'ın ilginç araştırmasında belirttiği gibi, «Şehirde doğmuş ikinci nesilden işçi çocukları veya köyle ilgili anıları silinip gitmiş, şehre göçmenin yarattığı gelir sıçramasının izlenimleri önemini yitirmiş eski işçiler, mevcut eşitsizliklere ve bunların büyüyüp büyümediğine karşı çok daha duyarlıdırlar. Uzun yıllardır şehirde yaşamakta olan veya şehirde doğmuş işçiler, durumlarını diğer sınıflarla ve özellikle burjuvaziyle karşılaştırmaya yönelirler. Bu yüzden en azından ilerici ve devrimci bir potansiyel taşırlar.» ([362])

Hemen bütün tarım ülkelerinde olduğu gibi, Türkiye'de de sanayi işçilerinin ve şehirde yerleşen köylülerin davranışında bazı özellikler vardır. Tarım memleketinin işçi sınıfını Batı işçi sınıfının ölçülerine vuranları yanılgıya uğratan bu özelliğin ilk nedeni, işçi ya da şehirli, hatta gecekondulu olmanın bu ülkelerde başlı başına bir «imtiyaz» niteliği taşımasıdır. Köyden gelenler için şehirdeki yoksulluk, geride bıraktıklarıyla kıyaslanmıyacak kadar hafiftir. Ümitsiz değildir. Hele bu köylü, iş arayıp bulamayan büyük kitleden sıyrılarak ücretli işçi oldu mu, ömür boyu kurduğu bir hayali gerçekleştirmiş demektir. Geçici bir süre için bile olsa, durumundan memnundur, özlemleri şimdilik karşılanmıştır.

Kentlere göç etmiş insanlar açısından, «işçi» olabilmek, «gecekondulu» olabilmek hattâ sadece köyden kur-

tulup kent macerasına koyulabilmek, en azından başlangıçta kendilerine bir imtiyaz gibi görünebilmektedir. Köyden henüz gelmiş olanlar için, kentteki yoksullukları, geride bıraktıklarıyla kıyas edilemeyecek kadar hafiftir, en azından umutludur. Seyyar satıcılık gibi bir iş edinebildiğinde, inşaatta çalışabildiğinde, hele düzenli bir ücret düzeyine ulaşabildiğinde, beklentileri en az bir süre için karşılanmış olmaktadır.

Kent nüfusunun ücretli kesimi değerlendirilirken, genellemelerden dikkatle sakınmak gerekir. Bu kesim hem farklı gelir düzeyinde olabilmektedir, hem de davranışları, kentteki tecrübesine, işinin sürekli olup olmamasına, işçilikte geçmiş yıllarına göre değişebilmektedir. 1960'lar sonrasında çok belirgin olarak ortaya çıkan eğilim, kentte ve işçilikte geçen süreyle ücret düzeyindeki yükselmenin, işçileri giderek daha radikal, daha talepkâr yaptığıdır. Bir noktadan sonra, işçi sınıfı bilinci salt maddî karşılıklarla yetinmemekte, toplumsal ve siyasal özlemleri gündeme getirmektedir.

Düzenli işi olan işçi kesimi, genel çizgileriyle, kentlerdeki düzensiz işçilerle hattâ memurun önemli bölümüyle kıyaslandığında daha elverişli koşullar içinde gözükmüştür. 1969'un ve 1977'nin rakamları, şöyle bir tablo koymaktadır ortaya :

1969'da, 1,5 milyon kadar sigortalı işçi, 1 milyon kadar sigortasız işçi vardır. Sigortalıların aylık ücreti ortalama 900 TL. dolayındadır. Bu dönemde, yaklaşık yarım milyonu bulan memur kitlesinin yarısı, 600 TL.'dan düşük maaş almaktadır. Sigortasız işçilerin de gene yarısının ücreti, 300 TL. çerçevesinde gözükmektedir. Odalar Birliğinin 1969'daki Genel Sekreteri Ertuğrul Soysal, sigortalı sanayi işçilerini bu dönemde «mutlu azınlık» olarak niteleyebilmektedir (Milliyet Gazetesi, 29/VI/1969) Sendikalı işçi sayısı ise, 1 milyondur.

1977'de, kentlerdeki işçi sayısı 4,5 milyonu bulmuştur. 2,7 milyon işçi sigortalı, 2 milyon sendikalıdır. Sigortalı işçilerin ortalama aylık ücreti, İşveren Konfederasyo-

nuna göre 1977'de 8 bin lira, farklı ölçülerle rakamı saptayan Sosyal Sigortalar Kurumu istatistiklerine göre ise 6 bin liradır. Ücretlerdeki artış, para değerindeki düşüş nedeniyle bu kadar hızlı gözükmekteyse de, işçi, genel olarak fiyat artışlarına yetişebilmiş, yer yer durumunu korumuş ya da düzeltebilmiştir.

Tarımda olduğu gibi, kentsel kesimde de eşitsizlik hayli yüksek gözükmektedir: İmalât sanayiinin kapitalist kesimindeki artık değerin % 242 olduğu hesaplanmaktadır. ([363]) Yani, bir işçi, 28 günde yarattığı toplam değerin 8 günlük bölümünü ücret olarak almakta, 20 gün başkaları için çalışmaktadır. **Başkaları,** ön plânda patronudur. Sonra bölüşüme katılan öteki sermaye sahipleri, kredi sağlayan kuruluşlar ve emeğin bir bölümüne vergi şeklinde sahip çıkan devlettir

Sonuç olarak tarım dışındaki ikilik, köyden göç edenler, işçiler ve işsizlerle; sanayici, tüccar, serbest meslek sahibi ve yüksek memurlar arasında belirmektedir. Bu ikilik büyük bir toplumsal uçurum yaratmaktadır: Tarım dışındaki aileler beş dilime bölündüğünde yüksek gelirli dilim (ailelerin % 20'si), tarım dışındaki toplam gelirin % 63,6'sını bölüşmekte; alt kademelerdeki % 60 payına ise % 18,9 düşmektedir... Bununla beraber, tarımdan sanayie geçiş sürecindeki ülkelere özgü bir takım koşullar, bu alt kademedeki insanların bir süre için «memnun» olmalarına yol açmaktadır. Ne var ki bu memnunluk kaçınılmaz şekilde «geçicidir».

Tarım kesiminin makineleşmeye başlaması, topraktaki yozlaşma ve öteki bunalımlar, haberleşme araçlarının yaygınlaşması etkeniyle birleşince, 1970'lerde her yıl 200.000 kişi şehre göç etmektedir. 200 yılda sanayiini kuramamış bir düzen, çalışma imkânının darlığı ve sanayileşmenin yetersizliğinden ötürü, bu insanların önemli bölümünü dinamit gibi gecekondulara istiflemektedir.

III
DOĞU İLE BATI

«Doğu mitingleri»nden birinde kullanılan şu döviz hayli düşündürücüdür: **Doğu Batı yoktur, diye diye uyutulduk...**

Gerçekten, Türkiye kendi geri kalmışlığı içinde de bölünmüş, Doğu, sömürünün en insafsızına ve eşitsizliğin en derinine terkedilmiştir.

«Doğu» ve «Mahrumiyet bölgesi» olarak, genellikle şu 18 il sıralanmaktadır. Erzincan, Erzurum, Kars, Ağrı, Tunceli, Bingöl, Muş, Bitlis, Van, Adıyaman, Malatya, Elâzığ, Siirt, Gaziantep, Urfa, Diyarbakır, Mardin, Hakkâri. Türkiye yüzölçümünün % 30'unu kapsayan ve nüfusun % 20'sini barındıran bu 18 il tarihten başlayarak değişik özellikler göstermiştir.

§ 1. DOĞU'NUN DEVLET KAVRAMI

Tarihin hiçbir döneminde Doğu Anadolu, Osmanlı bütününün kaynaşmış bir parçası olmamıştır. İmparatorluğa katılan topraklarda devletin geleneksel mülkiyet düzeni uygulanıp timar sahipleri aracılığıyla devlet otoritesi uzak köşelere götürülürken, Doğu Anadolu bu sisteme bir istisna yaratmıştır. İmparatorluğa bağlanmakla beraber toprak mülkiyeti düzeni değişmemiş, feodal özellik taşıyan beylerin egemenliği kesintisiz devam etmiştir.

Osmanlılarm Doğu'ya tanıdığı ayrıcalık ve Doğu'nun Osmanlılara «şartlı» bağlanması, Çaldıran seferi sonrasına, 1515 yılını izleyen döneme rastlar. Osmanlılar, söz konusu seferden sonra yirmi mıntıkanın sünnî Kürt beyiyle anlaşma yapmıştır. «Devlete itaat» kaydıyla, onlara yönetim beratlarını, «eski tertipleri üzerine» yönetimi sürdürmek için vermiştir. Yani, toprağın mülkiyet düzenine karışmamıştır.

Osmanlıların Doğuya bu ayrıcalığı tanımaları çeşitli nedenlerden ileri gelmektedir. Doğu, ırk ve mezhep özelliğinden ötürü merkezî devlete her zaman baş kaldırabilecek nitelikte olduğundan, Osmanlılar bu bölgede kendilerine sadık müttefikler bulmak zorunda kalmışlardır. Bu müttefikler, bölgedeki Kürt ve Türk beyleridir. Osmanlı devleti, Şiî ayaklanmalarını bastırırken yararlandığı ve her zaman çekindiği beylere bir çeşit armağan ve tâviz olarak topraklarını gönüllerince yönetmek imkânını bırakmış, onların işine karışmamıştır. Bu armağanın karşılığında savaşçı Kürt kabileleri merkeze baş kaldırmamış, bölgenin coğrafî şartlarını, ulaşım yollarının yetersizliğini, merkezden uzaklığını fırsat bilip imparatorluktan kopmamıştır. Bu koşullar altında, devletle beyler arasında bir çeşit **sözsüz mukavelenin** yapıldığı söylenebilir.

Bu mukavele hemen her zaman yürürlükte kalacak, bölgenin evrimini geniş ölçüde etkileyecektir. Örneğin Batı'da bey ve ağalar 16. yüzyıldan sonra ekonomik ve idarî kuvvete dayanarak meydana çıktıklarından, güçlerini din ve kan bağlılığı gibi faktörlerle pekiştiremiyecek, bu bakımdan nisbeten güçsüz olacaktır. Doğu'daki beyler ise aralıksız devam eden bir derebeylik geleneğini sürdürmektedirler. Köklü feodal yapının ürünü olduklarından ekonomik güçlerini aşiret bağlarıyla, akrabalık ve şeyhlik kurumlarıyla sağlamlaştırmışlardır.

Doğu'nun bu tarihsel özellikleri ve Merkez'le arasındaki sözsüz anlaşma, Cumhuriyet'ten sonra da önemini ve etkisini korumuştur. Devlet, Türkiye'nin Batısına kendini, kurumlarını ve hukukunu kolaylıkla kabul ettirirken, **Devlet geleneğinin** olmadığı Doğu bölgesinde durum değişiktir. Batı'da devlet toplumun örgütlenmiş gücü ve hakim zümrelerin temsilcisi şeklinde belirmiştir. Doğu'da ise hakim zümreler devletin hükmî şahsiyetini eskiden olduğu gibi sınırlı alanlarda tanımış, kendi bölgelerinin bizzat devleti olmak geleneğini sürdürmüşlerdir.

Meseleye bu açıdan bakınca, devlet kavramının niteliği ve fonksiyonu Doğu ile Batı farklılaşmasının ekseni şeklinde belirmektedir. Batı'nın ve Batılı hakim zümrelerin evrimi devletle içli dışlı bir ilişkinin etkisindeyken, Doğu ve Doğulu hakim zümreler devletin nimetlerinden ve sınırlamalarından uzak, kendi başına buyruk bir ortamda gelişmiştir. Sözsüz anlaşma uyarınca, devlet, Doğulu beylerin hayat alanına karışmamaktadır. Doğudaki kanunu onların yapıp uygulamasına, hatta kendi kanununu çiğnemelerine göz yummaktadır. Devlet bu şekilde davranarak bey çıkarlarını zedelemekten ve tehlikeli tepkilere yol açmaktan dikkatle kaçınmaktadır. Geçmişteki olaylar Doğulu beylerin yabancı çıkarlara kolayca alet olabildiklerini göstermiştir, sınırlarımızın hemen yanıbaşında etnik yapıdaki isyanlar ve çatışmalar yer almıştır, vb. Ancak, devletle Doğulu hakim zümreler arasındaki bu anlaşma halkın her zaman zararına işleyecektir: Doğulu vatandaş devletin nimetlerinden ve her şeye rağmen koruyucu kanadından uzak kalacak, bir çeşit üvey evlât gibi beylerinin keyfine terkedilecektir.

Doğu'nun bütün özellikleri, ikiliğin bu temel faktörü etrafında oluşmaktadır. Devlet kavramı ve fonksiyonunun Batı'dan değişik olması çeşitli özelliklerin ya nedeni, ya da sonucu şeklinde belirmektedir.

§ 2. ETNİK FARKLILAŞMA

Doğu'nun önde gelen ayrıcalığı, bölgedeki insanlardan çoğunun (istatistiklerdeki resmî deyişle) **anadili itibariyle Türkçe'den başka dil konuşmasıdır.** Doğulu vatandaşların % 53'ünü kapsadığı resmen belirtilen bu başka dil hemen her yerde Kürtçe olup bir-iki ilde Arapçadır. Erzincan, Erzurum, Kars, Adıyaman, Antep'te düşük olan **başka dil oranı** öteki Doğu illerinde çok yüksektir: Ağrı % 64, Bingöl % 69, Bitlis % 66, Siirt % 91, Urfa % 61, Diyarbakır % 69, Mardin yüzde 92, vb.

Doğu'nun Türkiye bütününden ayrı tutulmasında, içine kapanmasında ve kendi kaderine terkedilmesinde bu dil ayrıcalığı önemlidir. Doğulu beylerin devleti kendi bölgelerinden uzak tutmalarında, devletin ise bu uzaklığı kabullenmesinde etnik ayrılığın payı büyük olmuştur. «Türkiye dil, din, kültür ve uygarlık bakımından bir bütündür» diyerek gerçekleri soyutlayan resmî politikalar aslında devleti Doğuyla ilgilenmek külfetinden kurtarmış, Doğulu bey ve ağaları sömürülerinde serbest bırakmıştır. Bu bakımdan, Doğu'da halkın ezilmişliğine ve ayrıcalıkların büsbütün kökleşmesine yol açmıştır. Doğu üzerine değerli araştırmalar yapan Dr. İsmail Beşikçi durumu şöyle yorumlamaktadır: «İstenildiği kadar **Türk - Kürt** diye birşey yoktur, bu topraklarda oturan herkes Türk'tür, denilsin, belirli bir sosyolojik ve etnik gerçek saklanamaz, bu gerçek dildir ve bu unsurun toplumsal yapıda meydana gelen farklılaşma, dışarıya açılma ve dış faktörlerle bütünleşme eğiliminde büyük rolü vardır. [364]

§ 3. SOSYAL VE EKONOMİK YAPI

Coğrafî, tarihî, etnik ve ekonomik şartları Türkiye' nin öteki bölgelerinden değişik olan Doğu, kendine özgü sosyal yapısını günümüzde de korumaktadır. Yapının önde gelen niteliği feodal karakter taşımasıdır. Doğu halkının hakim zümrelere bağımlılığı sadece ekonomik ilişkilerle sınırlanmamıştır. Dinsel ve etnik faktörler, aşiret dayanışması gibi nedenlerin bağımlılıktaki yeri Türkiye' nin öteki bölgeleriyle kıyaslanmıyacak kadar önemlidir. Doğulu toprak ağaları bu bakımdan Batılılardan daha imtiyazlıdırlar. Sömürüleri **şıhlık, beylik** gibi sıfatlarla pekişmiştir. Bu feodal ilişkiler, mülkiyeti kontrol eden kişilere, insanları ekonomik bağların ötesindeki bir takım bağlarla da kenetlemektedir. «Aşiret şeklindeki toplumsal ve siyasal örgütleşme, devlet fikrinden çok önce gelen bir şekildir. Burada **Biz**'lik duygusu egemen olup, **Bizim Aşi-**

ret, **Filânın Aşireti** sözü, mensubiyeti daha iyi bir şekilde ifade etmektedir. Örneğin Hakkâri'de vatandaş, hiçbir zaman **Türkiyeliyim, Çukurcalıyım, Beytüşşebbablıyım** veya **filân köydeniz** v.s. demez. **Ertusi Aşiretindenim, Pinyaniş Aşiretindenim, Menpuranlıyım** der..» (365)

Bu çerçevede biçimlenen ilişkilerin beylerin eline ek bir kuvvet vermesi doğaldır. Hele devletin o sözsüz anlaşma gereğince Doğu'dan uzak durması, feodalitenin kendine özgü kanunlarının bu bölgede egemen olmasını kolaylaştırmıştır.

Doğu'nun toprak düzeni bölgedeki ekonomik ve sosyal ilişkileri aynen yansıtmaktadır. Ekonomisi geniş ölçüde hayvancılığa, hayvan kaçakçılığına dayanan ve geleneksel tahıl üretimi yapılan bu bölgedeki toprak dağılımı Türkiye'nin tümüne kıyasla daha eşitsizdir. Çiftçi ailelerinin % 38'i (300 bin aile) topraksızdır. Bu oran Gaziantep, Urfa, Diyarbakır ve Mardin'de % 45'i bulmaktadır. Türkiye'nin Batısında ise oran 20-30 arasında değişmektedir. (366) Feodalite benzeri sosyal yapının ilk gereği olan merkezî devlet gücünün zayıflığı, ikinci şart olan büyük toprak mülkiyetiyle Doğu'da bütünlenmiştir.

Doğu'nun ekonomik görünüşü hemen her alanda Batı'nın çok gerisindedir. Türkiye nüfusunun % 19'unu barındıran bu bölgede, (1970'lerin başında) toplam traktörlerin sadece % 3,3'ü; biçer-döverlerin % 4,7'si; kara taşıt vasıtalarının % 6,5'i bulunmaktadır. İş Kanununa bağlı işyerinin oranı % 10,7; banka mevduatınınki ise % 3,2'dir. Devlet yatırımlarının sadece % 10'u, özel sektör yatırımlarının ise % 2,7'si Doğu Anadolu bölgesindedir. Okuma - yazma bilmeyenlerin oranı Türkiye'nin tümünde % 51' ken Doğuda % 72'dir. (367)

Milliyet gazetesinin düzenlediği ilkokul bilgi yarışmasında illerin aldığı ortalama puanlar, Doğuyla Batı arasındaki dengesizliğin acı bir miras gibi ilkokul çocuklarına devredildiğini gösteren ilginç bir örnektir. 67 il arasında en düşük puanlar sırasıyla **Hakkâri** (100 üzerin-

den 28), **Bingöl** (29), **Siirt** (32) ve **Muş'a** (33) aittir. En sonda toplanan 14 ilden (28-29 puan arası) 11 tanesi Doğu illeridir. (368)

Doğu Anadolu, her haliyle, geri kalmış Türkiye'nin en geride bırakılmış bölgesi durumundadır.

§ 4. DOĞU'NUN ÇIKMAZI

Devletle Doğulu hakim zümreler arasındaki sözsüz anlaşma gereğince, bölgenin ayrıcalıklarını devlet aleyhine kullanmamaları karşılığında devletin bu zümrelere bir çeşit özerklik tanıması, Doğu'daki evrimin yavaşlığında başlıca etken olarak beliriyor. Evrimin yavaşlığı ve bölgenin içe kapanıklığı hakim zümrelerin çıkarına uygunsa da, Batı'nın zaten düşük olan düzeyinin çok altındaki bir yaşama Doğu insanlarını mahkûm etmiştir.

Ne var ki Doğu'nun kendi geriliği çerçevesinde dondurduğu denge artık bozulmaya başlamıştır. Doğacak zıtlaşmaların yumuşatılmasına, örneğin gecekondulaşma ile geçici bir uzlaşmanın sağlanmasına bölgenin koşulları elvermediğinden, Doğu'daki evrimin yavaşlığına rağmen hızlı değişmelere yol açacağı söylenebilir :

a) Doğu'daki toprak ağaları son 10-15 yılda köylerden ayrılıp kasaba ve şehirlerde yerleşmek eğilimindedir. Topraklar uzaktan yönetilmekte; banka kredileri alınmakta; para imkânları büyümektedir. Demokrasiyle beraber siyasal gücü de artan ağa, elinde biriken serveti birkaç şekilde kullanmaktadır: Emrindeki köylüyü borçlandırmak (son yıllarda özellikle hayvan piyasasındaki tefecilik çok artmıştır), tarım dışındaki faaliyetlerle ilgilenmek (ticaret, emlâk alımı vb.) yahut tarım makineleri satın almak. Çeşitli rakamlar ve gözlemler bu gelişmeyi açıkça ortaya koymaktadır: Gaziantep, Urfa, Diyarbakır ve Mardin'de şehir ve kasabalara yerleşmiş ağaların çiftçi ailelerine oram % 7,5'tur. Bu «Şehirleşmiş» ağalar, toplam

tarım arazisinin % 70'ini kontrol etmektedir... Bu dört ildeki gelişme öteki Doğu illerinden daha hızlıdır. (369)

Ağaların bu gelişmesi hayli ilgi çekicidir. Servetlerin topraktan başka alanlara kayması herşeyden önce Türkiye'nin Batısıyla ticarî ilişkilerin artmasına ve bir çeşit açılışa sebep olmaktadır. Banka kredilerinin tefecilikte kullanılması ise köylünün bir kat daha sömürülmesi demektir. Ancak gelişmenin en önemli sonucu tarımdaki makineleşme olmuştur. Doğu'daki traktör sayısı gerçi azdır ama, artış temposu Türkiye ortalamasından çok hızlıdır: 1965-1966 yıllarında bu artış Türkiye'de % 19, Doğu'da % 45; 1966-1967'de % 15 ve % 24'tür.

Özellikle bu gelişme, Doğu'nun katı çerçevesinde son derece önemlidir.

b) Geleneksel bir yapıda kurulmuş dengeyi yıkacak bütün etkenler Doğu'da hızla gelişmektedir. Nüfus artışı Türkiye ortalamasından da fazladır. Gözlem etkeni dil ayrılığının sınırlanmasına rağmen eskiyle kıyaslanmıyacak kadar güçlüdür. Ekonominin dışa açılmasıyla beraber piyasa kurallarına alışkın olmayan köylüler aynen Batı'daki gibi, tefeci tuzağına düşerek bir kat daha yoksullaşmaktadır. 1969'un hayvan piyasasıyla ilgili olarak Doğudan yükselen (ve daha önce pek rastlanmayan) şikâyetler, gelişimin çarpıcı bir örneğidir. Bütün bu etkenlerin yanısıra, makineleşmenin zorladığı değişim Batı'yla kıyaslanmıyacak kadar önemlidir. Bu önem farkı, bölgenin tarımsal özelliklerinden doğmaktadır :

Bir traktörün işinden ettiği insan sayısı yapılan ziraatin çeşidine göre değişmekte, traktör, genellikle 10 ilâ 50 köylünün yerini almaktadır. Sulu ziraatin yapıldığı bölgelerde bu rakam düşükken, kuru ziraat bölgelerinde yükselmektedir. Doğu genellikle «kuru» hem de çok kuru bir ziraate sahnedir. Dolayısıyla, makineleşmenin yol açtığı işsizlik ve yoksulluk Doğu Anadolu'da Batı'yla kıyaslanmayacak ölçüde büyümektedir. Türkiye'nin Doğusundaki toprak anlaşmazlıkları üzerine bir araştırma yapan Nur Yalman'a göre; güçlü bir traktör, Diyarbakır yakın-

larındaki geniş ovalarda yaklaşık olarak 10.000 dönüm sürebilir. Bu da en azından 50 çiftçinin çalışmasıyla başarılacak bir iştir. Toprak sahiplerinin kazançları çok büyüktür, hiç bir güçlükle karşılaşmadan 5.000 dönüm ekerlerse büyük harcamalar yapmaksızın ve ürünü çiftçilerle paylaşmaksızın buğdaydan 350 bin lira kazanabilirler.

Köye traktörün girmesi köylüler açısından büyük bir yıkımdır. Traktörün girdiği köylerde köylüler büyük bir paniğe kapılmakta ve traktör sahibini köyden atmaya çalışmaktadırlar. (370)

Tarımdaki makineleşmenin yol açtığı işsizlik Doğuda hem daha yaygın olmakta, hem de Doğulunun köyden kopup şehre göçünü şartlar engellemektedir. Doğulu işsiz, bir bakıma, kendi yoksulluğu içinde hapsedilmiştir: Herşeyden önce, nisbeten gelişmiş bir sanayi şehri Doğu'da yoktur. Göç edenleri geçici bir süre için bile olsa memnun edecek, hiç değilse parazit çalışma imkânları sağlayacak sınaî gelişimi Doğu henüz tanımamıştır. En ileri şehirlerinde bile gecekondulu sayısı Batı ölçüleriyle cılızdır. Örneğin, 18 sınaî işyeriyle bölgedeki sanayileşmede ikinci sırayı alan ve Doğunun «Gecekondu şehri» olan Erzurum'un gecekondu mahalleleri ancak 15.000 kişiyi barındırmaktadır. 1960'larda yapılan bir araştırmaya göre, bu nüfusun sadece % 19'u çalışma imkânına kavuşabilmiştir. (371)

Kendi bölgesinde göç olanağı bulamayan Doğulunun Batı illerine gitmesi de çok güçtür. Batı'nın dilini genellikle iyi konuşamamaktadır. Büyük şehir yaşantısı onun için bir Karadenizliye yahut Orta Anadoluluya olduğundan çok daha ürkütücü ve yabancıdır. Sonra, uzaklık büyük problemdir. Hem masraflıdır, hem de göçü daha ürkütücü ve kesin bir kopuş haline getirmektedir. Nitekim İstanbul'daki gecekondu sakinlerinin sadece binde dördü Güneydoğuludur. Bulabildikleri iş çoğu zaman sırt hamallığıdır.

Bu koşullar Doğu Anadolu'daki ümitsiz kitlelerin her geçen gün biraz daha çoğalmasına yol açmaktadır. Ta-

rımdaki makineleşme işsizliği sürekli olarak artırırken Doğu'nun güçsüz sanayii işsiz yığınlarını geçici bir süre için dahi karşılayamaz durumdadır. Batı'nın bu oyalayıcı özelliğinden yoksun olan Doğu'da, dolayısıyla, işsiz ve yoksul birikimi çok daha kötü şartlar altındadır. Büyük bir imkânsızlığın içinde; kıtlıklarıyla, kızamık salgınlarıyla, açlıklarıyla 200 yıllık kalkınma edebiyatının utanç belgesi; ilerdeki bir kalkınma hamlesinin ise belki de güçlü birikimi olarak belirmektedir.

«**Sınıfsız, imtiyazsız, kaynaşmış kitle**»nin Doğu'daki görünüşü, işte böyledir.

BEŞİNCİ BÖLÜM

BAĞIMLI ASKERİ DÜZEN

Fransız Profesörü R. Gendarme, Amerikan stratejisinde önem taşıyan ülkeleri sınıflandırırken Güney Vietnam'la Türkiye'yi aynı kategoriye koyarak, şu başlığın altında inceliyor: Geçit yolu üzerindeki memleket **(Pays de Marche)**. Bu ülkelerin stratejik değeri düşman yayılmasına ilk engeli meydana getirmelerinden ve topun ağzında bulunmalarından doğuyor. Türkiye'ye, dostlarının yüklediği görevin ikinci niteliğini, Amerikalı Senatör Fulton, Kongre'de yaptığı bir konuşmada şöyle açıklamaktadır; «Türkiye, Yunanistan ve Pakistan'a askerî yardım verilmesinin sebebi, bu ülkelerin Amerika'ya milyonlarca ucuz asker **(Cheap soldier)** sağlamalarıdır.» [372]

Gerçekten de, bize uygun görülen **«ucuz asker deposu»** niteliği, dostlarının Türkiye'yi nasıl değerlendirdiklerini haysiyet kırıcı olmakla beraber doğru şekilde yansıtmaktadır. Fransız kaynaklarının 1960'larda verdiği rakamlara göre, Türkiye'deki bir Amerikan askerî Amerikan devletine yılda 6.600 dolara malolurken, aynı işi gören bir Türk, Amerikalılara 110 **dolara malolmaktadır.** [373]

Askerî yardım vermek ABD'nin kendi çıkarınca kullanacağı bir orduya, hem de çok ucuza söz geçirmesini sağlamaktadır. Amerika'nın Türkiye'yi askerî bağımlılığın içine itmesinde, ucuz asker sağlamaktan tampon bölge sa-

hibi olmaya kadar uzanan menfaatleri vardır; kendi güvenliği ve çıkarı açısından şüphesiz doğru hareket etmektedir.

Atatürk'ün bağımsız ve tarafsız dış politikasından ilk sapmanın sorumluluğu CHP yönetimine düşerken; tüccar-eşraf ikilisinin sapmada devam ederek Türkiye'yi kesin bir bağımlılığa mahkûm etmesi yapısının ve çıkarının gereği olmuştur. Daha önce görmüştük. Bu bölümde, bağımlılık ve NATO tercihinin neden yapıldığını değil, Türkiye'ye ne kazandırıp ne kaybettirdiğini araştırmaya çalışacağız. Ancak bağımlılığın bilânçosuna girmeden önce bir noktaya, Sovyet tehdidiyle NATO'ya girmemiz arasındaki ilişkiye kısaca değinelim :

Bağımlılığı gerekli gören, NATO'ya katılmamızı meşrulaştırmak isteyenlerin temel dayanağı, Sovyetlerin 7 Haziran 1945'de yönelttiği tehditlerden Türkiye'yi Amerika'nın kurtarmış olduğudur. Oysa, eğer bu tehditler politikanın ötesinde bir anlam taşımışsa, onların gerçekleşmesini önlemek şerefi sadece Türkiye'ye aittir. Türkiye, 7 Haziran 1945'de Sovyetlerin dostluk andlaşmasını yenilemek için öne sürdükleri şu tekliflerle karşı karşıyadır :

1) Boğazlar, Türkiye ve Sovyetler Birliği tarafından ortaklaşa savunulmalı, bu amaçla Türkiye deniz ve kara üsleri vermelidir.

2) Montreux Sözleşmesi Türkiye ile Sovyetler Birliği arasında iki yanlı bir andlaşma ile değiştirilmelidir.

3) Türk - Sovyet sınırında Sovyetler Birliği lehine bazı düzeltmeler yapılmalıdır. (374)

Bağımsızlığımıza açık bir tehdit olan bu teklifleri zamanın hükümeti kesinlikle reddetmiş, ayrıca İngiltere'nin aracılığıyla ve doğrudan doğruya harekete geçerek Amerika'nın desteğini aramıştır. Ne var ki Amerika'nın cevabı kesin bir «Hayır» olmuş, Türkiye lehine Sovyetle-

re başvurması talebimiz geri çevrilmiştir. Türkiye'yi desteklemek şöyle dursun, 17 Temmuz 1945'de başlayan Potsdam konferansında Amerika bize karşı çıkmıştır. Amerikan menfaatleriyle ilgili başka konularda Sovyet tutumunu etkiler düşüncesiyle, Türkiye üzerindeki Sovyet emellerine yeşil ışık yakmıştır: Amerika'nın konferansta öne sürdüğü resmî görüş, Rusya'nın toprak isteklerinin **sadece Sovyetlerle Türkiye arasında bir mesele olduğu** ve bunun iki ülke arasında çözümlenmesi gerektiğidir. Montreux andlaşmasının gözden geçirilmesine ise Amerika'nın itirazı yoktur.

Sovyetler Birliği, herhalde Amerika'nın tutumundan da cesaret alarak, tekliflerini 1946'da iki defa tekrarlayacaktır. Ancak her seferinde Türkiye'nin, hem de tek başına kalmış Türkiye'nin aynı inatçı ve kararlı tutumuyla karşılaşacaktır. 1950 yılının yeni iktidarı, NATO'ya girmek için çırpınırken, Sovyet talepleri gereken cevabı çoktan almış, Türkiye'nin tek başma tesirsiz kıldığı bir tehlike sona ermiştir. Prof. Mehmet Gönlübol ve Doç. Dr. Halûk Ülman'ın belirttikleri üzere, «şu nokta üzerinde önemle durmak gerekir: Türkiye 145-47 yılları arasında, Sovyetler Birliği karşısında yalnız olduğu halde, Sovyet isteklerine boyun eğmiştir. Eğer bu sırada bir Sovyet saldırısı karşısında kalsaydı, Batı'nın Türkiye'nin yardımına koşacağına dair hiç bir belirti yoktu... Bugün de bazı Amerikan yöneticilerinin uluorta öne sürdüklerinin aksine, savaş sonrası Sovyet tehditlerinin karşısında Türkiye'nin direnmesi ve Sovyet boyunduruğunun altına girmemesi Amerikan yardımı sayesinde olmamıştır. Türkiye'nin kendi direnme azmi sayesinde olmuştur.» [375]

Meselenin neresinden bakılırsa bakılsın, Türkiye'nin 1950'lerden sonra askerî bağımlılığa yönelmesi tüccar-eşraf iktidarının kendi yararlarından doğan sınıfsal bir tercih şeklinde gözükmektedir.

I
BAĞIMLI ASKERÎ DÜZENİN BİLÂNÇOSU

Eski Savunma Bakam McNamara'nın tanımına göre «ABD'nin kendi savunmasının bir devamı» olan askerî yardımdan 1950-1966 arasında Türkiye'nin payına düşen, **«bakım»** ve **«nakliye»** dahil, 2 milyar 270 milyon 306 bin dolardır. Yılda ortalama 140 - 150 milyon tutan bu yardım daha sonra önce azalmış, sonra eski düzeyinin dolaylarında olmuştur.

§ 1. ABD VE NATO'DAN TÜRKİYE'YE

Yardım toplamı — Önce **«yardım»**dan ne anlaşıldığına bakalım. Yardım toplamına dahil edilen «nakliyenin» kesin rakamı resmen açıklanmamakla beraber, önemli yekûn tuttuğu söylenebilir. Bu para, askerî malzemenin Amerika'dan Türkiye'ye taşınması için «yardım»ın Amerikan nakliyecilerine ödenen bölümüdür. «Bakım» ise, zaten kullanılmış aldığımız ve sık sık arızalanan askerî malzemelerin yedek parça gereği, Türkiye'deki NATO personelinin ihtiyaçları gibi masrafların karşılanması için verilen paradır. «Bakım»m «yardım»daki önemi kesinlikle bilinmemekteyse de, bunun tüm yardımın % 30'unu meydana getirdiği belirtilmektedir. Dolayısıyla, «nakliye» ve «bakım» düşüldüğünde, son, yıllarda (1960 - 70) aldığımız askerî yardım 100 milyon dolar civarında gözükmektedir. (Amerika'nın biçtiği fiyatlarla).

Yardımın önemi — Peki, bu yardım neden bunca değerlidir ki, NATO'dan çıkmak söz konusu edildiğinde hemen «Ordumuzun mahvolacağı» öne sürülmekte; dengeli İsmet Paşa bile, iki - üç yıl önceki sözlerini unutarak «NATO'dan çıkmayı» savunanlara **«Hadi canım sen de»** diye cevap verecek kadar kendi üslûbundan uzaklaşmaktadır?

«Yardım»ın kesin dökümü, «gizlilik» gerekçesiyle

açıklanmamaktadır. Ancak bu konuda gazetelerde çıkan haberler ve makaleler «yardım»ın niteliği hakkında fikir veriyor: (376)

1970'lere kadar alınan yardımın büyük bölümü gemi ve uçaktır. Bu gemilerin hemen tümü, II. Dünya Savaşına katılmış, yaralanmış, miadının dolmasına az kalmış gemilerdir. Uçaklar ise, aralarında yenileri bulunmakla beraber, çoklukla Kore savaşının yaralanmış uçaklarıdır. Genç subaylarımızın eğitim uçuşlarında şehit olmalarına gazetelerde pek sık rastlanmasının, yardım malzemesinin niteliğiyle de ilgili bulunduğunu söylemek, sınırları zorlanmış bir tahmin sayılmamalıdır.

Askerî yardımın geri kalan bölümü, gene II. Dünya Savaşının kullanılmış otomatik silâhları (sten, vb.), ABD ordusunun artık eline almadığı Kore savaşından kalma M-1 tüfekleri, miadını neredeyse dolduran, benzerine 25 yıl öncesinin II. Dünya Savaşı filmlerinde rastladığımız nakliye araçları ve benzerleridir. Askerî yardımın içinde ancak çok küçük bir bölümün modern ve kullanılmamış silâhlara ait olduğu söylenebilir. Yardımın bu niteliği olağandır. Kendi savaş sanayiinin zorlaması sonucunda ABD hükümeti, yıpranmış fakat kullanılır durumdaki silâhları başka ülkelere vermekte, ordu için yenilerini sipariş etmektedir. Böylece sanayicilere kazanç sağlamakta; ABD işçilerinin % 20'sini doğrudan yahut dolaylı ilgilendiren bu işkolunda durgunluk tehlikesi önlenmektedir.

Ordumuzun silâhları kime ait? — Şimdi, niteliği ve çapı bu şekilde özetlenebilen «yardım» üzerinde Türkiye'nin ne gibi haklara sahip olduğuna bakalım. Amerikan Başkanı Johnson, Kıbrıs'a çıkmak üzere olan Türkiye'nin Başvekili İnönü'ye yazdığı haysiyet kırıcı mektubu şu şekilde bitirmektedir :

«Aynı zamanda, yardım sahasında Türkiye ve Birleşik Amerika arasında iki taraflı anlaşmaya dikkatinizi çekmek isterim. Türkiye ile aramızda mevcut Temmuz 1947 anlaşmasının dördüncü maddesi mucibince askerî yardımın, veriliş maksatlarından gayrı gayelerde kulla-

nılması için hükümetinizin Birleşik Devletlerin muvafakatlerini alması icap etmektedir. Hükümetiniz, bu şartı tamamen anlamış bulunduğunu muhtelif vesilelerle Birleşik Devletlere bildirmiştir. Mevcut şartlar altında Türkiye'nin Kıbrıs'a yapacağı bir müdahalede Amerika tarafından temin edilmiş olan askerî malzemenin kullanılmasına Birleşik Amerika'nın muvafakat etmiyeceğini size bütün samimiyetimle ifade etmek isterim.»

5.6.1964, Lyndon Johnson

Mektup, Türkiye'de bomba gibi patlamış, kendi ordumuza sahip çıkamıyacağımız gerçeği siyasal çevrelerde şaşkınlık yaratmış, (yahut onları şaşmış görünmek zorunda bırakmış), İnönü'nün «yeni bir dünya kurulur, Türkiye yerini alır» şeklindeki ünlü tepkisine yol açmıştır.

Oysa Johnson'un mektubunda şaşılacak hiç, ama hiçbir şey yoktur. Johnson, yardım anlaşmasında açıkça ve ısrarla yazılmış olan bir koşulu, Amerikan askerî malzemesinin sadece Amerika'nın onaylayacağı durumlarda kullanılacağı gerçeğini tekrarlamakta; bu silâhların gene anlaşma uyarınca, Amerika'nın mülkiyetinde bulunduğunu hatırlatmaktadır. Kızılması gereken şahıs, Johnson değildir. Önlerine konan her belgeye, kendi sınıfsal çıkarları uğruna ve Türkiye'yi düşünmeksizin imza basan politikacılardır; gerçekleri milletten ve ordunun büyük kısmından gizleyenlerdir; Amerikanseverliğin toz pembe havasında, orduyu başkasının silâhıyla donatanlardır.

Johnson'un sözünü ettiği anlaşmada, «Türkiye'nin yapılan yardımı, ancak tahsis edilmiş gayeler uğruna kullanabileceği» (2. madde), «Türkiye Hükümeti'nin yardımdan sağlanan maddelerin ve malûmatın verildikleri gayeden başka bir gayede kullanılmasına müsaade etmiyeceği» (4. madde) açık - seçik belirtilmektedir. Tabiatıyla, «gaye» Sovyetlerin muhtemel bir saldırısını önlemektir. «Hür» dünyanın korunmasıdır. Dolayısıyla, Tür-

kiye elindeki silâhları Kıbrıs için kullanmak hakkına sahip değildir.

Johnson'un mektubu karşısında «infiale kapılan» politikacıların bilmesi gereken bir gerçek de, gene anlaşmalarda açık - seçik belirtildiği üzere, elimizdeki askerî malzemenin bize ait olmadığıdır. Amerika'nın askerî yardımları, 1940'dan beri «Ödünç verme ve kiralama kanunu» uyarınca yapılmaktadır ki, bunun anlamı, yardımın sadece bir ödünç verme ve kiralamadan ibaret olduğudur. Nitekim Türkiye'nin 1941'de İngiltere aracılığıyla ABD'den aldığı ilk yardım bu kanun uyarınca verilmiştir. Aynı şekilde, ABD ile aramızdaki kira ve ödünç verme konusundaki ikili anlaşmada, şu hüküm yer almaktadır: (377)

«Birleşik Devletler Hükümeti bu anlaşma hükümlerine tevfikan devredilmiş olup, tahrip, zayi ve istihlâk edilmemiş ve Birleşik Devletlerin veya Batı yarımküresinin savunmasına faydalı veyahut Birleşik Devletler için başkaca faydası bulunduğu Başkan tarafından tâyin edilecek olan savunma maddelerini geri almak hakkına haizdir.

Her ne kadar Birleşik Devletler Hükümeti bu geri alma hakkını umumî olarak kullanmak niyetinde değilse de Birleşik Devletler Hükümeti işbu hakkını **herhangi bir zamanda kullanabilir.»** (Bu ikili anlaşma 25 Mayıs 1964 tarih ve 6316 sayılı Resmî Gazete'de yayınlanmıştır).

Türkiye'ye verilen silâhların aslında Amerikan mülkiyetinde kaldığı ve «ödünç» niteliği taşıdığı yardım anlaşmasını izleyen ek sözleşmelerde açıkça belirtilmektedir... Bu hükümler gereğince, yardım malzemesi değerini kaybettiğinde yahut hurda haline geldiğinde, onun mülkiyetine sahip olan «Amerikan askerî makamları tarafından Türkiye'ye satılacaktır. Bu gibi satışlardan elde edilecek Türk paraları münhasıran Birleşik Devletler Hükümetinin Türkiye'deki masraflarında serbestçe kullanılacaktır.» ABD, silâhların mülkiyetini elinde tuttuğunu, hurda haline geldikten sonra onları Türk mülkiyetine hem

de para karşılığı devredeceğini açıkça belirtmektedir. Görüldüğü gibi, Amerika'dan aldığımız askerî malzeme, aslında yardım değil, mülkiyeti Amerika'da olan ve ancak çok sınırlı hallerde kullanabileceğimiz, işi bitince, yahut ABD isteyince geri vereceğimiz bir ödünç niteliğindedir. İlhan Selçuk'un yazdığı gibi, Başkan Johnson'un mektubu gerçi millî haysiyetimizi hiçe sayan bir mektuptur; ama hukukî yönünün zayıf olduğunu kimse iddia edemez. «Johnson, bu mektubu Amerika ile Türkiye arasındaki ikili anlaşmaların kapitüler hükümlerine ayaklarını basa basa yazmıştır.

Türkiye, İkinci Dünya Savaşından sonra karanlık bir gafletin kuyusunda dış politikasını yönetmiştir. Ve bu gaflete ilk düşenler kendilerini dış politikada dehâ sayanlar olmuştur.» (378)

Bağımlılığın ve NATO'nun askerî gücümüze ne kazandırdığını ve «vazgeçilmezliğini» böylece gördükten sonra, şimdi bizden alıp götürdüklerine bakalım.

§ 2. TÜRKİYE'DEN NATO'YA

Türkiye'nin bu «yardımlar» karşısında vereceği, beşyüzbin asker ve kendi toprağıdır. DP iktidarı Amerikan askerî yardımının artmasıyla savunma masraflarını kısacağını ummuşken durum tersine gelişmiştir. ABD'nin sürekli baskısı sonucunda ordu mevcudu yıldan yıla artmış, masraflar çoğalmış; ordu tümüyle NATO'ya bağlanarak, en üst kademede Amerikalı bir NATO generalinin emrine verilmiştir. Aynı şekilde, NATO çerçevesinde ABD ile imzalanan bir dizi anlaşmayla 5 milyon metrekarelik yurt toprağı üzerinde Amerikan üstleri, nükleer silâh depoları, radar ve gözetleme istasyonları, havaalanları kurulmuştur.

a) Amerika'dan alman askerî yardımın ilk karşılığı Türkiye ihtiyacından çok kalabalık bir ordunun korunması olacaktır. Amerika'nın «ucuz asker» stratejisi Tür-

kiye'yi daha 1950 yılında etkilemeye başlamıştır. Ancak çok küçük bir kaynağın ekonomik yatırıma ayırabildiği 1950 yılında, Orudunun carî harcamalarına 400 milyon sarfedilmektedir. Hemen tümü personel giderleri olan carî harcamaların tutarı yıldan yıla artarak 1960'ların sonunda 4,5-5 milyar liralık düzeye varacaktır. Bu rakam, kalkınma temposunu etkileyecek kadar önemlidir. NATO' nun öteki ortaklarının yükümlülükleriyle oransız bir ağırlığın altına Türkiye girmiştir. (En fakir Yunanistan'da bile ortalama gelir Türkiye'den iki kat fazladır.)

NATO üyesi olmayan bir Türkiye'nin de coğrafî özelliklerinden ötürü bu büyük masrafı yapmak zorunda kalacağı haklı şekilde öne sürülebilir. Ne var ki son Arap - İsrail çatışmasının da ispatladığı üzere, modern savaşta zafer, sayıca çok olanın değil, tekniği yüksek olanındır. Oysa Türkiye, ordusunu başkalarının «ucuz asker» ihtiyacı uyarınca biçimlendirmiştir. Alınan askerî yardımın ilk karşılığı, tekniğe değil, sayıya dayanan bir askerî sistemin benimsenip fakir kaynaklarımızın bu uğurda cömertçe harcanması olmuştur.

b) Türkiye, «ucuz asker deposu» olmanın yanısıra «tampon bölge» görevini de yüklenerek askerî yardımın karşılığını ödemektedir. Bu görevin yarattığı tehlikeleri daha işin başında kabullenmiştir.

Ülkedeki Amerikan üsleri, havaalanları, nükleer silâh depoları, radar istasyonları, Türkiye'yi muhtemel bir atom savaşının kaçınılmaz ön hedefi yapmıştır. Türkiye' nin tamamen dışında oluşacak bir anlaşmazlık bile, onun ilgisi bulunmayan bir meseleden ötürü bir anda nükleer cehenneme dönmesine yetecektir. Geçmiş yılların U-2 casus uçağı olayı, Lübnan hadiselerinde Adana'dan havalanan Amerikan uçakları ve benzeri durumlar, Türkiye' nin haberi olmaksızın Türk topraklarının yabancı çıkarlar için nasıl rahatlıkla kullanılabileceğini göstermektedir.

Prof. Mehmet Gönlübol, bu tehlikeli duruma şu sözlerle dikkati çekiyor: «Türkiye'deki Amerikan üsleri sorununa, bu üslerde bulunan cihazların ve personelin hu-

kukî statüsünden çok, Amerika'nın salt kendi çıkarları için girişebileceği bir hareketin olasılığının bulunduğu açısından bakılması gerektiği kanısındayız. Bugün ülkemizdeki üslerde söz sahibi olması nedeniyle, Amerika bizi çıkarlarımıza ters düşen bir savaşa sürükleyebilecek, buna karşılık Türkiye'nin hakları çiğnendiği zaman bu üslerdeki cihazlardan yararlanmamızı engelleyebilecek olanaklara sahiptir.» (379)

c) Türkiye'nin Sovyetlerle karşı karşıya kalacağı bir klâsik savaşta ise NATO'nun Türkiye için yapabileceği fazla birşey yoktur.. 1967'de kabul edilen «elâstikî mukabele stratejisine» göre, «bütün üyeleri herhangi bir saldırıyı kendilerine yapılmış saymaya zorlayan nükleer silâhlara **yığınsal ya da topyekûn mukabele ilkesi»** terkedilmektedir. «Fransa ve Batı Avrupa ülkelerinin itirazlarına rağmen kabul edilen bu strateji NATO içinde Birleşik Amerika'nın egemen devlet olma hakkına dayanarak elde ettiği bir sonuçtur. Bundan böyle, kendisine değil, Türkiye'ye ya da herhangi bir Avrupa ülkesine yönelen bölgesel bir saldırıyı Birleşik Amerika (kendi topraklarını aynı ölçüde kahredici bir Sovyet mukabelesinden korumak amacıyla) topyekûn bir nükleer darbe ile karşılamıyacak, sadece o ülkede konvansiyonel silâhlara, çok gerekirse de sınırlı ölçüde nükleer silâhlara başvurmakla yetinecektir. Bu koşullar altında Türkiye tek başına NATO yahut Birleşik Amerika'nın desteğine muhtaç olduğu anda, çok sınırlı bir askerî yardımla yetinmek zorunda kalacaktır.» (380)

Türkiye savunmasının tek başına ele alınmayıp NATO stratejisi çerçevesinde ve Avrupa savunmasının parçası şeklinde mütalâa edilmesi de çeşitli tehlikeler yaratıyor. Emekli Kurmay Albay Mustafa Ok'un bu konudaki araştırmalarında belirttiğine göre, bir memleketin savunması plânlanırken, bazı sınır bölgelerinin ilk saldırıda terkedilebileceği düşünülmekte, savunma hatları buna göre kurulmaktadır. Örneğin Türkiye'ye bir Sovyet saldırısı vukuunda, Erzurum, Kars vilâyetlerine düşma-

nın gireceği düşünülebilir, savunma ona göre plânlanır. Ne var ki, savunulacak alan büyüdükçe (Bütün Avrupa) gözden çıkarılan bölge de bu şumullü strateji uğruna genişlemektedir. Dolayısıyle NATO stratejisi uyarınca Avrupa'nın tümü düşünülerek savunma hatları çizildiğinden, ilk saldırıda terkedilecek tampon bölge Türkiye'nin yarısını kapsamaktadır... NATO için yüklendiğimiz görevin doğal sonucu olan bu durum, her ne kadar dostlarımızın çıkarına uygunsa da; Türkiye olarak bizim menfaatimize hiç uygun değildir.

Ali Halil'in deyişiyle, «Amerika, üsleri, gözetleme ve denetleme istasyonları ile Türkiye'nin üstünde doğrudan doğruya kendi stratejisi için bir dehşet çemberi kurmuştur. Bu çember Türkiye'yi NATO dışında kaldığı için değil, NATO'da olduğu için ilk kıvılcımda görülmemiş bir felâketin içine atacaktır. (...) Türkiye bakımından NATO bugün bir «savunma» değil, «ölüm» paktı haline gelmiştir... (381)

II
BAĞIMLI ASKERÎ DÜZENİN SONUÇLARI

Amerika'nın çıkarınca biçimlenmiş bir askerî düzenin Türkiye'de kabullenilmesi ordunun olabileceğinden güçsüz kalmasına yol açmıştır.

Güçsüzlüğün ilk nedeni, «yardım» biçiminde alınan silâh ve araçların genellikle hurdaya çıkmak üzereyken, Türkiye'ye verilmiş olmasıdır; eskiliği ve yıpranmışlığıdır.

Türk Orudusunu bir insan deposu şeklinde gören NATO, belki de onu sadece Orta Doğunun zayıf Arap ülkelerine karşı kullanabileceğini düşündüğünden, silâh ve teçhizatımızın niteliğine aldırmamıştır. Türk Ordusunun silâhları hem millî standartların, hem de NATO standartlarının çok altında bırakılmıştır; 1960'ların sonlarında ya-

pılan araştırmalara göre, millî standartlara ulaşması için 6 milyarlık Savunma bütçesinin yılda en az 10 milyara, NATO düzeyine erişmek için 15 milyara yükseltilmesi gerekmektedir. Alınan askerî malzemenin eskiliği kaçınılmaz şekilde ordunun savaş gücünde yansımıştır. (382)

Güçsüzlüğün ikinci nedeni, ordunun gereksiz ölçüde kalabalık tutulmasıdır. Yardımlara bağımlı olan bir çerçevede ordunun teknik gücü artmakta, NATO stratejisi uyarınca sayısı çoğaltılmaktadır. Ancak bu gelişme aklın gösterdiği yolun aksi yöndedir. Kuvvete değil, zaafa yol açmıştır. Em. Kurmay Albay Orhan Erkanlı durumu şöyle muhakeme etmektedir: «Bu miktar (500.000 kişi) bizim izlemekte olduğumuz dış politika ile, ekonomik gücümüzle, kalkınma zorunluğumuz ve çabalarımızla tamamen çelişme halindedir. (...) Adedî çokluk gerekli lojistik destek sağlanmadığı ve bu destek geniş ölçüde millî kaynaklara dayanmadığı takdirde, kuvvet değil zaafa sebep olur.» (383)

NATO çerçevesinin orduya verdiği biçim, bir savaş durumunda Türkiye'yi hayal kırıklığına uğratabilecek zayıflıktadır. 1967 ekiminde Kıbrıs meselesinden ötürü Yunanistan'la savaşmak olasılığı belirtildiğinde karşılaşılan askerî güçlükleri, Ecvet Güresin, Cumhuriyet gazetesindeki yazısında şu mealdeki sözlerle anlatmaktadır :

Son harekâtın ortaya çıkardığı gerçek, istenilen hedeflere bazı durumlarda hesaplanan sürede varılamadığı; birliklerin nakliyatında umulmadık güçlüklerle karşılaşıldığıdır. Askerî konuları tabu olmaktan çıkarmanın, bu meseleler üzerinde ciddî şekilde durmanın zamanı gelmiştir. Aksi halde beklenmedik sürprizlerle karşılaşılabilir.

§ 1. ORTA DOĞU'NUN GELENEKSEL LİDERLİĞİ

Orta Doğu'daki menfaat mücadelesinde petrol kuyularının bekçiliğini Batı adına yüklenmek NATO üyesi

Türkiye'nin başlıca görevlerinden olmuştur. Arap milliyetçiliğinin başına İsrail'i belâ eden İngiltere ve Amerika'nın Türkiye'den beklediği, aslında, Orta Doğu sorunlarına karışmaması, bölgedeki geleneksel nüfuzunu kullanmamasıdır. Arap milliyetçiliğini zayıflatmak ve parçalamak görevi İsrail'e verilecek; Türkiye'nin mücadeleye ağırlığını koyması engellenerek ancak çok ümitsiz durumlarda Türk askerinden faydalanılacaktır. Batı'nın petrol çıkarları uyarınca şekillenen bu çerçevede Türkiye'ye önce Batı uydusu Irak ile bir anlaşma imzalamak düşmektedir. Petrolcülerin adamı Nuri Sait Paşa'nın Irak'ıyla Türkiye'nin yakınlaşması sonucunda, Batı, milliyetçi Araplara gözdağı vermektedir. Anlaşmadan hemen iki ay sonra, Amerika'nın bir diğer ucuz asker deposu olan Pakistan, İngiltere ve petrolcülerin gözbebeği İran, artık «Bağdat Paktı» adı verilen topluluğa katılmışlardır.

Türkiye'nin tüccar - eşraf iktidarı kraldan fazla kralcı olmak niteliğini, Amerika'nın kendinden beklediğinin ötesinde davranışlarıyla göstermiş, 1960'lara kadar her çıkan fırsatta Batılı büyüklerine yaranmaya çalışmıştır. Kore savaşında Türkiye de vardır; Bağdat'ın işbirlikçi iktidarı devrildiğinde, Türkiye, ordularını Bağdat'a gönderip ihtilâli bastırmak hevesindedir. Lübnan'ın bir iç meselesinde bu ülkenin Amerikancı iktidarının yardımına koşan Amerika, askerlerini Adana'daki üssünden göndermektedir. Nâsır'ın Süveyş kanalını millileştirmesine karşı çıkanların arasında Türkiye de vardır. Cezayir'in millî mücadelesinde, Türkiye bu eski vilâyetinin ve halkının fütursuzca karşısına dikilerek Fransa'yı gözü kapalı desteklemiştir.

NATO'nun zorunlu kıldığı uydu politikası, Türkiye'yi Türkiye'yle ilgisi olmayan haksız maddî çıkarların koruyucusu yapmıştır. Bu nitelikteki Türkiye, tabiatıyla, Orta Doğu'daki nüfuzunu kaybedecek, «biz kendimize Türkiye'nin İstiklâl Savaşını örnek almıştık» diyenleri hayal kırıklığına uğratacaktır. Bu tutumundan ötürü Türkiye büyük bir yalnızlığa, en haklı Kıbrıs davasında bile

yüzüstü bırakılmaya kendini mahkûm etmiştir. Yambaşındaki Arap - İsrail çatışmasını sanki aydaymış gibi seyretmiştir. Orta Doğu'nun en güçlü devletiyken, bölgenin geleceğini biçimleyen bu oluşum karşısında, en masum bir diplomatik etkiyi yaratmaktan âciz kalmıştır.

Prof. Tanyol'un deyişiyle «Orta Doğu'daki tarihî bir misyonu olan Türkiye, bu misyonuna NATO aracılığıyla ihanet ettirilmiştir.» (384)

III
TÜRKİYE'DE NATO'CU ŞARTLANMA

NATO'nun gerekliliği konusundaki bir şartlanma en milliyetçi çevreleri bile etkileyebilmiştir. Bin yıldır kendi öz gücüyle vatanı savunan Türk ordusunun artık bu görevi kendi başına yapamıyacağı, NATO ortaklığını bambaşka çıkarlar uğruna benimseyen tüccar-eşraf iktidarlarınca telkin edilmektedir.

NATO'nun Türkiye'ye gerçekten ne sağladığı bu genel şartlanma içinde gözden gizlenmekte, rakamlar, silâhların niteliği gibi hususlar, hep yuvarlak sözlerle geçiştirilmektedir.

«Ordunun silâh ve savaş aracı gereğinin karşılanması için NATO'da kalmamız şarttır» görüşünü, İnönü gibi dikkatli bir politikacı bile, tek rakam ve belge vermeksizin savunabilmektedir. Oysa gerçeğin en iyimser ifadesi dahi NATO'dan aldığımızın vazgeçilmez olmadığını göstermektedir. Büyük ölçüde kullanılmış araç ve silâhlardan meydana gelen bu yardım, onu bizzat verenin değerlendirmesiyle, «nakliye ve bakım dahil» genellikle 100-200 milyon dolar çerçevesinde kalmıştır. Türkiye bu paranın 4-5 katını ordusunun cârî masrafları için her yıl bütçesine koymaktadır. Ordu mevcudunda şişkinliğin giderilmesi gibi ilk elde düşünülen basit bir çare dahi, gerçek değeri belirsiz bu malzemenin önemli bölümünün kendi kaynaklarımızdan karşılanabileceğini göstermektedir. Kaldı ki NATO'cu şartlanma kendi öz varlığımız

olan silâh fabrikalarını hem körletmiştir, hem de yok saymaktadır. Makine Kimya Endüstrisinin (MKE) durumu, NATO'yla Türkiye ilişkilerinin envanterinde gerçekten belge niteliğindedir :

1) MKE, silâh, top ve mühimmat üretimi yapabilen köklü bir kuruluştur. Kara Kuvvetlerinin bütün konvansiyonel silâh ve mühimmat gereğini karşılayacak güçtedir. Havan ve sahra topları, NATO standardına uygun G-3 ve M-G-3 silâhları, piyade hafif ve ağır silâhları, bomba, mayın ve istihkâm tahrip maddeleri; bilumum piyade, tank, topçu, uçaksavar, uçak ve gemi topları mühimmatı yapabilmekte; hatta bazı mamûllerini Almanya gibi gelişmiş bir sanayi ülkesine bile satabilmektedir.

2) Ne var ki 1952 sonrasının iktidarları bu kurumu âdeta bilinçli şekilde ihmal etmişlerdir. MKE'nin yapabildiği silâhlar, sebebinin anlaşılması güç bir tercihin sonucunda ondan alınmamış, Amerika'nın «ödünç vermesi» beklenmiştir. 1960'larda, örneğin, tüfek fabrikası yılda 30.000 piyade tüfeği ve 50.000 tabanca yapabilecek kapasitedeyken, Millî Savunma Bakanlığı, Kuruma sipariş vermemektedir. Kurum yılda 70-80 top yapacak kapasitededir, fakat sipariş almamaktadır. Bütün makineli tüfek ve değişik çapta tabanca yapabilmekte, ancak bu alanda da sipariş gelmemektedir. Yılda 200 bin atımlık, havan ve obüs tahrip mühimmatını; tank tahrip mühimmatını imal edebilecek durumdaki MKE'ne, Savunma Bakanlığı bu alanda da sipariş vermemektedir.

Gerçekten de, Amerikan yardımının artışı oranında Makine Kimya Endüstrisi Kurumunun üretimi azalmaktadır. Yetkili bir kişiden dinlediğimize göre, «Amerikan yardımı yüzünden MKE yaptığı ve yapabileceği silâhları yapamaz hale gelmiş, kuruma sadece küçük siparişler verilmiştir.

Savunma bütçesinden verilen siparişin tutarı (1960' larda) 30-40 milyon lira gibi önemsiz bir rakamdır ve ancak MKE'nin kapasitesine oranla % 25-30 bir verimle çalışmasına yetmektedir.»

Amerikan yardımına bağımlılığın azaltılması ve MKE'nin canlandırılması yolunda Türk Genel Kurmayının çalışmaları mevcuttur. Ancak Hükümetlerin pek gönülden desteklemediği bu çabalara Amerika da iltifat etmemektedir. Örneğin, yardım olarak gönderilen bazı silâhlar yerine, bu silâhların Türkiye'de yapımını mümkün kılacak tezgâhlar istenmekte, fakat bu talepleri Amerika görmezlikten gelmektedir.

Ancak, MKE'nin başarılı geçmişine ve kapasitesine bakılırsa, NATO'cu şartlanmanın aksine, Türkiye'nin kendi savunmasında önemli sayılabilecek bir kaynağa sahip olduğu söylenebilir.

Gerçek değerinin düşüklüğü şüphe götürmeyen askerî yardımın tutarı 1960'larda nihayet 900 milyon liradır, 900 milyon lira ise, bizzat İnönü'nün belirttiği «kaçırılan yıllık gelir vergisi» rakamının yarısından azdır. Yahut, tütün ihracatçılarıyla (130 milyon TL) [385] fındık tefecilerinin (400-500 milyon TL.) [386] toplam yıllık kârından az fazladır. Üstelik dünyadaki silâh sanayii, üretim fazlalığından ötürü elverişli krediler açabilmektedir. Yani bu yardım, karşı-önlemlerin alınmış olması koşuluyla, büyütüldüğü kadar önemli değildir.

***

NATO aracılığıyla Türkiye'de yerleştirilen bağımlı askerî düzen, hangi açıdan ele alınırsa alınsın, çeşitli tutarsızlıklara sebep olmuştur.

1) Malî gücünü aşan fedakârlıklarla meydana getirdiği ordusunu, Türkiye, kendi gereğince kullanamamak durumundadır. Kıbrıs'a çıkarma teşebbüsünün önlenmesi bunun acı örneğidir. (*) Türkiye'ye yılda milyarlarca liraya malolan ordu, «yardım» kaynaklı silâhların kullanımındaki sınırlamalar nedeniyle, ancak bu silâhları

(*) Burada sözü edilen teşebbüsler, kitabın ilk basım tarihi olan 1970'in öncesine aittir. 1974 Kıbrıs harekâtıyla kural dışına çıkmak ise, Türkiye'ye ünlü askerî ve ekonomik ambargolara malolacaktır.

verenin uygun gördüğü amaçlara onları kullanabilecektir.

Burada bir noktayı belirtmak gerekir: Denebilir ki Türkiye, Amerika'nın onayını almaksızın bir askerî harekâta girebilir; silâhlar ona ait olmamakla beraber nihayet kendi elindedir. Amerika'nın yapabileceği ise en sonunda bir protestodan ibarettir. Oysa Amerika bu ihtimali gözden kaçırmamıştır. Verdiği silâhların niteliğine uygun cephaneyi, uçakların özel lâstik tekerleğini ve benzer maddeleri çok hesaplı bir şekilde göndermektedir. Türkiye'de yapılamayan bu teçhizat olmaksızın eldeki araç ve silâhların fazla değer taşımayacağı tabiidir. Nitekim bu durum 1967'nin Kıbrıs olaylarında basına aksetmiş, mevcut lastik tekerlek stokuyla, jetlerimizin ancak yirmi kere havalanabilecekleri belirtilmişti. Yani, yirmibirinci uçuş mutlaka Amerika'nın onayını gerektirmektedir. (İlk olarak Çetin Altan'ın kamuoyuna açıkladığı bu durumu, sonradan askerî çevreler de doğrulamıştır.)

2) NATO'nun çıkarı uyarınca Türk Ordusu yanlış bir yönde geliştirilmiştir. Gelişmenin teknik alanda olması gerekirken asker sayısı çoğaltılmış, teknik ilerleme önemsenmemiştir. Nitekim eldeki silâh ve araçların değil NATO, Türk standartlarının bile altında olduğu açıklanmıştır.

3) Sırtını Amerika'ya dayamanın politikacılara verdiği rahatlık sonucunda Türkiye'nin kendine yetecek bir savaş sanayiini geliştirmesi ihmâl edilmiş; NATO'cu şartlanma en güvenilen siyasî liderleri bile etkilemiştir.

Oysa, Türkiye'ye ve ordusuna NATO kanalıyla sağlananların vazgeçilmez olmadıklarını gerçekler ortaya koymaktadır. Bağımlı askerî düzenden kârlı çıkan, her zamanki gibi, tüccar-eşraf ikilisiyle Amerika olmuştur. Birinin siyasî gücünü bütünlemek isteğiyle diğerinin tampon bölge ve «ucuz asker» gereği, öteki konularda olduğu gibi, gene denk düşmüştür.

ALTINCI BÖLÜM

PİYANGO KÜLTÜRÜ

Batının etkisine girmiş Doğu toplumlarını inceleyen bir Fransız sosyologu şu tahlili yapıyor: «Bütün kültürler zamanın akışı içinde bazı değişimlere uğrarlar. Başka kültürlerle temasın ve toplumlardaki tabiî gelişmenin sonucunda meydana gelen yeni görüşler, toplumun temel değer yargılarının çerçevesinde kalmak şartıyla onun kültürünü etkilerler. Toplum, temeliyle çelişmeyen görüşleri zaman içinde benimseyebilirken, çelişenleri reddeder. Bu seçme hakkı kaybedilmediği sürece, kültür, dengesini ve benliğini korur. Seçme hakkının ortadan kalktığı durumlarda ise (yeni sömürgecilik, vb.) temel değerler değişebilir ve hayatî normlar sarsılabilir. Bu gelişme sonucunda kültür yıkılır, parçalanır ve **kültürsüzleşme** (déculturation) dediğimiz durum meydana çıkar.» [387]

Türkiye 200 yıldan beri böyle bir **kültürsüzleşme** sürecinin içindedir...

§ 1. ANADOLU'NUN KÜLTÜR ÖZELLİĞİ

Kültür, tarihin, sosyal alışkanlıkların, geleneklerin, inançların, doğa koşullarının bir toplumda uzun sürede meydana getirdiği ekonomik altyapıyla uyumlu olarak

biçimlendirdiği temel değer yargıları, bakış açıları, dünya görüşüdür. Başka bir deyişle, toplumdaki değer yargılarının bütünüdür.

Anadolu, kültür bakımından önemli nitelikleri olan bir toprak parçasıdır. Bir çeşit köprü durumundaki Anadolu'dan tarih boyunca çok sayıda ve değişik özellikte kavimler geçmiş; bunların önemli bölümü bu toprakları yurt edinerek yerleşmiş, Anadolu halkıyla kaynaşmış, onu meydana getirmiştir. Anadolu, çeşitli kavimlerden kurulu bir imparatorluğun temeli olmak nedeniyle de çok değişik geleneklere sahip toplulukları barındırabilmiş; farklı gelenekleri, düşünüş ve deyiş tarzlarını günümüze dek yaşatabilmiştir. Ancak bütün bu topluluklar özelliklerini İslâm - Türk kültürünün çerçevesinde korumuş, onunla özdeşleşmişlerdir. Bölgesel, dinsel ve etnik ayrılıklar, çelişen kültürlerin anarşik görünüşüne bürünmemiş, her birinde kendini duyuran aynı temel kültürün göze ve kulağa hoş gelen değişik ifadeleri şeklinde belirmişlerdir.

Anadolu'nun kültür kişiliğini ve bütünlüğünü 19. yüzyıla kadar korumuş olduğu söylenebilir. Anadolu'nun dünya görüşü şeklinde beliren ve cemaatçiliğe, toplu güvenliğe, kanaatkârlığa, düzen ve uyuma dayanan bir hayat tarzı bu tarihe kadar, çözülmeden sürmüştür. Ne var ki kendi içindeki ters gelişmelerin yer yer zorlamakta olduğu bu kültürel yapı, Batı'yla temasın sonucunda yaralar alacak ve ekonomik çöküntünün paralelinde gelişen bir yozlaşma, etkisini kültür alanında da duyuracaktır.

§ 2. KÜLTÜR İKİLİĞİNİN DOĞUŞU

19. yüzyıl sonrasının Osmanlı toplumunda Batı ekonomik sisteminin uygulanmasına çalışılmaktadır. Batı'nın ekonomisiyle beraber kültürü de ithâl edilmektedir. Ancak, özünde ferdiyetçilik, maceracılık, Hıristiyanlık gibi nitelikler taşıyan bu kültür Türkiye'nin sosyal yapısın-

dan çok değişik bir toplum biçiminin ürünüdür. Ekonomik özellikleri, Anadolu'nun kültürüne yabancıdır. Osmanlı halklarının onu benimsemesi için hiçbir sebep yoktur. Batı kültürünü hemen benimseyecek olanlar, daha önce belirttiğimiz gibi, ferdiyetçi ekonomiye katılıp onun nimetlerinden yararlanacak kişilerdir; şahsî teşebbüste bulunmak imkânındakilerdir; Batılı yaşama tarzını uygulayacak kadar parası olanlardır; maceraya atılıp yükselmeye durumu elverenlerdir. Nitekim Batı kültürü böyle bir azınlık tarafından kayıtsız şartsız kabul edilmiştir. Burjuva kültürü, tabiatıyla, burjuvalığa özenenlerce benimsenmiştir.

Tek başma ekonomik girişimlere atılacak gücü olmayanların, Batı hukukuyla korunacak malı bulunmayanların ve Batılı hayat tarzının nimetlerinden yararlanmak için gereken parayı hayal dahi edemeyenlerin ise, bu yeni kültürü kabullenmeleri için bir sebep yoktur. Onlar geleneklerine, yaşayış biçimlerine, kültürlerine sahip çıkmaya, değişmeye çalışmaktadırlar. Ne var ki, nasıl ilk grup Batının kötü bir kopyasını yaratmaktan öteye geçemeyecekse, ikinci grubun direnmesi de ancak belirli bir noktaya kadar olacak ve temellerini korumakla beraber, sarsılmaya başlıyacaktır.

Batılaşmaya yönelenlerin ilk yapacakları, üzerlerinde iğreti duracak bir Avrupaî görünüşe bürünmektir. Uzun süre Batılaşma, cümleler arasında sıkıştırılan ve çoklukla yanlış kullanılan üç beş Fransızca sözcükte ifadesini bulacak; Türkiye'nin koşullarıyla ve halkla alay edermişcesine sürdürülen israfçı bir yaşantı önce eski İstanbul'un «Cercle»lerinde, sonra Cumhuriyet Ankara'sının «Palas»larında, giderek modern İstanbul'un «Kulüp»lerinde yeni kültürün nişanesi olarak belirecektir. Batı kültürünün üstün nitelikleri olan araştırıcılık, yaratıcılık, hoşgörülük gibi özelliklerin bizim yerli Batılılarca benimsenmesi boş yere beklenecektir.

Geleneksel kültürlerini koruyanların içe dönüklüğü ise onları sömüren ve ekonomik anlamda tutucu olan

zümrelerin eline güçlü bir koz verecektir. Halkın kendi erdemlerine çok yabancı bulduğu yeni kültür karşısında gösterdiği tepkinin kapsamını bu zümreler ustalıkla genişletecek ve tepkinin koruyucu kanadı altına bütün bir ekonomik düzen de sokulacaktır. Bir noktadan sonra Türkiye kültürü bazı alanlarda çözülme belirtileri gösterecek ve ortaya bozuk yapıyı yansıtan bir yozlaşma, kültürsüzleşme durumu çıkacaktır. Günümüzdeki ekonomik ve sosyal bozulmanın, topluma yerleştirilen yanlış değer yargılarının ve Türkiye'nin değişen kişiliğinin bir özeti olan bu kültüre verilebilecek en uygun isim, sanırız **Piyango kültürü** olacaktır.

§ 3. TÜRKİYE'NİN «YENİ» KÜLTÜRÜ

Türk halkı iki oluşumun etkisindedir: Bunlardan ilki uzun süre devam etmiş ekonomik eşitsizliğin ve yoksulluğun sonucudur. Halkın kendi yaşama düzeyinde önemli bir gelişmeyi olağan şartlar altında gerçekleştirmesinin zorluğudur.

İkinci oluşum ise 1960 - 1970 döneminde ekonominin bünyesiyle ilgilidir. Kapasitesinin altında üretim yapan bir imalât sanayii dar piyasada müşteri edinmek amacıyla kendi içinde amansız bir rekabete girişmiştir. Kâr çok büyük fakat alıcı sayısı küçüktür. Kâr öylesine büyük ki, satışlarda sağlanacak ufak bir artış, yapılan bütün reklâm masrafını karşılıyor. Ve müşteri öyle az ki, sadece aynı malın üreticileri kendi aralarında rekabet etmiyor, aynı zamanda değişik mal imâl eden ayrı işkolları da birbiriyle yarışıyor. Çünkü şimdi buzdolabı alan bir vatandaş dikiş makinesini yahut elektrik süpürgesini mutlaka başka mevsime bırakacaktır. Evine radyo alan şoför yeni lastik almayı sonraya erteleyecektir, vb.

Toplumdaki gelir dağılımının eşitsizliği, gelir artışının yetersizliği ve imalât sanayiinin bozuk düzeni birleşince, ortaya kendi varlığının çok ötesinde etkilere yol açа-

cak olan yeni bir unsur, toplumdaki bütün yozlaşmayı yansıtan sakat bir dinamik çıkmaktadır: Lotaryacılık...

Gerçekten de, 1960 - 1970 döneminin harika buluşu, lotaryacılık olmuştur. Haberleşme araçlarının gelişmesiyle beraber Türk halkı sürekli olarak yeni kolaylıkların, başka hayat düzeylerinin adını işitmekte, resmini görmekte, özlemini duymaktadır. Oysa bu özlemlerini karşılayacak imkân mevcut düzende hem yoktur, hem de kolaylıkla olmayacağını halk bilmektedir. Müşterilerin bu niteliğini piyasa çok iyi değerlendirmektedir. Sürekli yaptığı **«al, gene al, onu da al»** telkinini güçlendirmek için bu kez «eğer malımı alırsan şunu da bedava kazanırsın» şeklindeki yeni bir taktiğe başvuracaktır. Bu taktiğin elverişli koşullar çerçevesinde iyi sonuç vermesi üzerine Türkiye insanı korkunç bir beyin yıkama ameliyesinin hedefi olacaktır. Bütün haberleşme araçlarıyla sürekli olarak ona bir koyup üç alması söylenecek; insanlar gazoz içip Anadol kazanacak, kupon biriktirip kat sahibi olacak, bankaya para yatırıp milyon vuracaklardır...

Geleneksel kültürün hücumlara hedef olduğu, Batıdan ithâl edilenin ise ancak soysuzlaşmış biçimde Türkiye'de uygulanabildiği bir **kültürsüzleşme** ortamında, ekonomik ve sosyal dengesizlik toplumun değer yargılarında yer yer yansımaktadır. Hâkim zümrelerce halka uygulanan bir koyup üç alma şartlanması, giderek günümüzün kültürü niteliğini almış ve toplumdaki ikiyüz yıllık çürümenin genel bir ifadesi olarak insanların davranışlarını ve dünya görüşünü etkilemeye başlamıştır.

Soysuzlaşmış yeni kültürün Türk halkına temel öğretisi herşeyi talihe bırakmıştır. Herşey, bazı malların alınmasıyla katılınabilecek lotarya programlarına bağlıdır. Halkın genel yoksulluğu oranında bu telkinin gücü artmaktadır. Kitlelerin özlemleriyle beslenmektedir. Emeğiyle yükselmekten, kendi çerçevesini aşmaktan fazla ümitli olmayanlar, telkinleri kabullenmeye zaten hazır durumdadırlar. Ters ve soysuzlaşmış değer yargılarından meydana gelen bir kültürsüzleşme süreci bu ortamda ge-

lişmeye ve kendini benimsetmeye başlamıştır. İnsanları âdeta kumara yönelten, kesin bir ümitsizlikten doğacak sert tepkileri **neden ben de zengin olmayayım** aldatmacası yaratarak yumuşatmaya çalışan; «maçayı bulup parayı almayı» telkin eden bir piyango kültürüdür bu...

Kapitalistleşme sürecinin eşiğinde ikiyüz yıl dolaşan ve bu sürece geç girip içinde bocalayan bir toplumda, olağan bir sonuçtur piyango kültürü. Bütün kültür oluşumları, bir bakıma, hâkim zümrelerin ve çıkarların yansımasıdır. Türkiye'nin hâkim zümre ve çıkarları, iki yüzyıldır hangi özellikleri taşımışsa kültürün de aynı özellikte olması, doğaldır.

***

Türkiye'nin temellerindeki bir bozukluğun ekonomik yapıdan toplumun kültürüne kadar uzanan sonuçlarını gözden geçirmeye çalıştık. Ortaya çıkan tablo hayli karanlık oldu. Ne var ki Türkiye'nin geri kalmışlığı öteki ülkelerin geriliğine benzememektedir. Bir zamanlar çağının en önde medeniyetini kurmuş, köklü kültürünün izlerini hâlâ kaybetmemiş, yüzyılların birikimini bünyesinde taşıyan bir toplumun âdeta zorla geri bırakılmışlığıdır bu.

Meseleye nereden bakarsak bakalım, Türkiye'ninki imtiyazlı bir geri kalmışlıktır...

YEDİNCİ BAŞLIK

TÜRKİYE'NİN «İMTİYAZLI» GERİ KALMIŞLIĞI

«Taş devrini yaşayan bir toplumu sanayi çağma getirmek başka şeydir, donmuş bir medeniyeti uyandırmak başka şey...»

René Gendarme

(La Pauvrauté des nations)

Türkiye, öteki geri kalmış ülkelerle kıyaslanmayacak kadar köklü bir kültüre, tarihe, devlet geleneğine sahiptir; stratejik öneminden folklor çeşitliliğine uzanan ayrıcalıkları; bölgesel bir liderliğin potansiyel gücü; kalkınmanın insan ve kaynak şeklindeki hammaddeleri vardır.

Ve bütün bu özelliklerine, 200 yıllık çabalarına rağmen Türkiye, geri kalmışlığı aşamamış bir ülkedir.

Temeldeki bozukluğun, 600 yıllık tarihin ve günümüzdeki genel durumun incelenmesi sonucunda ortaya şöyle bir gerçek çıkmaktadır : Türkiye'nin asıl meselesi kalkınmayı sağlayacak birikimlerin yokluğu değil, yanlış yönde ve biçimde, kalkınmaya önder olamayacak sınıf ve zümrelerin önderliğinde kullanılmış olmasıdır. Birikimleri harekete geçirecek dinamiklerin yeterli olmayışıdır.

1946'dan bu yana, özellikle 1960 - 1970 döneminde siyasal ve sosyal haklarına hızla sahip çıkmaya başlayan Türkiye, tarih açısından çok kısa sayılabilecek bir süre sonra kendisini sosyal ve ekonomik yapı değişikliğine mecbur edebilecek oluşumlara sahnedir. Ve Türkiye, hem tarihî dönüşümünü kolaylaştıracak, hem de bu dönüşümden sonra büyük kitlelerin mutluluğu doğrultusundaki bir ilerlemeyi hızlandıracak birikimlere sahiptir. Bu bakımdan, gerçekten imtiyazlı bir durumdadır.

***

BİRİNCİ BÖLÜM

BİN YILLIK İNSAN VE GÜÇ BİRİKİMİ

İnsan birikimi, bir toplumun kültürünün, geleneklerinin, geçirdiği evrim ve tecrübenin o toplumdaki insanlara, kazandırdığı hasletlerdir; zamanın süzgecinden geçerek oluşmuş, insanlarda yerleşmiş, ilerlemeye kolaylık sağlayabilecek toplumsal özelliklerdir.

Bu birikimin matematiksel bir açıklamasını yapmak ve muhtemel etkilerini somut örneklerle göstermek zordur. Ancak, Çin gibi köklü ve sürekli medeniyetlerde rastlanan insan birikimi Türkiye'de de vardır; varlığının belirtilerini çeşitli olaylarda izlemek mümkündür. Hattâ, bu kaynağın en verimli olduğu toplumlardan birini Türkiye' nin meydana getirdiği söylenebilir.

Türkiye, ayrıca ekonomik ve sosyal temeldeki bozukluktan ötürü çok değerli ekonomik kaynaklarını heder etmek durumundadır; onlardan kitlelerin çıkarı doğrultusunda değil, küçük bir zümrenin çıkarı uyarınca yararlanmaktadır.

I
KÜLTÜR VE KALKINMA

Türk halkı Anadolu kültürünün imbiğinde geçmiştir. Bütün yozlaşmalara ve ikiyüz yıllık yabancılaşmalara rağmen bu kültürün köklü etkilerini halk hâlâ taşımaktadır. Dinsel inançların özünde, meseleler karşısındaki genel tutumunda ve türlü geleneklerinde bu kültürü yaşatmakta, korumaktadır.

İslâm - Türk kültürünün insanlara aşılamış olduğu özellikler üzerinde düşünürlerin genel bir görüş birliğine vardıkları söylenebilir : Bu kültürden geçmiş bir toplumda kanaatkârlık, cömertlik gibi özellikler dikkati çekmektedir. Güvenliği toplumun birimi sıfatıyla aramak, kişisel yükselme maceralarından sakınmak eğilimleri güçlüdür. Yerleşmiş bir devlet kavramı, düzen fikri ve topluluğa uymak, onun birimi olabilmek yeteneği vardır.

İslâm - Türk kültürünün insanlardaki bu nitelikleri öne çıkardığı hususunda genel bir görüş birliği varsa da, bu kültürün ilerlemeye ve kalkınmaya olan etkisi değişik yorumlara yol açmaktadır.

§ 1. KALKINMANIN TEMELLERİ

Tarih ve günümüz incelendikten sonra, Türkiye'de sosyal ve ekonomik kalkınmanın günümüzdekinden çok değişik yöntemlerle mümkün olacağı; bu yeni düzende bireyciliğin değil, toplu hareketlerin ve çoğulcu ve toplumcu değer yargılarının ağırlık noktasını meydana getireceği söylenebilir.

Türkiye'de geri kalmışlığın imtiyazlı olması; tarihsel ve ekonomik koşulların seçimini zorunlu kıldığı böyle bir yönteme «yabancılık» duymayacak, bilâkis onunla bağlaşabilecek bir insan birikiminin varlığından ileri gelmektedir.

Devleti kabul etmek, devlete itaat etmek, devletten

çok şey beklemek eğilimleriyle devletin koruyuculuğunu ve önderliğini benimsemek alışkanlığı ne kadar yerleşmişse, bir toplumun devletçiliğe dayanan yöntemleri uygulaması aynı oranda kolaylaşır. Türk toplumunda bu niteliği kesinlikle değerlendirmek için, şüphesiz, çok derin araştırmalara gerek vardır. Ancak, tarihin öğretisi, sınırlı araştırmalar ve çeşitli gözlemler, bu eğilimlerin Türk toplumunda hayli güçlü olduğunu göstermektedir.

Bu noktalar gözönünde tutulduğunda, İslâm - Türk kültürünün Anadolu insanına verdiği alışkanlıkların Türkiye'yi ilerletecek yöntemlere elverişli bir ortam yarattığı söylenebilir. Sosyal değerlere ortak ve paylaşılan bir refaha dönük bir ekonominin ve düzenin, devlet kavramına yabancı toplumlarda (Örneğin Afrika'da) uygulanması ne kadar zorsa, tarih boyunca en büyük özelliği düzenli bir devleti yaşatabilmek olan Türk toplumunda o kadar kolaydır.

İslâm - Türk kültürünün bir başka kalıcı etkisi, «cemaatçilik» şeklinde özetlenen eğilimleri geliştirmesi olmuştur. Kapitalist ekonomi kurallarının yerleşmediği toplumlarda genellikle rastlanan toplu hareket ve toplu güvenlik gibi özelliklerle, Anadolu kültürüyle Osmanlı toplumu geniş ve güçlü bir anlam kazanmıştır. Bireyci atılımların dinamiği olan kazanç hırsı, maddî değerlerin önceliği gibi tutkular, Türk toplumunun tarihsel ve ekonomik koşullarının çerçevesinde Batı'daki boyutları, işlevi ve köklülüğüyle gelişme imkânı bulamamıştır. Batı'nın günlük yaşantısında bile elle tutulur, gözle görülür derecede açık ve seçik olan bu eğilimler, Türk halkının değer yargıları sıralanmasında uzun süre arkalara düşmüştür. Herşeyin düzene ve güvenliğe dayandığı, kişilerin kolayca zenginleşemediği, zenginleşseler bile mallarını çoklukla devlete kaptırdıkları, yaygın bir müsadere usulünün uygulandığı, topraklardaki devlet mülkiyetinin uzun süre kaide olduğu bir ortamda; maddî kazanç tutkusunun ve ona bağlı olarak maceracılığın, bireyci dinamiklerin köklü burjuva toplumlarındaki işleviyle güçlenmemesi ola-

ğandır. Bilâkis, ekonomik ve toplumsal yapı uzun süre kişiyi **sıradan** olmaya yöneltmiş, dini ve dinsel öğretiyi **cemaat** açısından yorumlamıştır. Böyle bir çerçevede yüzyıllarca yaşayan bir toplumun şartlanması, tabiatıyla, onda güvenlik kavramının ağır basmasına; güvenliğe toplu şekilde ulaşma alışkanlığının yerleşmesine yol açmıştır.

Bu tür eğilimler, her ne kadar matematiksel biçimde kanıtlanması imkânsız olgularsa da, günümüzün Türkiye'sinde güçlü bir varsayım olarak kabul edilebilir. Halkın çeşitli davranışlarında, öncelikle bir güvenlik özleminin izlenimi görmek mümkündür.

Türk toplumunun tarihsel evriminde, ekonomik ve kültürel şartlanmasında bu toplu güvenliğin ve cemaatçiliğin etkisi vardır. Topluluğun en üst mercii devletten çok şey bekleyen, **Devlet Baba** gibi kendine özgü bir kavramı yaratan anlayıştır bu.

Ancak, meseleye değişik bir açıdan bakıldığında, bu özelliklerin, devletçi ve toplumcu bir kalkınma yöntemine elverişli bir ortam katkıları da söz konusudur.

Prof. René Gendarme'ın deyişiyle, «geri kalmış ülkelerde kalkınma dinamikleri bireyci çıkışlarda değil, toplulukların ortak iradesinde ve toplu hareketlerde aranmalıdır.» Günümüzdeki evrensel koşulların bir **zorunluk** şeklinde ortaya çıkardığı bu duruma yatkın özellikleri, Türkiye kültürü, Türk halkına vermiştir. Önceki bölümlerde izlediğimiz bir süreçte oluşan bu kültür, toplumun en ileri olduğu dönemin izlerini taşımış ve Türkiye bu etkiyi yok edecek kadar büyük bir ekonomik değişim geçirmemiştir. Örneğin, kapitalist yoldan sanayileşip bu üretim aşamasının geleneksel kültürü geniş ölçüde neredeyse tümüyle yıkabilen etkisine henüz hedef olmamıştır.

Sonuç olarak denebilir ki, Türk halkının gelenekleri ve alışkanlıkları, onun, toplumcu bir kalkınma yöntemini yaratmasında bir engel değil, kolaylaştırıcı etken olarak belirmektedir.

II
BİREYSEL VE TOPLUMSAL DİNAMİKLER

Günümüzün Türkiye'sinde, halkın öz çıkarlarına uygun bir kalkınma hamlesini başlatıp başarıya götürecek birikimler oluşum halindedir. Kimi yokluktan doğan, kimi yeni özlemlerden ve demokratik bir ortamın varlığından güç alan fakat hepsi halkın çıkarı doğrultusunda bir düzen değişikliğine dönük olan birikimler, geri kalmışlığı yenmek açısından umut vericidir; Türkiye'nin imtiyazlı durumunun bir başka örneğidir.

§ 1. İLERLEME ÖZLEMLERİ

Haberleşme araçlarındaki gelişme, kapitalizm benzeri düzen ve çok partili rejimle başlayıp 1961 sonrasında güçlenen demokratik ortam, halk kitlelerinin (mevcut düzende karşılanmasına imkân olmayan) özlemleri geliştirmesine ve bu özlemler uğruna mücadele etmek alışkanlığının oluşumuna yol açmıştır.

Çıkış noktası «daha iyi yaşamak» ve «güvenliğe kavuşmak» olan bu özlemler 1960'larda hızla gelişmektedir. Köylüler toprak istemekte, ürününe iyi fiyat istemekte, yer yer bunun kavgasına girişmektedir. Gecekondu bölgelerinin gençliği, şehirli hayatına katılmak tutkusundadır. Gecekondulu annelerin bir ankete verdikleri cevap hemen hepsinin çocukları için «yüksek tahsil» arzuladığı şeklindedir. Gecekondulu erkekler, «çalışma alanında güvenlik» aramakta, «sosyal sigortanın kapsamına girmek, patronun başı sıkışınca işten atılan olmamak» istemektedir. İşçiler arasında yapılan bilimsel bir ankette, durumundan memnun olmayanların «Neden?» sorusuna verdikleri cevap, çoklukla, «yarın işsiz kalmak» korkusudur. Bütün bu kitleler, daha iyi koşulların ve kendilerinin öncelikle yer alacağı bir dünyanın özlemini, eskiyle kıyaslanmayacak kadar güçlü bir şekilde duymaktadırlar.

Burada ilgi çeken bir nokta, özlemlerin çoklukla «güvenlik» şeklinde belirmesidir. «Sigorta», «düzenli iş», «çalışılan yerden uzaklaştırılmamak», vb. Hatta, topraksız köylülerdeki «toprak mülkiyeti tutkusu» bile, ille de toprak sahibi olmak özleminden çok, bir **araç** görevindeki toprağın sağlayacağı «güvenlik» tutkusu şeklinde yorumlanabilir. Köylü kitlelerine devletin tüm sosyal güvenlikleri getireceği; doktorundan, çocuğunun yüksek eğitimine kadar köylünün bütün gerekleri karşılayacağı bir güvenlik çerçevesinde, Türk köylüsünün «toprak sahibi olacağım», sonra «zenginleşip ağa olacağım» diye tutturması beklenemez. Bu mülkiyet özlemi, daha çok, 18. yüzyıldan beri güvenliğin ancak toprak mülkiyetiyle sağlandığı güçsüz bir ortamın ürünü şeklinde belirmektedir. Güvenliğin devletçe karşılandığı bir ortamda ise, tezgâh yahut tarla sahipliğinin önem ve önceliği farklıdır.

Daha iyi yaşama koşullarının **varlığı** ve başkaları için **mümkün** olduğu ise, haberleşme araçlarının hızlı gelişiminden sonra artık halkın malûmu olmaya başlamıştır. Ne var ki mevcut düzen, halkın bu **mümküne** ulaşmasına imkân tanımamaktadır. Gerçi halk kitlelerinin eskiye oranla, hatta beş-on yıl öncesine oranla daha iyi yaşadığı gerçektir. Ancak, kitlelerin imkânlarından çok daha hızlı gelişen, onların özlemleridir. Bu bakımdan, çok hızlı gelişen özlemlerle yavaş gelişen imkânlar arasındaki mesafe gittikçe açılmakta, Türkiye'nin temel çelişkilerinden birini meydana getirmektedir. Hatta denebilir ki, geri kalmış kapitalist düzen kaçınılmaz şekilde oluşumuna yol açtığı bu özlemleri yaratırken, aynı zamanda, kendi temellerini sarsacak birikimleri de meydana getirmektedir.

Bu çelişmelerin ileriye dönük bir dinamiği yaratmalarına ise, memleketin demokratik ortamı imkân tanımaktadır. Kendi tutkularının gerçekleşmesi için bizzat kendilerinin mücadele etmesi gereğini, özlem sahipleri, artık farketmeye başlamıştır. İşçi hareketlerinin, siyasal ve kültürel canlılığın taşıdığı anlam budur. Bütün bu olu-

şum henüz çekirdek halinde olmasına rağmen ilerideki büyük değişimlerinin haberini getirmektedir.

§ 2. KALKINMA AÇISINDAN ÇEŞİTLİ ZÜMRELER

Türkiye'deki zümrelerin çoğu bin yıllık bir insan birikiminin ifadesidir; kalkınma açısından öteki ülkelerin hayal dahi edemiyecekleri bir insan zenginliğine Türkiye sahiptir.

Bürokratlar — Türkiye, başka ülkelerde az rastlanan güçte ve yetenekte bir bürokrasinin, bürokrat geleneğinin memleketidir. Yüzyıllardan beri devlet olma alışkanlığıyla, devlet yönetme ustalığıyla öne çıkmış bir toplumun bu görevi gerçekleştiren kesimi memurlardır. Bürokratların Türkiye'deki üstün nitelikleri, gerçek bir kalkınma hamlesine önemli katkıda bulunmaya yeterlidir. Ne var ki aynı bürokratlar, böyle bir hamlenin **öncülüğünü** yapacak güçten yoksundurlar.

Güçsüzlüğün ilk nedeni, bu çalışmanın çeşitli yerlerinde işaret edildiği üzere, bürokratların bir **sınıf** değil, **zümre** olması, kendi görevleri gereği, **öncü** değil, **yardımcı** niteliği taşımasıdır. Bürokratların bu yapısı, hemen her zaman onların iktidarda bulunan ve sınıfsal özellik taşıyan zümrelere yardım etmelerine yol açmıştır. Örneğin, Atatürk - İnönü dönemlerinde bürokrat rengi taşıyan iktidardaki bürokrat ortağın başlıca görevi, eşraf ve tüccar ortakları desteklemek olmuştur.

Köklü bir kalkınma ve değişim hamlesinde bürokrasinin öncülüğü yüklenmesini engelleyen öteki neden, büyük sosyal ve ekonomik değişimleri gerçekleştirecek bir zümrenin bu değişimin mutlaka maddî zorunluğunu duyması gereğidir. Bu tür değişimlerin öncülüğü hamiyetpervane duyguların ve mantık yoluyla varılan yargıların sonucunda yüklenilemez. Böyle bir çaba, duygusal

bir populizmin tam karşıt ucundaki, fakat aynı kolaylıktaki yanlışa sapmak olur.

Köklü bir düzen değişimini zorlayan hareketlere, bürokrat kesiminden ancak özlemleriyle ellerine geçen arasında büyük farklar olan öğretmenlerin ve küçük memurların aktif şekilde katılabileceğini, öteki bürokratların ve genellikle aydınların ise sadece yardımcı olabileceklerini söylemek, herhalde yanlış değildir.

Türkiye'nin bu özellikleri taşıyan bürokrasisi, sonuç olarak, bin yıllık bir insan birikiminin somut ifadesidir; hemen hiçbir geri kalmış ülkede rastlanmayan bir kuvvettir. Aynı güce, Türkiye'nin yüksek düzeydeki teknisyenleri de (mühendis, doktor vb.) sahiptir.

Burjuvazi — Türkiye'nin burjuvazisi, kendi çerçevesinde önemli bir gelişmeyi gerçekleştirmiştir. Yabancıların elinden önce komisyonculuk görevlerini almış, sonra ticarete hâkim olmuş, giderek bir sanayiciliğin eşiğine varmıştır. Ancak, aynı burjuvazinin kökü tarihsel nedenlerle günümüzün dünya ve Türkiye şartlarında olan sınıfsal güçsüzlüğü; onun Avrupa'daki gibi kalkınmanın öncülüğünü yapmasına imkân vermemiştir.

Burjuvazinin gelecekteki bir kalkınma hamlesine yapacağı katkının hesabında ise çok sayıda faktörü gözönünde bulundurmak gerekir. Böyle bir hamlenin hız alacağı düzen değişikliğine bir kısım burjuvazinin yardımcı olmasını beklemek hayal gibi gözükmektedir. Böyle bir katkıyı zorunlu kılacak ekonomiye gerek yoktur; burjuvazinin kendi içindeki çatışmalar, daha çok nimetlerin paylaşılmasından doğmaktadır; bu paylaşımın yapıldığı çerçevenin kırılmasına dönük değildir.

Güçlü bir kalkınma hamlesini mümkün kılacak düzen değişikliğinden sonra burjuvazinin bu hamleye katkısını o günün koşulları ve burjuvazinin yapısı belirleyecektir. Gerçekten «millî sanayici» niteliğine lâyık olanların, ürünleri mutlaka çok varlıklı bir alıcı zümresi gerektirmeyenlerin, böyle bir düzende görev sahibi olmaları beklenebilir. Türkiye'nin burjuvazisi, bütün az geliş-

miş niteliklerine rağmen, tarım ülkelerindeki benzerlerinden daha güçlü ve ileri durumdadır.

Köylü ve işçiler — Türkiye'deki insan kaynağının en somut biçimini temsil eden, bu kitlelerin meydana getirdiği Anadolu halkıdır. Bin yıllık bir kültür birikiminin başlıca yaratıcısı olan, bu kültürün sağladığı düşünce üstünlüğünü ve sağduyuyu sürdüren; yapısı ve geçmişiyle, kendi özlemlerini cevaplayacak bir düzenin yaratıcısı ve yürütücüsü olmanın kuvvetini taşıyan; «toprak-tan öğrenip kitapsız bilen» bu halk, kendi bünyesine ve çıkarlarına uygun bir hamlenin hem nitelik hem nicelik açısından tek kaynağı ve tek öncüsüdür.

Bu öncülük tarihsel koşulların ve somut ekonomik gerçeklerin de bir sonucudur. Bu kitlelerin önemli bir bölümünü, Türkiye'deki ekonomik yapıdan en fazla zarar gören tarım kesimleri meydana getirmektedir. Tarımsal makineleşmeden ötürü ırgatlaşanlar, piyasa için üretim yapılan bölgelerde tefeci kapanma kıstırılanlar değişimin **maddî** gereğini duyan büyük bir topluluğu meydana getirmektedir.

Halk kitlesinin en dinamik kesimi olan işçiler, özellikle 1960 sonrasında hızlı bir gelişme içindedir. Gelişmenin en güçlü dayanağı ve toplumları değiştirecek sosyal gücün kaynağı, işçilerdir.

Değişimin maddî zorunluğunu duyan ve bilinçli tercihlerine yönelen işçi, 1960 sonrasındaki nicel ve nitel gelişimiyle, Türkiye'nin tarihsel akışındaki belirleyici yerini almaktadır.

***

Görüldüğü gibi, Türkiye'de bin yıllık bir kültürün süzgecinden geçmiş insan birikimi de vardır, hatta sermaye de. Mesele bunların yanlış kullanılmasından, yahut hiç kullamlmamasından doğuyor. Yani un da vardır, yağ da vardır, şeker de. Ancak, helvanın yapılması için uygulanan tarif hatalıdır...

İKİNCİ BÖLÜM

TEMELDEKİ BOZUKLUĞUN ÇÖZÜMÜ

Kültür, insan ve güç birikimi açısından **zenginlikle** nitelenebilen Türkiye'nin geri kalmışlığı yenmesi için, 18. yüzyıldan beri süregelen ve toplumun temellerinde yatan bir bozukluğun çözümlenmesi gerekmektedir.

Türkiye'nin bünyesinde barındırdığı zümreler kendi nitelik ve nicelikleri uyarınca yeniden bir öncelik sırasına girmeden; devletin görevleri halkın çıkarları doğrultusunda düzenlenmeden; halk kitlelerinin öncülüğünde gerçekleşecek ve ondaki temel eğilimlere uygun bir ekonomik sistem Türkiye'nin gerçekleriyle bağdaştırılmadan **«geri kalmışlığın altedilmesini»** beklemek, boş bir hayalden ibarettir.

I
HAKİM ZÜMRELER KADROSU

Önceleri bürokrat - tüccar - eşraf üçlüsünün kurduğu, sonraları bürokratın yerini sanayicinin aldığı hakim zümreler kadrosu, Türkiye'nin kalkınmasını gerçekleştirememiştir. Bürokrat ve eşraf evrensel özelliklerinden

ötürü, tüccarla sanayici ise Türkiye'nin özelliklerinden ötürü bu zor görevi başaramamışlardır.

Şimdi, geri kalmışlığı altedebilecek bir düzen, ancak toplumsal sıralamanın değişmesiyle mümkün gözükmektedir. Çeşitli zümrelerin görevlerinde ve önceliklerinde gerçekleşecek bu değişim Türkiye için tek kurtuluş yolu olarak belirmektedir. Özellikle burjuvazinin büyük bir atılımı sağlayacak nitelikte olmadığı, bu niteliklere sahip olabilmesi için dünya ve Türkiye koşullarının artık elvermediği ortadadır. İki yüzyıllık burjuva yaratma çabaları; ülkeyi kalkındıracak çapta sermayeyi onun elinde biriktirmek, ona Batı'daki örneğinin görevini yaptırmak uğraşısı ve sırf bu uğurda biçimlendirilen toplumsal üstyapı, Türkiye'yi geri kalmışlık sıfatından (memleketin büyük potansiyel gücüne rağmen) kurtarmaya yetmemiştir. Bu kurtuluş, ancak işçi ve köylü kitlelerinin çıkarınca ve bizzat onlar tarafından biçimlenecek bir düzende, onların öncülüğüyle gerçekleşebilir.

Böyle bir yapıda, gerek ekonomik anlamda «millî» burjuvazi gerekse bürokratlar artık toplumun hakim zümreleri olamazlar; kendi tarihsel ve sınıfsal özelliklerine uygun yardımcı görevler taşıyabilirler. Devletin, milyarlarını bol keseden tüketmediği, milyonlarca vatandaşın millî gelirden komik paylar almadığı; kalkınmanın halktan güç alıp nimetlerini halka sunduğu bir düzenin kurulması, ancak bu değişimden en büyük yararı sağlayacak kitlenin öncülüğünde mümkündür.

II

İNSAN, KÜLTÜR VE EKONOMİ

Bu noktada, belirlenmesi nisbeten kolay, fakat (tarım ülkeleri uzmanı Rene Dumont'un deyişiyle) **halkın desteği sağlanmaksızın başarılı olmasına imkân bulunmayan**

ekonomik çözüm yollarıyla, halkın eğilimleri arasındaki uyum söz konusudur.

Ne var ki Türkiye, çoğu meselede olduğu gibi burada da ihtiyazlı durumdadır. Yüzyılların insan birikimi bir yana, halkın kültürel yapısı ve temel eğilimleri de toplu hareketlerle gerçekleşecek ve toplumca nitelik taşıyacak bir kalkınma yöntemine yatkındır.

Bu uzunca çalışmanın sonucunda ortaya konabilecek tek hüküm, Türkiye'nin ancak temeldeki bozukluğu çözümlemekle geri kalmışlığı yeneceği şeklindedir.

Türkiye, kendi halkının yapısına uygun olan, dünyadaki ve memleketteki ekonomik gerçeklere ters düşmeyen bir yöntemle ve halk kitlelerinin önderliğinde geri kalmışlık çemberini kırabilir; kültür ve tarih açısından hakkı olan yere, ekonomik ve sosyal düzeniyle de erişebilir.

Türkiye tarihinin bize ilettiği **engin ders** budur.[389] Ve Türkiye, **boşuna yaşanmamış bir deney** olan tarihiyle, dünün ve bugünün hazırladığı teorisiyle, bugünün ve yarının hazırladığı pratiğiyle, **kendi tarihsel doğrultusunda** yarına gidecek; Türk halkı, **hızını kendisinden alan bir eylem** sonucunda, başarıya ulaşacaktır.

KAYNAKLAR

GİRİŞ

1 — René Gendarme, La Pauvrauté des nations, (Ed. Cujas, Paris 1963)
2 — Henri Janne, İmplications sociales de progès technique (kollektif eser), s. 71 (Presses Universitaires de France, Paris, 1959)
3 — y.a.g.e. s. 18-19
4 — Le Sous développement D'Algérie (kollektif eser) (Secretariat sociale D'Alger, 1959) Zikreden: R. Gendarme, a.g.e. s. 19
5 — R. Gendarme, La Pauvrauté des nations, s. 19
6 — M. P. Bourdieu, Le Sous développement D'Algérie, s. 46
7 — R. Gendarme, La Pauvrauté des nations, s. 20
8 — Henri Janne, İmplications sociales du progrès technique, s. 204
9 — R. Gendarme, La Pauvrauté des nations, s. 26
10 — Xavier Yacono, Les Bureaux Arabes, s. 384, (Ed. Larose, Paris 1953) Zikreden: R. Gendarme, a.g.e. s. 264
11 — Le Sous développement D'Algérie, s. 11
12 — M. P. Bourdieu, Les Sous développement D'Algérie, s. 59
13 — F. Cottrel, Energy and Society, s. 38. Zikreden: R. Gendarme, a.g.e. s. 28
14 — Margaret Mead, Cultural Patterns and Tecnical Chance, s. 253 (Mentor Books, New York 1958)
15 — F. Muesenberry, Income, Saving and the theory of consumer behavior, s. 26 (Harvard Univercity Press, 1949)
16 — M. Mead, Cultural Patterns and Tecnical Chance, s. 251
17 — X. Yacono, Les Bureaux Arabes, s. 383
18 — M. Mead, Cultural patterns and techical change, s. 247
19 — a.g.e. s. 247
20 — René Dumont'u zikreden: R. Gendarme, a.g.e. s. 41

21 — F. Cottrel, Energy and Society, s. 35
22 — M. P. Bourdieu, Le sous développement D'Algérie, s. 55
23 — A. Sauvy'yi zikreden: R. Gendarme, a.g.e. s. 48
24 — M. Mead, Cultural patterns and technical change, s. 240

İLERİ OSMANLI TOPLUMU

25 — Osmanlı toprak rejiminin anahatları iki çalışma temel alınarak ortaya konmuştur:
İsmail Hakkı Uzunçarşılı, Osmanlı Tarihi, cilt III - 2. Kısım (Türk Tarih Kurumu yayını, Ankara 1954) Ziya Karamursal, Osmanlı İmparatorluğu'nun mali tarihine bir bakış, (Türk tarihinin anahatları eserinin müsveddeleri, Seri 3, No: 11, İstanbul 1935)
26 — Ömer Lütfi Barkan, Osmanlı İmparatorluğunda çiftçi sınıflarının hukuki statüsü, Ülkü dergisi sayı 49-59 (Ankara 1937-38)
27 — Z. Karamursal, a.g.e. (Mali tarih) s. 201
28 — Ö. L. Barkan, a.g.e. (Çiftçi sınıfları) Ülkü, sayı 58, s. 259 ve sayı 53, s. 329
29 — Ö. L. Barkan, a.g.e. (Çiftçi sınıfları) Ülkü, sayı 58, s. 295
30 — İ. H. Uzunçarşılı, Osmanlı İmparatorluğu teşkilâtı, (Türk tarihinin anahatları eserinin müsveddeleri, Seri 3, No: 14, İstanbul 1935)
31 — Ö. L. Barkan, a.g.e. (Çiftçi sınıfları) Ülkü, sayı 59, s. 414-519
32 — Ö. L. Barkan'ı zikreden: Sencer Divitçioğlu, Asya tipi üretim tarzı ve Osmanlı toplumu, s. 35 (İÜİF yayını, İstanbul, 1967)
33 — Ö. L. Barkan'ı zikreden: S. Divitçioğlu, Asya tipi üretim tarzı ve Osmanlı toplumu, s. 33
34 — Ö. L. Barkan'ı zikreden: Muzaffer Sencer, Dinin Türk toplumuna etkileri, s. 186 (İstanbul 1968)
35 — İ. H. Uzunçarşılı, a.g.e. (Osmanlı İmparatorluğu teşkilâtı) s. 93
36 — Halil İnalcık
37 — Ö. L. Barkan, XVI asrın ikinci yarısında Türkiye'nin geçirdiği iktisadi buhranların sosyal yapı üzerindeki te-

sirleri, s. 18 (İktisadi kalkınmanın sosyal meseleleri, Ekonomik ve sosyal etüdler konferans heyeti, İstanbul 1964)
38 — Edouard Perroy, **Histoire générale des civilisations**, (III. cilt) s. 543 (Presses Üniversiteaires de France, Paris 1966)
39 — M. Sencer, **Dinin Türk toplumuna etkileri**, s. 58
40 — Roger Garaudy, **Sosyalizm ve İslâmiyet**, s .58 (Yön yayınları, Ankara 1966)
41 — Cahit Tanyol, **Türk halkının mümeyyiz vasıfları** (Konferans 5.1.1967)
42 — Ö. L. Barkan, zikreden: M. Sencer, a.g.e. s. 58
43 — Ö. L. Barkan, a.g.e. (İktisadi buhranlar) s. 19
44 — Enver Ziya Karal, **Osmanlı tarihi**, VI. cilt (Islahat fermanı) s. 191 (Türk Tarih Kurumu yayını, Ankara 1954)
45 — Zikreden: Yılmaz Öztuna: **Türkiye tarihi**, III. cilt s. 13 (Hayat yayınları, İstanbul 1967)
46 — R. Garaudy, **Sosyalizm ve İslâmiyet**, s. 10-19
47 — E. Perroy, **Histoire générale des civilisations**, III. cilt s. 535
48 — S. Divitçioğlu, a.g.e. (Asya tipi üretim tarzı ve Osmanlı toplumu) s. 51
49 — Ö. L. Barkan, a.g.e. (İktisadi buhranlar) s. 17
50 — Robert Mantran, **İstanbul dans la seconde moitie du XVII. siècle**, s. 188 (Librairie Maisonneuve, Paris 1962)
51 — Ürünlerin devlet kontrolünde geçirdiği aşamalarla ilgili notlar R. Mantran'ın adı geçen eserinden derlenmiştir.
52 — R. Mantran, **İstanbul dans la seconde moitie du XVII siècle**, s. 357
53 — R. Mantran, a.g.e. s. 412
54 — İ. H. Uzunçarşılı, **Osmanlı tarihi**, III. cilt 2. kısım s. 779
55 — Z. Karamursal, **Osmanlı İmparatorluğunun mali tarihine bir bakış**, s. 7
56 — R. Mantran, a.g.e. (İstanbul dans la...) s. 187
57 — H. Sahillioğlu, **Osmanlılarda narh müessesesi ve 1525 yılı sonunda İstanbul'da fiyatlar**, (Belgelerle Türk Tarihi dergisi, sayı 1-3, Ekim - Aralık 1967)
58 — Ömer Lütfi Barkan, **İmaret siteleri, Fatih camii ve imaret tesisleri**, (İ. Ü. İktisat Fakültesi Mecmuası, Ekim 1962 Şubat 1963) s. 239-341
59 — Ö. L. Barkan, a.g.e. (İmaret siteleri) s. 253
60 — Y. Öztuna, Türkiye Tarihi, II. cilt, s. 235
61 — Ö. L. Barkan, a.g.e. (İmaret siteleri) s. 242
62 — Ö. L. Barkan, a.g.e. (İmaret siteleri) s. 245

63 — Z. Karamursal, Osmanlı İmparatorluğu mali tarihine bir bakış, s. 154
64 — Z. Arıkan ve M. Sertoğlu'nun İsparta ve Erzurum'la ilgili incelemeleri, (Belgelerle Türk Tarihi Dergisi, Şubat - Nisan 1968)
65 — Y. Öztuna, Türkiye tarihi, III. cilt, s. 77
66 — E. Z. Karal, Osmanlı tarihi, IV. cilt (Islahat fermanı) s. 270
67 — Ö. L. Barkan, Osmanlı İmparatorluğunda çiftçi sınıflarının hukuki statüsü, (Ülkü dergisi) sayı 49, s. 37-41.
68 — Zikreden Ö. L. Barkan, a.g.e. (Çiftçi sınıfları) Ülkü, sayı 49, s. 38
69 — Ö. L. Barkan a.g.e. (Çiftçi sınıfları) Ülkü, sayı 49, s. 40
70 — Zikreden: Ö. L. Barkan, a.g.e. (Çiftçi sınıfları) Ülkü, sayı 49, s. 47
71 — Osman Turan, Selçuklular tarihi ve Türk - İslâm medeniyeti, s. 257 (Ankara, 1965)
72 — E. Z. Karal, Osmanlı tarihi (Islahat fermanı) s. 9
73 — E. Perroy, Histoire générale des civilisations (III. cilt) s. 545
74 — Eyalet ordusuyla ilgili geniş bilgi için bkz. İ. H. Uzunçarşılı, a.g.e. (Osmanlı İmparatorluğu teşkilâtı)
75 — O. Turan, Selçuklular tarihi ve Türk İslâm medeniyeti, s. 255
76 — Taner Timur, Türk devrimi, s. 23 (SBF yayını, Ankara 1968)
77 — Maxime Rodison, İslâmiyet ve kapitalizm, s. 148 (Gün yayınevi, İstanbul 1969)
78 — «Fütüvvetname», zikreden: Hilmi Ziya Ülken, Türk tefekkür tarihi, II. cilt (İstanbul 1963)
79 — Sabri F. Ülgener, İktisadi inhitat tarihimizin ahlâk ve zihniyet meseleleri, s. 90, 52 ve 70 (İstanbul Üniversitesi yayınları, 1951)
80 — Maxime Rodison, Hazret-i Muhammed, s. 29 (Gün yayınları, İstanbul 1968)
81 — Zikredildiği yer: Türk ziraat tarihine toplu bir bakış. (Ziraat Bakanlığı, Ankara 1938)
82 — S. Ülgener, İktisadi inhitat tarihimizin ahlâk ve zihniyet meseleleri, s. 66-67
83 — S. Ülgener, a.g.e. s. 48
84 — R. Gendarme, La Pauvrauté des nations, s. 471
85 — Fütüvvetname, zikreden: H. Z. Ülken, Türk tefekkür tarihine bir bakış, II. cilt, s. 234, 235

86 — Mesnevî'yi zikreden S. Ülgener, a.g.e. s. 59
87 — S. Ülgener, İktisadî inhitat tarihimizin ahlâk ve zihniyet meseleleri, s. 101
88 — R. Mantran, İstanbul dans la second moitie du XVII. siècle, s. 357
89 — Bernard Lewis, Değişen ülkelerde değişen toplumsal değerler, (İktisadi kalkınmanın sosyal meseleleri, Ekonomik ve sosyal etüdler konferans heyeti, İstanbul 1964)
90 — Gibb ve Bowen, Islamic society, I. cilt, s. 277, zikreden: R. Mantran, a.g.e. s. 289
91 — R. Mantran İstanbul dans le second moitie de XVII. siècle, s. 379-80
92 — R. Mantran, a.g.e. s. 386
93 — Doğan Avcıoğlu, Türkiye'nin düzeni, s. 84 (Bilgi yayınevi, Ankara 1968)
94 — Taner Timur, Türk devrimi, s. 36 (T. Timur, bu pragrafta, J. Touchard'a atıf yaptığını belirtmektedir).
95 — E. Perroy, Histoire générale des civilisations, (Ortaçağla ilgili III. cilt, s. 544)
96 — Ö. L. Barkan'ı zikreden: S. Divitçioğlu, a.g.e. s. 58
97 — H. R. Tankut, Köylerimiz, s. 18 (1939) Zikreden: D. Avcıoğlu, a.g.e. s. 13

GERİ KALMIŞLIĞIN OLUŞMASI

98 — Ö. L. Barkan, XVI. asrın ikinci yarısında Türkiye'nin geçirdiği iktisadi buhranların sosyal yapı üzerindeki tesirleri, s. 19
99 — Mustafa Akdağ, Celâli isyanları (1150-1603), s. 16 (D.T.C.F. yayını, Ankara 1963)
100 — M. Akdağ, a.g.e. s. 24
101 — Robert Anhegger ve Halil İnalcık, II. Mehmed ve II. Beyazıt devirlerine ait yasaknâme ve kanunnâmeler, (T.T.K. yayını, Ankara 1956)
102 — M. Akdağ, Celâli isyanları, s. 159
103 — Ö. L. Barkan, a.g.e. (İktisadî buhranlar), s. 27
104 — E. Z. Karal, Osmanlı tarihi (Islahat fermanı), s. 198
105 — Halil Sahillioğlu, Fatih'in son yıllarında bakır para, Belgelerle Türk Tarihi dergisi, sayı 6 (Mart 1968) s. 72

106 — Halil Sahillioğlu, 1763'de İzmir limanı ihracat gümrüğü ve tarifesi, Belgelerle Türk Tarihi dergisi, sayı 8 (Mayıs 1968) s. 53
107 — D. Avcıoğlu, Türkiye'nin düzeni, s. 17
108 — «Netayicül Vukuat»tan nakleden İ. H. Uzunçarşılı, Osmanlı tarihi, III. cilt, 2. kısım, s. 283
109 — Ö. L. Barkan, a.g.e. (İktisadi buhranlar)
110 — E. Perroy, Histoire générale des civilisations, III. cilt, s. 562
111 — E. Perroy, a.g.e. s: 579
112 — William Du Bois'yi zikreden: D. Avcıoğlu, a.g.e. s. 26
113 — M. Akdağ, Celâlî isyanları, a.g.e. s. 14
114 — M. Akdağ, a.g.e. s. 16
115 — Ö. L. Barkan, a.g.e. (İktisadî buhranlar) s. 24
116 — M. Akdağ, Celâli isyanları, s. 50-58
117 — Lütfi Güçer, XVI. ve XVII. asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda hububat meselesi, s. 36 (İstanbul 1964)
118 — M. Akdağ, Celâli isyanları, s. 257
119 — Z. Karamursal, Osmanlı İmparatorluğunun mali tarihine bir bakış, s. 134
120 — İ. H. Uzunçarşılı, Osmanlı Tarihi, III. cilt, s. 334
121 — M. Akdağ, Celâli isyanları, s. 31
122 — M. Akdağ, Celâli isyanları, s. 31
123 — Z. Karamursal, Osmanlı İmparatorluğunun mali tarihine bir bakış, s. 12
124 — İ. H. Uzunçarşılı, Osmanlı tarihi, III. cilt, 2. kısım
125 — Angi Olello'yu zikreden: Y. Öztuna: Türkiye tarihi, VIII. cilt, s. 114
126 — İ. H. Uzunçarşılı, Osmanlı tarihi, III. cilt, 2. kısım, s. 276
127 — İ. H. Uzunçarşılı, a.g.e. s. 275
128 — İ. H. Uzunçarşılı, Osmanlı tarihi, IV. cilt, s. 622
129 — Zikreden: Y. Öztuna, Türkiye tarihi, IX. cilt, s. 39
130 — Koçi Bey'in Risale'sini zikreden: Reşat Kaynar, Osmanlı tarihi (Tanzimat), s. 2
131 — Ö. L. Barkan, a.g.e. (İktisadi buhranlar) s. 29
132 — M. Akdağ, Celâli isyanları, s. 37
133 — İ. H. Uzunçarşılı, Osmanlı tarihi, III. cilt, 2. kısım, s. 293 (Has'la ilgili olan bu örneğin öteki miri topraklar için geçerli olduğu söylenebilir.)
134 — M. Akdağ, Celâli isyanları, s. 165
135 — M. Akdağ, Celâli isyanları, s. 167
136 — M. Akdağ, a.g.e. s. 165-167

137 — M. Akdağ, a.g.e. s. 165-167
138 — Halil İnalcık, Tanzimat, (Tarih araştırmaları 1940-1941, DTCF tarih enstitüsü neşriyatı, N. 4, s. 237-260)
139 — Zikreden: M. Akdağ, Celâli isyanları, s. 162
140 — Zikreden: D. Avcıoğlu, Türkiye'nin düzeni, s. 33
141 — H. İnalcık, Tanzimat
142 — D. Avcıoğlu, Türkiye'nin düzeni, s. 33
143 — H. İnalcık, Tanzimat
144 — M. Akdağ, Celâli isyanları, s. 66
145 — Abdürrahman Şeref, Tarih-i Devlet-i Osmaniye, II. cilt, s. 260 zikredildiği yer: Türk Ziraat Tarihine bir bakış, s. 63
146 — D. Avcıoğlu, Türkiye'nin düzeni, s .31
147 — İ. H. Uzunçarşılı, Osmanlı tarihi, III. cilt, 2. kısım, s. 576
148 — F. Dalsar'ı zikreden: H. Sahillioğlu, Türk sanayi tarihinde Bursa'da ipekçilik, (Belgelerle Türk Tarihi dergisi, sayı 11, Ekim 1968)
149 — Ö. L. Barkan, a.g.e. (İktisadi buhranlar) s. 32
150 — Lütfiye-i Vehbi'yi zikreden: S. Ülgener, İktisadi inhitat tarihimizin ahlâk ve zihniyet meseleleri, s. 150
151 — M. Akdağ, Celâli isyanları, s. 73-76
152 — M. Akdağ, Celâli isyanları, s. 73-76
153 — Ö. L. Barkan, a.g.e. (İktisadi buhranlar) s. 32
154 — Orhan Erinç, 250 yıl önce İstanbul'da gecekondu sorunu, (Belgelerle Türk Tarihi dergisi, sayı 10, Eylül 1968)
155 — M. Akdağ, Celâli isyanları
156 — Zikreden: İ. H. Uzunçarşılı, Osmanlı tarihi, III. cilt, 1. kısım, s. 124
157 — E. Z. Karal, Osmanlı tarihi (Islahat fermanı) s. 142
158 — E. Z. Karal, Osmanlı tarihi (Islahat fermanı) s. 9
159 — M. Akdağ, Celâli isyanları, s. 36
160 — H. Sahillioğlu, 1763'de İzmir limanı ihracat gümrüğü ve tarifesi, (Belgelerle Türk Tarihi dergisi, sayı 8, mayıs 1968) ve E. Z. Karal, Osmanlı tarihi (Islahat fermanı) s. 16
161 — İ. H. Uzunçarşılı, Osmanlı tarihi, III. cilt, 2. kısım, s. 116-137
162 — Zikreden: İ. H. Uzunçarşılı, Osmanlı tarihi, IV. cilt. 1. kısım, s. 598
163 — İ. H. Uzunçarşılı, Osmanlı tarihi, IV. cilt, 1. kısım, s. 599
164 — Zikreden: İ. H. Uzunçarşılı, Osmanlı tarihi, IV. cilt, 1. kısım, s. 602

GERİ KALMIŞLIĞIN KÖKLEŞMESİ

165 — U. J. Puryear, International economies and diplomacy, zikredildiği yer: Türk ziraat tarihine bir bakış, s. 72

166 — E. Z. Karal, Osmanlı tarihi (Islahat fermanı) s. 5

167 — Z. Karamursal, Osmanlı İmparatorluğu mali tarihine bir bakış, s. 35

168 — Hayri Mutluçağ, Düyun-u umumiye ve reji soygunu, (Belgelerle Türk Tarihi dergisi, sayı 2, Kasım 1967)

169 — Hayrettin, Vesaik-i tarihiye ve siyasiye, zikreden: E. Z. Karal, a.g.e. s. 21

170 — E. Z. Karal, Osmanlı tarihi (Islahat fermanı) s. 23

171 — E. Z. Karal, a.g.e. s. 23

172 — Hayri Atamer, İlk Türk - Amerikan münasebetleri, (Belgelerle Türk Tarihi dergisi, sayı 2, Kasım 1967)

173 — General Von Der Goltz'un mektupları (monografi)

174 — Hayri Mutluçağ, Dost bildiğimiz ve ordumuzun ıslahı için içimizde bulundurduklarımızın marifetleri, (Belgelerle Türk Tarihi dergisi, sayı 12, Eylül 1968)

175 — İdris Küçükömer, Düzenin yabancılaşması: Batılaşma, s. 62, (Ant yayınları, İstanbul 1969)

176 — S. Ülgener, İktisadî inhitat tarihimizin ahlâk ve zihniyet meseleleri, s. 170-175

177 — Zikreden: M. Sencer, Dinin Türk toplumuna etkileri, s. 102, 103

178 — E. Z. Karal, Osmanlı tarihi (Islahat fermanı) s. 205

179 — Parvus, İstanbul'un Mukadderatı, (Türk Yurdu dergisi, temmuz 1913) Parvus'un bu çalışmada adı geçen yazıları, Eser Gürson'dan alınmıştır.

180 — Türk ziraat tarihine bir bakış, s. 214

181 — Zikreden: E. Z. Karal, a.g.e. s. 256

182 — U. J. Puryear, zikredildiği yer: Türk ziraat tarihine bir bakış.

183 — E. Z. Karal, Osmanlı tarihi, (Islahat fermanı) s. 257-259

184 — Zikreden: E. Z. Karal, a.g.e. s. 260

185 — E. Z. Karal, a.g.e. s. 240

186 — 1866'da kurulan «İslah-ı sanayi» komisyonunun belgeleri. Celâl Sarç'ın Tanzimatta sanayiimiz incelemesini zikreden: D. Avcıoğlu, Türkiye'nin Düzeni, s. 54

187 — Z. Karamursal, **Osmanlı İmparatorluğunun mali tarihine bir bakış**, s. 89

188 — Parvus, **1327 senesinin ahvâl-i maliyesine bir bakış**, (Türk Yurdu Dergisi. Mayıs 1912)

189 — E. Z. Karal, **Osmanlı tarihi** (Islahat fermanı) s. 225

190 — Zikreden: M. Sencer, **Dinin Türk toplumuna etkileri**, s. 207

191 — Parvus, **Köylü ve devlet**, (Türk Yurdu dergisi, Ekim 1913)

192 — H. İnalcık, **Tanzimat**

193 — Zikredildiği yer: **Türk Ziraat tarihine bir bakış**, s: 113

194 — Zikredildiği yer: **Türk Ziraat tarihine bir bakış**, s. 229

195 — Zikredildiği yer: **Türk Ziraat tarihine bir bakış**, s. 247

196 — Parvus, **Köylü ve devlet**, (Türk Yurdu dergisi. Ekim 1914)

197 — Zikredildiği yer: **Türk Ziraat tarihine bir bakış**, s. 211

198 — Moltke'nin hatıratını zikreden: D. Avcıoğlu, **Türkiye'nin düzeni**, s. 89

199 — Ali Suavi'nin 1870'de Paris'te çıkardığı **Ulûm gazetesinin** 15. sayısı. Zikredildiği yer: **Türk Ziraat tarihine bir bakış**, s. 207

TEK PARTİ DÖNEMİ

200 — Neşet Halil, **Büyük meclis ve inkılâp**, s. 41 (Ankara 1933) Zikreden: Yıldız Sertel, **Türkiye'de ilerici akımlar**, (Ant yayınları, İstanbul 1969)

201 — Neşet Halil'i zikreden: Y. Sertel, a.g.e.

202 — **Küçük istatistik yıllığı** — 1934, zikreden: Y. Sertel, a.g.e.

203 — Gündüz Ökçün, **Türkiye iktisat kongresi**, (S.B.F. yayını, Ankara 1968)

204 — Sabahattin Selek, **Anadolu ihtilâli**, II. cilt, s: 339-340 (İstanbul 1965)

205 — Söylev ve demeçler, II. cilt, s. 98. Zikreden: Fethi Naci, **Atatürk'ün temel görüşleri**, s. 65 (Gerçek yayınevi, İstanbul 1968)

206 — Zikreden: D. Avcıoğlu, **Türkiye'nin düzeni**, s. 123

207 — **Söylev ve Demeçler**, II. cilt, s. 92, zikreden: F. Naci, **Atatürk'ün temel görüşleri**, s. 63

208 — Abdi İpekçi, **İnönü Atatürk'ü anlatıyor**, s. 39 (Cem yayınevi, İstanbul 1967)

209 — Mazhar Leventoğlu, Atatürk'ün vasiyeti, zikreden: F. Naci, Atatürk'ün temel görüşleri, s. 72
210 — Mazhar Leventoğlu, Atatürk'ün vasiyeti, zikreden: F. Naci, Atatürk'ün temel görüşleri, s. 78
211 — M. Leventoğlu, Atatürk'ün vasiyeti, zikreden: D. Avcıoğlu, Türkiye'nin düzeni.
212 — D. Avcıoğlu, Türkiye'nin düzeni, s. 165
213 — D. Avcıoğlu, a.g.e. s. 166
214 — D. Avcıoğlu, a.g.e. s. 171
215 — S. Selek, Anadolu ihtilâli, II. cilt, s. 340
216 — Geçit dergisi'nin 123. sayısını zikreden: D. Avcıoğlu, a.g.e. s. 180
217 — D. Avcıoğlu, a.g.e. s. 181
218 — Falih Rıfkı Atay, Çankaya, II. cilt
219 — D. Avcıoğlu, Türkiye'nin düzeni, s. 186-187
220 — Kemâl Karpat, Turkey's politics, s. 92, zikreden: Y. Sertel, Türkiye'de ilerici akımlar, s. 45
221 — D. Avcıoğlu, Türkiye'nin düzeni, s. 171
222 — Şevket Süreyya Aydemir, İkinci adam, II. cilt, s. 394 (Remzi kitabevi, İstanbul 1965)
223 — Suat Aksoy, Türkiye'de toprak meselesi, s. 60 (Gerçek yayınevi, İstanbul 1968)
224 — İsmail Hüsrev, Türkiye'de derebeylik rejimi, zikreden: S. Aksoy, Türkiye'de toprak meselesi, s. 56
225 — S. Selek, Anadolu ihtilâli, I. cilt, s. 228
226 — Zikreden: F. Naci, Atatürk'ün temel görüşleri, s. 70
227 — Atatürk'ün Söylev ve demeçleri, zikreden: F. Naci, a.g.e. s. 58-59
228 — Turan Tokgöz, Halkçılığın hikâyesi (2), Yön dergisi, sayı 25, 6.6.1962
229 — Turan Güneş, CHP halktan nasıl uzaklaştı, (Yön dergisi sayı 7, 1961)
230 — Küçük istatistik yıllığı — 1947, zikreden: Y. Sertel, Türkiye'de ilerici akımlar, s. 54
231 — Küçük istatistik yıllığı — 1947, zikreden: Y. Sertel, a.g.e. s. 54
232 — Zikreden: Y. Sertel, a.g.e. s. 56
233 — Y. Sertel, Türkiye'de ilerici akımlar, s. 56
234 — Eski İstanbul defterdarı Faik Ökte'den zikreden: D. Avcıoğlu, Türkiye'nin düzeni, s. 227
235 — Y. Sertel, Türkiye'de ilerici akımlar, s. 55

TEMELDEKİ BOZUKLUK

236 — T. Güneş, **CHP halktan nasıl uzaklaştı**, Yön Dergisi, Sayı: 1, 20.11.1962
237 — **S. Demirel'in basın toplantısı**, Son Havadis Gazetesi, 6.7.1969
238 — Ş. S. Aydemir, **Suyu Arayan Adam**, s. 472, zikreden: Y. Sertel, a.g.e. s. 30
239 — Celâl Bayar, **Başvekilim Menderes**, Hürriyet Gazetesi, 21.7.1969
240 — **S. Demirel'in basın toplantısı**, Son Havadis Gazetesi, 6.7.1969
241 — Mousnier, **Histoire générale des civilisations**, 5 cilt, s. 238
242 — Karl Marx, **The Communist Manifesto**, «The Political Philoshophers», s. 498 (Modern Pocket Library, New York 1953)
243 — Mousnier — Labrousse, a.g.e. s. 78
244 — Mousnier — Labrousse, **Histoire Générale des civilisations**, V. cilt, s. 355
245 — Karl Marx, **The Communist Manifesto**
246 — Mousnier — Labrousse, **Histoire Générale des civilisations**, V. cilt, s. 238
247 — **Mümtaz Turhan, Garplılaşmanın neresindeyiz**, s. 13 (Yağmur yayınları, İstanbul 1967)
248 — Zubritski, Kerov, Mitropelski, **İlkel toplum, Köleci toplum, Feodal toplum**, s. 261
249 — Zubritski, Kerov, Mitropelski, **İlkel toplum, Köleci toplum, Feodal toplum**, s. 257
250 — Malthus, «Les principes de la population», 1803 Zikreden: Mousnier — Labrousse, **Histoire Générale des civilisations**, V. cilt, s. 534
251 — Yves Lacoste, «Pays, Sour dévéloppes», s. 53-54 (Presses Üniversitaires de France, Paris 1961)
252 — Mousnier — Labrousse, a.g.e. s. 355
253 — Mousnier — Labrousse, a.g.e. s. 78
254 — Zubritski, Kerov, Mitropelski, a.g.e. s. 237
255 — M. Turhan **Garplılaşmanın neresindeyiz**
256 — S. Ülgener, a.g.e. s. 174-176
257 — Karl Marx, **Le capital**, I. cilt, (Editions Sociales, Paris
258 — T. Z. Dunning, **Trade Unions and strikes**, Londra, 1860 Zikreden: K. Marx, **Le Capital**, I. Kitap, III. Cilt.

TEMELDEKİ BOZUKLUĞUN SONUÇLARI

259 — Celâl Bayar, Başvekilim Menderes, Hürriyet Gazetesi, 8.7.1969
260 — İdris Küçükömer, Düzenin yabancılaşması: Batılaşma, s. 1
261 — İ. Küçükömer, a.g.e. s. 5
262 — Sebilürreşad dergisi, sayı 27 (1328 tarihli) Zikreden: T. Z. Tunaya, İslâmcılık cereyanları, s. 8
263 — Zikreden: T. Z. Tunaya, İslâmcılık cereyanları, s. 70
264 — T. Z. Tunaya, İslâmcılık cereyanları, s. 52
265 — T. Z. Tunaya, a.g.e. s. 107-109
266 — T. Z. Tunaya, a.g.e. s. 107-109
267 — Çetin Özek, Türkiye'de gerici akımlar, s. 53 (Gerçek yayınevi, İstanbul 1968)
268 — Şevket Süreyya Aydemir, Cumhuriyet Gazetesi 5.3.1969 Zikreden: İ. Küçükömer, a.g.e. s. 106
269 — Ç. Özek, Türkiye'de gerici akımlar, s. 12
270 — Ç. Özek, a.g.e. s. 168
271 — Cahit Tanyol, Milliyet gazetesinin Forum'u (Kayseri olayları ve ilericilik - gericilik) 13.7.1969
272 — İ. Küçükömer, Düzenin yabancılaşması, Batılaşma, s. 117
273 — C. Bayar, Başvekilim Adnan Menderes, Hürriyet gazetesi, 8.7.1969
274 — Turan Güneş, DP neydi, (Yön dergisi sayı 4, 10.1.1962)
275 — İ. Küçükömer, Düzenin yabancılaşması: Batılaşma, s. 116
276 — Ç. Özek, Türkiye'de gerici akımlar, s. 89
277 — T. Z. Tunaya, İslâmcılık cereyanları, s. 190
278 — T. Z. Tunaya, a.g.e. s. 193
279 — T. Güneş, DP neydi, (Yön dergisi, sayı 4, 10.1.1962)
280 — C. Bayar, Başvekilim Menderes, Hürriyet Gazetesi, 29.6.1969 - 29.7.1969
281 — T.B.M.M. Tutanak dergisi, Devre IX; Cilt 1, Sayı 3, s. 2 Zikreden: T. Z. Tunaya, İslâmcılık cereyanları, s. 226
282 — İslâmcı basının görüşlerini zikreden: T. Z. Tunaya, a.g.e. s. 243
283 — C. Bayar, Başvekilim Menderes, Hürriyet gazetesi, 22.7.1969
284 — Celâl Bayar, Başvekilim Menderes, Hürriyet gazetesi 22.7.1969.
285 — C. Bayar, Başvekilim Menderes, Hürriyet gazetesi, 22.7.1969

286 — 1956 bütçe tasarısı ve bütçe komisyonu raporu, Zikreden: Y. Sertel, **Türkiye'de ilerici akımlar**, s. 90 ve I. **Beş Yıllık Plân**, s. 121

287 — K. Yurdakul'un demeci, Cumhuriyet gazetesi, 25.9.1956, Zikreden: Y. Sertel, **Türkiye'de ilerici akımlar**, s. 98

388 — C. Bayar, **Başvekilim Menderes**, Hürriyet gazetesi, 21.7.1969

289 — C. Bayar, **Başvekilim Menderes**, Hürriyet gazetesi, 20.7.1969

290 — C. Bayar, **Başvekilim Menderes**, Hürriyet gazetesi, 21.7.1969

291 — C. Bayar, **Başvekilim Menderes**, Hürriyet gazetesi, 20.7.1969

292 — İnönü'nün 1950 muhtar ve belediye seçimleri münasebetiyle muhalefet lideri olarak yaptığı radyo konuşması. Zikreden: C. Bayar, **Başvekilim Menderes**, Hürriyet gazetesi, 25.7.1969

293 — C. Bayar, **Başvekilim Menderes**, Hürriyet gazetesi, 26.6.1969

294 — Fahri Belen, **Demokrasiden Diktatörlüğe**, s. 35 Zikreden: Y. Sertel, **Türkiye'de ilerici akımlar**, s. 117

295 — Walter F. Weiker, **1960 Türk ihtilâli**, s. 104 (Cem yayınevi, İstanbul 1967)

296 — 1966'da Dijon Üniversitesinde yapılan açık oturum, **1960 Türk ihtilâli**, s. 214

297 — Bu konuda Bkz. Mümtaz Soysal, **Temeldeki Çatışmalar** (Yön dergisi sayı 1 ve sonrası)

298 — W. F. Weiker, **1960 Türk ihtilâli**, s. 176

299 — W. F. Weiker, a.g.e. s. 175

800 — Y. Sertel, a.g.e. s. 234

301 — Britannica Ansiklopedisinin 1968 yıllığı (Sosyalist blok yardımının dışında)

302 — Lacoste, Benham, Jale, Nurkse...

303 — Lacoste, **Pay Sous-Développes**

304 — René Gendarme, **La Pauvrauté des nations**, s. 157

305 — Bu konudaki çeşitli haber ve yorumlarla bakır konusundaki ayrıntılı bilgi için bkz. Cumhuriyet gazetesi kolleksiyonları, Ağustos 1968

306 — **Britannica year book of 1968**, s. 283

307 — Guy de Lacharriere, **Commerce Exterieur et sous development**, s. 39 (Presses Üniversitaires des France, 1964)

308 — G. De Lacharriere, a.g.e. s. 18

309 — Dünyadaki dış ticaret hadleriyle ilgili rakamlar, Gendarme ve De Lacharriere'in adı geçen eserlerinde B. M. istatistiklerine dayanarak verdikleri rakamlardan alınmıştır.

310 — U.P.F.'nun 1962 genel kongresi tutanakları, Ö. S. Santa-

maria'nın konuşması, Zikreden: G. De Lacharriere, a.g.e.

311 — Y. Lacoste, Pays sous-développés

312 — R. Gendarme, La Pauvrauté des nations

313 — Britannica Ansiklopedisinin 1968 yıllığından alınan bu rakamların daha yenisi elimizde yoktur. Zira bu rakamlar uluslararası kurumlara geç intikal ettirilmektedir. Ancak, rakamların genel eğiliminde 1960'dan bu yana bu değişiklik olmamış, sömürü aynen devam etmiştir.

314 — W. H. Stead, The Economic Planning of Puerto — Rico, (Washington 1958) Zikreden: R. Gendarme, La Pauvrauté des nations

315 — Ali Halil, Atatürkçü dış politika ve NATO ve Türkiye, s. 191. (Gerçek yayınevi, İstanbul — 1968)

316 — The Department of State Bulletin, 1.6.1947, s. 1070-1073 Zikreden: A. Halil, a.g.e. s. 94

317 — Ayın Tarihi, No. 162 (Mayıs 1947) s. 46 Zikreden: A. Halil, a.g.e. s. 94

318 — İlhami Soysal, Akşam gazetesi, 2 Ekim 1968

319 — Doğan Avcıoğlu, Ereğli Demir Çelik dosyası açılmalıdır, (Yön dergisi, sayı 92, 1.1.1965)

320 — Türkiye Elektrik Mühendisleri II. Teknik Kongresi tebliğleri, s. 167 Zikreden: S. Aren, a.g.e. s. 67

321 — Vedat Nedim Tör, Niçin ve nasıl sanayileşmemiz lâzım, (Kadro, Sayı 6, Haziran 1932)

322 — Türkiye dış ticaret hadleri, Hazırlayanlar: Hikmet Çetin ve Ülkü Eğitici, DPT Müşteşarlığı, Ankara 1965

323 — Baran Tuncer, Türkiye'de yabancı sermaye kanunu, s. 129 (SBF yayınları, Ankara)

324 — B. Tuncer, a.g.e.

325 — Doç. Dr. Vural Savaş, Yabancı sermaye ne sağlıyor? Milliyet gazetesi

326 — B. Tuncer, Türkiye'de yabancı sermaye

327 — Milliyet gazetesi 4.7.1969

328 — Baran Tuncer, a.g.e. s. 104 (DPT Yabancı Sermaye Anketine verilen bilgilere göre)

329 — Vergiler Açıklandı, Günaydın gazetesi, 20.8.1969

330 — Ali Gevgilili, Yabancı sermaye ile kalkınma, Milliyet, 19.8.1969

331 — Hilmi Özgen, Dış Ticaret Dengesi, Cumhuriyet, 7.10.1968

332 — Prof. N. Erbakan'ın basın toplantısı, Günaydın, 21.8.1969

333 — 1968 yılı Programı, Zikreden: B. Tuncer, a.g.e. s. 79

334 — S. Aren, Ekonomi el kitabı, s. 63
335 — Les Pays Arabes veulent décoloniser le Petrole Le monde gazetesi, 16.4.1968
336 — Yabancı şirketlerden Shell, son yıllarda petrol ithalâtını durdurup üretimi arttırmıştır. Bu değişime, Türkiye'deki siyasi eğilimlerin ve yeni akımların da sebep olduğu söylenebilir. Son rakamlara göre (1969) Türkiye'deki üretim şöyledir: TPAO 1,2 milyon ton, Shell 1,8 milyon ton, Mobil 500 bin ton.
337 — Oğuz Akkan'ın Çin röportajları, Akşam gazetesi, 1966
338 — Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanlığı, Türkiye genel enerji raporu, Ankara 1968
339 — Ali Gevgilili, Fabrika değil, apartman, Milliyet gazetesi, 8.8.1969
340 — S. Aren, Ekonomi el kitabı, s. 145
341 — D. Avcıoğlu, Türkiye'nin Düzeni, s. 382
342 — S. Aren, Ekonomi el kitabı, s. 135
343 — D. Avcıoğlu, Türkiye'nin Düzeni, s. 391 (İkinci Beş Yıllık Kalkınma Plânı ve 1966 programında verilen rakamlar)
344 — Ecvet Güresin, Ana maddelerin durumu, Cumhuriyet gazetesi, 10.9.1968
345 — Yılmaz Ergenekon, Toprak Reformu, (Konferans, 1.12.1967)
346 — İstatistik Umum Müdürlüğü 1950 Ziraat sayımı neticeleri, Ankara 1956, Zikreden: S. Aksoy, Toprak Reformu, s. 103
347 — S. Aksoy, Toprak Reformu, s. 105 (Bu sonuçlara 10 milyon hektar arazi dahil edilmemiştir.)
348 — Yön Dergisi, Yıl 2, sayı 59
349 — Y. Ergenekon, (adı geçen konferans)
350 — I. Beş Yıllık Plân ve Türkiye İstatistik Yıllıkları (1965 ve 1963)
351 — I. Beş Yıllık Plân ve İstatistik Yıllıkları
352 — Cumhuriyet gazetesi, 2.9.1968
353 — Korkut Boratav, Gelir Dağılımı, s. 280-301, (Gerçek yayınevi, İstanbul 1969) Yazar, kullandığımız tablolarla ilgili ayrıntılı istatistiki bilginin SBF dergisinin Aralık 1956 sayısındaki makalesinde verilmiş olduğunu belirtmektedir.
354 — K. Boratav, Gelir dağılımı, s. 204
355 — Ali Gevgilili, Milliyet gazetesi, 29.8.1969
356 — Sadun Aren, Ekonomi el kitabı, s. 122
357 — Prof. Mübeccel Kıray'ın Adana Araştırması. Zikreden: Ba-

hattin Akşit, Türkiye'de azgelişmiş kapitalizm ve köylere girişi, s. 141 (Ankara 1967)
358 — Korkut Boratav, Gelir dağılımı, s. 131
359 — Mübeccel Kıray, Ereğli, (DPT yayını, Ankara 1964) Zikreden: B. Akşit, a.g.e. s. 58
360 — Prof. Kemal Karpat, Türkiye'de gecekondu raporu, Milliyet gazetesi, 15-30 Haziran 1969
361 — Kemal Karpat, a.g.e. inceleme, Milliyet gazetesi, 21.6.1969
362 — Korkut Boratav, Gelir dağılımı, s. 207
363 — Kenan Somer, Forum Dergisi, 1.10.1968 Zikreden: K. Boratav, a.g.e. s. 147
364 — Dr. İsmail Beşikçi, Doğu Anadolu'nun düzeni, s. 257, (E yayınları, İstanbul 1969)
365 — İsmail Beşikçi, a.g.e. s. 103
366 — Rakamlar yukarıda adı geçen kaynaktan alınmıştır.
367 — Rakamlar yukarıda adı geçen kaynaktan alınmıştır.
368 — Tevfik Çavdar, Türkiye 1968, s. 84 (İzlem yayınevi, İstanbul 1969)
369 — İ. Beşikçi, Doğu Anadolu'nun düzeni, s. 84
370 — İsmail Beşikçi, a.g.e. s. 155
371 — Z. F. Fındıkoğlu, Erzurum Şehirleşmesi ve Gecekondu Problemi, s. 17 (İ. Ü. İktisat Fakültesi Mecmuası, Ekim 1966—Eylül 1967, No: 1-4)
372 — Congressional Record 1957, Washington, Vol 103 s. 10.600 Zikreden: R. Gendarme, La Pauvrauté des Nations s. 236
373 — René Gendarme, a.g.e. s. 236
374 — Dr. Halûk Ülman, Türk Amerikan diplomatik münasebetleri, s. 55 Zikreden: A. Halil, a.g.e. s. 86
375 — M. Gönlübol, H. Ülman, Dış Politikamız - Niteliği ve Sorunları, Milliyet gazetesi, 6.8.1966 Zikreden: A. Halil, a.g.e. s. 99
376 — Yılmaz Çetiner'in 1964'de Cumhuriyet'te yayınlanan ve Türkiye'yle Yunanistan'ın aldığı askeri yardımı deniz kuvvetleri açısından inceleyen yazıları: Em. Amiral Afif Büyüktuğrul ve Em. Amiral Sezai Orkunt'un aynı gazetede çeşitli makaleleri; verilen uçak ve gemilerle ilgili haberler, vb.
377 — İlhan Selçuk, Bir Yazı ve Bir Belge, Cumhuriyet, 25.11.1968
378 — İlhan Selçuk, Bir Yazı ve Bir Belge, Cumhuriyet, 25.11.1968
379 — Mehmet Gönlübol, Türkiye ve ikili anlaşmalar, Milliyet gazetesi, 12.7.1969

380 — A. Halil, Atatürk'çü dış politika ve NATO ve Türkiye, s. 179
381 — A. Halil, a.g.e. s. 175-177
382 — Orhan Erkanlı, Yarım milyonluk ordu mevcudu azaltılmalıdır, Milliyet gazetesi, 15.1.1968
383 — O. Erkanlı (adı geçen makale)
384 — Prof. Tanyol, (Kayseri olayları ve ilericilik-gericilik) Milliyet gazetesinin Forum'u.
385 — D. Avcıoğlu, Türkiye'nin Düzeni, s. 312
386 — Yılmaz Çetiner, Fındık Tefecileri, Cumhuriyet gazetesi, 8.9.1967
387 — P. M. Bourdieu, Le sous-développement en Algerie, Zikreden: R. Gendarme, La Pauvrauté des nations, s. 83

TÜRKİYE'NİN «İMTİYAZLI» GERİ KALMIŞLIĞI

388 — Edin J. Cohn, Yenilikçileri etkileyen toplumsal ve kültürel unsurlar, (Ekonomik ve Sosyal etüdler konferans heyeti, «Konferanslar» 1964)
389 — Siyahla yazılan sözler, Ali Halil'in Atatürk'çü dış politika ve NATO ve Türkiye adlı eserinden alınmıştır.